

_____ Párhuzamos nemzetépítés,
konfliktusos együttélés

BIRODALMAK ÉS NEMZETÁLLAMOK A KÖZÉP-EURÓPAI RÉGIÓBAN
(1848–1938)

TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Sorozatszerkesztők:
BELLAVICS ISTVÁN, PELYACH ISTVÁN

Párhuzamos nemzetépítés, ■__ konfliktusos együttélés

BIRODALMAK ÉS NEMZETÁLLAMOK
A KÖZÉP-EURÓPAI RÉGIÓBAN (1848–1938)

Szerkesztette: SZARKA LÁSZLÓ

A kötet szerzői

ÁBRAHÁM BARNA
BATAKOVIĆ, DUŠAN T.
CORNWALL, MARK
EVANS, ROBERT
GYÁNI GÁBOR

HERMANN RÓBERT
MICHELA, MIROSLAV
MISKOLCZY AMBRUS
MITROVITS MIKLÓS
NAGY MARIANN

SCHEER, TAMARA
SEEWANN, GERHARD
ŠKVARNA, DUŠAN
SZARKA LÁSZLÓ
VÖRÖS LÁSZLÓ

© Szerzők, 2017

© Országgyűlés Hivatala, 2017

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

A kiadásért felel: Such György

A kiadvány az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága szakmai programjai keretében készült.

Igazgató: Bellavics István

Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora: Németh Csaba

A kötet elkészítésében közreműködött az MTA BTK Történettudományi Intézete

„Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháborúban” (K 1130004) NKFP (OTKA) programja keretében működő Kutatócsoport.

Az egyes tanulmányokat angol, cseh, német, szerb és szlovák nyelvből fordította: EDIMART

A szerkesztő munkatársa: Fedinec Csilla

Szöveggondozás, névmutató: Fedor Sára

Műszaki szerkesztő, tördelő: Kurucz Dóra

Térképek: Nagy Béla

Képszerkesztő: Csengel-Plank Ibolya, Kucséber Ervin

A borítón: *Humoros politikai térkép az Osztrák–Magyar Monarchiáról a Kikeriki című osztrák élclapban, 1906 (Országos Széchényi Könyvtár)*

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

ISBN 978-615-5674-19-8

ISSN 2046-4876

TARTALOM

■ A KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETÉPÍTÉS KERETEI ÉS PÁRHUZAMAI

- 9 Gyáni Gábor: TRANSZNACIONÁLIS TÖRTÉNELEM,
BIRODALMI MŰLT
- 19 Robert Evans: KÖZÉP-EURÓPA NYELVI ÉS KULTURÁLIS
DIVERZITÁSA: VALÓSÁG ÉS KONSTRUKCIÓ
- 37 Miskolcgy Ambrus: NEMZETI, NEMZETISÉGI MÍTOSZOK
ÉS PROGRAMOK MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZADBAN.
FRANCIA, MAGYAR, ROMÁN PÁRHUZAMOK

■ POLGÁRI EGYENJOGÚSÁG, NEMZETI SZABADSÁG

- 63 Hermann Róbert: NEMZETÉPÍTÉS ÉS ÁLLAMKONCEPCIÓK
MAGYARORSZÁGON A REFORMKORBAN ÉS 1848–49-BEN
- 85 Dušan Škvarna: 1848–49 A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁSBAN
ÉS KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN
- 115 Gerhard Seewann: CENTRALIZMUS ÉS FÖDERALIZMUS
BÉCS ÉS A MAGYAR POLITIKAI ELIT NEMZETISÉGI
POLITIKÁJÁBAN (1848–1867)

■ A SOKNEMZETISÉGŰ BIRODALOM ÉS A POLIGLOTT MAGYAR NEMZETÁLLAM

- 139 Nagy Mariann: KÖZÖS HAZA VAGY MAGYAR ORSZÁG?
A SOKNEMZETISÉGŰ ORSZÁG REALITÁSAI ÉS MÍTOSZAI

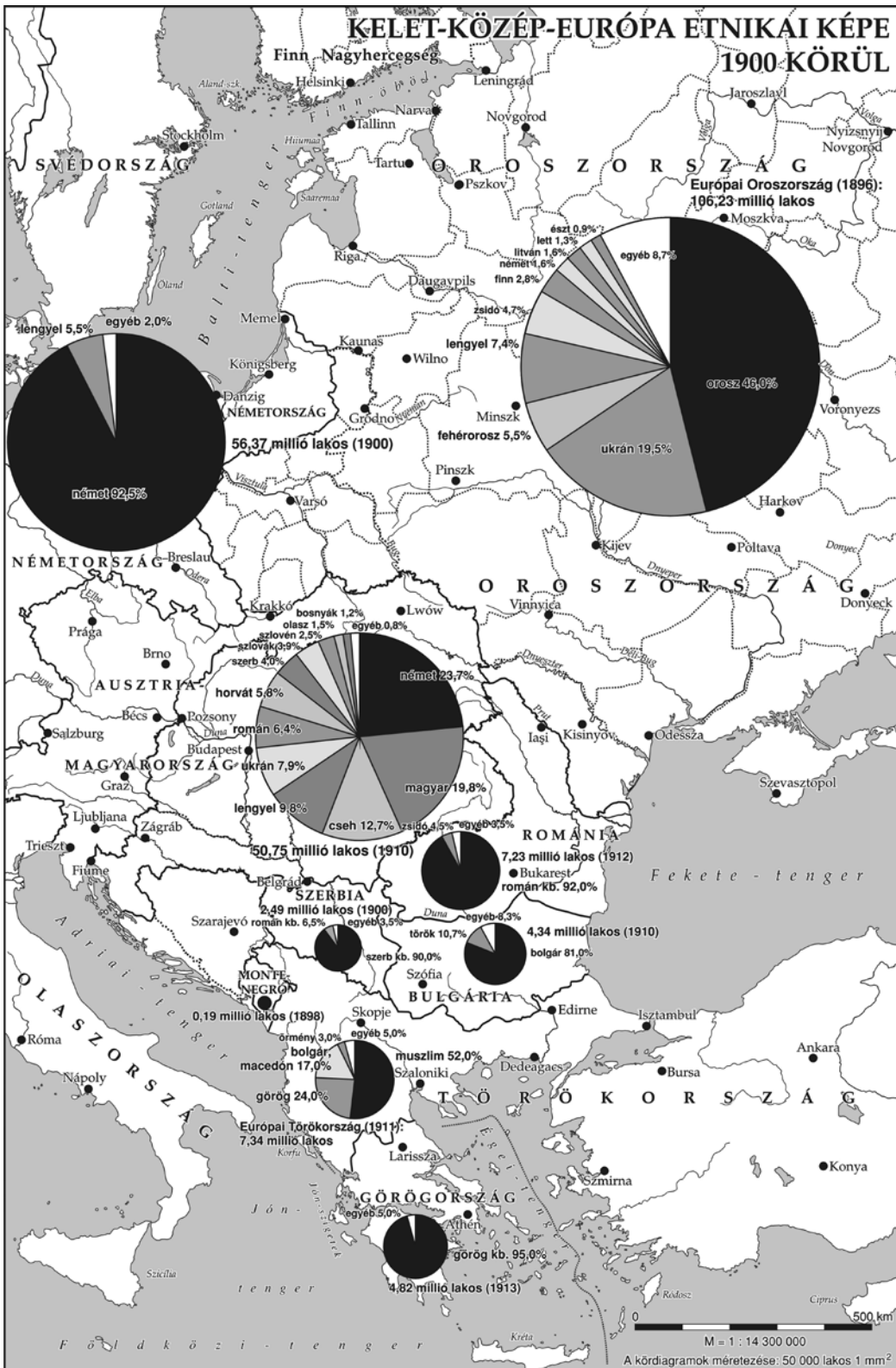
- 159 Vörös László: „VESZEDELMESES PÁNSZLÁVOK.” A MAGYAR URALKODÓ ELIT KÉPE A SZLOVÁK MOZGALOMRÓL A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN
- 193 Tamara Scheer: FIGYELMEN KÍVÜL HAGYOTT KIEGYEZÉS? AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA DILEMMÁJA A KÖZÖS HADSEREG EZREDNYELVEINEK TÚKRÉBEN
- 207 Ábrahám Barna: UNIÓTÓL UNIÓIG. ERDÉLY A ROMÁN NEMZET- ÉS ÁLLAMÉPÍTÉSBN 1867–1918 KÖZÖTT
- 231 Dušan T. Bataković: SZERBIA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN
- 255 Mitrovits Miklós: „HADD TUDJA A LENGYELSÉG, HOGY TŐLÜNK MIT VÁRHA...” A LENGYELKÉRDÉS A MAGYAR ELITEK GONDOLKODÁSÁBAN, 1914–1918

■ A VERSAILLES-I BÉKERENDSZER
NEMZETÁLLAMAI

- 277 Szarka László: KISEBBSÉGPOLITIKAI ALTERNATÍVÁK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1918–1938 KÖZÖTT
- 305 Miroslav Michela: CIRILL ÉS METÓD KULTUSZA A CSEHSZLOVÁK NEMZETÁLLAM KIÉPÍTÉSÉBN, 1918–1938
- 327 Mark Cornwall: ROBERT WILLIAM SETON-WATSON ÉS A KÉSEI HABSBURG BIRODALOM NEMZETÉPÍTÉSI KÍSÉRLETEI
- 351 A kötet szerzői
- 357 A kötetben előforduló külföldi települések mai írásformája
- 359 Névmutató

A KÖZÉP-EURÓPAI
NEMZETÉPÍTÉS KERETEI
ÉS PÁRHUZAMAI

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ETNIKAI KÉPE 1900 KÖRÜL

M = 1 : 14 300 000
A kördiagramok méretezése: 50 000 lakos 1 mm²

Gyáni Gábor

TRANSZNACIONÁLIS TÖRTÉNELEM,
BIRODALMI MÚLT

Ferenc József hintója kigördül a bécsi Hofburg kapuján
(Ernst Graner festménye, 1912, Dorotheum)

Hogyan beszélhető el, és el kell-e beszélni egyáltalán napjaink nemzetállamainak múltbeli birodalmi történelmét? Két, egymástól szögesen eltérő alternatív történetírás létezik e tekintetben. Az egyik a birodalomtörténet műfaját kultiválja, amelynek Nyugaton a Brit Birodalom, Közép-Európában a Habsburg Birodalom (1867 után az Osztrák–Magyar Monarchia), Keleten pedig a cári Orosz Birodalom története képezi közelebbi tárgyát. S milyen történetírás felel meg vajon a modern kori birodalmak múltjának? Ez azért fontos kérdés, mert a hivatásszerű modern történetírás a lehető legszorosabb szellemi és intézményi kapcsolatokat ápol a nemzetállamokkal: a modern történeti tudat éppenséggel a nemzeti történeti elbeszélések keretében, azok nyomán artikulálható.¹

Némi megszorítással lehet csupán beszélni a nemzeti, az országtörténeti elbeszélésekkel egyenrangúként elismert birodalomtörténeti mesterelbeszélésről. A 19. század végén a brit és a cári orosz birodalmak vonatkozásában akadt ugyan rá példa: Robert Seeley (1834–1895) és Vaszilij Kljucsevszkij (1841–1911) munkássága érdemel ezzel kapcsolatban figyelmet.² Érdekes, hogy a két historikus vonatkozó munkája egyaránt az „előadások” címet viseli, mert iskolai (egyetemi) használatra is szánták őket szerzőik. Ezekben Seeley és Kljucsevszkij arra tett kísérletet, hogy az angol és az orosz nemzeti történelmet birodalmi történetként tálalja az olvasóknak és a diákoknak.

TÖRTÉNETI KÁNONOK

A szüntelen területi hódítások államtörténeti históriáját előadó szerzők egyike sem szakított azonban az akkor megkérdőjelezhetetlen nemzeti történeti kánonnal. Éppúgy szigorúan területi kiterjedésben képzelték el a szóban

1. Anthony D. SMITH: *A nacionalizmus és a történészek*. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk. KÁNTOR Zoltán. Budapest, 2004, Rejtjel Kiadó, 21–44.; Stephan BERGER – Christoph CONRAD: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, 2015, Palgrave MacMillan.
2. John Robert SEELEY: *The Expansion of England: Two Courses of Lectures*. London, 1883, MacMillan; Vasily KLYUCHEVSKY: *A History of Russia*. Vol. 1. (Trans. C. J. HOGARTH.) London, 1911, J. M. Dent.

forgó (nemzeti) birodalmak időbeli alakulását, mint ahogy a nemzeti történetírások is ezt teszik, amikor historizálják a nemzeti közösségek múltját. Ráadásul a birodalmaknak a múlt ködébe vesző eredetét – a nemzeti történésekhez hasonlóan – szintűgy szoros szálakkal hozzákötötték az etnikai eredet fogalmához. Mivel azonban a birodalmak fölöttébb keverték etnikai (nyelvi, kulturális, vallási stb.) tekintetben, Seeley és Kljucsevszkij a „nemzeti misszió” feladatával ruházták fel a birodalomépítő eliteket, hogy így adjanak „természetes” magyarázatot a nemzeti birodalmak történelmi létjogosultságára. A nemzet és a birodalom ilyenformán szimbiotikus kapcsolatba került egymással, ami azzal a járulékos eredménnyel járt, hogy könnyen homályba lehetett borítani a nyers erőszak, vagyis az állami hódításon nyugvó gyarmatosítás tényleges birodalomteremtő szerepét.

Ez a történelmi vízió az imperializmust elkendőző, azt megindokoló ideológiai, szellemi fegyverré lett a kezükben, amely a nemzetállam történelmi legitimitását alátámasztó történelmi érvrendszert vette igénybe a birodalomteremtés eszmei igazolásához.³ Nyikolaj Konrad orosz-szovjet történész esete is jó bizonyíték arra nézve, hogy mennyire átható a nemzeteszmé historiográfiai irányító szerepe. Az az orientalista (japanológus, sinológus) Konrad, aki nem nemzeti, hanem kifejezetten civilizációs szemléleti alapon közelített a történelemhez, maga sem volt rest kijelenteni: „Nem véletlen, hogy a nyelvi egységet tartjuk a nemzet – vagyis az emberiség által eddig elért egységes társadalmi organizmus legmagasabb foka – egyik legfontosabb attribútumának.”⁴ Miközben máshol elismerte, hogy a nemzeti „monászszerűség létezik, de nem adott egyszer s mindenkorra [...]: változik a történelem folyamán, vagyis mélyen történelmi jelenség”⁵

Talán nem a pusztán véletlen műve, hogy a Habsburg Birodalommal (az Osztrák–Magyar Monarchiával) kapcsolatban akkoriban nem jött, nem jöhetett létre egy, a fentire emlékeztető történelmi tudat és történetírás. Ennek minden bizonnyal az a fő oka, hogy a Habsburg Birodalom nem úgy alakult ki, mint a Brit vagy az Orosz Birodalom. Tőlük eltérően korábban többnyire szuverén, dinasztikus államok formájában megszervezett területek fokozatos bekebelezésével vált egyre terebélyesebbé; és a birodalom ezen alkotóelemei, a nemzeti ébredés korában éledező saját nacionalizmu-

3. A munkák értékeléséhez vö. Andrew MYCOCK – Marina LOKOUTOVA: *Nation, State and Empire: The Historiography of 'High Imperialism' in the British and Russian Empires*. In: *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Eds. Stefan BERGER – Chris LORENZ. Basingstoke, 2010, Palgrave MacMillan, 233–258.
4. Nyikolaj KONRAD: *A történelem értelméről*. (Ford. KIRÁLY Zsuzsa.) In: *Uő: A történelem értelméről. Válogatott tanulmányok a Zapad i Vosztok c. tanulmánykötetből*. Budapest, 1977, Magvető, 102.
5. Uo. 21.

sukra is támaszkodva, később sikerrel állhattak ellen a birodalom történelmi igazolási kísérleteinek, amire elszórtan akadt azért próbálkozás a Habsburgok részéről is.⁶ Ráadásul a birodalom magja („Ausztiria”) sem tette (könnyen) lehetővé, hogy nemzetállamként historizálják a múltját, mivel a 20. század előtt mindig híján volt az önálló történelmi létezéshez megkívánt fontos ismérveknek.

BIRODALMI ÉS NEMZETI NARRATÍVÁK

Mi lehetett (volna) a Párizs környéki békével létrehozott „modern” Ausztiria történelmi előzménye a középkorban és a kora újkorban? Az vajon, amit az Ausztiai-ház (a Habsburg-ház) története fémjelez?⁷ Netán annak a két tartománynak (Alsó- és Felső-Ausztiria) a múltja feleltethető meg neki, amelyek a mai Ausztriának is szerves részei? Esetleg a Habsburg Birodalom története foglalhatná magába az ország különálló, saját történelmét?⁸ Az utóbbi, tegyük hozzá, eleve szóba sem jöhetett, hiszen a birodalom időben folyton változó földrajzi határai és az időnként hozzá tartozó népek páratlan sokfélesége drasztikusan eltért attól, ami a mai nemzetállami Ausztiria sajátja e tekintetben. Már ezért sem jöhetett komolyan szóba a 19. században „Ausztiria” nemzeti történelmének – a korabeli európai nacionalista historiográfiai minták szerinti – történelmi elgondolása. Így viszonylag későn, csak azt követően, hogy 1918. november 12-én kikiáltották az Osztrák Köztársaságot, születhetett meg külön Ausztriára nézve is a nemzeti történelmi narratíva. Ám továbbra is komoly gondok forrása, amivel minden osztrák mesterelbeszélés szerzőjének azóta mindig szembe kell néznie, hogy mennyiben (és mikortól) nemzetiesíthető (osztrákosítható) a Habsburg Birodalom története.⁹

6. SZENTESI Edit: *Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történelmi publicisztika és történelmi témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig*. In: *Történelem – kép. Szemlélvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin. Budapest, 2000, Magyar Nemzeti Galéria, 73–91.; Peter URBANITSCH: *Pluralist Myth and Nationalist Realities: The Dynastic Myth of the Habsburg Monarchy – a Futile Exercise in the Creation of Identity?* *Austrian History Yearbook XXXV*. 2004, 101–141.
7. Az ennek megfelelő történelmi elbeszélésre példa: GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Budapest, 1978, Gondolat. (2. kiadás.)
8. Vö. Deák Istvánnak a Steven Beller Ausztiria-történetéről szóló bírálatával. DEÁK István: *New Synthesis Has Strong Second Half*. *Austrian Studies Newsletter*, Spring 2008, 14.
9. Hugo HANTSCH: *Die Geschichte Österreichs*. Bd. 1. Graz, 1937, Styria; Bd. 2. Graz, 1947, Styria; Erich ZÖLLNER: *Ausztiria története*. Budapest, 1998, Osiris; Karl VOCELKA: *Ausztiria története*. Budapest, 2006, Corvina; Steven BELLER: *A Concise History of Austria*. New York, 2008, Cambridge University Press.

Mindezen kínzó dilemmákat rendre elkerüli a birodalomtörténet-írás műfajában mozgó történetírás, amely – ritka kivételekkel – olyan historikus produktuma, akik nem a Habsburgok által valamikor uralt népek nemzetállami örököseit képviselik a tudomány szűkebb világában. Többnyire angol és amerikai szerzők kezéből kerülnek ki a Habsburg Birodalom történetét átfogó módon feldolgozó legismertebb munkák, amelyeknek a szerzőire (A. J. P. Taylor, Robert A. Kann, C. A. Macartney, R. J. Evans és újabban Pieter M. Judson) nem feltétlenül hatnak a Habsburg-történet által érintett nemzeti történetírások (nacionalista) elfogultságai.¹⁰

Egyedüli kivételként az Osztrák Tudományos Akadémia grandiózus vállalkozása, a *Habsburgermonarchie 1848–1918* említhető ebben a tekintetben. Ez ma az egyetlen olyan historiográfiai törekvés térségünkben, amely úgy ambicionálja a birodalmi múlt részletes feltárását, hogy ehhez a munkához a (birodalmi) történelemben közvetlenül érdekelt népek nemzeti történetírását képviselő historikusokat veszi – szerzőként – igénybe. A tizenkettődik dupla kötettel 2018-ban végéhez érő birodalomtörténeti szintézis szerzői és szerkesztői (a könyvsorozat első hét kötetének szerkesztője Helmut Rumpler és Peter Urbanitsch, a VII–XII. kötetek szerkesztője pedig Helmut Rumpler) arra keresnek választ a tematikus kötetekben, hogy miként hangolható össze a birodalomtörténet és az egyes nemzeti történetek egymást többnyire kizáró szemléletmódja. Néhány ritka kivételtől eltekintve senki nem vizsgálta meg azonban eddig, milyen tényleges eredményre vezetett a *Habsburgermonarchie 1848–1918* ezen üdvös célkitűzése.¹¹

A másik kínálózó opció a birodalom felbomlása után olykor szinte a semmiből újonnan keletkezett, nemegyszer azonban a Habsburg Birodalomba való betagozódásuk előtt is már önálló dinasztikus királyságként létező „nemzetállamok” önálló történeti elbeszélése. A birodalomba hajdan betagozódó népek és nemzetek történetírása szükségképpen az utóbbi utat járja, és ez okból szinte ismeretlen náluk a birodalomtörténeti műfaj művelése. A nemzeti történetírások közömbösek, ha nem éppen ellenségesek a birodalmi történelem fogalma iránt, ami bár érthető, mégis komoly

10. Robert A. KANN: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley, 1974, California University Press; C. A. MACARTNEY: *The Habsburg Monarchy 1790–1918*. London, 1969, Weidenfeld and Nicholson; Robert John Weston EVANS: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1770*. New York, 1985, Oxford University Press; Alan John Percivale TAYLOR: *A Habsburg Monarchia 1809–1918*. Budapest, 2011, Scolar; Pieter M. JUDSON: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, 2015, Harvard University Press.

11. Lásd például a VIII–X. kötetek átfogó recenzióját, amely a sorozat koncepcionális kérdéseit és hozadékát is vizsgálta. Wolfram SIEMANN: *Habsburg, Deutschland und Mitteleuropa im langen XIX. Jahrhundert*. Sehepunkte. Rezensionen für Geschichtswissenschaften, 2011/5. <http://www.sehepunkte.de/2011/05/11838.html#fn1> (2017-07-12).

károkkal jár a történelem tárgyyszerű megközelítésére nézve. Mi indokolja a nemzeti látószög kizárólagos érvényesítését akkor, midőn a 20. század során modern nemzetté (nemzetállammá) alakuló nép – múltja rövidebb vagy inkább hosszabb időszakában – a Habsburg Birodalom részeként, abba integrálódva élte a maga külön életét? Pedig rendszerint ez az optika az irányadó a birodalom nemzeti örököseit képviselő történetírások mai és közelmúltbeli művelői számára.

Megannyi példáját találjuk annak, milyen könnyű kézzel írják a magyar történészek a kora újkor és a modern kor első világháborút megelőző időszakának magyar (magyarországi) történelmét úgy, hogy abból szinte ki sem hámozható: az ország akkoriban egy birodalmi állam kötelékében és nem szuverén államként (legfeljebb részállamként) állt fenn.¹² A mai nemzetállamok történetének illetően nacionalizálása, ami ugyanakkor általános gyakorlatnak számít, minden további nélkül kiradírozza a (nemzeti) történeti képből a tegnapi és a tegnapelőtti, mérvadó birodalmi múltat; s történik mindez annak ellenére, hogy a Habsburgok állama több évszázadon át egybefogta a Kárpát-medencében élő népek szinte mindegyikét. A birodalmi múltat nemzetiesítő effajta megközelítés a történetírói historizmus klasszikus elveit is felrúgja, amikor nemzeti teleologikus tartalommal tölti meg a közeli és a távoli múlt birodalom által formált történelmét. A nacionalista, legalábbis a nemzeti történetnézet életetői nagyvonalúan elsiklanak a Leopold von Ranke által feltűnő hévvel pártolt azon historista meggyőződés mellett, amely azt követeli a történésztől, hogy önnön időbeliségében, saját történelmi kontextusában rekonstruálja és tegye elbeszélhetővé a mindenkori múltat.¹³

A TRANSZNACIONÁLIS SZEMLELET ÜDVÖSSÉGE

A globalizáció mai tapasztalatai újult erővel megerősítik azt, ami persze enélkül is jól tudható, hogy a nemzeti historiográfiák súlyosan tévednek, amikor részben vagy teljes mértékben felejtésre ítélik a birodalmi múlt közös emlékét. Hogyan lehet – a historizmus szellemét követve – hitelesen szólni például az 1867-es kiegyezésről, ha a fejlemény történetét egyes-egyedül ma-

12. Beszédés kivétel újabban PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom a 16. században*. Budapest, 2010, MTA Történettudományi Intézet.

13. Leopold von RANKE: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Leipzig–Berlin, 1824, Reimer. Lásd a mű bevezetőjének V–VII. oldalán a Ranke által kifejtett történeti ars poeticát. <https://download.digitale-sammlungen.de/pdf/1499945099bsb10716982.pdf> (2017-07-12).

gyar történelmi eseményként tálalja a történész, mint teszi (és tette a múltban szinte mindig) a legtöbb magyar (magyarországi) historikus?¹⁴ Sehogy. Idetartozik továbbá, hogy mennyire magától értetődő természetességgel szuszakolják bele az utódállamok történészei a saját állami léttel sem a közeli, sem a távolabbi múltban nem rendelkező népeik „nemzeti” történelmét egy lineárisan megszerkesztett országtörténeti elbeszélés Prokrusztész-ágyába, holott ez a múlt semmiképp sem „így volt”. Ezen a módon járnak el a Habsburg Birodalom, a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia egyes szláv ajkú népei, midőn a Nagy Háború eredményeként modern nemzetállammá válva azon nyomban hozzáfognak történelmük könyörtelen nemzetiesítéséhez.

Adva van tehát egyrészt a birodalomtörténet-írás, amely vajmi keveset hasznosít a nemzeti történetírások tudáskészletéből és szempontrendszeréből; és adva van másrészt a nemzeti történetírások tág, sőt egyre táguló köre, amely kizárólag csak azzal foglalatkosodik, hogy önkényesen kiszakítsa eredeti, hajdanvolt birodalmi összefüggéséből az olykor még csak nem is megragadható, legfeljebb egynémely elemében azonosítható nemzeti történelmi elbeszéléseket. Mi lehet a követendő megoldás ebben a nem éppen kielégítő helyzetben? Az összefoglalóan transznacionálisnak nevezett történetírói beállítottság, az új történészi szemléletmód és témaválasztás kínál ezúttal kecsegtető lehetőségeket arra nézve, hogy egyszer végre kijussunk ebből a gondolati zsákutcából.

Mit kell vajon érteni transznacionális Habsburg-historiográfián? Már most is létezik ilyesfajta történetírás, még ha ma nem is éri el azt a szintet, ahová a korábban taglalt két történetírói műfaj eddig jutott. Az *Austrian History Yearbook* utolsó másfél-két évtizedének a köteteit lapozgatva feltűnik, hogy az évkönyv szerkesztői épp egy ilyen történetírói diskurzus művelése céljából tartják fenn a *Forum* rovatot. Olyan témák kapnak itt rendszeresen hangot, amelyek az „*entangled*”, a „*crossing*” és hasonló jelzőkkel illetett, egyszóval az összehasonlító történetírás eredményeinek a közreadásához teremtenek páratlan lehetőséget. Ennek során egyebek közt a Habsburg-hadsereg, a kelet-közép-európai modernizmusok, a multietnikus-multikulturális város, a kora újkori török veszély vagy az „*indifference to nationhood*” (a nemzeti közömbösség) címen megszólaltatott témákat vitatják meg a szerzők. A közölt tanulmányokban az a közös, hogy nem szü-

14. GALÁNTAI József: *Az 1867-es kiegyezés*. Budapest, 1967, Kossuth; HANÁK Péter: *1867 – európai térben és időben*. (Vál., s. a. r. és bev. SOMOGYI Éva.) Budapest, 2001, História – MTA TTI. Kivétel SOMOGYI Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906*. Budapest, 1996, História – MTA TTI.

ken nemzeti és nem is tisztán csak birodalmi léptékben közelítik meg az adott problémát, és akkor sem ehhez tartják magukat, amikor az államépítés stratégiáinak szentelik a figyelmüket, mely kérdés opcionálisan vagy birodalmi, vagy nemzeti értelmezési keretben szokott fölmerülni.

A javasolt történelmi megközelítés pozitív példaként hadd utaljak egy frissen megjelent tanulmánykötetre, melynek egyik szerkesztője, Mark Cornwall a kötethez írt bevezető írásában kifejti: a történész kitüntetett feladata felkutatni és elbeszélni, hogy miért válhatott a hosszú időn át közös birodalmi történelmi múlt valamivel később – az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően – az utódállamok népeit és nemzeteit mélyen megosztó emlékképpé. A fejlemény történetírói magyarázata – Cornwall szerint – azt követeli a történésztől, hogy a maguk helyén, az akkor és ott érvényes történelmi kontextusba illesztve írja le és magyarázza meg az etnikai önérvényesítés, valamint az állami szuverenitás kivívását célzó hajdani erőfeszítéseket.¹⁵ Hamisíthatlanul transznacionális történetírói feladatként kínálja magát az ennek a kérdésnek szentelt Habsburg-történet megalkotása. Nem vihető ugyanakkor sikerre ez a vállalkozás, ha megmaradunk a birodalom valamely magaslati pontjáról széttekintő birodalomtörténetírás platformján. S akkor sem járunk sokkal jobban, ha a részben valós, részben csupán vélt nemzeti történelem partikuláris látószögét erőltetjük rá erre a múltra.

Ez a fajta történetírás a többoldalú összefonódások („*entanglements*”), átvételek („*transfers*”) és kereszteződések („*crossings*”) felderítésére irányul. Nem csupán egy adott nemzeti (etnikai, kisebbségi) közösség és a birodalmi központ közötti kapcsolatra igyekszik tehát ez a történetírás fényt vetni, hanem az egyes alközpontok (a Magyar Királyság, korábban a regionális, a megyei magyar hatalmi alközpont) és a hatalmi jogosítványok nélküli etnikai csoportok közötti kölcsönhatásokat is megpróbálja megvilágítani. A hatalmi és uralmi hierarchia eltérő szintjein egyaránt érvényesülő kooperáció és versengés, együttműködés és ellenségeskedés birodalmon belüli története tehát központi elemei a mai transznacionális Habsburg-történetírásnak.

15. Mark CORNWALL: *A Conflicted and Divided Habsburg Memory*. In: *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*. Ed. Mark CORNWALL – John Paul NEWMAN. New York, 2016, Berghahn, 10.

Robert Evans

KÖZÉP-EURÓPA NYELVI
ÉS KULTURÁLIS DIVERZITÁSA:
VALÓSÁG ÉS KONSTRUKCIÓ

Szerb esküvő („házassági koronázás”) Dél-Magyarországon a 19. században
(Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. VII. kötet. Budapest, 1891,
Magyar Királyi Államnyomda, 636.)

A mai világban sokan helyeselik a sokféleséget, sokszínűséget, vagyis a „diverzitást”. Gyakran szerepel politikai célkitűzésként. Mi a helyzet azzal a nyelvi és kulturális sokféleséggel, amely a történelmi Közép-Európához kötődik, s annak egy jellegadó sajátossága? Az alábbiakban – főleg Magyarországra nézve – röviden szemügyre veszek kortársi véleményeket a nyelvi-kulturális sokszínűségről. Három személy véleményét vizsgálom a 19. század elejéről, közepéről és végéről, akik – némileg eltérő okokból – jelképesen támogatták az etnikai diverzitást. A kérdés mögött mélyebb probléma húzódik meg, mert az efféle diverzitásszemlélet mindig javarészt kultúrafüggő képződmény. Ezért azon kell eltűnődnünk, hogy a korabeli megfigyelők a maguk módján miért és hogyan érzékelték Közép-Európa társadalmi különbözőségeit.

A DIVERZITÁS FOGALMA

Divatos a diverzitás. Egy feltűnő példa a biodiverzitás. A fogalmat Thomas Lovejoy amerikai biológus találta ki az 1980-as években.¹ Most már létezik a neurodiverzitás is (azaz a különböző neurológiai állapotok egyenértékűsége), meg sok más hasonló. Méghozzá erénynek számít. Az UNESCO által 2001-ben használt megfogalmazás szerint: „A kulturális sokszínűség gazdag és változatos világot teremt, amely bővíti a választási lehetőségeket, és gyarapítja az emberi képességeket és értékeket, és ezáltal a közösségek, népek és nemzetek fenntartható fejlődésének mozgatórugója.”² Jelen tárgykörünkhöz közelebb áll az Európai Parlament és az Európai Tanács 2000. június 8-i közös nyilatkozata: „Európa összes nyelvei mind szóbeli, mind

1. 1980-ban Thomas E. Lovejoy amerikai természetvédelmi biológus, a Világbank természetvédelmi elnöki tanácsadója a biológiai sokféleség (*biological diversity*) kifejezést használta először. A rövidebb biodiverzitás (*biodiversity*) fogalom első használata 1986-ban Edward O. Wilson amerikai biológus-rovarkutató nevéhez fűződik. A két szerző legfontosabb könyve: Thomas E. LOVEJOY – Lee HANNAH: *Climate change and Biodiversity*. New Haven – London, 2005, Yale University Press; Edward O. WILSON: *On Human Nature*. London, 1995, Penguin Books.
2. Egyezmény a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról. http://www.unesco.hu/site/documents/a_sokszinuseg_egyezmeny.pdf (2017-09-02).

írásbeli formájukban kulturális értékükben és kulturális méltóságukban egyenlőek; mindannyian az európai kultúra és művelődés alkotórészei.”³

Ez a gondolkodásmód sokat merít az eredetileg Platón által használt fogalomkörből és a görög filozófus szellemi hatásából, amit egy másik Lovejoy, az ugyancsak amerikai Arthur, újjáélesztett. Arthur Lovejoy, aki – a név ritkasága dacára – nem volt rokona Thomasnak, élete első éveit Közép-Európában töltötte. *The Great Chain of Being* címmel káprázatosan megírt, nevezetes könyve, amely először 1936-ban jelent meg, követi azt a jelenséget, amelyet ő „a bőség elvének” nevez. A tudtommal magyar fordításban nem olvasható, nagyszerű könyv ugyanis abból a bölcséleti tételből indul ki, hogy a világegyetem már az összes létezési formát tartalmazza, és ezek a létezés láncolatában nélkülözhetetlenek.⁴

Érdeemesnek tartom újra átgondolni a sokféleség korábbi változatait. Mennyire volt igaz a kép, amelyet a kortársak alkottak róla? És hogyan lehet megmagyarázni a gyakori torzulásokat? Az újkor küszöbén álló Közép-Európa, és különösen a korabeli Magyar Királyság, igen alkalmas kiindulópontnak kínálkozik. Bevezetőül szolgálhat a híres *Steirische Völkertafel*, amelyen az 1720-as években a különböző európai népeket ábrázolták, nemzeti tulajdonságaikat humoros, sőt bántó módon kifigurázva. Összeurópai jelenségről van szó; maga a „népek táblája” mégis egyedülállóan közép-európai készítmény.⁵ Elgondolkodtathatta a kortársakat, hogy etnikai és más sajátosságaikban mennyire különböztek egymástól az Osztrák Birodalom országai és tartományai, s láthatóvá tette, hogy milyenek látták s milyen képekkel, tulajdonságokkal ruházták fel egymást.

Az általunk vizsgált régió társadalmi sokfélesége ugyanakkor sosem volt gazdagabb, mint más európai nagytájé. A kora modern korszakban leginkább vallási diverzitása tűnt fel. Ezt a kortársak túlnyomórészt negatí-

3. Az Európai Parlament és a Tanács 1934/2000/EK sz. határozatát a nyelvek európai évéről (2000) idézi Gerhard STICKEL: *Europäische Hochsprachen in der Klemme. Zwischen globalem Englisch, Dialekten, Minderheits- und Regionalsprachen*. In: *Sprachenvielfalt und Kulturfrieden. Sprachminderheit – Einsprachigkeit – Mehrsprachigkeit: Probleme und Chancen sprachlicher Vielfalt*. Hrsg. Georges LÜDI – Kurt SEELMANN – Beat SITTER-LIVER. Fribourg–Stuttgart, 2008, Academic Press Fribourg – Kohlhammer, 115. Az említett határozat szövege elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/ALL/?uri=CELEX:32000D1934> (2017-09-02).
4. Arthur Oncken LOVEJOY: *The Great Chain of Being. A study of the History of an Idea*. Cambridge, Mass., 1936, Harvard University. Arthur Lovejoyról lásd Daniel J. WILSON: *Arthur O. Lovejoy and the Quest for Intelligibility*. Chapel Hill, 1980, University of North Carolina Press. Magyarul a „létezők nagy láncolatáról” szóló Lovejoy-elméletre hivatkozik például Kiss Lajos András: *Féljünk-e a barbároktól?* Liget, 2016/7. 76–78. http://epa.oszk.hu/01300/01348/00169/pdf/EPA01348_liget_2016_07_70-83.pdf (2017-09-01).
5. Franz K. STANZEL: *Europäischer Völkerspiegel: imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1999, Universitätsverlag Winter GmbH.

van minősítették. Legfeljebb úgy tekintették, mint egy sor alkalmi kényyszerkompromisszum eredményét, s csak a legritkább esetben mint a közélet gazdagodását. A vallási türelem térnyerésével a 18. század végére ez a kérdéskör elvesztette aktualitását. Egyidejűleg – valamilyen laza összefüggésben ezzel – megnőtt Közép-Európa nyelvi kínálata, és a kulturális sáv szélesség is meghatározóbb jelentőséget kapott. Erre vezethető vissza a 19. századi Monarchia „nemzetiségi kérdése”, amely a jelenség klasszikus európai megnyilvánulásává vált.

Mindennek igen meggyőző szemtanúi azok a korabeli utazók, akik gyakran felfigyeltek erre a sokféleségre. Így például a szabadúszó német értelmiségi, Johann Kaspar Riesbeck 1780-ban azt jegyezte fel, hogy a Magyarországon élő népek egyedülállóan sokfélék és változatosak.⁶ Közel negyven évvel később, 1818-ban a francia geológus, François Beudant megismételte ezt az állítást. Ő is azt írta könyvében, hogy nincs Magyarországhoz fogható ország, ahol annyiféle nép lakna.⁷ Hasonlóan vélekedett ismert útikönyvében Beudant angol tudós szaktársa, Robert Townson is.⁸ Mindazonáltal tekintetbe kell venni, hogy az efféle külhoni látogatók valószínűleg fogalmi előfeltételeket csempészhettek beszámolóikba; hiszen a nyelvileg-etnikailag egységesebb országokból érkező megfigyelők figyelmét eleve jobban megragadhatta a kulturális sokszínűség, s emiatt minden bizonnyal hajlottak eltúlozni éppen mert saját hazájuk ebben a vonatkozásban kevésbé látszott változatosnak.

Elemzésem fő kérdése az, hogy miért éppen a 18. század végétől kezdve nőtt meg ez az érdeklődés, és tett szert a jól megragadható ideológiai hatásra; a másik oldalon, miért számított sokak számára gyengeségnek, megoldásra váró „problémának”. Erre később térek vissza. Először igyekszem megállapítani, hogyan konstruálódott az efféle „diverzitás” mint korabeli fogalmi képződmény.

6. „There is no country in the world which has a greater variety of inhabitants than Hungary.” Johann Kaspar RIESBECK: *Travels through Germany, in a Series of letters*. Vol. II. London, 1787, 23. Riesbeck, aki az 1780-ban alapított *Zürcher Zeitung* szerkesztője volt, névtelenül, német nyelven írta és egy fiktív francia utazó leveleinek gyűjteményeként adta közre munkáját. Uő: *Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland. An seinen Bruder zu Paris*. Uebersetzt von K. R. Bd. 1–2. Zürich, 1783. A könyvet 1787–1789 között francia, angol és svéd nyelven is megjelentették.
7. „In respect of the diversities of its peoples, no country whatever can be compared with Hungary.” François Sulpice BEUDANT: *Travels in Hungary, in 1818*. London, 1823, 1. Digitális változata elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/06400/06471/06471.pdf> (2017-09-02).
8. Robert TOWNSON: *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*. London, 1797, G. G. and J. Robinson, 188–190. Digitális változata elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/06400/06459/cedula.html> (2017-09-02).

Kiindulópontul szolgáljon az alapvető nyelvészeti tényállás Közép-Európában, ahol négy külön, szerkezetileg messze eltérő „nyelvcsalád” vagy „nyelvcsoport” létezett egymás mellett: a germán, a szláv, a román és a finn-ugor. Ez persze több, mint bárhol Európa nyugati felében. Pedig ott is igen sok volt az akkor önállónak számító nyelv, illetve az azoknak egymás beszélői számára kölcsönösen érthetetlen nyelvváltozata. Egyik példánk a forradalom előtti Franciaország, ahol a lakosság több mint fele nem beszélt a hivatalos *langue d'oïl* nyelvjárást. A másik példa „Anglia”. Az angolok államának nevét az egész, többnemzetiségű országra kiterjesztő szinekdochét külföldön rendszeresen Nagy-Britanniára vagy az egész Egyesült Királyságra vonatkoztatták, anélkül hogy tudatosították volna, hogy a szigetországban élő népek több mint negyven százaléka 1800 körül még mindig a nem angol, azaz többnyire „kelta” eredetű etnikai csoportokhoz tartozott.

A kontinens keleti felében viszont még több különböző nyelvcsalád volt található. A Balkánon például öt: román (újlatin), görög, albán, szláv, török; a Kaukázusban és az uráli térségben ennél is több. A szélesebb világról nem is szólva. A világ második legnagyobb szigetén, Új-Guineában – kicsivel nagyobb területen, mint a hajdani Ausztria–Magyarországé volt – körülbelül ezer nyelv fordult elő, amely több mint hetven nyelvcsaládhoz tartozott.

Közép-Európa nyelvi kultúráiban tehát úgy, mint másutt, léteztek strukturális alapkülönbségek. De a gyakorlatban ezek nem bizonyultak fontosabbnak, mint a megfelelő alcsoportok lényegi önállósága, azaz maguk a nyelvváltozatok kölcsönös érthetőségének a határa és a nyelvjárások egymástól való elhatárolása szorosan összefüggött. Ezek hosszú távú fejlődése lényegesen befolyásolta a régió újkori diverzitását.

Vizsgáljunk meg közelebbről két párhuzamos esetet. Először a németét. Közismert, hogy a németet milyen lassan kezdték egységes nyelvi kontinuumnak tekinteni és érzéklni az Északi-tengertől az Adriáig. Erre csakis több jelentős kulturális és politikai tényezőnek az együttműködése révén kerülhetett sor, így például Luther Márton bibliája vagy a szabványosított észak-, illetve északközép-német *Hochdeutsch* hivatali használatban való elterjedése a 18. századi Ausztriában Joseph von Sonnenfels és mások közreműködésével. Hollandia nyelve, egy lényegileg azonos nyugatgermán változat – amely a birodalomtól különvált állam kommunikációs eszköze lett – jelenti a kivételt, amely erősíti a szabályt.

Az egységes irodalmi német győzelme együtt járt a Német-római Birodalom (korabeli nevén: Szent Római Birodalom) keretén belüli politikai alakulatok lassú egyesülésével, de ez a folyamat egészen a késő 18. századig nem volt előre eldöntött. Amikor 1784-ben erőszakkal azt próbálták elérni, hogy a német – mint egyfajta hivatali lingua franca – Magyarországon is

érvényesüljön, a horvát rendek ennek a nyelvnek a bevezetését mint kölcsönösen érthetetlen tájszólások keverékének a használatát ítélték el.⁹ Különben a német nyelvterület etnikai gyökerei szintén igen sokfélék voltak: „Ritkán hozott össze és egyesített a történelmi és történelem előtti események folyamata szűk helyen annyi többfajta, különböző törzsekből való embert.” Ez a megfigyelés nem a temesi Bánságra vagy éppen Erdélyre vonatkozott – ahogy esetleg gyaníthatnánk –, hanem Tirolra és Vorarlbergre.¹⁰

A második példa a „szláv” nyelv. A korabeli tudományos közbeszédben a szláv (*slovanský jazyk*) még lassabban alakult ki, mint német megfelelője; és éppen az ellenkező irányban haladt. Egészen a 19. századig sokan még azt hitték, hogy a „szláv” egy létező nyelv – és ennek megfelelően egyetlenegy szláv nemzet létezik, csak tucatnyi nyelvjárással. Johann Gottfried Herder alapvető történelemfilozófiai művének szlávokról írott fejezete – a híres *Slawenkapitel* – szerint a szláv nép óriási területeket birtokolt: az övé lett az a hatalmas övezet, „amely a Dontól az Elbáig, az Északi-tengertől az Adriáig terjed [...] egy hatalmas földsáv, ahol nagyjából ma is egy nemzet honos”. Herder befolyásos véleménye szerint az összes szlávság erkölcsi erényekben tündöklött: „jótékonykodóak, már-már pazarlóan vendégszeretőek, hazájuk szabadságának elkötelezettjei, ugyanakkor engedelmesek és alázatosak”. Ezek a szlávok „mára mélybe hullott, egykor szorgos és boldog népek, akik valamikor a jövőben egyszer majd felébrednek hosszú álmukból”.¹¹

A vezető szláv filológusok az Ausztriai Császárságban – például Prágában Josef Dobrovský vagy a szlovén Bartholomäus Kopitar Bécsben – azt kutatják, amit ők az egyetlen és egyetemes (pán)szláv nyelvi kultúra változataiként határoztak meg.¹² Ez a nyelvészeti szlavofília különösképpen elterjedt a ma-

9. Gábor ALMÁSI – Lav ŠUBARIĆ (Hrsg.): *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden, 2015, Brill, 194.
10. Ezt a megállapítást Carl Toldttól idézi a korszak reprezentatív honismereti szintézise: *Die oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Aus dem „Kronprinzenwerk” des Erzherzog Rudolf*. Hrsg. Christiane ZINTZEN. Wien, 1999, Böhlau, 133.
11. A két Herder-idézet eredeti változata: „[...] der vom Don zur Elbe, von der Ostsee bis zum Adriatischen Meer reichet [...] der ungeheuerste Erdstrich, den in Europa eine Nation größtenteils noch jetzt bewohnt.” „[...] mildtätig, bis zur Verschwendung gastfrei, Liebhaber der ländlichen Freiheit, aber unterwürfig und gehorsam.” Johann Gottfried HERDER: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Bd. 2. Berlin–Weimar, 1965, 279–282.; Vö. Holm SUNDHAUSSEN: *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Voelkern der Habsburger Monarchie*. München, 1973; Albert PRAŽÁK: *České obrození*. Praha, 1948, 305–324.
12. JOŽE POGAČNIK: *Bartholomäus Kopitar: Leben und Werk*. München, 1978, Trofenik. A törzsi hovartartozás (*kmeňovitost*) „szláv nemzetén” belüli klasszikus ábrázolására lásd Ludevít ŠTŮR: *Nárečie slovenské alebo potreba písania v tomto nárečí*. Prešporok, 1846, V tlačiarňi K. F. Wiganda, 13. Dobrovskýról lásd Vladimír Andrijevič FRANCEV: *Очерки по истории чешского возрождения. Варшава*, 1902, Тип. Варшавского учеб. Округа.

gyarországi szlovákok között, Anton Bernoláktól kezdve Ján Kolláron és Ludovít Štúron át egész Ján Herkel'ig. További példaként idézek egy kivándorolt lengyelt, az Angliában letelepedett Walerian Krasini'skit, aki 1851-ben a következőket írta: „A Gondviselés által a szláv nemzetek arra rendeltettek, hogy egy nem túl távoli időben a világ színpadára lépve jelentős szerepet játsszanak. [...] Minderre a szláv törzseket egybefogó, erősödő egységtörékek nyomán kerülhet sor. [...] Minden lényegi tulajdonságaik tekintetében egy és ugyanazt a nemzetet alkotják, olyan szorosan kötődve egymáshoz, hogy a raguzai matróz szabadon szót ért az arhangelszki halással.”¹³

A fentiek tudatában képzeljük el, mi lett volna, ha a német nyelvterület többféle regionális nyelvi-etnikai csoportosulásokra esett volna szét, szláv megfelelője viszont fenntartotta volna egységét. Akkor most a *nyugati*, nem pedig a *keleti* Közép-Európa vélt diverzitása lenne elemzésünk topozsa. Azt az eredményt az egész régió államépítési folyamata elhárította, első helyen a 18. századi központosító Ausztriáé, amelynek Habsburg-dinasztiája poliglott léte mellett mégis igyekezett a (birodalmi) németet bevezetni mint általános igazgatási nyelvet. Hogyan viszonyultak ennek a rendszernek a vezetői a kulturális diverzitáshoz? Végre elfogadták az említett meglévő vallási sokféleséget. Ami nem jelenti föltétlenül, hogy helyeselték, még kevésbé, hogy üdvözölték volna a vallási türelmet; ezt a kérdést azonban már figyelembe kellett venni. Ugyanakkor jellemző a korabeli mentalitásra, hogy a kormányzatok a multikulturalizmus iránt szinte teljes egészében érzéketlennek bizonyultak.

II. József hangsúlyozottan népközeli uralkodónak számított. Az 1784-ben elrendelt első magyarországi népszámlálással részletes statisztikai adatokat gyűjtött össze az egyénekről, családokról és a társadalmi viszonyokról. Az első teljes felmérés célja a „városi polgárok és falusi mester emberek”, „házi és kerti zsellérek és másképpen a táplálásnak státusához és az ország foglalatosságához tartozók”, sőt még a „nem határozott időre elbocsátott katonák pontos elszámolása” volt. De a vallásról alig kérdezett, csak a keresztényeket és zsidókat különböztette meg; és a nyelvről, illetve a nemzetiségről nincs semmi említés.¹⁴

13. „The Slavonic nations are called by Providence to enact, at a no distant period, a prominent part on the stage of the world [...] This is attended by a growing tendency towards a union of all [their] branches [...] [since] they are in all their essentials one and the same nation, so nearly connected among themselves, that the sailors of Ragusa can freely converse with the fishermen of Archangel.” Walerian KRASIŃSKI: *Sketch of the Religious History of the Slavonic Nations*. Edinburgh, 1851, XI–XII. A róla szóló lexikoncikk szerzője Mieczysław PASZKIEWICZ: *Polski słownik biograficzny*. Bd. 15. 1970, 193–195.
14. THIRRING Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938, 148–149. táblázat.

Más korabeli hivatalos vagy félhivatalos összeírás némileg kiegészíthet a hiányok pótlásával; és a magyar közigazgatásban időnként használták a „nationalista” kifejezést egyes etnikai csoportok tagjainak a megjelölésére.¹⁵ A valódi nyelvi viszonyokat azonban – mivel a hatóságok számára ez jelentéktelen kérdésnek tűnt – csak találgatni lehetett. Figyelemre méltó egyébként, hogy a Habsburgok katonai végzeteként emlegetett II. Frigyes sem próbálta saját céljaira kijátszani osztrák ellenfele gyengeségét, a birodalom etnikai diverzitását.¹⁶

1800 táján a sokféleségről kibontakozott vitáknak már politikai élük volt, de magát a nyelvi-kulturális pluralitást sokan helyeselték, mások pedig elítélték. Erről tanúskodnak a fiatal Vedres István sorai, aki később mint hidrológus szerzett hírnevet: „Édes [magyar] hazánk olyan, mint egy kis Világ, mellyet Európának majd minden féle Nemzetségi lakják. Ide gyülekeztek ezek, vagy azért, hogy termékeny földjeinknek ők is hasznát vegyék; vagy azért, hogy magányos uralkodójoknak hatalmokat el kerülvén, Rabszolgaságokat az édes Magyar Szabadsággal fel váltsák.”¹⁷ Vedres mindezt 1790-ben írta, egy korai magyarosító szemszögéből. Sok hasonlóan bíráló utódja lesz majd. Most először mégis nézzünk meg néhány olyan véleményt, amelyek helyeselték a közép-európai diverzitást, s vizsgáljuk meg azt is, miként jutottak erre az álláspontra. Alább a diverzitás antropológiai észlelésének egy-egy képviselőjét mutatom be röviden a 19. század elejéről, közepéről és végéről.

Ján Čaplovič, alias Csaplovits (vagy Csaplovics) János (1780–1847) volt az a háromnyelvű tudós, aki a magyarországi etnográfát, vagyis a néprajzot mint „az ország lakosainak leírását” megalapította.¹⁸ Csaplovics a kora-

15. Legutóbb Olga KHAVANOVA: *Этноконфессиональное многообразие Венгерского королевства в конце XVIII в.: история одной инструкции*. In: *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы, 1517–1918*. Ред.-сост. К. А. Кочегаров – Л. К. Новосельцева – А. Форго – О. В. Хаванова. Москва–Санкт-Петербург, 2016, Нестор-История, 229–241.

16. Erre már Szekfű is figyelte. SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének a történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926, 12.

17. *A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések*. Irta GÁTI István és VEDRES István Szegeden, 1790. esztendőben s ki-nyomtatott Bétsben Hummel Dávidnál a Hadi és más nevezetes történetek írói költséggel. 56.

18. Vendelín JANKOVIČ: *Ján Čaplovič: život, osobnosť, dielo*. Turčiansky Svätý Martin, 1945, még mindig ajánlható. Lásd a szöveggyűjteményt: Ján ČAPLOVIČ: *O Slovensku a Slovákoch*. Red. Viera URBANCOVÁ. Bratislava, 1975. Paládi Kovács Attila ezt írja Csaplovics néprajzi munkásságáról: „A történeti Magyarország nem magyar népeinek kutatója volt elsősorban Csaplovics János (1780–1847) is, aki a magyar és a szlovák néprajztudomány közös előfutára. *Ethnographiai Értekezés Magyarországról* címen a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évfolyamában (III–VII. szám) folytatásokban közölt dolgozatában a hazai szerzők közül elsőként vezette be az ethnographia

beli Magyarország népeinek jellemvonásaira összpontosított – sem a régebbi latinos kozmopolita egyformaság, sem a történelem nemzeti ihletésű romantikája nem vonzotta; magasztalta a vidék sokféleségét.¹⁹ 1829-ben *Gemälde von Ungern* címmel megjelent könyvének a bevezetőjében kitálta szemlélete megfelelő jelszavát: „*Ungern ist Europa im Kleinen*.”²⁰ Ez a hasonlat valószínűleg már évtizedek óta ismert lehetett, ahogy az imént Vedresnél tapasztaltuk.

Korábbi tevékenységében Csaplovics még mint jóhiszemű „Hungarus” szerepelt, azaz aki magyarországi hazájához mint területi és állampolgári egységhez kötődött. Emlékezzünk arra, hogy honfitársai közül mások is, mint például Johann Christian Engel – többnyire nem magyarok –, továbbra is azt a hagyományos felfogást képviselték Magyarországról, amely a királyságot sokoldalú, változatos, birodalomjellegű állami közösségként értelmezte.²¹ Ők még mindig hivatkozhattak István király intelmére, amely szerint „Unius linguae, uniusque moris regnum imbecille et fragile est”, azaz hogy az egynyelvű és egyszokású királyság gyöngye és törékeny.

Csaplovics álláspontját azonban egyre élesebben bírálták a növekvő nemzeti táborok. Ő maga mindig rokonszenvezett „szlovák” honfitársival. Az elsők között következetesen használta ezt a terminust a népre és az általa lakott vidékre, a bevett általános „szláv” megjelölés – vagy a pejoratív

szót a tudományszak megnevezésére.” PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Nemzetiségek néprajza a reformkorban*. In: *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. Válogatta, szerkesztette PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest, 2006, Akadémiai Kiadó, 9. A könyv digitális változata: https://static.akademiai.hu/media/2/1/7/9/1/-a_nemzetisegek_neprajzi_felfedezoi_paladi_kovacs_attila-21791.pdf (2017-09-06).

19. Vö. Britta RUPP-EISENREICH – Justin STAGL (Hrsg.): *Kulturwissenschaft im Vielvölkerstaat. Zur Geschichte der Ethnologie und verwandter Gebiete in Österreich, ca. 1780–1918*. (Lanthropologie et l'état pluri-culturel: Le cas de l'Autriche, de 1780 à 1918 environ.) Wien–Köln–Weimar, 1995, Böhlau, 38–48.
20. Csaplovics „Nem tsak természeti állapotjára, és természet ajándékaira nézve, hanem népességre nézve is Magyar ország Európa kitsinyben; mert majd minden Európai nép-törsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, kultúra grádusok, s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel.” CSAPLOVITS János: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*. In: *Tudományos Gyűjtemény* 1822. IV. 50. A cikksorozat HÁLA József szerkesztésében, PALÁDI-KOVÁCS Attila utószavával könyvként is megjelent: CSAPLOVICS János: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*. Budapest, 1990, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
21. Johann Christian von ENGEL: *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. 1–4 Bd. Halle, 1797–1804, Gebauer; Emil NIEDERHAUSER: *Johann Christian Engel und Ignatz Aurel Fessler über die Geschichte der Völker Osteuropas*. In: *Fortschritt und Reaktion im Geschichtsdanken der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte*. Bd. 37. 1988, 137–159. Hasonló véleményt képviselt Németországban Ludwig Albrecht GEBHARDI: *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten*. 1–4. Teile, Leipzig, 1778–1792, Weidmann Erben und Reich.

jelentésűvé vált kifejezések – helyett. Még hozzá furcsa módon hízelgő párhuzamokat vont a szlovákok és az angolok között. Ennek megfelelően később nyílt szlovák hazafivá vált. 1842-ben odáig ment, hogy segítette a szláv nyelvi igényeket megvédeni, amikor az első erre vonatkozó nyilvános összeállítás kitért, mégpedig az úgynevezett *Prestolný prosbopis*, azaz a – mintegy kétszáz evangélikus értelmiségi által aláírt, V. Ferdinándnak címzett és Bécsben Lajos főhercegnek, az államtanács elnökének átadott – szlovák fel-ségfolyamodvány kapcsán. Azt mondhatjuk tehát, hogy Csaplovics lelkes viszonya a diverzitáshoz retrospektív és politikai szempontból ártalmatlan magatartás volt, egyfajta *prenacionális* szemléletet tükrözött.

Karl Czoernig von Czernhausen (1804–1889) kiemelkedő statisztikus és főhivatalnok volt. Az 1850-es években *Ethnographie der österreichischen Monarchie* címmel vaskos munkát állított össze. Ő is a birodalom négy nyelvcsoportjából indult ki, ugyanakkor nem kevesebb mint 137 eltérő etnikumot különböztet meg, amelyeket 22 főcsoportba osztott szét. Mindez annak a tervnek a szerves részét alkotta, amely a német vezetésű, központosított Ausztria létrehozására irányult. Czoernig a forradalom utáni neoabszolutista rendszert szolgálta. Munkásságának választott jelszava – „*Wissen ist Macht*” – a Leo Thun-féle közoktatási reformprogram szellemiségére emlékeztet, ahol a német nemcsak szükséges kommunikációs eszköz a birodalmon belül, hanem olyan előnyben részesített kultúrnyelv, amely a közélet minden szintjén főszerepre hivatott. A többi nyelv alárendelt helyzetbe került – beleértve a magyart és a csehét is. Ez utóbbit a csehországi származású Czoernig – a Reichenberg, a mai Liberec melletti Tschernhausen (Černousy) községben született – némileg tisztelte, de irtózott a hozzá kapcsolódó cseh nemzeti követelésektől, éppen úgy, mint az általa még inkább barbárnak tartott magyar esetében.²²

22. Erről lásd Harm-Hinrich BRANDT (Hrsg.): *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff*. Wien, 2014, Böhlau, 195. skk. Vö. Klaus FROMMELT: *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen, 1848–1859*. Graz, 1963, Böhlau. Frommelt használta az 1851. április 29-én a bécsi oktatási minisztérium által kiadott *Normalvorschriften in Unterrichtsangelegenheiten* című szabályzatot. A háttérhez lásd még Joseph Alexander von HELFERT: *Ueber Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Oesterreich*. Prag, 1853, J. G. Calve; Hans LENTZE: *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Wien, 1962, Österreichische Akademie der Wissenschaften; Richard MEISTER: *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*. Wien, 1963, H. Böhlhaus Nachf. – Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften; Waltraud HEINDL: *Einführung* In: *Die Protokolle des österreichischen Minister-rates, 1848–67*. Abt. III. Bd. 2. *Das Ministerium Buol-Schauenstein*. Wien, 1979, Böhlau; Christoph BERGER-WALDENEGG: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854*. Wien, 2002, Böhlau.

Jól látszik, hogy Czoernig a sokszínűséget csak viszonylag szűk keretek közt helyeselte, s csak a gimnáziumi vagy főreáliskolai szinttől kezdve látta jogosultnak a „néprajzi követeléseket”, akkor is csak abban az esetben, ha az adott csoport nyelve „kultúrnyelvnek” számított.²³ Czoernig kollégája, Bernhard Meyer 1857-ben névtelenül jelentette meg hírhedt könyvét *Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns* címmel, amely a Döblingben élő Széchenyi István részéről a *Blick auf den anonymen Rückblick* című pamflet maró gúnnyal megírt válaszát váltotta ki. Meyer magasztalva mutatja be „a népek nagy családját, amely együtt a császár birodalmát alkotja”; de ragaszkodik ahhoz, hogy a birodalom egysége megfelelő birodalmi nyelvet követel.²⁴ Az effajta diverzitást legtalálébban talán *nemzetek alatti sokféleségnek* nevezhetnénk.

A „népek családját” éltetők harmadik jeles képviselőjeként idézzük meg Ferenc József fiát, a trónörökös Rudolf főherceget (1858–1889). Az 1880-as években egy hatalmas és pompás, gazdagon illusztrált és sokszerzős, reprezentatív összefoglaló munkát indított el a körülötte összegyűjtött kiváló szerzői gárda. Németül *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* címmel, huszonnégy kötetben jelent meg az ironikusan *Kronprinzenwerk* néven emlegetett sorozat. A magyar változat *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* címet viseli, és huszonegy kötetben adták közre. A főherceg eredetileg úgy tervezte, a kötetek szerkezetét teljes egészében a különböző etnikai csoportok szerint építik majd fel, amelyekre a „néptörzs” (*Volksstamm*) kifejezést alkalmazták. Csak később szerkesztették át az anyagot a területi egységek – az országok és tartományok (*Kronländer*) – szerint.

A mű minden komolyabb politikai kérdést elkerült, és az egész hatalmas vállalkozás igyekezett kiaknázni a dinasztia iránti hűséget. Emellett a hivatalos dualista osztrák és magyar elképzeléseket összhangba próbálta hozni, ami annál nehezebben ment, mert Ausztria 1867 után már feladta a szigorúan egységes politikai nemzetfogalom neoabszolutista modelljét, miközben Magyarország éppen a kiegyezést követően iparkodott legalább nemzetiségi tekintetben megvalósítani azt. Emiatt jelent meg az egész ha-

23. „Wo aber die wissenschaftliche Ausbildung beginnt, da treten die ethnographischen Anforderungen in den Hintergrund, und es wird zunächst darauf gesehen, ob die Sprache des bezüglichen Volksstammes eine Cultur Sprache sei.” Karl von CZOERNIG: *Oesterreichs Neugestaltung*, 1848–58. Stuttgart–Augsburg, 1858, J. G. Cotta, 593. skk.
24. „[...] große[n] Familie von Völkern, welche zusammen das Kaiserreich bilden.” Bernhard von MEYER: *Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns*. Wien, 1857, Staatsdruckerei, 16. skk.

talmas műnek a két párhuzamos változata, német és magyar nyelven, még ha ez utóbbi sokkal nehezebben kelt is el.²⁵

Ez a hatóságilag támogatott vállalkozás a népek tökéletes egyenjogúságát (*Gleichwertigkeit der Völker*) hangsúlyozta, nevezetesen annak kiemelésével, hogy a különféle erők együttműködése a Monarchia legerősebb támasza. „Észleljük a szellemileg egyenrangú nemzetiségek versenyében annak csalhatatlan jelét, hogy az összbirodalmi szervezet elevenen működik, és ebben látjuk a legbiztosabb garanciát az ellen az ernyedtség ellen, amelynek a bármilyen magasan álló, de teljesen asszimilált nemzetek oly könnyen áldozatul esnek.”²⁶ Így lett a diverzitás Czoernig-féle értelmezése – mondhatnánk – szubnacionális.

Mindez összezsengett Ferenc József személyes jelmondatával: „Viribus Unitis”, azaz *Egyesült erőkkal*. Egy 1912-ben kiadott monarchiabeli tankönyv így fogalmazott erről: „Ausztria-Magyarország úgyszólván kísérleti terep, ahol az igazi módszert kellene megtalálni, miként tudnak a különböző nemzetek belföldön a közös kulturális munka végzéséhez a külföld felé pedig lojális magatartást felmutatva egységbe szerveződni.”²⁷ Ez a remény jórészt a császár és király mulandó uralkodói kultuszára épült, amelyben a multilaterális hűség megjelenési formái mindig tökéletlenek maradtak. Jó példája ennek a jubileumi hódoló körmenet 1908-ban, Ferenc József trónra lépésének hatvanadik évfordulóján, amikor a birodalom népeinek majdnem fele távol maradt.²⁸

25. A német változat digitális változatát lásd <https://archive.org/details/diesterreichisc09rudogoog> (2017-09-07). A magyar változat 1887 és 1901 között huszonegy kötetben jelent meg. A mű teljes magyar anyaga huszonegy kötetben, 13 ezer oldalon elérhető az Arcanum adatbázisban: <https://adtpus.arcanum.hu/hu/collection/OMM/> (2017-09-07). Christiane ZINTZEN: *I. m.*; Jurij FIKFAK – Reinhard JOHLER (Hrsg.): *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der „österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild“*. Wien, 2008, Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie.
26. „Wir erblicken in dem Wettkampfe geistiger Nationalitäten ein untrügliches Anzeichen lebendiger Thätigkeit im Gesamtorganismus und die sicherste Gewähr gegen die Erschlaffung, welcher vollkommen assimilierte, wenn auch noch so hochstehende Nationen so leicht verfallen.” Idézi RUPP-EISENREICH –STAGL: *I. m.* 106. skk.
27. „Österreich-Ungarn ist gleichsam ein Versuchsfeld, auf dem die richtige Art und Weise gefunden werden soll, wie verschiedene Nationen zu gemeinsamer kultureller Arbeit im Innern und zu einem treu zusammenhaltenden Volke nach außen vereinigt werden können.” Andreas ZEEHE et al.: *Österreichische Vaterlandskunde für die oberste Klasse der Mittelschulen*. Laibach, 1912, Kleinmayr & Fed. Bamberg, 8.
28. A csehek és az összes magyarországi nemzetiségek hiányoztak. Elisabeth GROSSEGGER: *Der Kaiser-Huldigungs-Festzug*. Wien, 1908, K. u. K. Hof- u. Univ. -Buchhandlung und K. u. K. Hof-Manufaktur für Photographie. (Új kiadása: Wien, 1992, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.)

A magyarországi közéletben viszont alig becsülték az általa hirdetett nemzetiségi egyenrangúságot. Fontos alkalmakkor kitehették átmenetileg közszemlére. Így 1896-ban az ezredévi etnográfiai kiállítás falujában bemutatott egymás mellett tizenkét magyar parasztgazdaságot s ugyanannyit az országban élő nemzetiségektől. Többnyire azonban a magyar nyelvi-kulturális elem felülkerekedett az állítólag egységes magyar(országi) politikai nemzetben belül. S ehhez nyomós érvként szokták felhozni, hogy a Monarchia polietnikus eljárás módja zsákutcának bizonyult. A legfontosabb osztrák–magyar csatahajó a *Viribus Unitis* nevet kapta. Olasz könnyűbúvárok által végrehajtott elsüllyesztését 1918. november 1-jén a dualista állam haláltusájának jelképeként is felfoghatjuk.

A KÖZÉP-EURÓPAI DIVERZITÁS

Térjünk vissza főtémámhoz: a közép-európai *diverzitáshoz* mint kultúra-függő fogalomhoz és újkori alkalmazásaihoz, amelyek a szókép létrejöttét elősegítették. Ahogy láttuk, a késő 18. századtól kezdve szívesen hivatkoztak rá, mégpedig mind a régebbi, mind pedig az újabb nemzetek fölötti vagy birodalmi uralkodási elvek igazolása érdekében. Föderalista politikusok alkotmánytervezeteinek népszerűsítésére szintén be lehetett fogni, mivel ők eleve hajlottak a sokféleségnek mint önértéknek a megbecsülésére. Leghíresebb képviselőjük, Adolf Fischhof budai születésű volt, de tevékenységének hatása főleg Ausztriában érződött.²⁹ Az egynyelvűségre vonatkozóan Szent István fentebb már idézett intelme éppen Magyarországon talált legkevésbé meghallgatásra. A Monarchia két felében – legalább a felsőbb társasági szinten – a kozmopolita miliő kedvezett a különféle nemzetek közti értékeknek.

Kétféle aktuális történezmű is beleszólhatna ebbe a tényállásba. Egyrészt a „közömbösség” (*indifference*) szószólói, azzal az állításukkal, hogy az egész régióban kevesen törődtek igazán a nacionalizmussal, még a Habsburgok uralmának utolsó szakaszában is.³⁰ Ha ez valóban így lett volna, a fejlettebb nemzeti tudat hiányában a különböző etnikai csoportok elvben nem elleneztek volna a sokféleséget. Szükséges lenne ebben a vonatkozásban elemezni a nyilvános türelem rokon fogalmát is, amely a modern világban – az osztrák örökös tartományokban főleg II. József idevágó

29. Richard CHARMATZ: *Adolf Fischhof*. Stuttgart, 1910, Cotta.

30. Kitűnő új összefoglalása a kérdéskörnek Pieter JUDSON: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, 2016, Harvard University Press.

vallásreformjait követően – kétségkívül alátámasztotta a pluralitást, de csak bizonyos mértékig. Az ember azt túri, amin nem tud változtatni – de talán mégis szeretné megváltoztatni? Kivéve, ha az érdektelenség túlsúlyban van. Korszakunk elején Goethe találóan jellemezte ezt a magatartást: „Türelemnek csak átmeneti érzületnek kellene lennie: az elismeréshez kellene vezetnie. Megtúrni annyit jelent, mint megsérteni.”³¹

És tulajdonképpen mi az, amit el kellett túrni etnikai szempontból? A 19. században még sokáig tovább élt a birodalmi hatóságok német hivatali nyelvhasználatában a „néptörzsek” kifejezés. Ezt azután lassanként felváltotta a nemzetiségek (*Nationalitäten*) megjelölés. Különösen tanulságos a szemantikai fejlődés a magyar nyelvterületen. A dualista korszakig a „nemzetiségek”, beleértve a magyarokat, az ország egyik etnikai csoportját jelentették a többi között. Ezekkel szemben állt a „nemzet”, amelyhez az ország összes lakossága tartozott – korábban, a „*natio hungarica*” keretei közt persze inkább csak az ország összes nemessége. Később azonban megváltozott a szóhasználat. Fokozatosan a „nemzet” kifejezés jelentette a magyar etnikumot; a többiek pedig maradtak egyszerűen „nemzetiségeknek”.

A Monarchia szétesése után elterjedt Közép-Európában és másutt a „kisebbség” megjelölés, amelyet korábban leginkább csak a zsidóságra vonatkoztattak. Az utódállamokban ekkortól kezdve kisebbségek éltek, törvényben biztosított kisebbségi jogokkal, amelyek a valóságban gyakran nem védték őket a jogfosztásokkal szemben. Ezt a fogalmat tehát szintén érdemes lenne megvizsgálni a diverzitással összefüggő konnotációi miatt. Az 1980-as években az ENSZ kisebbségi jogi nyilatkozatával kapcsolatos tárgyalások holtpontra jutottak, mégpedig éppen azért, mert győzött az az érvelés, miszerint a „minority” fogalom összeegyeztethetetlennek bizonyult az egyetemes emberi jogok védelmének kötelezettségeivel.³²

A másik kérdésünket is érintő szakmai vita a globális imperializmussal foglalkozik, mégpedig az imperializmus külföldi és belföldi megnyilvánulásainak a viszonyával. Vegyük tekintetbe egyrészt, hogy a legteljesebb etnikai diverzitás különösen azokon az Európán kívüli gyarmati területeken volt található, ahol a Habsburg Monarchia csak nagyon korlátozott mértékben tudott érvényesülni. Ugyanakkor viszont éppen a Monarchia nyugati felén kezdett figyelemre méltó módon kibontakozni a 19. század folya-

31. *Maximen und Reflexionen aus dem Nachlass*. Weimar, 1907, Nr. 875., 190. Magyarul: Johann Wolfgang GOETHE: *Maximák és reflexiók*. Budapest, 2002, Dekameron.

32. Alexandre DUCHÈNE: *The definition of minorities as a terrain of political and discursive struggles*. In: LÜDI–SEELMANN–SITTER–LIVER (Hrsg.): *I. m.* 23–45. A fogalom fejlődéséhez a Közel-Keleten lásd Benjamin T. WHITE: *The Emergence of Minorities in the Middle East: The Politics of Community in French Mandate Syria*. Edinburgh, 2011, Edinburgh University Press.

mán az antropológia tudománya. A korszak végére már komoly munkákat készített például Ludwig Gumplowicz és Bronisław Malinowski. Magát az etnológia szót pedig állítólag Mária Terézia könyvtárosa, a Trencsén megyéből származó Kollár Ádám Ferenc alkotta.³³ Saját „feljegyzéseit nemzetekről és népekről” (*notitia gentium populorumque...*) Kollár hazájában, Magyarországon gyűjtötte össze. Gyanítani lehet, hogy tengerentúli, külhoni gyarmatok hiányában a Habsburg Monarchiában az etnológiai látásmódot bizonyos mértékig domesztifikálták azáltal, hogy az osztrák etnológia elsődleges megközelítésben a birodalomban élő, azaz „benszülöttnek” számító népekkel és a Monarchia területének kulturális kincseivel foglalkozott.

Példaként idézem a cseh tudóst: Čeněk Zíbrt 1864-ben született, Prágától délre, vidéki környezetben. Már az 1890-es évek elején kitűnt mint az új művelődéstörténet lelkes és szakavatott művelője, aki a néprajzi munkára (*národopis/národozpyt*) fektette a hangsúlyt. Értekezések tucatjait írta a régi és még létező cseh népeletről: népi szokásokról, játékokról és mulatságokról, a népzene és néptánc, a kegyességi mozgalmak és hiedelmek, illetve a népviselet, a népi konyhaművészet, vadászat, gabonaőrlés, sörfőzés kérdéseiről és sok egyéb hasonló témáról. 1891-ben megalapította a *Český lid* című folyóiratot, amely a Monarchia területén az etnológia egyik első szakmai fórumának számított. Ugyanakkor a nemzetközi összehasonlításokat is előmozdította. Az európai szakirodalmat felölelő áttekintését Zíbrt egybekapcsolta a nemzeti hagyományok és a sokféle etnikumhoz kötődő, komplementer népi örökség iránti rajongó elkötelezettségével.³⁴

A NACIONALIZMUS HATÁSA

Ezzel elérkeztem elemzésem utolsó szakaszához. Milyen volt maga a valóság, a percepciók mögötti mindennapi élet? 1800 táján a nemzeti fejlődés nyelvi alapjait már nagyjából minden etnikai csoport megteremtette, még

33. Kollár Ádám Ferenc 1783-ban a következőképpen határozta meg az „ethnológiát”: „[...] notitia gentium populorumque, sive est id doctorum hominum studium, quo in variarum gentium origines, idiomata, mores, atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius iudicium ferre possint.” Adam Franz KOLLÁR: *Historiae jurisque publici regni Ungariae Amoenitates*. Vindobonae, 1783, Typis a Bawmeisterianis, 80. Vö. Hans F. VERMEULEN: *Origins and institutionalisation of ethnography and ethnology in Europe and the USA 1771–1845*. In: *Fieldwork and Footnotes. Studies in the History of European Anthropology*. Ed. by Han F. VERMEULEN – Arturo Alvarez ROLDÁN. London, 1995, Routledge, 39–59. Kollárra vonatkozóan lásd 46.; RUPP-EISENREICH-STAGL: *I. m.*
34. Čeněk ZÍBRT: *Kulturní historie: její vznik, rozvoj, a posavadní literatura cizí i česká*. Praha, 1892, Nakladatelství Josef R. Vilímek.

ha szűkebb keretek közt lehetett is módosítani rajtuk. Így például a csehek és szlovákok fokozatosan különváltak egymástól, a szerbek és horvátok viszont éppen ellenkezőleg, átmenetileg közeledni kezdtek egymáshoz. Emellett Közép-Európában megfigyelhető az úgynevezett *Sprachbund* jelensége, azaz az egymással szomszédos, de nem rokon nyelvek nagyon lassú kölcsönhatása, legalábbis amíg a Monarchia fennállt. Ugyanakkor a német nyelvterületen belül újabban a pluricentrizmus jelei kezdtek mutatkozni, azaz feléledtek az elkülönülés tendenciái, beleértve az osztrák–német változatot is.³⁵

Valójában mennyire különböztek egymástól ezeknek a történelmi nyelv-közösségeknek a tagjai – rendszerint a paraszt szerepelt mint ideális típus – az összes etnikai és etnográfiai sokféleségükkel együtt? Laikus szemmel gyakran nehéz volt megismerni az eltéréseket a népviseletben vagy népzeneben, a népmesékben vagy a népi konyhaművészetben stb.; szükséges a szaktudás (utána kellett volna nézni Čeněk Zíbrt és mások műveiben). Az összbenyomás igen egyforma lehetett. Ily módon szembenézünk egy mélyebb paradoxonnal: hogy a vetélkedő nacionalizmusok párhuzamos világai tulajdonképpen az egyhangúságon alapultak. Jellemző rájuk nemcsak az, hogy a szomszéd népeknek sok közös tulajdonságuk volt, hanem az, hogy minél több dologban igyekeztek elütni riválisaiktól, annál inkább hasonlítottak egymásra.

A nacionalisták – a konzervatív-etnocentrikus és a radikális-exkluzív beállítottságúak egyaránt – mindenütt szembeszálltak a sokféleséggel. Ve-gyünk néhány magyarországi példát. A tekintélyes költő, Berzsenyi Dániel, akit korai magyar nyelvi sovínisztának is tekinthetünk: „Első gondunknak kell lenni: minden idegen nyelvű népeinket Hazánk fő népével nyelvben és ruhában eggyesíteni [...] [mert] ezen mi népeink nyelve tsak romlott zagyalék.”³⁶ 1840-ben a kor elhivatott statisztikusa, Fényes Elek tizennyolc „népet” sorolt fel Magyarországon; leírta jellemüket és hagyományait. Azonban hozzátette, hogy ez már akkor tehertélt jelentett: „Jelenleg [...] egy ország csakugyan hatalmasabb ’s erősebb, ha azt egy nyelvű ’s szokású nemzet lakja...” Azt az elképzelést is kifejti, amely akkor rövid időn belül közhelynek számított, hogy a magyar nemesi nemzetnek régen meg kellett volna nyitnia sorait a szélesebb társadalmi rétegek előtt. Így sikerülhetett volna az ország etnikai diverzitását a közjó érdekében kiküszöbölnie.³⁷

35. Regula SCHMIDLIN: *Die Vielfalt des Deutschen: Standard und Variation. Gebrauch, Einschätzung und Kodifizierung einer plurizentrischen Sprache*. Berlin, 2011, De Gruyter, 116–121.

36. BERZSENYI Dániel: *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul*. In: *Berzsenyi Dániel prózai munkái*. Szerk. MERÉNYI Oszkár. Kaposvár, 1941, 221.

37. FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája*. 3. kötet. Pest, 1842–1843, 60. skk. Ennek a felfogásnak a klasszikus kifejtését lásd WESSELÉNYI Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse, 1843.

Két évvel később híres akadémiai beszédében Széchenyi István mérsékletre intett a már-már elfajuló nemzetiségi kérdésben; de még célzásoképpen sem sejteti, hogy Magyarország kulturális sokszínűsége bárki számára örvendetes jelenség lehetne.³⁸ Hosszabb időtávlatból visszatekintve sem gondolhatjuk azt, hogy még az olyan progresszív gondolkodók, mint például Eötvös József vagy Jászi Oszkár, a hazai nyelvek és nemzetiségek sokszínű palettáját önmagáért becsülték volna. Annál könnyebben sikerült elterjeszteni a vakbuzgó nacionalistáknak, mint például Grünwald Bélának, az asszimilációs ideológia érveit, ráadásul egyre mérgezőbb formákban.³⁹

Ezeket a nacionalista stratégiákat a 19. század sok más egyéb kortünete is nagy nyomatókkal támasztotta alá: a mélyreható társadalmi, közgazdasági és politikai változások; a központosítás és urbanizáció; a liberális és szocialista értékrendszerek; az anyanyelvi pedagógia. Ezek mind az integráció folyamatát szolgálták, és hatásukkal segítették aláadni a Magyarországon honos népek önálló testületeit és kulturális másságát, s így azokat – ha nem sikerült is teljesen elpusztítani – igen hatékonyan átállították a nagyvárosi minták visszatükrözésére. Ez a legteljesebb mértékben a zsidók, a régió legeredetibb „egzotikus” népcsoportja esetében történt: „diverzitásukat” egyre inkább belülről, saját asszimilációs mozgalmak részéről veszélyeztették és vitatták.

Ez azonban már az érem másik oldala. Talán meg kellene írunk „az egyformaság – mint valóság és mint konstrukció” rövid történetét, amelyet párhuzamba állíthatnánk a sokféleség fentebb olvasható, nagyon rövid áttekintésével. Befejezésül olvasóim emlékezetébe idézem a közép-európai diverzitás válságának egyik példázatarejű jelképét: az 1927-ben forgatott *Metropolis* című nevezetes némafilmet. Benne a modern világ növekvő egyhangúságát mutatja be a rendező, Fritz Lang. Lang Bécsben született 1890-ben, alig egy évvel azután, hogy ugyanott a trónörökös Rudolf öngyilkosságával a pluralizmus egyik utolsó befolyásos támogatója lekerült a színpadról.

38. SZÉCHENYI István: *A Magyar Akadémia körül*. Pest, 1842.

39. Lásd különösen GRÜNWARD Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*. Budapest, 1874; Uő: *A Felvidék: politikai tanulmány*. Budapest, 1878. (Új kiadása: GRÜNWARD Béla – Michal MUDROŇ: *A Felvidék*. Pozsony, 2011, Kalligram.)

Miskolczy Ambrus

NEMZETI, NEMZETISÉGI MÍTOSZOK
ÉS PROGRAMOK MAGYARORSZÁGON
A 19. SZÁZADBAN

Francia, magyar, román párhuzamok

Jules Michelet portréja
(Félix Nadar felvétele, ismeretlen dátum, reprodukció)

„A »mítosz« és a »struktúra« szavak használatának mellőzése számomra a szellemi higiénia első követelményének tűnik” – jegyezte le magának Emil Cioran, a nagy újgnosztikus még az 1960-as években.¹ Kijelentése alapvetően a fasiszta mítoszkultusz eksztázisa és a struktúrát felkaroló marxista utópia pszedoracionalizmusa ellen irányult. És a párizsi román manzárdlakó tudta, mit beszél, miután a fasiszta mítoszmániát megnyergelte, a marxista utópiával pedig már csak frivol módon kacérkodott. Albert Camus mindkettőt – a mítoszt és az utópiát struktúrástul egyaránt – elvetette, mert megtapasztalta, hogy a mítosz megöli a metafizikát, és tegyük hozzá: a struktúra az embert.

Mítoszok és struktúrák a nemzetépítés jellemzői, minősítik a nemzetépítést, elemzésük pedig a nacionalizmuskutatók népes seregét, akik fáradhatatlanul próbálnak új fogalmakat kitalálni, tipologizálnak és verbalizálnak, egyszerre oszlatva és fokozva azt a zavart, amelyet a magyar Joó Tibor vagy a cseh Miroslav Hroch is szóvá tett, és közben irgalmatlan közelharcot folytatnak egymás ellen, és annyit idézik egymást nyakra-főre, hogy valósággal eltüntetik a nemzetépítés történeti szereplőit. Márpedig ezek reflexiói és gesztusai jól érzékeltetik, hogy miként lehet átélni a nemzetépítő szerepvállalással járó dilemmákat és ellentmondásokat.

Mellőzöm a hagyományos tipologizálást, mert az végső soron osztályozás, és még nem találkoztam olyan tipologizálóval – Hans Kohntól Ernest Gellnerig –, aki ne a maga képzelt vagy beképzelt közösségének adná a legjobb érdemjegyet, és – mint lényeglátónak – természetesen saját magának. Elsősorban politikusok-tudósok-művészek és a politika művészetéhez értő politikusok példájával érzékeltetem a címben jelzett jelenségeket. Ők is, mint ama bizonyos Minerva baglya, előre jelzik az éjszakát, miként Hegel Marxot, aztán előadják a hatyúdalt is. Egyéni példákat idézek fel, mert az ember a történelem atomja – mint a legutóbbi Magyar–Román

1. CIORAN: *Cahiers 1957–1972*, cu o prefață de Simone BOUÉ. Paris, 1997, Gallimard, 461. Cioranról és magyar vonatkozásairól több helyen is részletesen írtam: MISKOLCZY Ambrus: *Cioran hosszú kamaszkora – avagy mi legyen a fasiszta múlttal*. Budapest, 2014, Gondolat; Uő: *Egy „farkasember” színeváltozásai – A zsidó- és magyarkép Emil Ciorannál*. Magyar Szemle, 2013/7–8. http://www.magyar szemle.hu/cikk/egy_farkasember_szinevaltozasai_a_zsido_es_magyarkep_emil_ciorannal (2017-07-25).

Történész Vegyes Bizottság ülésén egyik kedves román barátom kifejtette.² Veszélyes atomok! A Brown-féle mozgás kiszámíthatatlan, viszont az emberatomok néha robbannak, néha gondolkodnak, és néha még őszinték is. Az őszinteség pillanatai privilegizált pillanatok, többet mondanak el a történelemlről minden mítosznál és programnál.

Miután a nemzetépítés programját és modelljét – állam és nemzet egységét – a franciák mutatták fel először elméletben és gyakorlatban, induljunk ki a legnagyobb tartott francia történész, Jules Michelet műhelyéből.

MICHELET ROMANTIKUS REALISTA VÍZIÓJA

Michelet – a maga totalitásigényével – a modern történetírás egyik alapító egyénisége.³ François Furet, aki egyébként szarkasztikusan jelenítette meg a francia forradalmat és annak történetírását, angol közönség előtt visszafogottan értékelte Michelet tevékenységét: „A 19. századi Franciaország, ahogyan az a forradalmi örökség ígézetében élt, nem termelt ki nagy politikusokat. Nem volt Disraelije és Gladstone-ja, senki, aki megtestesíthette volna a nemzet múltját és jövőjét. Volt azonban Michelet-je, aki országának visszaadta történelmét, amelyet egyetemessé és műalkotássá tett.” A francia próza egyik „óriásaként” „a politikát irodalommal alakította”.⁴ Vigasztaló irodalommal. Amikor Lucien Febvre a náci megszállás alatt Michelet történetírásáról tartott előadás-sorozatot, akkor a fasizmussal szemben a demokráciát dicsőítette. Ma azonban már inkább megmosolyogjuk az embert és művét, azt is, ahogy a nőtörténet művelői kiszervezik gátlásaiból fakadó megnyilvánulásait. Pedig Michelet szeretett minket, és mi is szeretjük őt. Kelet-európai eleink közül sokan a Collège de France-on az ő előadásain szívták magukba a Forradalom ígét, vagy csak távolról lelkesedtek, mint Vasváry Pál, míg a szkeptikus Heine-tisztelő a Mester prófétáskodását bohóckodásnak tartotta.⁵ Ezen is mosolygunk, de funkciója volt, mitikus élménybe burkolni a nemzetépítés racionalitását. A francia népet például olyan kisbirtokos parasztok népeként állítja be, akiknek a földművelő tevé-

2. Remus Câmpeanu, 2016. szeptember 22-én Gyulafehérvárt.

3. Michelet magyar recepcióját bemutatom könyvemben: MISKOLCZY Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán*. Budapest, 2000, Universitas.

4. François FURET: *Michelet*. Proceedings of the British Academy, 1991/76. 72. <http://www.britac.ac.uk/sites/default/files/76p063.pdf> (2017-07-25).

5. Alfred MEISSNER: *Skizzen aus Paris*. I. Eine Vorlesung bei Michelet. Die Grenzboten 1847/37. (2. Semester.) 437–440.

kenysége valóságos istentisztelet. Ez a homogén nép és nemzet mítosza, romantikus szöözönbe ágyazva.

Közben tudjuk, Michelet apja nyomdász volt, ő maga saját könyveivel kereskedett, és aztán igyekezett ipari részvényeket gyűjtögetni. Izzó pátoszszal szólított áldozatra, a könyveit is elosztogató tudóst állította példaként hallgatói elé. Ugyanakkor minden fillér honoráriumért úgy harcolt, mint a forradalom barikádhősei vagy katonái. A Forradalom kultuszát hirdette, de rettegett az újabb forradalomtól. Eszménye a jakobinus nemzet, szelíd jakobinusokkal, azaz jakobinusok nélkül. Robespierre ugyanis Rousseau fattya, bár jobb volt, mint azok, akik őt eltávolították. Inkább dantonista volt. A vérengzés sem tetszett Michelet-nek, a hullák is zavarták, ezért olyan piramisszerű krematóriumról vizionált, amely „undor és iszony nélkül” elvégzi „a természet munkáját”.⁶ A francia forradalomról szóló művének 1848 előtt kiadott részei átütő sikert arattak, 1848 után a befejező kötetek már a padláson maradtak.

A forradalom utóvédharca a mítoszképzés lett. Magyar és francia párhuzamos reflexek tanúi lehetünk. Jókai, aki büszkén vallotta, hogy a reformkorban „franciák voltunk”, az *Ércleány* című elbeszélésében így adott programot: „Írjunk mitológiát. Írjuk le az év eseményeit híven, valóan, mindent, ami megtörtént, minden csodálatost, emberfölöttit, nagyszerűt, amit láttunk, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk, s akkor mondjuk rá, hogy ez mind mese, mert különben nem fogják elhinni. A költő álmodta ezeket.”⁷

Michelet álmodni is kezdett. A francia valóság okkal taszította, mert 1848 júniusában bekövetkezett az a polgárháború, amelytől tartott, és ő, aki tíz évvel korábban még megcsókolta a keresztet, és immár a jezsuita nemzetellenes összeesküvés mítoszáat éltette, azt nem írhatta meg, hogy miközben kényelmes otthonában sápirozott, Párizs érseke, Denis Auguste Affre munkásnak öltözve, a béke olajágát lengetve esett el a barikádokon. A történetíró a bonapartista diktatúra felé tartó francia valósággal való foglalatoskodás helyett inkább egy kis kelet-európai eszkepizmusnak adta át magát, legendákat álmodott. Ezek a legendák hőstörténetek. A francia partikularizmus univerzalizmussá stilizálásának keserű dokumentumai.

Michelet-nek fáj, hogy magyar és román hívei nemzetiségi polgárháborúban kerültek egymással szembe. Egyik fél igazát sem osztotta, hanem legendáiban azt a francia modellt próbálta alkalmazni, amelyet a francia

6. Philippe MURAY: *Le 19e siècle à travers les âges*. Paris, 1984, Denoël, 313.

7. JÓKAI MÓR: *Az ércleány*. In: UÓ: *Forradalmi és csataképek*. Budapest, 2001, Arcanum. <http://mek.oszk.hu/00700/00799/html/jokai4.htm> (2017-06-27).

forradalom történetében. Ebben ugyanis a Rhône egyesíti a forradalmi federációkat, és mindig is ő biztosította az áruk, érzelmek és gondolatok cseréjét, maga volt „a társadalmi Génusz”.⁸ Ezek után hasonló szerepet vizionált a Dunának: „Csak értse meg egységét, olyan erős, mint a világ.” Ezt egybként korábban Franciaországról mondta el. A séma, amely átszüremlett a modern történetírásba, kimondva és kimondatlanul az, hogy a földrajz csinálja az államokat. „Éppen [a Duna-táj] különbözősége az egység hatalmas eszköze. A természet a legszerencsésebb kézzel rajzolta meg e csodálatos völgy nagyszerű vonulatát, gondoskodott arról, hogy itt helyezze el egy teljes világ három harmonikus elemét, ahol a fajok és a gazdaságok azért oly különbözőek, hogy kölcsönös szolgálatokat nyújtsanak, és testvériesüljenek.” Michelet a harmincmillió dunai federációt tartotta a jövő birodalmának. „A fajok harmonikus háromságában teljes Európát látunk születni a Duna mellett. Bárcsak ezek az egyesült államok olyan vagy jobb sorsra jutnának, mint Észak-Amerika!” Még a véres közelmúlt is a jövő záloga lehet Michelet szerint. „A népeket egymással szembefordító, kegyetlen félreértés mára eloszlott. A hüvelyükbe visszadugott kardokat csak a közös ellenség ellen vonják ki.” Michelet saját tanári varázsának tudatában úgy szólt ezekhez a népekhez, mintha csak a katedrájáról tekintett volna alá.

Mivel Oroszország volt a fő ellenség, a szlávokról írt a legtöbbet. Még a szerinte cseh, valójában szlovák Ján Kollár, a pánszlávizmus első apostola is megdicsőült a szemében. A magyarok és a románok kisebb teret foglalnak el az írásban. „Magyarország antik (és örökre dicső) nemzetisége, a fiatal és hatalmas szláv faj, új megjelenésében, saját eszméink és személyes barátságaink révén voltak kedvesek. És a legfiatalabbat valamennyi közül, a nemzetek Benjáminját, Romániát, ezt a virágot, Kelet Itáliáját nem láttuk-e Franciaország fuvallatára kivirulni?” Büszke is volt arra Michelet, hogy katedrája körül a legendák hőseit, Bemeket és Dembińskiket láthatott, de a magyar–román viszonyt nem taglalta.⁹ És ez azért sem lett volna célszerű, mert közben a magyar és a román emigránsok már az államszövetség lényeges részletein vitakoztak, és akadtak, akik élesen elutasították. Magyar és román hívei szóban és írásban, leveleikkel érzelmileg valósággal zsarolták Michelet-t. Legkedvesebb román barátja, C. A. Rosetti azzal fenyegette, hogy a dunai konföderáció veszélyes keverék, és felállítása csak irtóháborúhoz vezethet.

A Mester félbe is hagyta a Duna legendáját, de a műfajról nem mondott le. Legendái mitikus történetek. A lengyel legenda hőse Kościuszko, aki nem

8. [Jules] MICHELET: *Histoire de la Révolution française*. I. Paris, 1952, 327.

9. Jules MICHELET: *Oeuvres complètes*. XVI. Paris, 1981, Flammarion, 314–317.

bizonyult elég keménykezűnek. De amikor harcba vitte népét – földesurat és parasztot egyaránt –, minőségi változás történt: „Lengyelország addig csak hősiesség volt, ekkor nemzeté vált, nagy és lerombolhatatlan nemzeté.” Erkölcsi győzelmet aratott a szabadságharccal. A román legenda hőse a nép, amely szenvedéseivel aratott erkölcsi győzelmet. Ezzel szemben „Oroszország maga a kolera”. A kommunizmus „maga az orosz élet”. Fejlődésképtelen, alacsony termelékenységgű földközösség, és ez lopással és alkoholizmussal társul. Michelet, az antiklerikális, pápaszidalmazó a vallás nyelvén is beszélve magasztalta fel a jogállamot, és ő, aki még 1831-ben a keresztet is megcsókolta, immár Istent is alárendelte a Jognak. És irgalmatlanul kinyilatkoztatta, hogy a Jog kegyelme csak a Dunáig és a Visztuláig terjedt. Szerinte egyetlen valóságos ország létezik, ez Franciaország, amelyet – mint mondta – azért szeret, mert Franciaország. Ez „egyáltalán nem faj, mint Németország, hanem nemzet”. Fajok keveredéséből született, „az egyén dicsőségét az egészben való önkéntes részvételben találja meg”, miközben a szabadság és az egyenlőség egymással harmonizálnak.

Civilizációnk a franciáknak köszönhető. Például Luther reformját Kálvin géniusza demokratizálta. Locke szenzualizmusa csak Voltaire és Montesquieu révén lett európai, a morális szabadságot Rousseau az érzelem, Kant az eszme nevében hirdette, de csupán a francia gondolkodó hatása lett európai. Michelet szerényen beírta azzal, hogy hívei prófétaként tisztelték. Némileg az is maradt, mert a természet egyes elemeiről (hegy, madár, tenger, rovar) olyan könyveket írt, amelyek ezrével keltek el a piacon. A közönség értett a szóból: a természet spontaneitásának mint a szabadságnak a megjelenítése ugyanis kiáltó ellentétben állt a napóleoni diktatúra sivárságával. A naturalista fordulathoz vezető időszakban – 1854-ben – kiadta kelet-európai legendáit is. Mélyen elítélte III. Napóleont, akárcsak elődjét, az Oroszország elleni krími háborút nem üdvözölte, abban a civilizáció és a barbárság harcat látta, és rájátszott az oroszellenes közvéleményre.

Michelet-t olykor varázslóhoz is hasonlították, a mi mitológiáinkat is megidézte. A francia kispolgár szövetségkereső politikáját példázta mindaz, amit nem írt meg, és mindaz, amit írt a magyarokról. Jegyzeteket készített egy magyar legendához is, de ezzel nem készült el soha. A krími háború alatt ugyanis ő sem tartotta célszerűnek a magyarkérdés bolygatását, legfeljebb Miklós cár agyában villant fel a magyar diverzió lehetősége, és nyilván az is eszébe jutott, hogy a magyarokat mekkora nagy szamaraknak tartotta azért, mert Konstantin nagyhercegnek akarták felajánlani a magyar koronát. Aztán a krími háború elején a cár saját magát szamarazta le, amikor Ferenc József szobrát inasának ajándékozta, majd öngyilkosságba menekült.

De Michelet-nek is lehetett némi lelkiismeret-furdalása, mert 1855-ben Franciaország történetének a reformációról szóló kötetében olyan szépen vallott a magyar történelemről, mint szinte senki. 1869-ben a dunai román birodalomról írt. 1871 után azonban mintha Magyarország felé fordult volna a rokonszenve. Immár felrótta Napóleonnak, hogy Kossuth és Ausztria között ez utóbbi felé hajlott.¹⁰ Pedig Kossuth Lajos nevét jegyzeteiben sem írta le szívesen, mintha nyomasztotta volna a magyar „népvezér” nagysága. Hiszen ismertebb lett, mint ő maga. Tudta, hogy Marseille-ben egy munkás Kossuth hajója elé úszott, és nem vette különösen jó néven, hogy egyik barátjának apja a virágjait Kossuthról nevezte el. „Ki az a Michelet?” – morogtak 1848 júniusában azok a munkások, akik éppen a Mester ablaka alatt emeltek barikádot, miközben néhány diák arra akarta rávenni őket, hogy máshol tegyék ezt, mert itt lakik Michelet.¹¹

Ez a Michelet a Habsburg Monarchiát viszont 1848 után változatlanul monstrumnak tartotta. Az ő fejében a francia köztársasági eszmény nem fért meg az uralkodói felségjogon alapuló legitimációval. Kérdés, hogy a valóságos politikai térben nemzetépítés, népszuverenitás és uralkodói felségjogok miként férhetnek meg, és meddig. A kérdésre román tanúkat idézünk meg.

NAGY-ROMÁNIA AZ EGYKORI HABSBURG MONARCHIA ROMÁN POLITIKUSAINAK SZEMÉVEL

A román szem sokféle. A román nemzeti program a célban közös: önálló román koronataromány a Habsburg Monarchián belül. 1849 elején tartották ezt elérendő és elérhető célnak azok is, akik valamennyi románt felölelő egységet akartak. Paradox módon a román elitek túlnyomó többsége által ellenzett dualista kiegyezéssel tettek egy lépést e cél felé, hiszen Erdély és Magyarország egyesülésével a két országrész románjai jobban integrálódhattak, mint korábban. Ugyanakkor az erdélyiek többsége a 20. század elejéig bojkottálta a parlamenti választásokat, az erdélyi autonómia programjához ragaszkodott, már csak azért is, mert a románság számbeli túlsúlya alapján a helyi román elitnek nagyobb rész jutott volna a hatalomból. Valóban az 1863–64-es erdélyi diétán relatív többséget alkottak, de az ott megforduló Tisza Kálmánt és Andrássy Gyulát éppen e diéta látványa győzte

10. MISKOLCZY: *I. m.* 2000, 156–170., 199–200., 209–201.

11. Arthur MITZMAN: *Michelet, Historian. Rebirth and Romanicism in Nineteenth-Century France.* New Haven – London, 1990, Yale University Press, 175.

meg, hogy inkább engedményeket kell tenni az osztrák félnek, csak fogadják el a magyar korona országainak egységét, mert a kisállamosdinak nincs jövője.¹²

Maguk a monarchiabeli román elitek is egyre jobban érezték a birodalmi belső biztonság előnyeit, viszont a dualizmust elvetették. Egyik protorasszista politikusuk, Aurel C. Popovici, aki közelebb állt Herderhez, mint Rousseau-hoz, 1906-ban „Nagy-Ausztria Egyesült Államainak” olyan vízióját vázolta fel, amelyben a tagállamok határait etnikai alapon húzta meg. A törvényhozó és végrehajtó hatalom megosztásának kérdését gondosan nem feszegette, mert a föderalizációt maga Ferenc Ferdinánd karolta fel a maga neoabszolutista törekvései érdekében, ezzel egyszerre stabilizálta és destabilizálta a Monarchiát. Stabilizálta, mert biztosította a románok császárhűségét, amit sokan az anyatejjel szívtak magukba, sokan pedig politikai racionalitásból tettek magukévá. Destabilizálta, mert azzal, hogy többet ígért, mint az 1868-as nemzetiségi törvény, megtorpedózta az 1910-es években Tisza István által kezdeményezett megegyezési kísérleteket, amelyek alapvetően e törvény végrehajtását célozták.

Ha olyan jelentős személyiséget keresünk, aki Romániában és a Monarchiában egyaránt otthonosan mozgott, alighanem Ioan Slavici, az immár klasszikus író lenne az. Az 1880-as években kemény magyarellenes sajtókampányt indított, célja és eszménye a Monarchia egészének föderalizálása volt, ugyanakkor a szláv és a német hegemonia ellenében magyar–román megbékélést is akart. Pozícióját az összromán kulturális egység, az irodalmi nyelv egységesítésével erősítette, és egyben politikai hátországot keresett a Román Királyságban. Ezt célozta lapjának, a *Tribunának* a jelszava: „Bukarestben kél a nap!” És hogy mennyire szó sem volt irredentáról, azt nagyregénye, a *Mara* allegorikus jellege érzékelteti, amelyet két évvel a millennium előtt tett közzé. Ebben a német–román vegyes házasság minden civakodás ellenére jól sikerül, a szép magyar asszony és a német férfi kalandjából viszont csak félbolond zabigyerék született, aki megölte saját apját. Az üzenet: a románoknak kell kiegyezniük a Monarchia német elemével, a magyarok pedig térjenek észhez, fogják fel saját érdekeiket. 1870-es évekbeli kiadatlan leveleiben Slavici a magyarokat olyan degeneráltaknak minősítette, mint a törököket. Deák Ferencről jó véleménye volt, a kiegyezést azonban kapitulációnak tartotta, félt attól, hogy a magyarok germanizálódnak.

Ugyanakkor Slavici, bár ifjúkorában némi kossuthista rokonszenveket is táplált, elkötelezett habsburgiánus lett egy életre, úgy érezte, a románok-

12. CONCHA Győző: *Utam gr. Andrássy Gyulához 1885. július havában*. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 598.

nak sehol sem megy olyan jól, mint Magyarországon, ugyanis szorgalmuknak köszönhetően gyarapodhatnak. Erdély Romániához csatolását abszurd eszmének tartotta. „Érdekünk az, hogy a magyarok komoly és egészséges népet alkossanak, ne legyenek romlottak és olyanok, akiket helyzetük szélsőségekre visz.”¹³ Egyik 1890-es cikkében emlékeztetett is arra, hogy a félig-meddig román származású Mátyás király uralma alatt a Kárpát-medence népei „felhagytak az egymás közti ellenségeskedéssel, és egy néppé olvadtak össze” – soknemzetiségű néppé.¹⁴ Az 1910-es években Vasile Mangra aradi ortodox püspököt támogatta, aki Tisza István pártjának tagjaként képviselői szerepet is nyert, és ezért a nemzeti elit zöme árulónak tekintette. Slavici ekkor már Bukarestben élt. 1916-ban Németország lett számára az orosz hegemóniát és annexiót elhárítani képes világhatalom. Emellett cikkezett, és ezért 1919-ben börtönbe is vetették. Túlélte a börtönt és amit abban a legborzalmasabbnak tartott: a végcét, aztán Nagy-Románia túlélése érdekében még elkövetett egy nagy bűnt: megírta szenvedéseit, és arra intett, hogy az új Románia ne tegye azt a nem románokkal, amit Magyarország a nem magyarokkal, inkább a különböző történelmi hagyományokkal rendelkező területek föderációját alakítsa ki, mintsem kemény centralizációval kísérletezzen.

A bukaresti liberális elit viszont keményen centralizált és románosított. Ion I. C. Brătianu, a nagy Ionel franciább lett a franciáknál, a trianoni békét sem akarta aláírni, mert a nagyhatalmak Romániára rákényszerítették a kisebbségvédelmet és a zsidók emancipációját. Tanult apja esetéből, aki hajdan még Michelet tanítványa volt, aztán tizenkét évi miniszterség után egy pulykához imádkozott.¹⁵ Időnként átengedte a hatalmat másnak is, és visszavonult könyvtárszobájába. Vaskézzel és ravasz diplomáciával uralkodott. A centralizációt képviselte a parlamentáris demokráciával szemben. A liberális pártidiktatúra aztán 1938-ban királyi diktatúrává változott.

A két világháború közötti Románia nagy konfliktusa a centralizáció, az uralkodói abszolutizmus és a parlamentáris demokrácia erői között zajlott. Az erdélyiek – akár Ioan Slavici – sok mindent hoztak magukkal a Monarchiából, ezért – kultúrfölnényük tudatában – olykor csípős kirohanásokkal illették a balkáni viszonyokat. Viszont saját világukon is felül tudtak emelkedni. Alexandru Vaida-Voevod, aki úgy próbálta a román fasiszta mozgalom vitorláiból kifogni a szelet, hogy sok mindent átvett annak a diskurzusból, amikor 1932-ben az iskolai nevelés szerepéről faggatta a magyar ri-

13. Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, București, S 8(6)/XXXII (6).

14. Ioan SLAVICI: Fragmente. Biblioteca Națională, Colecții speciale. București, Ms. 21246.

15. Belu ZILBER: *Actor în procesul Pătrășcanu*. București, 1997, 24.

porter, így nyilatkozott: „Én egyszerű politikus vagyok, és fogalmam sincs róla, hogy mit állapít meg erről a modern pszichológia. De annyit tudok, hogy az ifjúság megmérgezett öntudattal lép ki az életbe. És hogy a modern pszichológiánál maradjunk: az európai neveléstudomány ötven év óta jobb ügyszóhoz méltó buzgalommal dolgozik azon, hogy a gyermekek tudatalattijába beleverje az úgynevezett »nemzeti szellemet«, amely végső soron a legalacsonyabb rendű ösztönök politikailag szankcionált kifejezése lesz. A legtragikusabb az egészben az, hogy egyik nacionalizmus szüli a másikat [...]. A legszomorúbb az egészben az, hogy a hazafiság jelszavával az egyes országok vezető rétegei csak azért tudnak sikerrel operálni, mert ez a jelszó száz év alatt valóban belekerült a tömegek ösztönéletébe. Így van ez nálunk, Magyarországon és egész Európában. A francia forradalom frazeológiájával voltaképpen a bennünk élő középkort fejezzük ki. Bennünk él a középkor, Árpád és a hét vezér, Hadrianus és a dákorománok, bennünk él a kis és nagy hősök tömege, az egész múlt, amelytől nem tudunk elszakadni, márpedig ettől a múlttól meg kell szabadulnunk, ha nem is a jövőt, de csak a jelent akarjuk felépíteni.”¹⁶

Valójában nem a múlttól, hanem a múltat instrumentalizáló jelentől kellene vagy kellett volna szabadulni. A múlt pedig pozitív vonatkozásban is jelen volt. Éspedig Iuliu Maniu parlamenti demokrácia iránti elkötelezettségében, amely a korábbi magyar politikával szemben alakult ki. De nem csak. Azt, amit még a magyar világból hozott magával, 1938 elején így jelezte a bukaresti szerb nagykövet: „Maniu ragaszkodik a parlamenthez régi hazája hagyományának megfelelően, ahol a parlamentet Magyarország dicsőségének tartották, mivel ez volt Európa legrégebb ilyen intézménye (mert ezer éve alapították).”¹⁷ Bárdossy László magyar követ, aki élvezettel csevegett Nicolae Titulescuval, a nagy européerrel, nem tagadta, Maniu „azoknak a román politikusoknak a sorában, akikkel eddig találkoztam, néztem szerint... az egyetlen államférfi. Nem színészkedik, nem blöfföl, amit mond, őszinteséget revelál, és nagyobb perspektívára vall.”¹⁸ Reginald Hoare bukaresti angol követ szerint „elszántan és hajthatatlanul hű volt elveihez olyan országban, ahol az opportunizmus uralkodott.”¹⁹ A minapi ítélet ugyanezt mondja ki, csak kicsoda szarkazmussal: „Eltévesztette az

16. *Dialógus Vajda Sándor volt román miniszterelnökkel az európai unióról, jó és rossz gyermekkori emlékekről, a magyar–román kibékülésről, a kisebbségek panaszainak orvoslásáról és az új jövőről.* Pesti Napló, 1932. április 2.

17. Jovan Dučić: *Rapoarte diplomatice din București (1937–1939).* București, 1998, Universal Dalsi, 34. A követ nyilván a pusztaszeri gyűléstől számította az ezer évet.

18. MOL OL, K 63, Külügyminisztérium, Politikai osztály, 245. cs. 1935:27/7. 61. (márc. 10.)

19. Ivor Porter: *Operațiunea „Autonomous”.* București, 1991, Humanitas, 123.

országot²⁰ – ahol ma sokan Masarykhoz hasonlítják, míg sokan csak angol kémnek minősítik. Tény, míg Vaida-Voevod a szovjet hegemoniát is elfogadta, mert végre nyugalmat hozott, Maniu következetes nyugati orientációjának lett az áldozata. Károly király, a balkáni playboy kellő élvezettel nyugtázta naplójában, hogy Bánffy Miklós szerint Maniu és Vaida-Voevod között az a különbség, hogy ha az előző kijön egy hölgytől, a kérdésre, hogy mit tett, azt mondja, az alkotmányról és a keresztény morálról beszéltek, míg Vaida nem kertel.²¹

A történet szomorú véget ért. Vaida-Voevod megúsza a nagyszebeni kényszerlakhellyel, ahol emlékiratait írogatta. Immár Tisza Istvánt sem marasztalta el, bár ő volt „ügyünk legmakacsabb ellensége, ugyanakkor az egyetlen ember a Monarchiában, aki tudott beszélni. Elvesztvén a hatalmat, konkurensei elképzeléseinek és érdekeinek a káosza következett, a 48-as hazafiaskodók ellene irányuló gyűlölködése és a doktrinerek ostobasága, mit megkoronázott a tudós szociológusok grandomániája és a tömeg tudatlansága.”²² És ott a „degenerált” Károlyi Mihály gróf,²³ aki „azért, hogy becsvágját kielégítse, Magyarországot szakadékba taszította.”²⁴ (Más kérdés, hogy Károlyi valójában ellenezte azt a háborút, amely a Monarchia összeomlásához és a történeti Magyarország felosztásához vezetett.)

Az emlékező Vaida-Voevod a magyar irodalmat a német irodalom talmi utánzatának tartotta, de a világtörténelem folyásán elmélkedve 46 kivételes egyéniségből – Nagy Sándor, Dzsingisz kán, Hitler, Rousseau, Chamberlain mellett – négy magyart nevezett meg, ezek: Kossuth, Tisza, Petőfi és Ady, a magyar forradalom költője.²⁵ A románok közül csak Eminescut tette fel erre a listára. Holott Caragiale is egyetemes; igaz, komédiáit sokan szégyellik, mondván, hogy nevetségessé teszi a románokat. Valójában amikor Caragiale (Ionesco szerint) a világirodalom legromlottabb alakjait állította elő, azoknak a mimetikus vágyaknak a kordában tartását mutatta be, mely vágyak elszabadulása tragédiába torkollott, és hordozóit mitikus hőské, istenekké tette.²⁶ És ezek a mimetikus vágyak – mint azt René Girard megírta – világunk elpusztításához vezetnek.²⁷

20. Lucian BOIA: *De ce este România altfel?* București, 2012, Humanitas, 50.

21. CAROL al II-lea: *Între datorie și pasiune*. II. București, 2001, Curtea Veche, 80.

22. Alexandru VAIDA-VOEVOD: *Memorii*. IV. Cluj-Napoca, 1998, Editura Dacia, 131.

23. *Uo.* I. 1994, 151.

24. *Uo.* IV. 1998, 25.

25. *Uo.* 144.

26. MISKOLCZY Ambrus: *Modern mítoszok csapdáiban. Caragiale és Sebastian*. Kolozsvár, 2011, Kriterion.

27. René GIRARD: *Achever Clausewitz*. Paris, 2007, Editions Carnets Nord.

Vaida-Voevod is eléclődött azon, hogy Sztálin és Truman az atom-bombával teniszeznek, aztán nagyszebeni magányát még Bánffy Miklós Erdély-trilógiájával édesítette. Maniu máramarosi börtönében sem sírta vissza a Monarchiát, a német imperializmust elmarasztalta, és állítólag olyasmit is mondott, hogy a Monarchia fennmaradt volna, ha Ferenc József idejében meghal, és véget vetettek volna a dualizmusnak. De immár legfeljebb egykori szerelmének, a magyar Klárának az emlékével vigasztalhatta magát, miközben azt is tudta, hogy mint nemzeti vezér nem vehette feleségül, aztán felfalták a férgek, tetemét pedig olyan helyen földelték el, ahonnan a Tisza elmosta.

A mai tapasztalatok birtokában a legjobb román történész, Lucian Boia úgy látja: „Ausztria–Magyarországnak meglehetett volna az esélye arra, hogy Közép-Európa népeinek federációjává váljék. Ezt az esélyt elszalasztotta, de talán megérdemelte volna, hogy ne szalassza el. A romjain felálló »nemzeti államok« vagy csak részben voltak azok, vagy egyáltalán nem, szinte lehetetlen volt világos határokat húzni azon népek között, amelyeket a történelem összevegyített. A Monarchia osztrák részén tettek lépéseket az esetleges federalizáció felé: voltak tartományi autonómiák, 1907-től bevezették az általános választójogot, a németek parlamenti kisebbségbe kerültek. Magyarország tartotta magát a magyar állam és az egységes magyar nemzet szigorú eszméjéhez: ez a történelem menetének nagy fel nem ismerése volt, amiért a magyarok drágán fizettek.”²⁸ Románia – fejtegeti az egyik kiváló román gazdaságtörténész – politikailag nyert, viszont megtorpant az egyesített területek gazdasági növekedése.²⁹ A kisebbségi jogokkal megmentiközött és a királyi felségjogokkal megtapasztott francia állammodell majdnem két évtizedig egész jól elevickélt a balkáni történelem vizein.

MAGYAR NEMZETÉPÍTÉS: POLITIKA ÉS KULTÚRA

Magyarország számára is Franciaország volt a példa. 1848 előtt a *juste milieu* Franciaországa, 1848-ban a francia forradalom, de oly módon, hogy a diktatúrát elkerüljék. Majd jött a kiegyezés, amelynek megalkotójáról Kossuth az 1880-as évekből visszatekintve úgy nyilatkozott, hogy minden programnyilatkozatnál világosabban tárja elének az egyéni és a közösségi szabadság összefüggését: „Csodálkozom afelett, hogy Deák a függetlenség

28. Lucian BOIA: *Tragedia Germaniei 1914–1945*. București, 2010, Humanitas, 68.

29. Bogdan MURGESCU: *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*. București, 2010, Polirom, 224–225.

ösztönét, melyre mint ember annyi becset helyezett, hogy semmiért a világon fel nem áldozná, mint polgár a hazára nem vitte át. Ez csodálatos lélektani ellentmondás.”³⁰ Ezt Deák úgy oldotta fel, hogy a koronázáskor is elfüg-gönyözött szobája csendjébe burkolózott, és nem tagadta, hogy a kiegyezés Kossuthnak köszönhető.

1867-ben a nemzet és az uralkodó kompromisszumának folyamatossága érvényesült, de ez a nemzet már nem a nemesség, hanem a soknemzetiségű polgári nemzet lett volna. Az 1868-as nemzetiségi törvény a hungarustudatot fogalmazta át, a korábbi nemesi hegemoniát általános magyar hegemoniává alakítva, ugyanakkor a méltányosságot is keresve. A nem magyar elitek zöme nem ismerte el e nemzet egységét. A nacionalizmusokkal megszakadt az országépítés folytonossága. Az ország mégis csodálatosan épült, parlamentáris élete is sokáig tekintélynek örvendett, de a századforduló után az új épületben botrányfészekként jelent meg. Marczali Henrik, modern történetírásunk egyik megteremtője keserűen tette szóvá: „Minden haladás Magyarországon Sz. István, sőt tán Árpád óta felülről indult meg. Észben és erkölcsben magasabban állók magukkal bírták ragadni a nemzetet még reá nézve terhes anyagi és szellemi áldozatokra is. Ha e vezetés hiányzik, anarchia, visszaesés áll be. Oly anarchia, mely előbb-utóbb idegen befolyás meggyökerezésére vezet. A történeti folytonosság, melyre az intézményekben oly nagy súlyt helyeznek, a társadalomban nincs meg. Nem is lehet, mert az nem fejlődött egyenletesen, hanem a kultúrának legkülönbözőbb fokait egyesíti magában.” A kiút: béke Ausztriával és a dinasztiával, valamint „rendi és felekezeti ellentéteken felülemelkedő igazi nemzeti kultúrát teremteni”. Marczali nem is tagadta, hogy „miután közjogilag kötve vagyunk: műveltség dolgában szabad a kezünk”.³¹ Vajon ebben az útmutatásban nem valamiféle prognosztikus aggodalom rejlett? Éspedig az, hogy a nemzetépítés a kultúrával kezdődik, és netán azzal ér véget...

A dualizmus kori magyar kormánypolitika pillanatnyi stabilitást biztosított, és mint a stabilitás általában, ez is destabilizált. A magyar hegemonia legitímálta a nem magyar hegemoniát célzó törekvéseket, és fordítva. Ami a magyarokat illeti, az elmélet és a művészet emberei a gyakorlat embereiig, Jászi Oszkártól és Ady Endrétől Mocsáry Lajosig és Tisza Istvánig keresték a stabilabb *modus vivendit*. Még azok is, akikről nem is feltételeznénk, mint például Jancsó Benedekről, aki a magát sovínisztának valló Bánffy

30. Kossuth Lajos levele Helfy Ignácához Deák Ferencz halála alkalmából. Baraccione di Colegno, 1876. február 14. In: *Kossuth Lajos iratai*. IX. S. a. rend. KOSSUTH Ferenc. Budapest, 1902, Athenaeum. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-ix-5732/1876-5834/helfy-ignacznak-5835/> (2017-07-27).

31. MARCZALI Henrik: *Magyarország története*. Budapest, 2000, Laude Kiadó, 714.

Dezső bizalmi embere volt, olyan könyvet írt a román nemzeti törekvésekről, amelyben a román értelmiség halálos ellenségként jelenik meg, miközben azért a román népről szépen írt. Jancsó barátjának, Torma Miklósnak 1914 februárjában meglepő levélben számolt be arról, hogy miként látja a helyzetet. A levél címzettje szolgabíróként és Böhm Károly tanítványaként egyaránt otthon volt a gyakorlati életben és a filozófiában. Jászi Oszkárral is meghitt kapcsolatban állt egy ideig, de a kapcsolat megszakadása jelzi azt, hogy a doktrínerek képtelenek voltak olyan engedményekre, amelyekkel áthidalhatták volna a változást akaró erők és emberek polarizációját, amit utólag Jászi sajnált is. A levélből a legfontosabb részlet: „Mindenekelőtt egy szubjektív impressziómról akarok neked beszámolni. / Végtelenül és örvendetesen meglepett az az őszinte liberális és demokrata szellem, amellyel te az úgynevezett erdélyi kérdést fejtegetésed tárgyává teszed. Tökéletesen egyetértek veled abban, hogy ezt a kérdést nem lehet helyesen kezelni, ha nem állunk teljesen arra a liberális és demokrata progresszív álláspontra, amely sarkalatos posztulátuma annak, hogy Európa közepén, a művelt Nyugat határain belül lakunk és a XX. században élünk. / Régi meggyőződésem, hogy egyik fő oka annak, hogy a magyarság helyzetét az erdélyi részekben nem tudtuk az elmúlt – majdnem félszáz éves időszak alatt annyira megerősíteni, hogy az biztosítva legyen a román nemzetiségi mozgalmak – amelyek egy természetes és az adott helyzetből logikai szigorúsággal következő fejlődés eredményei – állandó hullámverései ellenében, az volt, hogy az erdélyi részekben összes kormányaink az arisztokrácia és a jobb módú birtokos nemesség hatalmi és osztályérdekét nézték magyar nemzeti érdekeknek. Arról teljesen megfeledkeztek, hogy magát – fájdalom a nem sok milliányi, hanem csak egy pár százezer főnyi magyar népet hogyan kellene Erdélyben: számban, vagyonban és műveltségben intézményekkel és okos beavatkozással folyton erősítve, alkalmassá tenni arra, hogy mint egyenlő ellensúlyozó erő, gát lehessen a román nemzetiségi tömegmozgalmak ellen. / Hogy még az erdélyi részekben hitem szerint nem veszítettük el a háborút, annak oka egy részt abban van, hogy a természetes fejlődés következtében a pár százezernyi magyar nép számban egy millióra emelkedett, vagyonban és műveltségben is erősödött, másrészt az, hogy a román nemzetiségi vezetők sem csináltak igazi demokrata politikát, hanem a magyar példát követve, összes gazdasági és társadalom politikai eszközöket arra használták, hogy ez erdélyrészi birtokos nemességnek mindenben megfelelő román birtokos középosztályt teremtsenek önmagukból. Az erdélyrészi magyarságnak még az is szerencséje volt, hogy volt német városi polgársága is, amely igaz, hogy idegen beolvadók, örmények és zsidók segítségével, mint városi polgárság igen értékes elemét alkotja az

erdélyi magyarságnak, és sok tekintetben igen jól betölti a pusztulásnak indult dzsentri hajdani társadalmi és politikai szerepét, sőt a lateiner értelmiség segítségével nagyobb kulturális, sőt merem mondani nemzeti öntudattal is. Viszont, a románságnak egyáltalán, némileg Brassót és Szebent kivéve, nem sikerült magából csak némileg számba vehető városi polgárságot is fejleszteni. Egyszóval, Kedves barátom, a régi mondás ez esetben is igaznak bizonyult: fennmaradhatunk nem a magunk okossága, hanem az isteni gondviselés jóakarata és ellenségének ostobasága következtében.”³² A történelem ostobasága döntött.

Magyarország számára a világháború és az azt követő forradalmak többszörös vereséggel jártak. És a bűnbakkereséssel, ami áthatotta a politikát és a kultúrát, valamint történelmünk megjelenítését. „Az önparányiség fájdalma” foghat el, ha arra gondolunk, hogy kitűnő elmék balkáni bozótharcokba bonyolódtak. De a térség valamennyi uralkodó történelemfelfogását átszötte a szenvedéstörténeti mozzanat. A román történetírást azért, hogy legitimálja a romanizálást. A magyart, hogy a fejlemények okait feltárja, és több-kevesebb visszafogottsággal kielégítse az antiszemita igényeket. A nagy cél természetesen a revízió lehetett, amiről ma könnyen nyilatkozhatunk így-úgy, de lehetőleg kellő mértékkel, és keresve azt, ami kiemel az akut konfliktusokból. És hogy ez milyen nehéz, példa rá Francesco Nitti véleménye: „Mindenkor magunkévá kell tennünk az illető nép szempontjait, és bele kell élnünk magunkat helyzetébe, ha ítéletet akarunk mondani róla. Én gyűlölöm a háborút, s azt tartom róla, hogy mindenkor szerencsétlenséget hoz az emberiségre, és csaknem mindig süllyedést okoz, de ha a legyőzött országok polgára lennének, nem gondolnék másra, mint a versailles-i békeszerződés felborítására.”³³

Ami a politikát illeti, Marczali baljós előérzései valóra váltak. Menczer Béla, Jászi és Károlyi egykori híve, miután konzervatív katolikus gondolkodó lett, méltányosan ítélt: „Tisza, Andrássy, Apponyi nemzedéke a finom, arisztokratikus, régi kultúra színvonalára kívánta emelni honát, Jászi a demokratikus átalakulástól, a paraszti és munkáselem nagyobb érvényesülésétől várta annak megújulását, fellendülését és szebb jövőjét.” Csakhogy: „Jászi Magyarországá voltaképpen létre sem tudott jönni, némi jöttment kunbélák elegendők voltak ahhoz, hogy azt elsöpörjék. A Tiszák, Andrássyak, Apponyiak régi Magyarországot pedig elvitte az első világhá-

32. Idézi MISKOLCZY Ambrus: *Jozefinizmus Tündérorságban. Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében.* (CD mellékletben a statisztikai táblák VARGA E. Árpád, forrásmagyarázat MISKOLCZY Ambrus.) Budapest, 2013, Tarsoly Kiadó, 146–147.

33. Francesco NITTI: *A béke.* Budapest, 1925, Pallas, 67.

ború ördöge. A restaurált Magyarországot, a Bethlenekét, a Telekiekét, a Kálly Miklósokét elseperték holmi jöttment szálasaiak, akikről aligha hiszem, hogy akár szellemben, akár jellemben felette állottak volna a Kun Béláknak és Szamuelyeknek.”³⁴ Ez utóbbiak mentségére tegyük hozzá, kontinensünkön a világháborús ördög gerjesztette történelemformáló erővé a kommunista misztikát. És ennek elharapózása nyomán nálunk kétszer is bekövetkezett az, amit – apósom, Makkai László kifejezésével – visszazökkenésnek nevezhetünk.

Ha a két világháború között a történetírás a maga egészében nem is lett a történelem szolgálólánya, ahogy lenni szokott, előléptek a korszellem ügyeltesei. Szekfű Gyula hangadó és diskurzusképző könyve, a *Három nemzedék*, amelyet gimnáziumi tanártól miniszterig tisztelettel forgattak, a progresszivistá hagyománnyal fordult szembe, és az az önkritika, amellyel a szellemi megtisztulást akarta elősegíteni – a partikularizmus és az univerzalizmus egyensúlyát beállítani a katolicizmus szellemében –, visszájára fordult. Szektív antiszemitizmusát a nációk és a fasiszták karolták fel és gondolták tovább. Erdélyben egy olyan költő-publicista, mint Szentimrei Jenő, aki katonatisztként járta meg a frontot, fel is tette a kérdést: „...miért kell nekünk szajkó módra ismételni a Szekfű- és Herczeg-féle bálványdöntő szövegeket, amikor a mi helyzetünkben Kossuth Lajos neve s azok az eszmék és eszmények, melyeket ez a nagy név jelképez, egyenesen védőpajzsunk lehetne? Hiszen Kossuthot megtagadni annyi, mint tagadni a demokráciát, amelynek légbőré nélkül kisebbségi nép lélegzetet sem vehet például Olaszországban és a Harmadik Birodalomban.”³⁵ És már Romániában is gyülekeztek a viharfelhők, bár a korrupció még a kisebbségi érdekérvényesítés hatékony eszköze maradt.

Haza és haladás! Nemzet és emberiség! – a reformkor eme eszményei az uralkodó történelemszemléletben fennkölt naivitásoknak minősültek. Az új próféták Kazinczy Ferencet, nyelvünk megújítóját saját szavaival szidalmazták, bár nem olvasták. A Széchenyi–Kossuth vitát úgy jelenítették meg, hogy észre sem vették, hogy ez a vita olyan politikai játszma, amelyben a két felet több minden kötötte össze, mint választotta el. Schaffer Károly szerint Széchenyi saját fantáziájának lett a labdája, miközben racionálisan akarta feláldozni Kossuthot, aztán 1848-ban immár teljes nézetazonosságot vallott, miközben a demokratizálást igyekezett visszafogni, de valamiféle középutasság jegyében. Széchenyi István politikushoz méltó mó-

34. MENCZER Béla: *Jászi Oszkár és a két forradalom*. Katolikus Szemle, 1962/2.

35. SZENTIMREI Jenő: *Kossuth ébresztgetése*. Brassói Lapok, 1936/74. (márc. 29.)

don jelenítette meg magát a nemzet ébresztőjeként, elhallgatva atyja és atyja nemzedékének reformtörekvéseit, és ennek a mítosznak életrajzírói is bedőltek.³⁶

Kornis Gyula ugyan *Az államférfi – A politikai lélek vizsgálata* című művében kifejtette, hogy a három nagy politikus – Széchenyi, Kossuth, Deák – tevékenysége inkább kiegészíti egymást, de az újabb kiadás korrekktúrájának lapszélein már legfeljebb Sztálint szidalmazhatta és a vörös ördögöt, miközben Churchillt magasztalta.³⁷ Jászi Oszkár 1949 nyarán Keleten rekedt szabadkőműves barátját azzal vigasztalta, hogy Orwell 1984-e „egyszerűen az emberi szabadság vége, mégpedig nem Moszkvában, hanem Londonban”.³⁸ Camus viszont már nyíltan megírhatta, hogy a világ urainak nürnbergi törvényszék előtt a helyük.³⁹ Kornis pedig legfeljebb azzal vigasztalhatta magát, hogy Nyugaton valami beteljesedett ama 1939-es jóslatából, mely szerint az individualista diktátorok – többek között az általa még egy évtizeddel korábban magasztalt Mussolini – uralma után „előbb-utóbb kiegyenlítődes támad a jogos egyéni szabadságokat védő mérsékelt liberalizmus, másrészt a tömegek érdekeit szem előtt tartó szocializmus között”.⁴⁰

Nehéz eldönteni, hogy az Európát megrendítő újabb harmincéves háborút 1914-ben a koronás vagy a koronázatlan uralkodók robbantották-e ki, és ami bekövetkezett, az a nemzetépítés vagy a nemzetleépülés folyamánya. Az anómia légkörében Magyarország számára a kitorés egyik lehetősége a kultúra lett. Népiskolai és egyetemi képzésre soha nem áldoztak ilyen tervszerű eredményességgel, mint az első világháborút követő időszakban. De a legnagyobb érték Bartók Béla zenéje maradt. Bartók megvetette a neobarokk világát, nyíltan nem politizált. 1936-ban a zeneköltő felesége riportot adott róla, és mikor a politikáról is szó esett, a zeneköltő átszólt a szomszéd szobából: „Nem beszélni, muzsikálni!” De a riporter okkal jegyezte meg: „...ha mai napig még mindig a régi békebeli világ pártjai sze-

36. MISKOLCZY Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó; Uő: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történelemszita anatómiája*. Budapest 2007, Lucidus Kiadó; Uő: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig. III. Reformot! De hogyan? avagy Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája*. Budapest, 2010, Lucidus Kiadó.
37. MTA Kézirattár, Ms. 10445/1–2. KORNIS Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I. Budapest, 1943. A Franklin Kiadóban megjelent, harmadik kiadásra előkészített nyomt. példány.
38. Jászi Oszkár levele Csécsy Magdának, 1949. augusztus 7. OSZK Kézirattár, Fond 163/2244.
39. Albert CAMUS: *Essais*. Édition de Roger QUILLIOT, Louis FAUCON. Paris, 1965, Gallimard, 384.
40. Kornis Gyula nyilatkozata a diktátorokról s a diktatúrákról. Tombor Tibor riportja. Budapest, 1939. augusztus 2. Lapkivágat. MTA Kézirattár, Ms. 4287/105.

repelnének a közéletben, akkor Bartók Béla okvetlenül 48-as párti volna. Mert Bartók Béla igazán nem enged a 48-ból!”⁴¹ Igaz, Kossuth-kultuszát feladta, de Ady költészete hozta vissza az öngyilkosság határáról.⁴²

Azt, hogy milyen termékenyítő erővel bírt a Kárpát-medence kulturális sokszínűsége, Bartók művészete példázza. Olyan triptichont tervezett, amelyben a magyar, a román, a szlovák nemzet egy-egy zeneművel versengett volna, de – a légkör megromlása miatt is – csak a *Cantata profana* készült el. Ebben a vadászfiúk átmentek egy hídon, és szarvassá változtak, és többet nem akartak hazatérni, hiába kérlelte őket az apjuk. A szöveg alapjaként szolgáló kolindák jellegzetes vámpírelhárító varázsénekek, amit sokáig nem ismertek fel. Az értelmiségi világban viszont – a maga módján – mindenki magára ismert, és azonosult a szarvasfiúkkal. Kerényi Károly a *Cantatát* Bartók legjobb művének tartotta éppen azért, mert kifejezte a kort, pontosabban a bűnös civilizációból való kivonulás igényét. És ő, az ókor tudósa, aki a mítoszban élt, a sajátjában is, és Thomas Mann-nal a mítosz visszaszerzésének programját képviselte, *Cantata*-tanulmányában gondosan nem lépett be a mítoszfeltés labirintusába. Egyszerre hangoztatta azt, hogy „egy zenemű értelmét kifejezetten csak zeneileg lehet kifejezni, semmi más, csak zenei interpretációt tesz lehetővé”, ugyanakkor „maga Bartók jogosít fel arra, hogy a *Cantata profana* szavakban kifejezhető értelméről beszéljünk”. És aztán 1945 után is úgy érezte, hogy „a szarvas szimbólum nem vesztette el jelentőségét és érvényét azok számára, akik Magyarországon s azon kívül is a tiszta Szellem emberei”.⁴³

Lukács György is sokban hasonlóképpen érzett. Márpedig ő nagy szerepet játszott abban, hogy Kerényit ne engedjék vissza Svájcba, és kiszerveztette ennek mítoszkultuszát. Viszont Adornóval szemben nemcsak Bartókot, hanem önmagát is védte, saját lázadását, amikor azt hangsúlyozta: „Abban az énekben, amelyben a szarvasokká változott fiúk konokul megtagadják, hogy visszatérjenek apjukhoz és anyjukhoz az életbe, tehát a mai ember létezésének ebben az elutasításában egy igazabb *vox humana* csendül fel, mint a szülő vágyódó kiáltásában.”⁴⁴ Így Lukács – aki saját bőrén is megtanulta, hogy miként hangzik az élet melódiája, saját (apalle-

41. ARANYI Lipót: *Bartók Béla felesége beszél Bartók Béláról*. Újság, 1936. szeptember 27.

42. MISKOLCZY Ambrus: „Tiszta forrás” felé... *Közelítések Bartók Béla és a Cantata profana világhoz*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadói Kör.

43. MTA Kézirattár, Ms. 5640/141. A levélből idéz KROÓ György: *Szabolcsi Bence*. II. (A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Tudományos Közleményei, 5.) Budapest, 1994, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 553–554. (A levél másolata: PIM, V. 4515/596.)

44. LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*. II. kötet. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó, 366.

nes) lázadását is legitimálta, de belefoglalta saját bűnbánatát, akkor is, amikor arról beszélt, hogy Bartók zenéje hallatán „újra érzem a felemelkedést”, amit Brahmsnál nem érzett. „Mert ígéret van ebben a zenében, és nagy-nagy fiatalság, mintha előlről kezdődnék minden, és mindent, ami elveszett, újra jóvá lehetne tenni...”⁴⁵ Vajon a nemzetépítést is?

UNIVERZALIZMUS ÉS PARTIKULARIZMUS KÖZÖTT

Mi a nemzet? Akárhogy kerülgetjük a kérdést, végül is megkerülhetetlen, bár a nacionalizmusirodalom a historiográfiai unalom ingoványos terepe. Michelet a romantikus nacionalizmus általános modelljének közhelyét adta tovább, amikor azt hangoztatta, hogy mindegyik nemzet egy húr a nagy hárfán, miközben ő is a saját húrját pengette. És amikor leírta azt, hogy a nagy forradalom alatt színre léptek a federációk, az már nem lett más, mint „Franciaország násza Franciaországgal”.⁴⁶ Arról lehet vitatkozni, hogy eszmék és fogalmak és az őket hordozó kultúrák miként és miért válnak patológiássá, de tény, a demokratikus kultúra patologikus formája a nemzeti eszmét is patologizálta. Jung a nemzetet már „egy vak hernyóhoz” hasonlította, és megjósolta, hogy Hitler nem tartja be a müncheni egyezményt, mert a nemzetet fejezi ki, és egy nemzet „kollektív intelligenciája olyan, mint az aligátoré”.⁴⁷ Valljuk meg, egy kicsit ő is vak hernyóként viselkedett zsidó kollégáival szemben.

Jelzők és hasonlatok nélkül a nemzet egyik meghatározása egy szóban: hadsereg. Testületi szellemmel és struktúrával, de ha ez nem elég rugalmas, és nem biztosít felfelé ívelő mobilitást, bekövetkezik a lázadás, a forradalom. A nemzetek háborúban születtek, túlélési gyakorlatuk a háború. Testületi szellemük, értékrendjük az univerzalizmus és a partikularizmus vonzásában alakul és változik. Mindez végtelen spekulációra ad alkalmat. De alighanem a legtanulságosabbak a nagy gondolkodók ellentmondásai.

A nacionalizmus alapító atyái közül Rousseau ma sem unalmas. Őt vádolják az univerzalizmus kitalálásával, valóban a felvilágosult rabszolgatartók ellenében az emberi nem egységét vallotta, a majmot is embernek tartot-

45. SZABOLCSI Bence: *Mesterünk*. Új írás, 1971/8. 5. A szerzőnek megküldött korrektúráján nincsen cím. MTA Kézirattár, Ms. 5656/9.

46. [Jules] MICHELET: *Histoire de la Révolution française*. I. Ed. Gérard WALTER. Paris, 1979, Robert Laffont, 332.

47. H. R. KNICKERBOCKER: *Is Tomorrow Hitler's?* New York, 1941, Reynal & Hitchcock.

ta, ugyanakkor körülményeiknek megfelelő reformjavaslatokat tett az egyes partikuláris egységek, mint Lengyelország és Korzika, számára. És nem tagadta, ha „Négerország” valamelyik népének feje lenne, azonnal felakasztatná az első európai, aki be akarna jönni, és az első bennszülöttet, aki ki akarna menni országából. Az angol képviseleti alkotmányt lenézte. Szerinte a szótöbbséggel választott képviselők nem képviselik a népet. Az angol nép csak akkor szabad, amikor választ, a választás után rabszolga, sőt egyszerűen „semmi”. A társadalmi szerződés világában az általános akarat – mint ami megfelel a kanti kategorikus imperatívusznak – a törvény, de ezt a világot csak egészen kis államokban tartotta kivitelezhetőnek. Az viszont világgyakorlat, hogy ez a misztikusnak tűnő akarat mindenkire kötelező, szabaddá teszi azt is, aki nem akarja. És ezért is óvott Rousseau az olyan kozmopolita filozófusoktól, akik „messze a könyveikben keresik azokat a kötelességeket, amelyeket saját körükben nem teljesítenek. Az ilyen filozófus azért szereti a tatárokat, hogy ne kelljen a szomszédjait szeretni.”⁴⁸ (Kétsős példát lehet erre a fasiszta kozmopolita Drieu la Rochelle, aki a náci után a tatároktól – mármint a szovjetektől – várta a megváltást.) Az általános akarat által meghatározott állampolgári fegyelem már katonai fegyelem. A 19. század elején Ion Budai-Deleanu lemergi magányában megírta *Cigányiász* című tragikomikus eposzát, amely a *Varázsfuvolával* oly sok vonatkozásban párhuzamba állítható, s ebben a nagy allegóriában a román köznépet infantilis, önpusztító cigányokként jelenítette meg; e fölött állt az igazi nép: a vajdai hadsereg, amelynek jelszava: „Szabadság vagy halál!” Ezzel érzékeltette azt, amit Kant felvilágosodásnak nevezett: „Az ember kiemelkedése az önmaga okozta kiskorúságból.”⁴⁹ Michelet – aki Rousseau ígézetében élt – az egész magyarságot 1848 kapcsán nagy hadseregnek látta, ideális franciáknak, mint a nagy francia forradalom népét és hadseregét: „Az egész nemzet a hősiesség és a méltóság arisztokráciája. Ötmillió lovag.”⁵⁰ Marx sem habozott a magyar nemzeti mozgalmat haladónak, a többieket reakciónak minősíteni.

Nem véletlen, hogy Camus *Lázadó emberének* kulcsszava a határ (*limite*) és a mérték. Reformkori nagyjainkat is ez foglalkoztatta, amikor a polgári és nemzeti átalakulással járó ellentmondásokon tündöttek el: az óvatos magyarosítástól az ország Svájcra alakításáig, sőt – lakosságcserevel – az

48. Jean-Jacques ROUSSEAU: *Émile ou l'éducation*. Paris, 1966, Flammarion, 39.

49. MISKOLCZY Ambrus: *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Budapest, 2008, Lucidus Kiadó.

50. Jules MICHELET: *Oeuvres complètes*. VII. Paris, 1978, Flammarion, 472.

országnak a magyarulakta területekre való csökkentéséig. Természetesen ez utóbbinak csak magánlevelezésekben maradt nyoma.⁵¹ Amit Kemény Zsigmond „nemzeti kórállapotunkról” írt, ezeknek a vívódásoknak a motója lehetne: „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bízottság érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak. Kielégíteni az emberiséget és véreinket: ez azon Ulixes-ij, melyet a nyers tömeg minden állati erejével fölvonni soha nem fog.”⁵² Nem is akarja, és alighanem nagyobb baj, ha az ideológus azt hiszi, hogy neki sikerült. Ilyenkor a nemzetépítésre is áll Camus ma is aktuális körképe: a dialógust nyilatkozáttal helyettesítik, a reflexiót reflexszel, a hibát bűnnek nyilvánítják, és aki a természetben él, megláthatja, hogy milyen szegények azok, akiknek mítoszokra van szüksége.⁵³

Bármennyire is közhely, a feladat ma is az, hogy meg kellene találni a nemzet és a civilizáció egyensúlyát, mert egyik sem lehet meg a másik nélkül. Így lehet(ne) mindkettő a demokrácia tere. Jean Bérenger, egykori Monarchiánk legavatottabb francia történésze 1990-ben a következő tanácsot adta magyar kollégáinak a kérdésre, mi is lenne a teendő: „Volt történeti alkotmányotok, vegyétek vissza!” Visszavettük? Marczali idézett kijelentésével szemben – akarva-akaratlan valamennyien – valamiféle folytonosságot éltünk, a kérdés, hogy milyen és miként. Erről is készül az ítélet, hiszen *Weltgeschichte = Weltgericht* – írta Schiller. Az eddigi történelem a nagy radikális nihilista Cioran szerint Isten büntetése és az ördög műve. A magunk módján az ördögöt is szeretjük. Mert ugyan – mint Rejtő Jenő felismerte – ő „sem rokonszenves, és mégis jobban kedvelik, amikor gonosz, mint ha bölcsődalokat énekelne”.⁵⁴ A mítoszok és a programok vajon nem az ördög bölcsődálai? A haladás mítosza szép mítosz, de a haladás útja rögös és véres. Michelet 1847-ben az íróasztalánál eltervezte, hogy a *Collège de France* előadótermében majd felmagasztalja a Történelmet, és elmondja:

51. MISKOLCZY: A magyar demokratikus kultúra... I. m. 78–80.

52. http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/27533/EM_1930_1-3_09_Gyorgy_Lajos-A_Korteskedes_es_Ellenzerei_eredeti_kezirata.pdf?sequence=1 (2016-09-15); <http://mek.oszk.hu/08800/08888/index.phtml> (2016-09-15)

53. MISKOLCZY Ambrus: *Albert Camus újralfedezése? Szélgjegyzetek Michel Onfray: *Ordre libérraire. La vie philosophique d'Albert Camus* (Paris, Flammarion, 2012) művéhez.* Valóság, 2016/3. 79–102.

54. REJTŐ Jenő: *Piszkos Fred közbelép Fülíg Jimmy őszinte sajnálatára.* Budapest, 1966, Magvető Kiadó, 146.

„meg kell őrizni a forradalmi szellemet, a haladás szellemét”, de útközben megcsúsztatott, mert ehelyett a helyszínen arról beszélt, hogy „most a történelem olyan, mint egy előre nehezedő hulla”, ezért „függetlennedni kell a történelemtől, ki kell azt gúnyolni, és előre menni a jövőbe”.⁵⁵ Alighanem Pascal következő kijelentése ötlött fel emlékezetében: „Igazán filozofálni nem más, mint gúnyolni a filozófiát.”⁵⁶ Pascal, bár kegyelemtana tragikus, több vigaszt kínál, mint a modern és posztmodern diskurzusretorika. Pascal gondolkodni tanít, hiszen az ember – mint írta – „gondolkodó nádszál”, és talán még abban is bízhatunk, hogy esetleg kitalál valamit a katasztrófa megelőzésére.

55. Jules MICHELET: *Leçons au Collège de France 1847*. Szerk. MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 1999, Argumentum Kiadó, 122.

56. Blaise PASCAL: *Pensées*. Paris, 1925, Librairie Hachette, 68.

POLGÁRI EGYENJOGÚSÁG,
NEMZETI SZABADSÁG

Hermann Róbert

NEMZETÉPÍTÉS ÉS ÁLLAMKONCEPCIÓK
MAGYARORSZÁGON A REFORMKORBAN
ÉS 1848–49-BEN

A zágrábi Jellačić bán tér, közén a bán lovasszobra
(Ismeretlen készítő, 1903, Fortepan)

A magyar reformkor küzdelmeit két jelszó alapján értelmezhetjük. Az egyik az angol liberalizmus klasszikus kettős jelszava volt: „szabadság és tulajdon”. Ez az adott időszakban Magyarországon polgári szabadságjogokat és polgári tulajdont jelentett, azaz, megfordítva a dolgot, nem hűbéri tulajdont és nem rendi szabadságjogokat. A másik jelszó, a Kölcsey által megfogalmazott „haza és haladás” a magyarországi polgári átalakulás egyik legfontosabb problémájára, a nemzeti önrendelkezés és a társadalmi átalakulás összekapcsolásának szükségességére utalt, s lényegében tartalmazta az első jelszóban megfogalmazottakat.

A nemzeti önrendelkezés és a társadalmi átalakulás követeléseit nem 1848-ban, még csak nem is 1825 után jelentkezik először. Már a II. József halálát követő nemzeti újjászületés, az 1790–1791. évi országgyűlés idején e két követelmény együttes érvényesítésére törekedtek a köznemesség legjobb elméi. Az 1790. évi X. törvénycikk ki is mondta Magyarországnak a Habsburg Birodalmon belüli függetlenségét, ám ezt a fikciót nem tudta valósággá változtatni. A francia forradalmi háborúk következtében pedig úgy tűnt, hogy a két követelés együtt nem érvényesíthető, Hajnóczy József dilemmáját idézve, valaki vagy emberbarát, azaz a társadalmi haladás pártolója, vagy hazafi – ez a haza azonban csupán a kiváltságosok, s nem az egész lakosság hazája.¹

A reformkor időszakában az újabb generációk ismét megkísérelték összeegyeztetni ezeket a követelményeket. De lehet-e egyszerre ennyi célért a siker reményében küzdeni? Lehet-e egyszerre elérni a nemzeti önrendelkezést és a társadalmi átalakulást? Lehet-e a nemzeti jelszavakra fogékony, de a kiváltságok eltörlésétől húzódozó, a politikai életben való részvétel

1. Hajnóczy József a nyitrai főispánásától 1785-ben II. József által megfosztott Forgách Miklós-hoz címzett levelében a következőképpen fogalmazta meg a feloldhatatlannak tűnő kérdést: „Ha tudom, hogy kormányzati formánk természetes ellenségességet jelent a nemesség és a nem nemesek között, s hogy egy rendi gyűlés soha nem mond le jóakarátulag egy jogról, amelyet erőszakkal szerzett és tart fenn, akkor is kötelességem mindent elkövetni, hogy minden ember-társamat természetes jogaihoz segítsen... kötelességem ez... És hiszem, hogy ha így élek, egyszerre vagyok emberbarát és jó hazafi; de ha ez ellentétben áll egymással, akkor inkább akarok emberbarát, mint hazafi lenni.” A levelet idézi Poór János: *Megbékélés és újjáépítés (1711–1790)*. Budapest, 2009, Kossuth Kiadó, 100.

jogával bíró köznemesi tömegek támogatását megnyerni előjogaik megszüntetéséhez? Vagy várni kell, amíg a nemzet anyagi gyarapodása eléri azt a szintet, amikor a változások maguktól bekövetkeznek? Kell-e, szabad-e siettetni a változásokat? S a várakozás közben nem fordul-e urai ellen „a nyomorúságos adózó nép”?²

AZ ÁLLAMTERÜLET

A reformkor egyik legnagyobb kérdése az volt, sikerül-e a feudalizmus fenntartásában érdekelt nemességet rábírní a polgári átalakulás ügyének képviselőjére. Magyarországnak azonban nem volt olyan erős polgársága, mint Franciaországnak vagy Angliának, amely egyedül is kikényszeríthette volna az ország polgári átalakulását. A nemesség többsége számára a polgári átalakulás csak kiváltságainak elvesztését hozhatta magával. Ezért is volt olyan nagy jelentősége annak, hogy a köznemesség legjobbjai felismerték: polgári átalakulás nélkül az ország végképp elmarad Európától. Törekvésük tehát az volt, hogy a hagyományos rendi, sérelmi politikát összekössék a reformok ügyével, s így törvényes, békés úton jussanak el a polgári Magyarország megalkotásához.

Magyarország 1848-ban a Habsburg Birodalom korlátozott önállósággal rendelkező részét alkotta. Az osztrák császár egy személyben magyar király is volt, trónra lépésekor meg kellett esküdnie a magyar törvények tiszteletben tartására. A magyar korona országai alkották a Habsburg Birodalom közel felét. A magyar korona országai közé a szűkebb értelemben vett Magyarország, Erdély, Horvátország és Szlavónia tartoztak. Önálló igazgatás alatt állt a Katonai Határőrvidék, amelynek tizennyolc ezrede az ország déli és keleti határszélein helyezkedett el. Ezeket közvetlenül Bécsből irányították.

Ugyanakkor a magyar történelmi tudatban ott élt az egységes középkori magyar államiság emléke. Ebben a tudatban a 19. század elejétől az állam, az ország, a nemzet rokon, jórészt egymást fedő, szinonim fogalmak voltak. „Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács” – fogalmazott Kisfaludy Károly. A magyar politikai elit számára fontos sérelem volt, hogy az oszmánok kiűzését követően sem történt meg a középkori államterület reintegrációja, hanem az egykori területet három részre szakítva (Magyar- és Horvátország, Erdély, Katonai Határőrvidék) kormányozták.

2. A reformok siettetéséről lásd például SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, 84–110.

Minthogy a magyar politikai elit az államterület újraegyesítését akarta, óhatatlanul szembe kellett kerülnie a birodalmi egységre törekvő központi kormányzattal, amely ugyan egységes birodalmat akart, de abban volt érdekelt, hogy ezen belül ne legyen olyan terület, amely saját integrációs törekvéseket táplál, s amely a birodalmon belül relatív túlsúllyal rendelkezik/rendelkezhet.

Az egykori államterületen belül a 19. század közepén a lakosságnak csak kisebbik részét alkotta a magyar nyelvű népesség. Az országnak Erdéllyel és a Katonai Határőrvidékkel együtt mintegy tízmillió lakosa volt, s ebből alig négymillió volt magyar. A déli határon, a Magyarországgal társországi viszonyban lévő Horvátországban horvátok, a Katonai Határőrvidéken horvátok és szerbek éltek. Erdély lakosságának már ekkor többségét alkották a románok, s a Királyhágón inneni magyar területeken is mintegy másfél millió román élt. A Felvidék északi megyéiben a szlovák lakosság alkotott többséget. Azaz a magyarság a peremzónákban egyértelműen kisebbségbe szorult.³

Ezek a társnemzetek egy-két évszázaddal korábban még harmonikusan beleilleszkedtek (volna) egy olyan modellbe, amelyben az állam közömbös lakóinak etnikai-nyelvi hovatartozásával kapcsolatban. A hungarustudat lényege éppen az volt, hogy egy-egy etnikum lojális az állam iránt – az állam viszont nem törődik azzal, hogy lakói milyen nyelvet beszélnek. A Magyar Királyság arisztokratái, nemesei, polgárai vagy értelmiségijeik akár több identitással és lojalitással is rendelkezhettek.⁴

Ám e nemzetiségek körében a 19. század első felében ugyanúgy megindult a polgári nemzetté válás folyamata, mint a magyarok között. Ahogy a magyar ellenzék vezetői követelték Erdély visszacsatolását Magyarországhoz, ugyanúgy tekintettek a déli és a keleti határon túli Szerbia és a román fejedelemségek felé a hazai románok és szerbek. A horvátok között már egyenesen elszakadási törekvések jelentkeztek. (A horvát–magyar konfliktus rendezésével kapcsolatban már ekkor felvetődött Horvátország különválásának lehetővé tétele.)⁵ E társnemzetek már nem voltak integrálhatók

3. Fényes Elek 1838-ra vonatkozó nemzetiségi adatai alapján a magyarság aránya a Horvátország és Erdély nélküli Magyarországon 46,9 százalék, Erdélyben 27,7 százalék volt. FARAGÓ Tamás: *Etnikumok, anyanyelvi csoportok, nemzetiségek*. In: *Uő: Bevezetés a történeti demográfiába*. Digitális Tankönyvtár, Budapesti Corvinus Egyetem. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch10s04.html (2017-07-12).

4. MISKOLCZY Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*. Magyar Kisebbség, 2012/3. 163–204.

5. SZABAD György: *Hungary's Recognition of Croatia's Self-Determination in 1848 and Its Immediate Antecedents*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Historica*, Tom. XXI. Budapest, 1981, 23–38.

egy olyan nemzetállami modellbe, ahol jelentősége van a nyelvi hovatartozásnak, és ahol az egyik (még ha a relatíve legnagyobb) nemzet nyelve egyben az állam nyelve is. Ez a probléma a korábbi évszázadokban nem jelentkezett, hiszen az állam nyelve a latin volt, a helyi és regionális „nemzeti” vagy nemzetiségi közösségek akadálytalanul használhatták a saját nyelvüket.

A PÁNSZLÁVIZMUS

A magyar politikai elitet sokszerűen érték azok a statisztikai munkák – főleg a fentebb hivatkozott Fényes Elek művei –, amelyekből kiderült, hogy kisebbségbe szorult a saját hazájában. Ha ezt összekötötték például Lengyelország háromszori felosztásával és végleges eltűnésével az európai hatalmak közül, illetve azzal a veszéllyel, amelyet a közép- és kelet-európai nagyhatalmak terjeszkedő politikája jelentett, nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségbe szorulást a magyar nemzet s vele a magyar államiság eltűnése követheti.

Magyarországon a 18–19. század fordulója, a modern nemzetté válás kezdete óta többször is komolyan felvetődött az a félelem, hogy a magyar nemzet előbb-utóbb el fog tűnni az őt környező szláv, német és román tengergenben. A veszély kétféle magatartást és véleményt inspirált. Az egyik szerint a nemzet halálát már csak az isteni beavatkozás akadályozhatja meg. Ez fejeződött ki többek között Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály költészetében.⁶

A másik vélemény szerint nem visszafordíthatatlan folyamatról van szó, ezért a nemzetnek nem a sebeit kell nyalogatnia, hanem modernizálódnia kell. Mindkét fél reális veszélyként kezelte tehát a nemzethalált, de más következtetést vont le belőle. A következtetések azonban még az egyazon táborban lévők részéről sem voltak azonosak. Az egyik álláspontot Széchenyi István képviselte, aki szerint a modernizációt nem kell feltétlenül összekötni a nemzeti önrendelkezés követelésével, mert „ha sokáig ütögetik a magyar cserépedényt a német és szláv kőedényhez, hamarosan törött cserép lesz a magyar”.⁷ Kossuth Lajos szerint viszont volt más lehetőség: sza-

6. BÍRÓ Ferenc: *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs, 2012, Pro Pannonia; HÖNICH Henrich: *Nyelv és nemzeti közönség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében*. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk. DOBSZAY Tamás – FORGÓ András – ifj. BERTÉNYI Iván – PÁLFFY Géza – RÁCZ György – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, 2013, Országgyűlés Hivatala, 261–272.
7. SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. (S. a. r. FERENCZI Zoltán.) (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) In: *Gróf Széchenyi István összes munkái*. 5. kötet. Budapest, 1925, Magyar Történelmi Társulat, 249.

bad, modern s ezért erős nemzetként egyenrangúan belépni az európai népek családjába.⁸

A nemzeti-etnikai szembenállást súlyosbították a társadalmon belüli ellentétek. Az ország társadalmá szinte teljesen mozdulatlan volt a 18. századi állapothoz képest. A politikai hatalom birtokában lévő nemesség a lakosságnak körülbelül öt százalékát alkotta, ugyanakkor a földbirtokok összesen 90 százaléka felett rendelkezett. A csúcson a több tízezer holddal rendelkező, hozzávetőleg 200 családból álló főnemesség állt, őket követte a valamivel népesebb középnemesség. Az alsó réteget alkotó kismemesség életmódja és vagyoni állapota alig különbözött a jobbágyságtól; csupán nemesi kiváltságai révén különült el tőle.

A népesség 90 százalékát továbbra is a politikai érdekképviselet nélküli jobbágyság alkotta. A jobbágyok kezelésében lévő úrbéres földek folyamatosan tovább aprózódtak. Egyre csökkent az egész telekkel rendelkező jobbágyok aránya. Az úrbéres földdel nem rendelkező zsellérek sem voltak azonban teljesen föld nélküliek. A zsellérek kezelésében lévő irtványföldek mennyisége sokszor meghaladta az adott község jobbágytelkeinek teljes mennyiségét. A jobbágyság fizette a földesúri, egyházi és állami adókat, őt terhelte a megyei úthálózat fenntartása csakúgy, mint a katonaság beszállásának költsége.⁹

A városi lakosság jelentős része német anyanyelvű volt. Közülük területi önkormányzattal bírtak az erdélyi Királyföldön a szászok. A szabad királyi és a mezővárosokban egyre nőtt a beköltöző zsidó lakosság aránya. A nemzetségek közül egyedül a horvátoknak volt saját, külön nemzetiségi identitással rendelkező nemessége és parasztsága. A román nemzetiség többsége jobbágyi sorban élt. A román nemesek ugyanúgy magyar nemesnek tartották magukat, mint magyar társaik. A szerbek többsége szabad paraszt vagy határőr volt, s igen nagyszámú kereskedő is volt közöttük. A felvidéki szlovák lakosság többsége szintén jobbágyként dolgozott. A német és a zsidó lakosság jelentős része városlakó volt.¹⁰

A jobbágyság etnikai hovatartozása a korábbi évszázadokban nem volt érdekes, a 18. század végétől viszont több olyan esemény is történt, amely arra figyelmeztetett, hogy egy társadalmi konfliktus könnyen etnikai színezetet is kaphat, vagy etnikai konfliktussá válhat. Ilyen volt az erdélyi 1784.

8. SZABAD: *I. m.* 79–80.

9. A 18–19. századi társadalmi viszonyokra lásd KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs, 2010, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület (2., jav. kiadás), 164–181.

10. *Uo.* 121–132.

évi parasztfelkelés, amelyben a többnyire román felkelők elsősorban a magyar nemességet és a magyarlakta városias településeket pusztították el. De ilyen volt az 1831 nyarán a Felvidéken kitört koleralázadás is, amely Zemplén, Abaúj, Sáros, Szepes és Gömör megye egy részére terjedt ki, s amelyet csak a katonaság bevetésével sikerült letörni. A felkelés felhívta a figyelmet a terület nagyjából szlovák paraszti népességének nyomorúságos helyzetére, s hozzájárult a reformellenzék programjának kiformalódásához. Ugyanakkor a felkelők körében mutatkozó „oroszwárás”, azaz a cári segítségbe vetett hit arra is figyelmeztetett, hogy a szláv ajkú jobbágyság nemcsak a szociális törekvések, hanem akár a pánszláv eszmék iránt is fogékony lehet.¹¹

Ha pedig a reformellenzék észak felé tekintett, más figyelmeztető jeleket is láthatott. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi békerendszer hozta létre az Oroszországgal perszonálunióban lévő Lengyel Királyságot. Az 1825-ben trónra lépő I. Miklós orosz cár azonban rossz szemmel nézte e lengyel állam korlátozott önállóságát is. 1830 novemberében kitört a cár elleni felkelés, amelyet az oroszok 1831 nyarán levertek. A lengyel szabadságharc vereségének egyik oka éppen az volt, hogy a lengyel nemesi elit nem tudta bevonni a küzdelembe az ország lakosságának nagy részét alkotó jobbágyságot.

Másfél évtized múlva, 1846 februárjában lengyel függetlenségi felkelés tört ki az osztrák megszállás alatti Galíciában. A kormányzat azonban nagyobb fegyveres erők bevetése nélkül, csupán a helyi ukrán, ruszin parasztság fellázításával verte le a nemzeti függetlenség követelését a szociális reform követelésével össze nem kapcsoló nemesek mozgalmát. A példa már csak azért is fenyegető volt, mert az elmúlt évtizedek két legnagyobb parasztfelkelése Magyarországon és Erdélyben szintén nemzetiségi területeken bontakozott ki. Kossuth Lajos, a reformellenzék egyik vezetője tehát úgy vélte, ha a magyar nemesség nem akar galíciai osztályos társai sorsára jutni, ha meg akarja őrizni politikai vezető szerepét, immáron határozott lépéseket kell tennie az úrbéri viszonyok mielőbbi, taktikázás nélküli megszüntetésére. „Késő” – ez volt Kossuth ebben az időszakban írott cikkeinek vissza-visszatérő kulcsszava. Ha a magyar nemesség nem maga indítványozza az úrbéri viszonyok eltörlését, „kaszára kerül, s e tor egyszersmind

11. Az északkelet-magyarországi, partiumi megyékben egymás mellett élő szlovákok, ruszinok és görögkeleti románok „muszkavárásáról” Wesselényi Miklós adott kifejező képet Lipcsében 1843-ban megjelentett nagy hatású munkájában: „A szláv, görög és oláh köznépek nagyobb része az orosz cár személyében tiszteli császársját, ettől várnak s reménylenek ezek, s Oroszország felé vannak vágyaik s epedő szemek fordítva.” WESSELÉNYI Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* (S. a. r. DEÁK Ágnes.) Budapest, 1992, Európa Kiadó, 51.

a magyar alkotmány, a magyar nemesség halálnapja lesz” – írta 1846 májusában Wesselényi Miklósnak.¹²

Maga a pánszlávizmus, valamennyi (nyugati) szláv nemzet egyetlen államban történő egyesítésének gondolata, valamint ennek délszláv változata, a horvát központú egyesítést célzó illírismus is új, reális veszélyként tűnt fel a horizonton. Az 1840-es évektől a magyar reformerek egyre több aggodalommal figyelték a délszláv határőri népességet – mi lesz, ha egy magyar–horvát konfliktusban ezek beavatkoznak? De mi lehet a megoldás? Egyáltalán van-e megoldás? Ezzel a kérdéssel küszködött a reformkori magyar politikai elit.

Az első és talán legfontosabb a területi reintegráció megvalósítása lett volna. Ha sikerül helyreállítani a 16. századi államterület egységét (illetve azét, amit visszafoglaltak belőle), az egységes állam legnagyobb nemzetisége kétségkívül a magyar lesz – ami megoldást jelenthet hosszú távon az Erdélyen belüli magyarság helyzetére is.

A következő a magyarság számarányának növelése, amit az asszimiláció révén tartottak kivitelezhetőnek. A lakosság felét alkotó nem magyar népesség teljes beolvasztása ugyanis eleve lehetetlen vállalkozásnak tűnt. Az asszimilációt a mértékadó politikusok egyike sem kívánta erőltetni, hiszen ez csak fölösleges konfliktusokhoz vezet. Ebben persze voltak közöttük hangsúlykülönbségek. Kossuth például pártolta volna a protestáns egyházak egyesítését, hiszen ez hosszú távon kedvező feltételeket teremthetett volna a harmadrészben evangélikus szlovák lakosság asszimilációjához. Amikor a magyar politikusok a magyar nyelv államnyelvvé tételéért küzdöttek, amit végül is 1844-ben sikerült elérniük, nem csupán a nemzeti önállóság egy lényeges kellékét akarták elérni. Egyben az ország magyarosításához is eszközöket akartak szerezni. Abban az illúzióban éltek, hogy a magyar polgári átalakulás áldásaiban részesülő nemzetiségek előbb-utóbb beolvadnak a magyarságba. Vonzóvá akarták tenni a magyarsághoz tartozást, Széchenyit idézve: „olvasztó felsőséget” gyakorolni.

Illúzió volt ez, de érthető illúzió. Hiszen éppen ebben az időszakban indult meg a hazai német és zsidó polgárság önkéntes asszimilációja. A kiváltságos rendbe jutó román és szlovák nemesek is hamar elmagyarosodtak. Ezért egy hasonló folyamat nem tűnt egészen lehetetlennek a jobbágyi viszonyok eltörlése után a parasztság körében sem. Ezért is sürgették a magyar ellenzék vezetői a jobbágyfelszabadítás és a polgári jogegyenlőség bevezetését. Attól tartottak, hogy másként a hazai nemzetiségek a magyarság ellen fognak fordulni az alkotmányosság és a zsarnokság nagy küzdelmé-

12. FERENCZI Zoltán: *Kossuth, Wesselényi és az úrbér ügye 1846–47-ben*. Századok, 1902/11.

ben.¹³ A társadalmi emancipációt amúgy is elkerülhetetlennek tartották, hiszen az átalakulás mögé csak úgy szervezhető és teremthető tábor, ha a társadalom alávett helyzetben lévő elemei is magukénak érzik a nemzeti újjászületés ügyét. Ezért van szükség a polgári szabadságjogok bevezetésére, a polgári tulajdon megteremtésére. A reformkor kettős jelszava – „haza és haladás”, „szabadság és tulajdon” – ezt fejezte ki. Hazát akartak, tehát az ország területi egységének helyreállítását, magyar államnyelvet, a bécsitől független igazgatást. Haladást akartak, tehát polgári szabadságjogokat, azaz a népképviselet alapján működő törvényhozást, sajtó-, egyesületi és gyülekezési szabadságot. A polgári szabadságjogok mellé polgári tulajdont akartak, tehát jobbágyfelszabadítást, ezzel együtt az úrbéres földnek a jobbágytság tulajdonába adását, a tulajdon szentségének tisztelete alapján a birokosoknak a jobbágyi szolgáltatások elvesztéséért kárpótlást, a szabad birtokforgalom érdekében az ősiség eltörlését. Mindez másképp nem képzelhető el, mint a jobbágytság felszabadításával, a társadalom minél nagyobb részének emancipációjával. Így akarták beemelni az alkotmány sáncái közé a politikai jogokkal nem rendelkező milliókat. Maga a megfogalmazás azért volt fontos, mert a jogok kiterjesztését, nem pedig a nemesi előjogok eltörlését sugallta.

AZ 1848-AS TÖRVÉNYEK

Az etnikai sokszínűség és a magyar karakterű állam közötti lehetséges konfliktust is volt hivatva megoldani a politikai vagy államnemzeti koncepció. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a közép- és kora újkori Hungáriát fel akarták váltani a modern Magyarországgal. Ez a Magyarország elsősorban a magyarok állama, mert csak ők képesek történeti-állami múltjuk, relatív többségük, politikai képességeik alapján ennek a területnek az irányítására, és – a társnemzet horvátokon kívül – csak ők alkotnak nemzetet. A többiek – szlovákok, románok, szerbek, németek – nem rendelkeznek e területen állami múlttal: vagy meghódított, vagy bevándorolt, vagy befogadott népekről van szó, amelyek közül egyeseknek van helyhatósági önálló-

13. Így látja az asszimiláció sürgetésének kérdését Gergely András is: „A sürgető, aktív asszimilációs politika, illetve annak ellenzése külpolitikai megfontolásokkal függött össze. A kortársak zöme attól tartott, hogy a hazai nemzetiségek – főként az ortodox keresztény vallásúak – a pánszláv agitáció »áldozatai«, eszközei lesznek. A jelentkező nemzetiségi mozgalmak mögött is »pánszláv izgatokat« kerestek, tehát közvetlen összefüggést véltek felfedezni a nemzetiségi követelések és Szentpétervár törekvései között.” GERGELY András: *Kossuth Lajos nemzetiségi politikája*. Tiszatáj, 2002/9. 72.

ságuk (mint például a szászoknak Felső-Magyarországon vagy Erdélyben), de önálló állami hagyományuk nincs. Ezeket lehet más nyelvű népiségeknek nevezni, magánéletükben, iskoláikban, egyházaikban használhatják a saját nyelvüket – de nem alkotnak nemzetet, mert a nemzeti lét állami létet is feltételez, ezzel pedig csak a magyarok rendelkeznek.¹⁴

Ez volt a főirány, ami nem jelenti azt, hogy ne vetődtek volna fel más elképzelések is. Jellemző, hogy már az 1795-ben felszámolt magyar jakobinus mozgalom alapdokumentumainak egyikében szerepelt Magyarország föderatív átszervezésének gondolata.¹⁵ Egy fél évszázad múltán, 1848 lázas tavaszán Lónyay Menyhért magánlevelében írta le azt, hogy „más jövődöt előttünk nem látok, mint schweizi kanton-szisztémát” – azaz a szövetségi állammá válást.¹⁶ A magyar nyelv primátusa által kelthető feszültségeket pedig Berzeviczy Gergely a 19. század elején azzal vélte orvosolhatónak, ha a magyar helyett az addigi hivatalos nyelv, a latin megújítását és a modernitás követelményeihez igazítását végzik el.¹⁷

1848-ban eljött az esély a megvalósításra. A szuverenitás visszaszerzésének fontos biztosítéka volt az állam területi reintegrációja. Ezt szolgálta a 6., a Partium visszacsatolásáról (pontosabban az 1836-ban erről hozott 21. törvénycikk végrehajtásáról) szóló törvénycikk, illetve a Magyarország és Erdély uniójáról szóló 7. törvénycikk, amelyek helyreállították az ország területi egységét. Ez utóbbi azonban csak az erdélyi rendi országgyűlés ha-

14. Maga Kossuth 1842-ben így fogalmazott a nemzet attribútumairól: „...a nemzetiség egy historiai factum, melynek a nyelv nem egyetlen tényezője, mert arra, hogy valamely népnek nemzetisége legyen, szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös érdekek, a haladásnak és közös kifejlődésnek közös szüksége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket.” KOSSUTH Lajos: *Visszapillantás a szláv mozgalmakra*. Pesti Hírlap, 1842/155.
15. A föderációs elképzelést Martinovics Ignác *Entwurf einer neuen für Ungarn bestimmten Constitution, 1793* címmel Magyarország számára készített alkotmánytervében fogalmazta meg elsőként. A tervezetben a magyar korona országai nemzetiségi elv szerinti tagolásban: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerémség, Temesköz és Erdély. Közli: *A magyar jakobinusok iratai*. Szerk. BENDA Kálmán. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó, 908–911.
16. Lónyay 1848. március 22-i levelét lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 470. Lónyay család levéltára. Lónyay III. Albert iratai. 1. csomó. Lónyay Menyhért 1848. évi levelei. Idézi: MISKOLCZY Ambrus: *Forradalom és nemzetiség. Modell és valóság*. Pro Minoritate, 2006/ Nyár–Ősz. 103.
17. Berzeviczy Gergely latint pártoló véleményét a *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* (1802) című művében fejtette ki. Szerinte a Habsburg Birodalom népei számára a „bizonyos tekintetben senkinek sem idegen latin nyelv” felelt volna meg a legjobban. Erről lásd KOZÁK Péter: *Egy racionális és egy nacionalista. Két „reformáta” vitája egy régi századelőn*. Névpont, 2014. <http://www.nevpont.hu/view/11269> (2017-07-17).

sonló értelmű törvénycikkének elfogadása és június 10-i uralkodói szente-
sítése után történt meg.¹⁸

Fontos problémát jelentett az ország déli és keleti határszélén húzódó
Katonai Határőrvidék (*Militärgrenze*) státusának rendezése. Az 1848. évi 5.,
az országgyűlési követek népképviseleti alapon történő választásáról szóló
törvénycikk 5. paragrafusa ugyanis a választókerületek között felsorolta a
Határőrvidék ezredeit is, az 55. paragrafus pedig a horvátországi (varasd-
károlyvárosi) határőrvidéken a horvát tartományi gyűlésre, a szlavóniai-sze-
rémségi és bánági határőrvidéken, illetve a csajkás kerületben a magyar
kormányra bízta a képviselő-választás módjának szabályozását. A magyar
közjogi felfogás szerint a Határőrvidék egész területe a Magyar Királyság
része, az osztrák (birodalmi) felfogás szerint viszont mind Magyarországtól,
mind a birodalom más területeitől független katonai gyarmat, amelyet
legjobb lenne önálló tartománnyá szervezni.

A tét persze nem csak ez volt. Bécsben attól tartottak, hogy ha a Határőr-
vidék visszakerül magyar fennhatóság alá, olyan magyar haderővé válhatna,
amely az összmonarchia érdekeivel ellentétben is felhasználható. A magyar
fél pedig – teljes joggal – attól tartott, hogy ha fennhatóságát nem sikerül
kiterjesztenie a Határőrvidékre, e terület katonai szervezetben élő nem ma-
gyar lakosságát a magyar átalakulás ellenségei a magyar kormány ellen
fogják mozgósítani. Hosszas viták után a két paragrafust mégis sikerült el-
fogadtatni, de az esküt tevő magyar miniszterek mindegyikének írásba kel-
lett adnia, hogy a Katonai Határőrvidék belső igazgatási szerkezetét nem
fogják háborgatni. A törvénycikk csak általában utalt arra, hogy a Határőr-
vidék politikai rendezése iránt a törvényhozás részletesen intézkedni fog.
Mindenesetre az igénybejelentés megtörtént, s az 1848. május 7-i királyi
kéziratokat követően a magyar kormány legalább elvileg rendelkezhetett a
Határőrvidékkel is.¹⁹

A szuverenitás külsődleges jegyeit érvényesítette a 21. törvénycikk,
amely szerint „a nemzeti szín és az ország címere ős jogaiba visszaállítta-
tik”, s amelynek értelmében „minden középületeknél s közintézeteknél
minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nem-
zeti lobogó és [az] ország címere” használandó. Józan önkorlátozásra val-
lott az a kiegészítés, amely a kapcsolt részek (Horvátország és Szlavónia)
számára lehetővé tette, hogy „az ország színei és címere mellett saját színe-
iket és címerüket is használhassák”.

18. Az unió kérdéséről lásd PÁL Judit: *Unió vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozá-
sa*. Magyar Kisebbség, 2009/1–2. 64–80.

19. A Határőrvidék kérdéséhez lásd URBÁN Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsá-
ga és halála*. Budapest, 2007, Argumentum Kiadó, 96–97.

Az alkotmányos rendszer átalakítása szempontjából legalább ilyen fontosak voltak azok a társadalmi és gazdasági változások, amelyeket a törvények okoztak, s amelyek révén, ha felemás módon is, de megvalósult a társadalom emancipációja. Noha az alkotmányos alapjogok (*Grundrechte*) fogalma a korszakban már ismert volt (1848–49-ben az osztrák birodalmi gyűlés hosszan tárgyalt róluk, s az elvi megfogalmazás szintjén még az 1849. március 4-i oktrojált alkotmányba is bekerültek), az áprilisi törvényekben külön nem kodifikálták őket, ugyanakkor a törvények rendszeréből kibonthatók. Ilyen volt a törvény előtti egyenlőség, amely az úriszéki hatóság megszüntetésének logikus következménye volt (1848. évi 9. tc.), a sajtó és vele a véleménynyilvánítás szabadsága (1848. évi 18. tc.), a vallásszabadság és a vallások egyenlőségének kimondása a bevett vallásokra nézve (1848. évi 20. tc.), a választójog és a hivatalképesség joga (1848. évi 5., 16–17., 23–27. tc.), a polgári tulajdonhoz való jog (1848. évi 9–10., 12., 15. tc.).²⁰

Az úriszéki hatóság eltörlése megszüntette azt a képtelen helyzetet, hogy valaki egyszerre legyen bíró és érdekelt fél a saját ügyében. Az úrbéres viszonyok eltörlése (1848. évi 9. tc.) révén a volt jobbágy szabad parasztként vált jobbágytelkének birtokosává, amelyet eladhatott, vásárlás útján gyarapíthatott, családtagjai között feloszthatott anélkül, hogy ebbe a földesúrnak beleszólása lett volna. A dézsma és a papi tized eltörlése (1848. évi 9. és 13. tc.) révén megszűnt a paraszti osztály államilag garantált gazdasági alávetettsége.

Az ősiség eltörlése (1848. évi 15. tc.) a földesúri réteg szabad birtokforgalmának legfontosabb akadályát szüntette meg. A tulajdonjog tiszteletben tartását mutatták a már befejezett úrbéres (összesítési, legelőelkülönözési stb.) perek végrehajtásáról (1848. évi 10. tc.), illetve a megszüntetett úrbéri magánjövdelmek államadóssággá változtatásáról (1848. évi 12. tc.) s az átmeneti időszakra egy, a kiesett úrbéri jövdelmek pótlására nyújtandó kölcsönök folyósítására létrehozandó hitelintézettről (1848. évi 14. tc.) szóló törvények.

A közteherviselés elvének kimondása (1848. évi 8. tc.) véget vetett annak a társadalmi igazságtalanságnak, hogy az ország lakosságának tíz százaléka sem vehetett részt a politikai életben és a közösség egészét érintő döntések meghozatalában, ugyanakkor a maradék több mint kilencven százalék fizette az állami és önkormányzati adókat. A nemesség arra hivatkozott, hogy vérével adózva szolgálja a hazát, közben a jobbágyság a hadiadó fizetése mel-

20. HERMANN Róbert: *Alkotmányozás 1848–1849-ben*. In: *Alkotmány és történelem. A Történelemtanárok (21.) Országos Konferenciája*. Budapest, 2011. október 8. <http://tte.hu/media/pdf/konf2011-hermann-alkotmanyozas.pdf> (2017-07-17).

lett még a császári-királyi hadsereg újonckontingensének kiállításában is szinte egyedül viselte a hadkiegészítés terheit.

A népképviselési rendszer bevezetésének köszönhetően jelentősen megnőtt a választók és választhatók, azaz az ország politikai életében aktív szerepet játszóak száma is. A törvényhozás elsősorban vagyoni, illetve értelmi-ségi cenzus alapján jelölte ki a választásra jogosultak körét, ugyanakkor nem vette el a választójogot azoktól a nemeseiktől, akik 1848 előtt rendelkeztek választójoggal, de nem ütötték meg egyik cenzus mértékét sem. Ez ugyan némileg torzított a rendszeren, ugyanakkor a nemesség nagy tömegei az új törvények értelmében is választásra jogosultak voltak. Ugyanez vonatkozott azokra a városi polgárookra is, akik az új cenzusok alapján nem kaptak volna szavazati jogot (1848. évi 4–5. tc.).²¹

Átalakították a törvények az önkormányzati rendszert is. A megyékben megszüntették a nemesség politikai monopóliumát, noha a rendszer itt – ideiglenesen, a működőképesség fenntartása érdekében – súlyosan aránytalan maradt. Míg ugyanis a politikai jogokat korábban is gyakorlóak személyesen vehettek részt továbbra is a megyegyűléseken, addig a felszabadult paraszti községek csupán megválasztott képviselőik útján folyhattak bele a döntésekbe (1848. évi 16. tc.). Ehhez járult, hogy a 16. törvénycikk nem új megyegyűlések összehívásáról, csupán a megyebizottmányok kiegészítéséről intézkedett, s hogy a 17. törvénycikk lényegében megtiltotta a teljes tisztújítást, csupán a valamilyen okból kieső tisztviselők pótlásáról intézkedett. Ezzel ugyan – Szabad György megfogalmazása szerint – egy jelentős feudális maradvány épült be az új polgári államrendbe, de miután a törvények végrehajtásában a megyéknek kellett kulcsszerepet játszaniuk, érthető, hogy a törvényalkotók minden olyan tényezőt ki akartak küszöbölni, amely akadályozhatta volna az átalakulást.²² Hozzáteendő, hogy a megyék népképviselési alapra helyezéséről szóló vitában Kossuth egyenesen az általános választójog bevezetését kezdeményezte, de a többség leszavazta őt. Hogy a törvényalkotókat főleg a már említett, a működőképesség fenntartásával kapcsolatos aggodalom vezérelte, azt az is mutatja, hogy a szabad királyi városok, a községek, a kerületek, illetve Fiume és Buccari esetében a törvények kimondottan előírták a tisztújítást, méghozzá az egyéni választójog alapján (1848. évi 23–27. tc.).

21. Jean BÉRENGER – KECSKEMÉTI Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918.* (Ford. BETHLEN Attila, LAJTAI L. László és ifj. BENDA Kálmán.) Budapest, 2009, Napvilág Kiadó, 285–313.

22. SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Budapest, 1977, Kossuth Kiadó – Magyar Helikon, 121–122.; GERGELY András: *Általános választójog 1848-ban? A megyei törvény vitája az utolsó rendi országgyűlésen.* Századok, 2005/3. 585–610.

Az új törvények átalakították az ország honvédelmi rendszerét. Egyrészt a végrehajtó hatalom immáron beleszólással rendelkezett a honvédelmi rendszer kialakításába és működtetésébe; másrészt a kormányzat a 22. törvénycikk értelmében létrehozott egy saját belső rendvédelmi szervezetet, a nemzetőrséget. Ez a törvény részletességével kiemelkedett az 1848-as törvények közül, legfontosabb paragrafusának azonban egy keretjellegű megfogalmazás bizonyult. Eszerint a nemzetőrségbe olyan, a vagyoni kvalifikációt meg nem ütő személyeket is fel lehetett venni, akik „érdekeltek az alkotmányos rend fenntartásában”. Ugyanakkor – érdekes módon – nem született törvény a nemesi felkelés eltörléséről (igaz, ez logikus következménye volt a törvény előtti egyenlőség kimondásának), s egyelőre nem született törvény a hadkiegészítés elveiről sem.²³

A vallási egyenjogúságot a „törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre” nézve a 20. törvénycikk mondta ki azzal, hogy ezek sorába beemelte az unitárius egyházat is. Ezáltal indirekt módon megszűnt a katolikus egyház addigi állammvallási státusza. Egyben kiterjesztette a vegyes házasságokat és a katolikus vallásról történő áttérést engedélyező, 1844. évi 3. törvénycikk érvényét a görögkeleti egyházra is.²⁴

NEMZETISÉGI IGÉNYEK

Az utolsó rendi országgyűlés résztvevői abban reménykedtek, hogy az áprilisi törvényekben az ország lakosságának egészére kiterjesztett polgári szabadságjogok, a népesség kilencven százalékát érintő jobbágyfelszabadítás kielégíti az ország nem magyar lakosságának igényeit is. Ezért hát érthető, hogy amikor 1848 tavaszán az ország nemzetiségei is önálló követelésekkel léptek fel, a kormányzat ingerülten reagált.²⁵

Az elutasító magatartásnak két fontos – egymást feltételező – oka is volt. Az egyik az, hogy a magyar politikusok az önálló nemzeti létet összekötötték a területi önállósággal, azaz úgy vélték, hogy ha az országban élő társnemzeteket (ahogy akkoriban mondták: a más nyelvű népiségeket) önál-

23. A kérdéskör monografikus feldolgozása: URBÁN Aladár: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.

24. ARATÓ Endre: *A nemzeti ellentétek kiéleződése a polgári forradalom előtt (1840–1848)*. In: *Magyarország története 1790–1848*. Főszerk. MÉREI Gyula. Szerk. VÖRÖS Károly. Magyarország története tíz kötetben. 5/2. kötet. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 977–1053.

25. GERGELY András: *A nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. In: *Uő: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Budapest, 2001, Osiris, 446–467.; SPIRA György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarorszáján*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó, 24–67.

ló nemzetként ismerik el, akkor ez feltételezi az illetők számára önálló terület kijelölését is. A magyar fél hajlandó volt elismerni a horvátokat nemzetként, mert Horvátország létező entitás volt, de a többi társnemzet esetében ettől elzárkózott, mondván, hogy területi önkormányzatuknak Magyarországon nincs történeti jogalapja. A másik, ezzel összefüggő tényező pedig az volt, hogy miután a magyar politikai elitnek végre sikerült visszaszereznie a magyar korona országai feletti hatalmat, pszichikailag is lehetetlen gondolatnak tűnt az ország nemzetiségi alapú felosztása. Hozzáteendő, hogy a magyar kormányzat nem zárkózott el a jogos nemzetiségi kívánságok teljesítésétől, de – tekintettel az átalakulás nehézségeire – időt és türelmet kért, márpedig e nemzeti mozgalmak sem éppen a türelmességükkel tüntettek 1848 tavaszán.

Ezek között volt olyan, amely a birodalmon belül nyílt elszakadásra (s egyben – a magyar felfogás szerint – az országterület megcsonkítására) törekedett, mint a horvát; amely a közvetlenül Bécshez tartozást helyezte előtérbe, mint az erdélyi szász; amely területi önkormányzatiságot akart, mint a szerb vagy a szlovák. Ugyanakkor mind a szerb, mind az erdélyi román nemzeti mozgalom esetén potenciális veszélyként vetődött fel e népek határokon átívelő, így a határokat megkérdőjelező integrációja is.

Végül megjegyzendő, hogy a nemzetiségi kérdés megoldására az akkori Európában nemigen volt olyan minta, amelyet a magyar fél követhetett volna. Sőt az uralkodó nemzetek – legyen szó akár az angolokról az írekkel szemben, a franciákról a bretonokkal és másokkal szemben, akár az oroszokról és poroszokról a lengyelekkel szemben – az erőszakos beolvasztás legkülönbözőbb módszereit alkalmazták a kisebbségeikkel szemben. Ehhez képest a magyar fél legfeljebb a kulturális asszimilációt tűzte ki célul, s joggal érvelt azzal, hogy egy soknyelvű országban kell lennie egy államnyelvnek, s ez Magyarországon természetesen csak a magyar lehet.

A komolyabb bázis nélküli szlovák nemzeti mozgalmat rendőri eszközökkel számolták fel. Ezt követően nem is tudott erőre kapni, egyebek közt azért sem, mert a magyar hadseregben – jórészt persze az 1848. őszi kötelező sorozásoknak köszönhetően – három-négyszer annyi szlovák katona harcolt, mint a császári-királyi hadsereg mellett küzdő szlovák légióban.²⁶

26. A szlovák felkelés katonai erejéről és az 1848. szeptember végén a felvidéki megyékben is elrendelt kötelező sorozásról lásd például STEIER Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben.* (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez.) I. kötet. Budapest, 1937, Magyar Történelmi Társulat, 188–235., 280–297.; BONA Gábor: *A szabadságharc fegyveres ereje.* Hadtörténelmi Közlemények, 1998/1. 3–27.; Kiss László: *Magyarellenes szlovák fegyveres megmozdulások 1848–1849-ben.* Aetas, 2006/2–3. 132–153.

A szerb, a horvát és a román nemzeti mozgalmak az ország déli és keleti határszélein húzódó Katonai Határőrvidék ezredeinek köszönhetően már erős katonai bázissal rendelkeztek. Így a szerbek és románok 1848. májusi nemzeti kongresszusaitól szinte egyenes út vezetett a katonai összecsapásig.²⁷

A horvát nemzeti mozgalom irányítása már 1848. március végén a császárhoz Josip Jellačić bán kezébe került. A bán működése kezdetétől nyíltan fegyverkezett a magyar kormány ellen. Batthyány kormánya felajánlotta Horvátországnak a teljes elszakadást is. Ám Jellačić azt követelte, hogy az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi minisztériumokat olaszszák be az osztrák központi birodalmi minisztériumokba.²⁸

A szerb mozgalom vezetői egy olyan területen követeltek területi autonómiát, ahol a lakosság relatív többségével sem rendelkeztek. A mozgalom vezetői a május 13–15-i karlócai szerb nemzeti gyűlésen fegyverkezésre szólították fel a szerb lakosságot. A Szerbiából ezrével érkező önkéntesek és a határőrök erődített táborokat hoztak létre, s ezekből megtámadták a Bácska és a Bánság német, román és magyar településeit. Az itt állomásozó császári-királyi katonaság egyrészt túlzottan kis létszámú volt, másrészt vezetői sem igazán törekedtek e felkelés felszámolására.²⁹

Erdélyben a paraszti tömegek nagy része román, a nemesség többsége pedig magyar nemzetiségű volt. Az erdélyi románok május 15–17-i balázsfalvi gyűlése azt igényelte, hogy a románokat – a magyarok, a székelyek és a szászok mellett – ismerjék el (feudális értelemben vett) erdélyi „negyedik nemzetnek”, s amíg ez nem történik meg, az erdélyi országgyűlés ne tárgyaljon a Magyarországgal való unióról. A május 29. – július 18. között üléselő erdélyi országgyűlés azonban elutasította a követelést, arra hivatkozva, hogy az unió létrejöttével megszűnnek a rendi nemzetek. Az unió kimondását azért is sürgették, mert indokoltan tartottak attól, hogy a különálló Erdély az ellenforradalmi törekvések bázisává válhat.³⁰

A nyár folyamán összeült magyar népképviselői országgyűlés unióbizottsága hiába dolgozta ki a román nemzetiségi igényeket is figyelembe véve törvényjavaslatait, ezek tárgyalására időben nem került sor. Ez pedig

27. HERMANN Róbert: *A Katonai Határőrvidék 1848–1849-ben*. Limes, 2012/4. 67–84.

28. SPIRA György: *Egy Jellačić-önportré*. In: *Uő: Jottányit se a negyvennyolcból!* Budapest, 1989, Gondolat, 169–195.; HEKA László: *A horvátok és az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc*. Acta Universitatis Segediensis. Acta Juridica et Politica, 2004/10. 3–38.

29. OLVHÁRY Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken*. Budapest, 1901. (Reprint: Zenta–Újvidék, 2009.)

30. EGYED Ákos: *Erdély 1848–1849*. Csíkszereda, 1998, Pallas Akadémia Könyvkiadó, I. kötet. 158–176.

lehetővé tette, hogy az erdélyi románok körében egyre inkább a magyarellenes irányzat kerekedjék felül. A román parasztság elégedetlen volt a jobbagyfelszabadítás módjával. A mozgalmait letörő katonaság nagyobbrészt magyar nemzetiségű lévén, a hatalom és a nép közötti konfliktus egyben nemzetiségi konfliktusként is jelentkezett. Karl Urban alezredes, a naszódi (Észak-Erdély) román határőrezred parancsnoka, illetve az erdélyi főhadparancsnokság pedig mindent megtett annak érdekében, hogy a román parasztság a császári hatalomtól remélje kívánságainak teljesülését. Többek között ennek eredménye volt az 1848 őszi Erdélyben kitört polgárháború, amely mindkét oldalon rengeteg áldozattal járt.³¹

A magyar koncepció ugyan alapvetően nem működött, mégis voltak olyan jelek, amelyek arra mutattak, hogy nem feltétlenül magával a koncepcióval volt a baj. Ilyen jel volt, hogy a szlovák népesség többsége a szabadságharc egésze alatt alapvetően lojális volt a magyar kormányzathoz: kiállította az újoncait, ellátta a területén átvonuló katonaságot, fizette az adót. Az erdélyi szászokon kívül a magyarországi németiség is támogatta a szabadságharcot; ez persze a szerbek által végrehajtott etnikai tisztogatások miatt a Délvidéken önérdéke is volt. De a tiszántúli és bánági románság többsége is együttműködött a magyar politikai elittel: elküldte képviselőit az országgyűlésbe, kiállította a honvéd újoncokat, politikusai pedig közvetíteni próbáltak az erdélyi románok és a magyar politikusok között. S ugyanígy lojális volt a magyarországi zsidóság is, noha a forradalomtól alig kapott valamit.³²

A magyarországi zsidóság 1848 előtt lényegében jog nélküli állapotban volt. Az 1840. évi 29. törvénycikk engedélyezte a Magyarországon született, s így honosnak számító, valamint a bevándorolt és itt-tartózkodásra törvényes engedélyt nyert zsidók számára, hogy a bányavárosokat és a Határőrvidéket leszámítva bárhol – akár a korábban tőlük elzárkózó szabad királyi városokban is – letelepedjenek. Az 1840. évi 27. és 28. törvénycikkek pedig megengedték számukra gyárak, kereskedelmi társaságok alapítását, mesterségek űzését, kötelezővé tették a magyar nyelvű ügyvitelt, s lehetővé tették a birtokszerzést a városokban. 1846-ban egy uralkodói rendelet eltörölte az addig a zsidóságot sújtó türelmi adót is. Ugyanakkor 1848-ban nem következett be sem az izraelita vallás bevett vallássá tétele, sem a zsidóság polgári értelemben vett egyenjogúsítása.³³

31. Uo. 221–230.

32. BONA Gábor: *Az 1848–49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei*. Múlt és Jövő, 1998/1. 59–87.; HERMANN Róbert: *A magyar zsidóság szerepe a honvédelemben 1848/49-ben*. Létünk, 2008/1. 43–50.

33. MISKOLCZY Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 43–67.; Uő: *Kossuth Lajos és a zsidóemancipáció kérdése*. In: *A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szerk. KISS Gábor – ZAKAR Péter. Szeged, 2003, Belvedere, 69–98.

Az 1848-ban felvetődött problémák megoldására három lehetőség nyílt: a fegyveres konfliktus, a birodalom átszervezése révén a magyar elit hatalmi eszközeinek növelése, a megegyezés.

Lássuk, hogy ezek mennyire voltak működőképes megoldások. A fegyveres konfliktusban aratható győzelem ugyan ideig-óráig megoldhatta a kérdést, de nem oldhatta meg magát a problémát. Magyar politikusok és katonák szájából vagy tolla alól időnként kicsúsztak ugyan elkeseredett megjegyzések a szerbek vagy az erdélyi románok kiirtásáról, de ez a konkrét szövegösszefüggésben a fegyveres felkelőkre vonatkozott, és soha nem lett belőle gyakorlat.³⁴

Az 1848 tavaszán kibontakozó német egységmozgalom következtében fennállt az a lehetőség, hogy a Habsburg Birodalom német lakosságú tartományai beolvadnak a létrejövő egységes német államba. Ebben az esetben megkezdődhetett volna a birodalom Magyarország-központú átszervezése. E „nagymagyar”-koncepció lényege az volt, hogy nemcsak a birodalom nem német területei kerülnének magyar vezetés alá, hanem az új államalakulat természetes vonzásának köszönhetően a dunai szerb és román fejedelemségek is kapcsolódnának a magyar koronához. Ezért hívták a kormány tagjai 1848 májusában, az újabb bécsi forradalom után Budára az uralkodóházat (sajnos sikertelenül), s ezért támogatták olyan lelkesen a német egységmozgalmat. E terv azon a felismerésen alapult, hogy a Habsburg Birodalom német tartományainak a német egységhez történő csatlakozását követően is szükség lesz a birodalomra, hiszen az fontos szerepet játszik az európai egyensúly fenntartásában. A birodalom geopolitikai szerepét Magyarország egyedül nem képes ellátni, egy ilyen átszervezett-kibővített birodalom viszont igen. E terv megvalósulása esetén a horvát–magyar viszály is rendezhetővé válik, a dinasztikus legitimitással is megerősített magyar kormány pedig képes a maga nemzeti-állami integrációs törekvéseit is kellő súllyal képviselni.³⁵

A magyarok és nem magyarok közötti ellentétek feloldására 1848 júniusától több sikertelen kísérlet is történt. A horvát és a szerb nemzeti mozgalom irányításában 1848 tavaszától, illetve ősztől azok az erők kerültek

34. Például Czetz János honvéd alezredes 1849. január elején Nagyenyed románok általi feldúlását követően. MNL OL, H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. 1849: 718. Közli Silviu DRAGOMIR: *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49*. III. Cluj, 1946, 275–276.; HERMANN Róbert: *Etnikai polgárháború Erdélyben*. http://tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok/dka/lecke3_lap1.html (2017-07-18); Uő: *Etnikai konfliktusok és a magyar–szerb háború 1848–1849-ben*. <http://konfliktuskutato.hu/> (2017-07-18); Uő: *A magyar–horvát és magyar–szlovák etnikai konfliktusok 1848–1849-ben*. Uő.

35. HAJNAL István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. (S. a. r. URBÁN Aladár.) 2. kiadás. Budapest, 1987, Gondolat.

vezető pozícióba, amelyek a birodalmi érdekeknek rendelték alá e mozgalmak céljait; a császári-királyi tisztek által vezetett katonaságot és felkelőket gyakorlatilag reménytelen volt megnyerni.

A románok esetében a megoldást végül külső erők hozták el. Az 1848. évi leverett havasalföldi forradalom vezető politikusai közvetítésre ajánlkoztak a magyar és a román fél között. A magyar kormánnyal közösen kidolgozott, július 14-én aláírt magyar–román megbékélési tervezetük azonban a többi társnemzethez fűződő viszony tekintetében is fontossá vált. Ez képezte ugyanis az alapját a magyar nemzetgyűlés 1849. július 28-án elfogadott határozatának.³⁶

Ez utóbbi ugyan nem adott területi autonómiát az egyes nemzetiségeknek a „magyar birodalom” területén, de elismerte jogukat a „szabad nemzeti kifejlődésre”, s ennek érdekében a községi, egyházi és törvényhatósági életben kiterjedt nyelvhasználati jogokat biztosított számukra. Így lehetővé tette, hogy ötven százalék feletti nemzetiségi arány esetén a megyei jegyzőkönyveket két nyelven vezessék, a települési jegyzőkönyveket a megállapított nyelven vezessék, s a nemzetőrséget is az adott községben használt nyelven vezényeljék. A határozat lehetővé tette az alsófokú bíróságokon az anyanyelv használatát, az anyanyelvű folyamodványok benyújtását, az elemi oktatás és az egyházak anyanyelvűségét. Ezzel a magyar kormány elfogadta az országban élő nemzetiségek azon igényét, hogy ne csupán kulturális és vallási, de politikai közösségként is létezzenek.³⁷

Az 1790–1791-ben meginduló s 1825 után új lendületet kapó nemzet- és államépítés 1848–49-ben fordulópontoz érkezett. A katonai vereség ellenére is megvalósult a társadalmi emancipáció, s megszületett a modern értelemben vett magyar polgári nemzet. De ez a nemzet nem volt azonos azzal, amiről a reformkori politikusok álmodtak; ez a magyar ajkú vagy elmagyarosodni hajlandó polgárok összessége volt. Nyilvánvalóvá vált, hogy az államnemzeti koncepció megvalósítására nincs erő, s ennek elfogadására a másik oldal(ak)on nincs hajlandóság. Ezt a felismerést tükrözte – némileg megkésve – a szegedi nemzetiségi törvény. Ennek a helyzetnek a feloldására kínált javaslatot Kossuth 1851. évi kütahyai alkotmányterve,³⁸ s

36. MISKOLCZY Ambrus: *Roumanian-Hungarian Attempts at Reconciliation in the Spring of 1849 in Transylvania*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tom. XXI. Budapest, 1981, 61–81.; SPIRA György: A nemzetiségi kérdés... I. m. 1980, 225–226.

37. Vö. többek között GERGELY András: *Az 1849. évi magyar nemzetiségi törvény*. In: *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez*. Szerk. TAKÁCS Péter. (Erdélytörténeti Könyvek 2.) Debrecen, 1998, Erdélytörténeti Alapítvány, 77–92.

38. Vö. SPIRA György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989, Csokonai Kiadó.

ugyanazt szolgálta volna a magyar emigráns vezetők 1862. évi tervezete a Duna-i Konföderációról.³⁹ Ezek realizálásáról lehet vitatkozni, ugyanakkor a megoldás iránti szándék mégiscsak megérdemli tiszteletünket. Annál is inkább, mert az 1868. évi nemzetiségi törvény sem oldotta meg e kérdést – hogy a katasztrofálisnál katasztrofálisabb 20. századi nagyhatalmi és kisállami „megoldásokról” már ne is beszéljünk.

39. PAJKOSSY Gábor: *Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. Századok*, 2002/4. 937–957.

Dušan Škvarna

1848-49 A SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁSBAN ÉS KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN

A Štúr-féle szlovák felkelés egyik jelenete
(Peter Michal Bohún festménye, 1848/49, Slovenská Národná Galéria)

Minden társadalom kollektív emlékezetében szilárd helyet foglalnak el a múlt legfontosabb politikai és fegyveres eseményei, amelyek a történelmi identitás fontos sarokköveit jelentik. Ez annál is inkább így van, mivel minden történetírás főként saját múltját kutatja, s igyekszik megismerni és megismertetni a nemzeti fejlődés folyamatát, ily módon alakítva saját történelmét. El kell mondani, hogy a szlovák történelem esetében ez csak korlátozott mértékben érvényes. A szlovák történetírás 1989 előtt csak szórványosan szentelt figyelmet saját tudományága történetének és a kollektív – nemzeti – emlékezet jelenségének. Ez összefüggött a szlovák társadalom alacsony színvonalú történelmi kultúrájával, aminek okai közt a saját történelmére vonatkozó információk hiányát, illetve a történelmi tradíciókat, hagyományokat ápoló tevékenységi formák viszonylag csekély körét említhetjük. Emiatt óhatatlanul is azokat a szegmenseit hanyagolták el a nemzeti kultúrának, amelyek sok mindent mondhatnának az egész társadalom értékirányultságáról és mentális állapotáról. A saját nemzeti történelem és a tradíciók módszeresebb megismerése, a kollektív emlékezetbe való beépítése a szlovákok körében csak az 1990-es évektől kezdve erősödött fel.

Mindez jól tükröződik az 1848–49-es forradalom szlovák megítélésének történetében is. Pedig a forradalmi évek nemcsak drámai eseményekben, hanem olyan jelentős változásokban is bővelkedtek, amelyeket minden közép-európai kultúra és történetírás kiemelten fontos témaként kezel, s ennek megfelelően a kollektív emlékezetben is kitüntetett helyet foglal el. A szóban forgó időszak jelentősége ellenére elmondható, hogy a vele kapcsolatos ismeretek és nézetek kialakulásának, megőrzésének és átalakulásának reflexiója a szlovák kultúrában csak alkalmanként és szórványosan jelent meg.¹

1. Hosszú időn keresztül elsősorban művelődéstörténeti munkák foglalkoztak a kérdéssel, a professzionális szlovák történetírás alig-alig mutatott érdeklődést. Elsőként és jó ideig egyedülként Daniel Rapant kezdte feltárni módszeresen a két év történetét. A „szlovák tavaszról” készült monumentális forrásközlő munkája s annak bevezetője máig nélkülözhetetlen: DANIEL RAPANT: *Slovenské povstanie roku 1848/1849. Diel prvý. Slovenská jar.* Turč(iansky) Sv(ätý) Martin, 1937, Matica slovenská, 5–14. A kérdéskör első átfogó elemzési kísérlete 1998-ban, Rapant történelmi munkásságának értékelésével történt meg: *Daniel Rapant. Život a dielo 1897–1988–1997.* Red. Richard MARSINA. Martin, 1998, Matica slovenská.

Az alábbiakban azt próbáljuk bemutatni és megértetni, hogy az elmúlt 170 év szlovák kultúrájában, mindenekelőtt a történetírásban miként dolgozták fel a forradalmi évek eseményeit. Mít jelentett a jelenségek szakszerű feltárása, s hogyan változtak az értelmezések? Miként alakult a forradalom megítélése a változó történelemfelfogásban, illetve hogy mindez fokozatosan miért homályosult el és ürült ki? Megnézzük azt is, hogy az 1848–49-es szlovák nemzeti mozgalom működésében, államjogi ambícióiban, fegyveres fellépésében és a magyar forradalomhoz való viszonyulásában milyen kérdések kerültek előtérbe. Mennyiben befolyásolta az érdeklődést és a feldolgozás módját a mindenkori társadalmi-politikai közeg, a hatalmi-ideológiai viszonyrendszer, illetve magának a szlovák történelemírásnak az ideológiai behatároltsága?

Forradalmiságukkal és drámaiságukkal az 1848–49-es események – rögtön a magyarországi polgárháborút követően – minden közép-európai nép emlékezetében meghatározó vonatkoztatási és fordulóponttá váltak, és a különböző ideológiai és politikai érdekek, elméletek és viták állandó hivatkozásként beépültek a nemzeti közbeszédbe. Fontos politikai jelenségeként érzékelték őket, és hosszú időn át erős érzelmeket váltottak ki. Mindközben a forradalmi évek emléke mindegyik nemzeti kultúrában eltérő formában és intenzitással jelent meg, és természetesen más és más volt az emlékek közéleti hátszaga, politikai környezete is.²

A szlovák kultúrában ezt a folyamatot öt időszakra lehet felosztani. A forradalmi évek eseménysorát mint komplex jelenséget minden időszakban más és más körülmények között értelmezték, eltérő mélységben és megközelítésekben. Ennek megfelelően a közgondolkodásban is időről időre változó helyet foglalt el.

HEROIZÁLÁSI KÍSÉRLETEK

A FORRADALMAT KÖVETŐ ELSŐ ÉVEKBEN

Minden magyarországi népnél közvetlenül már a forradalmi események után megjelentek az első visszaemlékezések és feldolgozások.³ Ezeket döntő mértékben befolyásolta az éppen csak lezárult események fájdalmas és ellentmondásos közelsége. Mint ahogy az a tény is, hogy ezeket az első meg-

2. 1848–49 emlékezetének közép-európai historiográfiai összehasonlítására lásd *1848. Ereignis und Erinnerung in den politischen Kulturen Mitteleuropas*. Hrsg. Barbara HAIDER – Hans Peter HYE. Wien, 2003, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

3. Az első szlovák könyv a forradalmi évekről: Mikuláš DOHNÁNY: *Historija povstanja slovenskjého*. Skalica, 1850, Tlačiareň Fraňa Xaveria Škarničla sinou.

emlékezéseket kevés kivétellel azok írták, akik közvetlen részesei voltak a politikai és harci cselekményeknek. Ily módon az események irányítói, hősei és szereplői értelmezték elsőként a történeteket. Ennek szükségszerűen az lett az eredménye, hogy a bonyolult és nehezen áttekinthető összefüggések leegyszerűsítve rajzolódtak ki. Nem véletlen tehát, hogy ezeket az első értelmezéseket erős érzelmek, a tények egyoldalú kiválasztása, a túlzó általánosítások sora és az elemzés alacsony szintje jellemezte. Másrészt az első hosszabb írások gazdag tényanyagot, érdekes részleteket adtak közre.⁴

Munkáikban a szlovák szerzők – és hasonlóképpen a többi nem magyar kortárs író is – már ebben az első időszakban a konfliktusok és tragédiák fő és valójában egyetlen okaként a történelmi Magyarország és a Habsburg Monarchia területén a Kossuth-féle kormányzat nacionalizmusát és Bécs-ellenes radikalizmusát, az intrikus légkört, a magyar „lázadók” és főként vezetőik önzését nevezték meg. Olyan negatív tulajdonságokkal jellemezték őket, mint kíméletlenség, alattomoság, gőg, igazságtalanság és hasonlók. Ráadásul a forradalom vezetőinek és támogatóinak démonizálását gyakran kiterjesztették az egész magyar nemzetre, hatalmaskodónak, hatalomvágyónak és intoleránsnak bélyegezve a magyarságot.

A szövevényes és a kortársak számára amúgy is nehezen áttekinthető események sarkított értelmezésére jó példa, hogy a magyarok bírálataival szemben az uralkodót és a Habsburg-dinasztiát viszont kritikátlanul ünnepték. Így például javukra írták az 1848 márciusában kapott szabadságjogokat, ami minimálisra csökkentette a magyar reformmozgalom szerepét ezekben a történelmi vívmányokban. A kortárs szlovák értékelésekben a dinasztia és a birodalmi kormány egységes monarchiáért folytatott küzdelme – a nemzetiségi egyenjogúságot célzó politikájukkal egybekapcsolva – szintén rendkívül pozitívan jelent meg.

Az 1850-es évek elején észlelhető volt az a törekvés, amely az 1848–49-es szlovák szerepvállalást nemcsak jogosnak, de meggyőzőnek és így megkérdőjelezhetetlennek állította be. Az ekkor közreadott írások azt emelték ki, hogy a magyarok elleni szlovák felkelésben a nemzet egészének akarata, valamint a szabadság és az önrendelkezés iránti vágya nyilvánult meg. A szlovák szerzők tanulmányaikban az 1848–49-es események sokaságából főleg a szlovák nemzeti mozgalom és a császári hadsereg közötti szövetséghez, illetve a szlovák fegyveres fellépésekhez kötődő eseményeket emelték ki. Ugyancsak gyakori témája írásaiknak a szlovák államalkotó törekevések és

4. A szlovák és cseh időszaki kiadványokban megjelent terjedelmesebb cikkek szerzői Jozef Miloslav Hurban, Daniel Lichard, illetve a szlovák felkelés cseh résztvevői közül Matěj Mikšíček és Václav Pok voltak.

programok elemzése.⁵ Már ekkor elkezdődött a nemzeti mártírium történeti narratívájának a megalapozása: kiemelt szerepet kaptak az 1848–49-es küzdelmeknek azok a hősei, akik a szlovákok szabadságáért harcoltak, s mellettük ekkor jelentek meg hangsúlyosan azok a szlovák áldozatok, akiket a magyar forradalmi kormány idején a statáriális bíróságok halálra ítélték, és kivégezték vagy bebörtönözték őket, vagy éppen menekülniük kellett a büntetések elől. Ők voltak azok a „hurbanisták” – így nevezték a magyar kormányzat ellen harcoló, Jozef Miloslav Hurban vezette szlovák önkénteseket –, akiket megfosztottak vagyonuktól, állásuktól. Természetesen ebbe a sorba tartoztak a szlovák mozgalomnak azok a vezéregyéniségei, akikről a győztes osztrák hatalom a harcok elülte után megfélemezett, akik ezekben az elemzésekben a nemzeti bátorság és hősiesség jelképeiként jelentek meg.⁶ Ekkor nyílt meg a szlovák nemzeti mozgalom és a szeptemberi szlovák felkelés vezetői – Štúr, Hurban, Hodža –, valamint sok más szlovák történeti személyiség előtt az út a nemzeti panteonba.⁷

A forradalmi évek kollektív szlovák emlékezetének alapjai tehát az 1850-es évek sajtójában, a folyóiratokban és a naptárakban kezdtek kialakulni. Akadt persze példa arra is, hogy a magyar statáriális bírósági ítéletek alapján kivégzett szlovák áldozatok hősiessége az osztrák hatalom részéről utóbb nyilvános elismerésben részesült. Itt mindenekelőtt az 1848. szeptemberi szlovák felkelés leverését követően kivégzett szenici áldozatok exhumálására és ünnepélyes eltemetésére gondolunk. Vilko Šulek és Karol Holuby földi maradványait 1849-ben temették el a szlovák önkéntes alakulatok tagjai.⁸ Hasonló szertartással temették újra 1849 októberében Juraj

5. *Listy Ludovíta Štúra IV – Dodatky*. Red. Vladimír MATULA. Bratislava, 1999, Národné literárne centrum, 38.
6. Daniela KODAJOVÁ: *Revolúcia 1848/49 v pamäti Slovákov*. In: Macho PETER et al.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava, 2012, Historický ústav SAV, 160–162.
7. Ezekkel a témákkal Daniel Lichard, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký és Gabriel Balkovič foglalkozott a leggyakrabban.
8. Az evangélikus lelkészcsaládból származó Fridrich Viliam Šulek (1825–1848) és Karol Ján Holuby (1826–1848) fiatalemberekként vettek részt az 1848. szeptemberi szlovák felkelésben. Korábban mindketten a modori evangélikus gimnáziumban tanultak. Hurban helyi megbízottjaiként szervezték a Szenici járás szlovák parasztjait a Galgóc, Szenic, Ótura környéki településeken, és részt vettek a szeptember végi brezovai és óturai fegyveres harcokban. A szlovák felkelés veresége után a magyar hatóságok elfogták és halálra ítélték őket. 1848. október 20-án előbb Šuleket, hat nappal később Holubyt Galgóc közelében, ugyanazon a helyen kivégezték és az akasztófa közelében eltemették. Újratemetésükre 1849 márciusában Balthasar Šimunič tábornok, illetve – a két szlovák fiatal emlékét versben megörökítő – Janko Král szlovák költő jelenlétében került sor. Božena BARTOŇOVÁ: *Vilko Šulek, Karol Holuby a ich úloha v Septembrovom povstaní v roku 1848*. Hlohovec, 1968, Vlastivedné múzeum; STEIER Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben*. I. kötet. *A kérdés története*. Budapest, 1937, Magyar Történelmi Társulat, 317–324.; Kiss László: *Magyarelles szlovák megmozdulások 1848–49-ben*. Aetas, 2006/2. 132–153.

Langsfeldet és Viliam Sulzert.⁹ A *Slovenské noviny* című kormánypárti szlovák újságban 1850-ben nyilvános gyűjtést szerveztek az érintett családok megsegítésére.¹⁰ Röviddel a forradalmat követően a szlovák önkéntesek indulói és himnikus énekei nemzeti dalként kezdtek elterjedni. A forradalom szlovák személyiségeit képzőművészeti alkotások és róluk szóló színdarabok is megörökítették.

Az sem véletlen, hogy a szlovákok „ezeréves elnyomásának” sztereotípiája először 1848–49 kiéleződött nemzetiségi konfliktusainak légkörében kapott nagyobb visszhangot. A nemzet „évszázados álmának”, „letargiájának”, a történetiség hiányának érzése a szlovák kulturális tudatban és emlékezetben természetesen már 1848 előtt is jelen volt. Ezek a hiányérzetek azonban csak az 1849. évi fegyveres konfliktusok során és után kerültek előtérbe, amikor a szlovák politikusok a szlovákok Magyarországból való kiválását és a közvetlenül Bécs alá tartozó „szlovák nagyhercegség” létrehozását próbálták elérni.¹¹ Az „ezeréves elnyomás” mítosza – ha nem is közvetlenül –, a magyarok, illetve a magyar nemesség nemzetiségi intoleranciájának vádjá is megfogalmazódott, ami fontos legitimációs háttérrel biztosított annak bizonyításához, hogy a szlovák politikai ambíciók és a forradalom alatti fegyveres fellépések indokoltak és jogszerűek voltak.

Tény, hogy a szlovák nemzeti közbeszédben és magánbeszélgetésekben a forradalmi évek fegyveres konfliktusai és ellentmondásai kapcsán liberálisabb vélemények is elhangzottak. Ezekről nyilvánosan Samuel Vozár írt a *Hlas od Tatjer* (Hang a Tátra felől) című röpiratában. Ő tisztán látta a magyar nemzeti forradalom, az áprilisi törvények, a polgári szabadságjogok értékét, valamint értékelte a forradalom vezetőinek, nevezetesen Kossuthnak és Görgeinek a bátorságát, továbbá az 1849. július végén a szegedi országgyűlés által elfogadott nemzetiségi törvényt. A szlovák–magyar konfliktus okát Vozár abban látta, hogy a magyar forradalom vezető ereje az a magyar nemesség volt, amely képtelennek bizonyult megadni a szlovákok-

9. Viliam Sulzer (1819–1849) selmezbányai „erdészakadémikust” az osztrákok javára végzett kémkedésért 1849. május 23-án a Görgey Ármin által vezetett hadbíróóság Körmöcbányán halálra ítélte és kivégeztette. Juraj Langsfeld (1825–1849) a szlovák önkéntesek seregének hadnagyként 1849 májusáig tagja volt az osztrák sereg oldalán harcoló szlovák önkéntesalakulatnak. Körmöcbányán Görgey Ármin haditörvényszéke kötél általi halálra ítélte. 1849. június 22-én végezték ki és temették el Sulzer mellé. Sulzert és Langsfeldet 1849. október 28-án a szlovák önkéntes alakulatok katonai tiszteletadása mellett temették újra Körmöcbányán. PSZOTKA Ferenc: *Körmöcbánya szomorú napjai 1849-ben*. Körmöcbánya, 1905, 34–42.; STEIER: *I. m.* 567–568.; DEMMEL József: *1848 és a szlovákok*. In: Uő: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történeleméről*. Pozsony, 2009, Kalligram, 79–83.

10. RAPANT: *I. m.* III/1. Bratislava, 1956, 283–284.; IV/1. Bratislava, 1963, 130., 250., 705.

11. DOHNÁNY: *I. m.* 165.

nak legalább az alapvető nemzeti jogokat. A szlovák–magyar kiegyezést a történelmi Magyarország jövőjének szempontjából stratégiai jelentőségűnek tartotta, és felhívta a magyar demokratákat, szakítsanak az arisztokrata befolyásoltsággal, és tekintsek a szlovákokat természetes szövetségeseiknek.¹²

Mindenesetre az 1848–49-es forradalom „emlékművének” építése, a „győztes” pozíciójának kijelölése csupán rövid időre, a forradalom utáni első években merült fel a szlovák közgondolkodásban. Ezek az elképzelések a Monarchia és Magyarország alkotmányos rendjének megújítását célzó elképzelésekkel, a szlovákok lakta felső-magyarországi régió területi-közigazgatási felemeléséhez kapcsolódó várakozásokkal együtt háttérbe szorultak, szertefoszlottak. Amint kialakult az önkényuralmi rendszer, amely minden olyan megnyilvánulást szemmel tartott és tiltott, amely ismételten destabilizálhatta volna az egységes Monarchiát, és újból lánggra lobbanthatta volna a nemzeti érzelmeket, és kiélezhetette volna az ellentéteket, 1851-ben buborékként pattantak szét a nemzetek egyenjogúságának halvány reményei. Gyorsan kiderült, hogy a rendszer igyekezett szűkre szabni a nemzeti mozgalmak mozgásterét. A neoabszolutizmus évtizedében a szlovák sajtó a forradalmi évek eseményeinek értelmezésében arra szorított, hogy az uralkodó egységes monarchiáért folytatott küzdelmének szlovák támogatását és a dinasztia iránti hűségét hangsúlyozta a magyarországi forradalmak és háborúk legkritikusabb pillanataiban. Ennek megfelelően szőnyeg alá söpörték a szlovák nemzeti érdekeket, a Štúréc által kidolgozott demokratikus programot, a korona szlovák tartományának kialakítására vonatkozó bátor alkotmányjogi elképzeléseket.¹³

12. Samuel VOZÁR: *Hlas od Tatjer*. Banská Bystrica, 1851, Tlačom Filipa Macholda, 23–24., 53., 56.

13. Az 1848–49-es szlovák államjogi tervek az 1849. márciusi 19-i olmützi beadványban jutottak el a Magyarországból kiváló s közvetlenül Bécsnek alárendelt, önálló tartomány követeléséig. A „hárommillió főt számláló szlovákságnak mint elismert nemzetnek” tartományi határok közt kijelölt és Szlovákiának nevezett, önálló „szlovák föld” terve az oktrojált alkotmányra hivatkozva követelte a nemzeti egyenjogúságot. A beadvány március 10-i előzetes változatában a következő követelés olvasható: „A mostani Magyarországtól politikailag teljesen elszakadni és közvetlenül az egységes osztrák császársághoz csatlakozni. Alulírottak alázatosan követelik, hogy a mostani Magyarországtól elszakítandó terület mint egész egyesüljön a császári birodalommal, s ennek érdekében saját politikai megnevezést nyerjen, mégpedig a Szlovákia Nagyhercegség nevet. [...] Fenséged legmagasabb címeihez ez az új cím is csatlakozna.” A beadványt és az előzetes tervezet szövegét közli *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu 1848–1914*. I. k. 1848–1867. Red. František BOKES. Bratislava, 1962, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 61–64. A szlovák területi program történetét részletesen elemzi Tatsuya NAKAZAWA: *Slovenská politická myšlienka počas revolúcie v roku 1848 z hľadiska štátoprávnych dejín Proces premeny slovenského národa na štátoprávny subjekt na základe tradičných korporatívnych princípov*. Acta Historica Neosoliensia, 2006/9. 48–64. A magyar munkák közül lásd VÁJLÓK Sándor: *A szlovák önállóság kezdetei*. Magyar Szemle, 1940/1. 11–17.

A forradalmi évek utáni kiábrándultságot egy másféle álláspont megjelenése is mutatta. Ezt titokban és a nyilvánosság kizárásával fogalmazta meg a forradalmi évek vezéralakja, Ludovít Štúr a szlávok s benne a szlovákság jövőjét felvázoló munkájában.¹⁴ Ennek a műnek többféle dimenziója és olvasata van. Többek közt a szlovák nemzeti mozgalom vezetőinek csalódottságát dokumentálja, s jelzi, milyen szakadék tátongott 1848–49 nagy várakozásai és az elért eredmények között. Štúr a forradalmi tapasztalatok és eredmények alapján korábbi nézeteitől teljesen eltérő következtetéseket vont le. Szakított azzal az ausztróföderációs elképzeléssel, amelyet még 1849-ben is kitartóan támogatott, és radikális pánszláv jövőképet vázolt fel. A forradalmi évekkal nem foglalkozott bővebben, de épp ezt az időszakot tartotta fordulópontnak, amikor betelt a pohár. Štúr szerint a forradalom és annak eredményei megmutatták, hogy a Habsburgokkal kötendő esetleges szövetség a szlávok számára nem jelent perspektívát, mert szöszegők, és politikájukkal becsapták és mindig is félrevezették a szlávokat. A Monarchia már képtelen sikeresen betölteni történelmi küldetését: biztosítani a nemzetek egyenjogúságát, összhangba hozni a belső viszonyokat és a nemzetek együttélését. Štúr szerint ez annál inkább is így volt, mivel „a legutóbbi zavargások során Ausztria elveszítette önálló cselekvőképességét, s nem tudott magán segíteni”. Intoleranciájuk és arisztokratizmusuk miatt a magyarok sem lehetnek a szlávok szövetségesei. Megjósolta, hogy a forradalom eredményei nyomán erősödni fognak a centrifugális erők, uralkodóvá válnak a dezintegrációs tendenciák, és a Monarchia „eltűnik a föld színéről”.¹⁵

A szlovák történelmi emlékezet a forradalmi évekre vonatkozó saját értelmezését gyakorlatilag már a magyar honvéd hadsereg fegyverletételekor elkezdte kialakítani. Ez az időszak megközelítőleg 1851 végéig tartott, amikor főleg a sajtóban és kisebb mértékben a nyilvánosság előtt is megjelentek az első értékelések. Utána azonban egészen 1860-ig teljesen eltűntek az ilyen próbálkozások. A forradalmat követő első években háromféle nézet jelent meg. Igen csekély súllyal, például Samuel Vozár munkájában, jelen voltak a liberális értékelések. Štúr 1867-ig kéziratban maradt munkájában

14. Ludovít Štúr (1815–1856) a szlovák nemzeti mozgalom kimagasló vezető alakja, aki kulcsfontosságú szerepet játszott a szlovák irodalmi nyelv kodifikációjában, az első szlovák politikai programok megfogalmazásában, valamint a forradalmi évek alatt a szlovák ellenzéki törekvések koordinálásában. *A szlávok és a jövő világa* című munkáját először Moszkvában adták ki 1867-ben, a szláv kongresszus alkalmából. Az eredeti német szöveg *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* címmel 1931-ben Pozsonyban jelent meg a cseh szlavista, Josef Jirásek jóvoltából. A szlovák kiadásra csak 1993-ban került sor Pozsonyban. Ludovít ŠTÚR: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava, 1993, Slovenský inštitút medzinárodných štúdií.

15. *Uo.* 27.

a pánszláv következtetések is megszülettek. A legelterjedtebb, harmadik véleményyt a többé-kevésbé kiforrott konzervatív értékelések képviselték, amelyek a következő száz év során – egészen 1948-ig – az 1848–49-es évek interpretációjában a magyar forradalom negatív értékeléséből indultak ki.

KOLLEKTÍV EMLÉKEZET ÉS TÁRGYSZERŰSÉG AZ 1860-AS ÉVEKBEN

Az 1860-as évek elején a neoabszolutista rendszer megszűnésével és az alkotmányos rendszer megújításával megváltozott a politikai helyzet, ami lehetővé tette az addig tabuként kezelt és tisztázatlan történelmi témák megvitatását. Ezek közül nem hiányozhattak a forradalmi évek konfliktusainak okai, a felségárulás, a lojalitás, a szövetségekötés és a nemzetiségi intolerancia kérdései sem. Ezeket a vitákat az is időszerűvé tette, hogy az új alkotmányos monarchia formáinak és a Magyar Királyság belső berendezésének útkeresése óhatatlanul 1848–49 tapasztalataihoz nyúlt vissza. Magyarországon az 1860-as éveket sokan a forradalom leverésének egyfajta jóvátételeként s annak a megszakított folyamatnak a részeként fogták fel, amely Magyarország korszerű politikai rendjének megteremtését célozta. Az a tény, hogy a Monarchia újraszervezése a történelmi jog alapján történt, eleve meghatározta annak módját, hogy az adott közjogi keretek közt miként érvényesülnek majd a Magyarországon élő nemzetiségek jogai. Mindez alapvetően befolyásolta a forradalmi évek értékelését, 1848–49 emlékezetének átalakulását is. A korszak szlovák publicisztikájában és a politikai közbeszédben emiatt csak ritkán említették az 1849. évi magyar-ellenes szlovák alkotmányjogi törekvéseket – például a Bécsnek közvetlenül alárendelt szlovák koronataromány, az önálló szlovák terület igényét –, sokkal inkább azokra az eseményekre, jelenségekre összpontosították a figyelmet, amelyek a szlovákkérdésre a Magyar Királyság keretein belül kerestek megoldást. Az emlékezet és az értékelés változását jelezte az is, hogy a forradalmi évek eseményeit elemző szövegek tárgyyszerűbbekké váltak, jóval kevesebb volt bennük az érzelem, mint tíz évvel korábban.

A közbeszédet és közgondolkodást ebben az évtizedben az a két meghatározó interpretációs minta jellemezte, amely 1861-től kezdődően a szlovák politika belső differenciálódását, a felső-magyarországi szlovák régió jövőjével kapcsolatos elképzelések kettéválását jelentette. 1861-től a konzervatív *régi iskola* és a liberálisabb *új iskola* kétféle nemzeti jövőképet dolgozott ki. Az 1848-as eszményekhez, köztük a szlovák régió önkormányzati státusának megszerzéséhez ragaszkodó *régi iskola* nagyobb bizalommal

volt a császári Bécs, mint a magyar politikusok és magyar kormányzati intézmények iránt. Ezzel ellentétben az *új iskola* kritikus volt Béccsel szemben, szövetségeseit a magyar politikai spektrumban kereste. Mindkét irányzat nagyra értékelte a szlovák nemzeti mozgalom lépéseit a forradalom alatt, de a célok realizálásának kérdésében, egyes cselekmények, eredmények és következmények megítélésében véleményük különbözött. A forradalommal kapcsolatos nézetkülönbségek már 1861 júniusában, a Turócszentmártonban megtartott nagygyűlésen is megmutatkoztak, ahol *Szlovák nemzeti memorandum* címmel elfogadták a következő fél évszázadban fontos referenciapontnak számító programdokumentumot. Az egyik irányzat főleg azokat a sérelmeket hangsúlyozta, amelyeket a szlovákok a magyar vezetőkől és a forradalom híveitől szenvedtek el, a másik pedig azokat, amelyeket a császári Bécs okozott a szlovákoknak.¹⁶

Ebben az évtizedben a forradalmat leggyakrabban a *régi iskola* fő ideológusa, Štefan Marko Daxner tematizálta.¹⁷ Aránylag pontosan elemezte a forradalom okait, a kor ideológiai irányzatait és politikai konfliktusait. Fő célként a nemzeti egyenjogúság elvének érvényesítését jelölte meg, anélkül hogy megkérdőjelezte volna azoknak a társadalmi változásoknak a fontosságát, amelyeket 1848 márciusa hozott. Szerinte a császári hatalom „nemcsak az egyének törvény előtti egyenlőségét, hanem minden nemzet egyenlőségét – és így minden ausztriai nemzet érdekeit – a birodalom alapelvevé nyilvánította, s ezzel megtört a forradalom ereje, és annak el kellett buknia”.¹⁸ A forradalom célja azonban nem teljesült, mert a nemzetek egyenjogúságát a császári Bécs a gyakorlatban nem valósította meg.¹⁹

A *régi iskola* szerint a szlovákok semmit nem várhattak a magyar politikától, mert ugyanúgy, mint 1848-ban, továbbra is az arisztokratikus elit és mentalitás maradt uralmon. Ez az irányzat arról igyekezett meggyőzni a szlovák és a magyar nyilvánosságot, hogy az 1848. szeptemberi felkelés spontán módon robbant ki, amivel a szlovákok azt bizonyították, hogy áldozatok árán is kinyilvánítják a nemzeti szabadság iránti vágyukat és hűségüket a Habsburg uralkodóhoz. A császári Béccsel kötött szövetség negatív

16. *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*. Turčiansky Sv. Martin, 1941, Matica slovenská, 149., 206.

17. Štefan Marko Daxner (1823–1892) az 1848-as szlovák politika egyik reprezentatív képviselője, aki az 1861. évi turócszentmártoni nemzeti deklaráció szövegének szerzőjeként megpróbálta a szlovák nemzeti terület autonómiájának követelésével folytatni a 48-as irányvonalat. Az általa képviselt „memorandista” irányzat fontos szerepet játszott a Szlovák Nemzeti Párt 1871-es létrejöttében.

18. Štefan Marko DAXNER: *Hlas zo Slovenska*. Pest, 1861, Trattner-Károlyi, 27.

19. Štefan Marko DAXNER: *Slovenská otázká od konca 18. storočia*. Turčiansky, 1912, Svätý Martin, 30. skk.

tapasztalatai ellenére a régi iskola nagyobb bizalommal fordult Bécs, mint a magyar politika felé. Programjában szerepelt a felső-magyarországi szláv kerület létrehozása, amely az 1848 májusában *Liptószentmiklósi szlovák nemzeti követelések* címmel elfogadott autonómiaprogramjára támaszkodott.

Ezzel szemben az *új iskola* az osztrák politika iránti kritikus álláspontot és a Pest felé irányuló nyitottságot képviselte, s kitartóan törekedett a magyar–szlovák kiegyezésre. Abból a feltételezésből indult ki, hogy a magyar politikusok tanultak 1848–49 testvérháborújából, és a szembenállás helyett az egyetértés politikáját fogják előnyben részesíteni. Képviselői méltányolták a magyar politikusok társadalmi és politikai változásokat szorgalmazó programját, modernizációs érdemeit, és tisztelték őket Magyarország függetlenségéért folytatott harcuk miatt.²⁰ A szlovák politikai és fegyveres mozgalmakat illetően tartózkodóbb álláspontot fogalmaztak meg, és politikai hibának tartották Štúrék túlzott lojalitását a császári Béccsel szemben. Mint ahogy azt sem tartották szerencsésnek, hogy a *régi iskola* hívei az 1860-as évek során ismét hajlandónak bizonyultak volna arra, hogy „az 1848/1849-es években elkezdett irányvonalat folytatva segítsék az osztrák birodalom egységének létrehozását, cserébe azért, hogy a Monarchia a nemzetek egyenjogúságát támogatta volna”.²¹ Ez utóbbi feltételezésnek azonban nem volt valóságos alapja.

Az írott sajtóban, például a *Priateľ ľudu*, illetve 1873-tól a *Svornosť* című lapokban megjelent egy harmadik nézet is a szlovákok helyéről a forradalmi harcokban. Ez a magyar forradalom szlovák híveinek tapasztalataiból és elképzeléseiből indult ki. Igyekezett bagatellizálni az 1848–49-es szlovák politikai és fegyveres megmozdulások súlyát, a pánszlávizmus híveinek, illetve a Bécshez csatlakozó csekély számú csoportnak a megnyilvánulásai-ként tekintettek rájuk, és olyan hazafiatlan fellépésnek tartották, amely hozzájárult a Magyarországon lezajlott testvérháborúhoz. Ez a felfogás arra épült, hogy a szlovákok nagy részénél megnyilvánuló hazafias érzések miatt sokan a magyarokkal közösen harcoltak a forradalom vívmányaiért és a történelmi hazáért. Mivel a politikai hatalom az elkövetkező fél század alatt ezt terjesztette és támogatta, a dualizmus korában a magyarországi szlovák társadalomban is ez vált uralkodó nézetté.

Nem véletlen, hogy a forradalmi évek törekvései gyakori témái voltak az 1860-as évek szlovák publicisztikai és politikai vitáinak. A szlovák kol-

20. JÁN PALÁRIK: *Za reč a práva ľudu. Kultúrpolitické články*. (Red. Mikuláš GAŠPARÍK.) Bratislava, 1956, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 36., 40., 63–76.

21. *Panslavistická agitácia*. Slovenské noviny, 20. 02. 1868. 1.

lektív emlékezetben a sajtó által közvetített történeti tények és emlékek alapján alakult 1848–49 képe. Erre a viszonylag kedvező helyzetre vezethető vissza, hogy az 1850–1860-as években a legfontosabb események, vezetők és áldozatok a képzőművészeti alkotásokban is megjelentek. Az is tény, hogy a forradalmi évekről napjainkig született nyolc dráma közül ötöt ebben az időszakban írtak, mégpedig a korabeli szlovák irodalmi élet legjelentősebb alkotói közül Ján Chalupka és Jonáš Záborský, a kevésbé ismertek közül pedig Ludovít Kubáni, Jozef Podhradský – aki 1850 és 1862 között a pesti evangélikus gyülekezet lelkésze volt –, valamint Ján Vladár-Gašparides. Ezenkívül ma is közzismert képzőművészeti alkotások örökítették meg a korszak neves személyiségeit, így például a szlovák forradalmi mozgalom három vezetőjét – Ludovít Štúrt, Michal Miloslav Hodžát, Jozef Miloslav Hurbant –, a szlovák fegyveres felkelés önkénteseinek katonai vezetőit – Ján Franciscit és Ján Kučerát –, a szlovák nemzeti mozgalommal összefüggő történelmi eseményt, a lipótszentmiklósi nemzeti gyűlést, illetve a szlovák fegyveres önkéntesek csapatának 1848. szeptemberi pozsonyi feloszlását.²²

Ugyanakkor – annak ellenére, hogy az 1848–49-es események fontos politikai jelentéstartalmat nyertek – az 1860-as évek szlovák történeti irodalmában nem jelentek meg róluk jelentősebb szakmai munkák vagy megemlékezések. A forradalom és szabadságharc 20. és 25. évfordulóján már nyilvánvalóvá vált, hogy az osztrák–magyar kiegyezést követően a róluk kialakult országos, illetve szlovák kép nem hozható közös nevezőre. A szlovák kulturális és politikai közélet gyakorlatilag agyonhallgatta az évfordulókat, ami jól tükrözte azt a nemzetiségpolitikai helyzetet, amely a kiegyezés következményeként a nemzetiségi viszonyok terén Magyarországon kialakult, és a szlovákok számára is komoly negatív fordulatot hozott. Kivételt csupán az az ünnepi „összejövetel” jelentett, ahol megünnepelték a szlovák nemzeti követeléseket először megfogalmazó, 1848. május 10-i lipótszentmiklósi nagygyűlés évfordulóját.²³ A Napred diákegyesület már korábban is tartott 1848-as megemlékezést. Az újdonságot az jelentette, hogy ezen a rendezvényen a diákokon kívül több olyan „polgár, kereskedő és kisiparos” is részt vett, akik a pozsonyi egyesület tagjai voltak.

22. Július NOGE: *V slovenskej literatúre o revolučných rokoch*. In: *Slovenská jar: Slovenské povstanie 1848–49*. Red. Ján SLOBODA. Bratislava, 1971, Obzor, 197–219.; Anna PETROVÁ-PLESKOVÁ: *Vo výtvarnom umení*. In: *Uo*. 238–261.

23. *Národné noviny*, 15. 05. 1873. 3.

Az osztrák–magyar kiegyezéssel közvetve és szimbolikusan is lezárult az 1848-as forradalom története. Következett az a fél évszázad, amikor a szlovák és a magyar politika egymástól teljesen eltérő körülmények között, különböző módon fejlődött, és a korábban közösen megélt történelmi eseményekről kialakított emlékképek is különbözőképpen alakultak. A különbségeket tanúsítják a kétpólusú megfogalmazások, valamint a forradalmi események megismerésének és értelmezésének azok a lehetőségei, amelyek nemcsak a magyar nemzeti identitás, de a magyar hazafiság támpontjává is váltak.

A soknemzetiségű Magyarországon a hivatalos történelem a magyarok által kidolgozott történelemértelmezéssel volt azonos. A két forradalmi évet a magyarok olyan szabadságharcként értelmezték, amely egyrészt az új polgári szabadságjogokért folyt, másrészt az ellen a reakció ellen irányult, amelynek élén a császári Bécs és szövetségesei, a nem magyar nemzeti mozgalmak, a konzervatív, Habsburgokhoz hű arisztokrácia állt. A forradalmi eseményeket gyakran a 17. századi és 18. század eleji Habsburg-ellenes nemesi felkelések folytatásának tekintették. A forradalmi események kétpólusú magyar értelmezése – az egyik oldalon a magyar szabadságharc, a másikon pedig a bécsi kamarilla és a nemzeti mozgalmak ellenforradalma – Magyarország történelmi emlékezetének immár egyik törvénybe iktatott tradíciója lett. Mindez megfelelt a forradalom nyugat-európai baloldali – liberális, demokrata, szocialista, később kommunista – felfogásának, amely a szóban forgó államok közgondolkodását jellemezte.

A forradalom és a szabadságharc hősiességének, mártíriumának és eszméinek olyan emlékképét alakították ki, amelyet nemcsak az országos, regionális és városi notabilitások tettek magukévá, hanem az ország lakosságának minden rétege, amely az évente megrendezett emlékűnnepségeken újból és újból átélte. Mindez különböző módokon történt: szépirodalmi és képzőművészeti alkotások, ünnepi kiadványok, magasztos emlékművek, kulturális egyletek, tankönyvek, iskolai oktatás, évenkénti ünnepi felvonulások, érzelmekkel töltött ünnepségek, nagygyűlések és bankettek nyomatékosították az 1848–1849-es eszmékkel való azonosulást.²⁴ Különösen március 15-én töltötte be az ünnepi megemlékezés hangulata az 1918 előtti soknyelvű Magyarország köztereit: „Ezen a napon Magyarország minden táján ünnepségek vannak, és a nagy városoktól a kis falvakig abban versengenek, mi-

24. Alica KURHAJCOVÁ: *Verejně oslav a historická pamät v Uhorsku (1867–1914)*. Banská Bystrica, 2015, Belianum.

ként adhatnának nagyobb súlyt hazafias érzéseiknek.”²⁵A forradalom és szabadságharc hőseinek kultusza a forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából, 1898-ban rendezett ünnepségeken érte el első csúcspontját.

Ebbe a mindig is érzelmileg hangszerelt gondolatkörbe tartoztak azok a szlovák művek és folyóiratok, amelyek – a magyar nemzet és a magyar hazafiasság védelme jegyében – a magyarok és a szlovákok közös harcát tekintették meghatározónak, ugyanakkor a Štúrék, Hurbanék által vezetett szlovák mozgalmat viszont nevetségesnek és bagatellizálhatónak tartották. Szerintük a szlovák felkelést, amely az ellenforradalom oldalára állt, nemzetileg elfogult pánszlávok elszigetelt csoportja robbantotta ki. Ezek közül a művek közül a kormánypárti szlovák sajtó és közélet vezető személyiségét, Pechány Adolfot és szabadságharcról írt terjedelmes monográfiáját érdemes kiemelnünk.²⁶

A hivatalos történeti emlékezet szempontjából a forradalmi éveknek az a szlovák értelmezése, amely szerint a szlovákoknak a szabadságért és önrendelkezésért kirobbant harca igazságos volt, teljességgel marginálissá vált. Terjesztésének és megismerésének lehetőségei minimálisra zsugorodtak. Hatása a csekély létszámú nemzetileg elkötelezett közösség keretén belül maradt, amely csak csendben, szerényen és szórványosan, többnyire magánúton emlékezett meg a szlovák politikai és fegyveres mozgalomról, így őrizve a negyvennyolcas szlovák nemzeti történelem pislákoló lángját. A tényleges történések megismerése csak nagyon lassan haladt előre. A szlovák újságok gyakorlatilag hallgattak róla, s ebben a fél évszázadban egyedül talán az 1846-ban Jozef Miloslav Hurban által alapított s máig megjelenő *Slovenské pohľady* című folyóirat jelentett kivételt. 1881 és 1914 között mindössze húsz rövid írás jelent meg, beleértve Július Botto sokat publikáló történész neves személyiségekről szóló megemlékezéseit és több olyan visszaemlékezést, amelyek csak marginálisan érintették a két esztendő eseményeit. Ezek többnyire részproblémákkal foglalkoztak, mint például a szlovák nemzeti mozgalom vezetőinek tevékenységével és üldöztetésével, a fegyveres harcok pusztításaival, de például a szlovák alkotmányjogi követeléseket vagy a fegyveres felkelés eseményeit szinte teljesen megkerülték.²⁷

Nagyobb jelentőséggel csak a *Slovenské pohľady* kiadói vállalkozása bírt, melynek során a folyóirat 1881–1887 között folytatásokban közölte a forradalmi szlovák mozgalom vezető személyiségének, Jozef Miloslav Hurbannak

25. Slovenské noviny, 12. 03. 1898.

26. Adolf PECHÁNY: *Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848–1849*. Budapest, 1903, Knihtlačiareň Hornýáškého.

27. Főleg az alábbi szerzők munkáiról van szó: Jozef Škultéty, Július Botto, Alexander Lombardini és Svetozár Hurban-Vajanský.

a visszaemlékezéseit.²⁸ A terjedelmes memoár jelentős része – megközelítően egyharmada – a vizsgált két évvel foglalkozik, és az általa prezentált értelmezés fél évszázadon át a legfőbb forrásává vált annak a narratívának, amely ellentétben állt a Magyarországon elfogadott hivatalos, kollektív történelmi emlékezettel. Eltekintve a szerzőnek mint az eseményekben közvetlenül részt vevő személynek óhatatlan szubjektivitásától, egyoldalúságaitól, Hurbannak sikerült a monarchiabeli események kontextusába foglalva bemutatni a szlovák mozgalom eseményeit és az alapvető összefüggéseket. Emellett külön vizsgálta a „szlovák tavasz” fegyveres akcióit, a szlovák koronataromány létrehozására irányuló erőfeszítéseket, valamint más olyan kezdeményezéseket, amelyeknek a Habsburg Monarchia alkotmányjogi megreformálása volt a célja. Tény, hogy ez volt az első szisztematikus elemzés, egyben a legterjedelmesebb mű, amely a szlovák nemzeti konzervatív szempontok szerint a legmagasabb intellektuális szinten vizsgálta 1848–49 szlovák politikai törekvéseit.

Ugyanebben a korszakban Samuel Štefanovič is megpróbálta felkavarni a történelmi emlékezet állóvizeit, amikor közreadta a Hurban több szempontból szubjektív értelmezésével polemizáló, de eléggé kaotikusra sikerült vitairatát.²⁹ Habár megpróbálta elemezni az események valódi, koncepcionális mélységű kérdéseit is, mint például a bécsi császári udvar iránti túlzott bizalom problémakörét, vagy éppen Štúr ez irányú kritikai magatartásának okait, a szöveg főleg az 1848. szeptemberi felkelés válságos eseményeire koncentrált. Úgy tűnik, hogy a fegyveres felkelésben játszott szerepének lebecsülése miatt Štefanovič a maga régi személyes sérelmeit kívánta kompenzálni.³⁰

A forradalmi évek eseményei iránt mélyebben a szlovák közgondolkodás a 19–20. század fordulóján kezdett el érdeklődni. Ez vitathatatlanul összefüggött egyrészt a korszak szlovák politikai és kulturális életének általános megélénkülésével, másrészt a forradalom 50. évfordulójának nagyszabású megünneplésével, valamint Pechány említett szlovák nyelvű könyvének és persze egy egész sor szakmailag is színvonalas magyar elemzésnek a megjelenésével. A nemzetiségi bizalmatlanság és gyanúsítgatások légkörében a

28. Jozef Miloslav HURBAN: *Ludovít Štúr – Rozpomienky*. Red. Jozef ŠULC. Bratislava, 1959, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry. Digitális kiadás: *Sme* című folyóirat Zlatý fond adatbázisában: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1148/Hurban_Ludovit-Stur/bibliografia#axzz4pe9Lhn7C (2017-08-02).

29. Štefanovič politikai, filozófiai tevékenységéről lásd Tibor PICHLER: *Miloš Štefanovič: O modernej slovenskej politickom myslení pred hlasistami*. Filozofia, 2009/10. 939–948.; Uő: *Samuel Štefanovič ako politický mysliteľ v dobe pasivity*. Uo. 2010/10. 929–930.

30. Samuel ŠTEFANOVIČ: *Slovenské povstanie z roku 1848/49*. Trnava, 1886, Tlačou Adolfa Horovitza.

szlovák fél képtelen volt, illetve nem merete nyilvánosan megünnepelni saját forradalmi megmozdulásainak évfordulóit. Abban a korszakban, amikor a soknemzetiségű Magyarországon már nyílt küzdelem folyt a rendszer demokratizálásáért, főleg az általános választójogért, a szlovák szerzők a forradalmi évek kérdéseiben többé-kevésbé csak a folyóiratokban bírálták koncentráltan a magyar nemzeti történelempolitika aktivitásait. A forradalmak fél évszázados üzenetére szlovák részről három módon reagáltak. Az 1848–49-es évek eseményeiből főleg azt emelték ki, ami megalapozta a szlovákoknak a dualizmus korszakában is folytatódó nemzetiségi elnyomását.³¹ Másrészt azt hangsúlyozták, hogy a kiegyezési rendszer arisztokratikus jellege gyakorlatilag azonos az 1848-as rendszerrel. A 19–20. század fordulójának Magyarországa szerintük távol állt a demokráciától, a nép csak annyi szabadságot kapott, hogy az urak megtarthassák privilégiumaikat.³² Harmadrészt főleg a szociáldemokrata párthoz közel állók bélyegezték meg a korabeli politikát a forradalmi eszmék elárulása miatt, amelyeknek a kiteljesedésére szerintük még várni kell. „Magyarországon még mindig a régi rabszolgaság van. Több esetben csak a formája más. A nép feletti hatalom még mindig a földesurak és grófok kezében van. Megtörtént az 1848-as forradalom, de a magyarországi társadalom többsége nem örülhet vívmányainak. A minden polgárhoz, nemzetekhez és osztályokhoz igazságos, új Magyarország még nem született meg.”³³

A dualizmus korában az általunk vizsgált témakörben a legigényesebb szerkesztői kezdeményezés Svetozár Hurban-Vajanský nevéhez fűződik, aki a 20. század elején 1848–49 szlovák mozgalmi hagyatékának alighanem a leghűségesebb képviselője volt. 1907-ben adta ki könyvben is válogatását Joseph Alexander Helfert osztrák történész *Geschichte der österreichischen Revolution* című nagy terjedelmű művéből.³⁴ Vajanský a forradalom kitörésének időpontjában a magyar országgyűlésben történekről és az 1848. márciusi törvények elfogadásáról szóló szakaszokat is besorolta a könyvbe. Ugyanebben az évben adta ki a *Národnie noviny* hasábjain folytatásokban azokat a fejezeteket Helfert művéből, amelyek a nem magyar nemzetiségek mozgalmait, valamint Bécs és Pest 1848-as hatalmi harcait tárgyalta.³⁵ A témák kiválasztása természetesen nem volt véletlen. Helfert konzervatív történészként kivívott tekintélyével kívánta kétségbe vonni a magyar szabadságharc igazságosságát és nagylelkűségét. Egyidejűleg felhívta a figyelmet a

31. *Národnie noviny*, 16. 03. 1898. 1.; *Uo.* 22. 03. 1898. 1.

32. *Slovenský denník*, 03. 01. 1908. 1.

33. *Robotnícke noviny*, 14. 12. 1912. 1.

34. *Rok 1848–1849 v Uhorsku*. Turčiansky Svätý Martin, 1907, Knižtlačiarensky spolok.

35. *Svobodný pán Helfert o roku 1848*. *Národnie noviny*, 1907/53–66.

nem magyar mozgalmak félig elfelejtett aktivitásaira. Történt mindez akkor, amikor ismét szóba került a dualista rendszer revíziója és a Monarchia centralista és föderatív alapú átépítése.

Az 1848–49-es évekre vonatkozó, háború előtti szerény szlovák szakirodalom sorát a cseh szlovakofil, Karol Kálal brosúrája zárta.³⁶ A prágai szerző ezt a munkáját gyakorlatilag a szlovák politikai és fegyveres mozgalom három szereplőjének – Jozef Miloslav Hurbannak, Samuel Štefanovičnak, valamint a cseh radikális Josef Václav Fričnek – a visszaemlékezései alapján írta meg. Új elemnek tekinthető a szlovák mozgalomnak „szlovák forradalomként” való értékelése. Kálal szerint Közép-Európa 1848–49-ben a nemzeti forradalmak hullámát élte át.

A csekély számú szlovák nemzeti értelmiség sorában, de magában a szlovák társadalomban is egészen 1918-ig fennmaradt a forradalmi évek történeti ismeretanyaga és emlékezete közötti óriási különbség. Elsősorban azért, mivel a tudásszint elmélyítésére nem volt elegendő lehetősége, az országos nyilvánosságból jórészt ki volt szorítva, s emiatt az emlékezet rítusai is többé-kevésbé csak a magánéletben és az ellenzéki szlovák sajtóban jelenhettek meg. Idetartozik az a körülmény is, hogy az 1848 után született három generáció a hivatalos, hazafias magyar történelmi kánon prizmáján keresztül látta a forradalmi eseményeket. A szlovákok nagy része előtt a negyvennyolcas nemzetiségi mozgalmak ismeretlenek maradtak, vagy egyenesen megvetően nyilatkoztak róluk. A dualizmus ideje alatt a forradalmi eseményekről tehát két nem azonos súlyú, ellentétes történelmi értelmezés alakult ki. A magyar – hivatalos, hazafias, az egész magyarországi közvéleményt befolyásoló, a magyar szabadságharcot monumentalizáló –, illetve a szlovák – félig disszidens, marginalizált, elvetett és szétfolyó – narratíva létezett párhuzamosan egymás mellett. A kettőben csak két azonos ismertetőjegyet láthatunk: mindkét véleményben erősen jelen volt az idealizált önkép, illetve a „másik képének” az eltorzítása.

A FORRADALMI ÉVEK HAGYOMÁNYA 1918–1948 KÖZÖTT

A történeti értékelések újabb gyökeres megváltozása 1918-ra datálódik: ettől kezdve a szlovák „nemzeti újjászületés” fontos kezdőpontját látták 1848–49-ben, amely mintegy megalapozta a későbbi fejlődést. Ebben a kontextusban 1918 gyakran mint az 1849. évi igazságos vágyak beteljesülése és befejezése jelent meg, amikor a szlovák nemzet végleg megszabadult a „rab-

36. Karol KÁLAL: *Slovenská revolúcia*. Ružomberok, 1914, Nákladom Jána G. Filipču.

szolgaság bilincseitől”. A forradalmi évek illetően magyarázata része lett a csehszlovák állam által támogatott hivatalos történelemképnek és kollektív emlékezetnek: megjelent a történeti megemlékezésekben, köztéri emlékművekben, a tankönyvekben. Ebben a gyorsan átalakított képben gyakran jelent meg az arisztokratikus jellegű magyarok és a demokratikus szlovákok és csehek közti különbség, a császári Bécs pedig immár javíthatatlanul hit-szegőnek és reakciónak minősült. A nyilvánosságban ismét megjelentek a forradalmi idők himnikus dalai és szimbólumai, elkészültek az első emlékművek és emléktáblák. A szlovák fegyveres és államjogi mozgalmakat ismét abban az értelemben kezdték idealizálni és heroizálni, mintha azokban a szlovákok egységesen léptek volna fel a magyar „rosszakarat” ellen. Mindez gyakran a magyarok általánosító negatív megítélésével párosult. A tömegeknek szánt emlékezetpolitikai keretek kialakításakor erőteljesen megjelent az „ezeréves elnyomás” sztereotípiája, amely immár múlttá vált, együtt az „évszázados járom”, „a nemzet szenvedése” motívumokban megjelenített elnyomás emlékeivel.³⁷ Minthogy az új állam rettegett a magyar irredentizmustól, rendkívül intoleránsnak bizonyult minden magyar nemzeti szimbólummal szemben, s egyebek közt ezért igyekezett „meggátolni, hogy a magyar iskolákban ápolják a magyar forradalom kultuszát”.³⁸

A forradalmi évek szlovák mozgalmainak népszerűsítésével elmélyült és teljesebb, kritikusabb lett a bonyolult összefüggések ismerete. Mindközben a professzionális szlovák történetírás még éppen csak kialakulóban volt, az 1920-as évek elején jöttek létre az első egyetemi tanszékek és kutatóhelyek, szakmai folyóiratok, illetve egyesületek. Ennek dacára az első szakmailag jól felkészült szlovák történésznek, Daniel Rapantnak köszönhetően a szlovák történetírás meglepően gyorsan képessé vált arra, hogy 1848–49-ről monumentális művet alkosson. Ehhez persze hozzájárult néhány fontos körülmény. Egyrészt a kedvező politikai feltételek mellett a szlovák kulturális közéletben erős volt a késztetés arra, hogy megteremtsék saját történeti önképüket, s ápolják saját nemzeti historizmusukat. Kezdetben mindez nagyon alacsony színvonalon történt, ami azt eredményezte, hogy a szlovákok múltja továbbra is elnagyoltan, bizonytalan módon jelent meg. Másrészt az 1920-as évektől egészen az 1940-es évekig a szaklapokban számos tanulmány jelent meg. A pozitivisták megközelítéssel dolgozó fiatal szerzők, frissen végzett történészek a forradalmi évekre vonatkozóan is gazdag, addig szinte ismeretlen tényanyagot tártak fel munká-

37. Štefan OSUSKÝ: *Deň prevratu*. Slovenská liga, 1925/10. 146.

38. SIMON Attila: *Maďarská komunita, štátna moc a 15. marec v období prvej Československej republiky*. In: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť. I. m.* 34.

ikban. A legtöbb figyelmet 1848 tavaszának szlovák mozgalmaira fordították, a prágai szláv kongresszusra, a szeptemberi felkelésre, majd fokozatosan mindinkább a további fegyveres akciókra, illetve az államjogi törekvésekre, gyakran regionális összefüggésekben is.³⁹ Tanulmányaik és monográfiáik terjedelmi és minőségi tekintetben is túlnőttek Daniel Rapant művén, ezért méltánytalanul maradtak a tudományos társadalom és kultúra figyelmének hátterében. Harmadrészt a liptószentmiklósi születésű Steier Lajosnak köszönhető, hogy Budapesten két fontos munka is megjelent.⁴⁰ Mindkettőben nagy mennyiségű új dokumentumot és információt tettek közzé a szlovák mozgalomra, illetve a szlovákok által lakott területekre vonatkozóan, például az államjogi ambíciókat illetően. Steier munkái a szlovák történetírás számára is sok új információt nyújtottak, ugyanakkor kihívást is jelentettek, mert a szlovák forradalmi eseményeket hagyományosan ellenforradalomként, illetve a pánszlávizmust szolgáló eseményként jellemezték. Negyedszer pedig tény, hogy Daniel Rapant komoly intellektuális felkészültséggel és műveltséggel rendelkezett, valamint biztosítani tudta a tudományos alkotómunkához szükséges egyéb feltételeket is. A prágai egyetem elvégzését követően tanulmányútra ment a párizsi Sorbonne-ra, ahol lehetősége nyílt előadásokat hallgatni a szociológia tanszéken, amelyet 1917-ben bekövetkezett haláláig Émile Durkheim vezetett. Ez lehetővé tette számára a nacionalizmus legújabb elméleteinek megismerését, amelyek a politikai tényezőkön kívül immár a társadalom-lélektani tényezőket is figyelembe vették.⁴¹

Rapant fő művének – amelyet az 1848–49-es szlovák felkelésről írt – első kötete 1937-ben, a demokratikus Csehszlovákia utolsó időszakában jelent meg,⁴² jóllehet már 1924-től dolgozott rajta. A könyv több szempontból is egyedülálló, nemcsak a szlovák történetírásban, hanem általában az 1848–49-es forradalmi korszak történelmének feldolgozásai közt is. Mennyiségi szempontból a szlovák történetírás legterjedelmesebb munkájáról

39. Főleg Eugen Klementis, Karol Golán, Ján Holák, Ján V. Ormis, Quido Matejka és Štefan Janšák műveiről volt szó.

40. STEIER Lajos: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848–49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról*. Budapest, 1924, Magyar Történelmi Társulat; Uő: *I. m.* 1937.

41. „...maradéktalanul megismertem a nemzeti kérdés szociológiai irodalmát. Párizsi tanulmányaim során egy egész évet fordítottam erre, és talán mindent ismerek, ami e szakterületen a világban akkor megjelent” *Čo nie je v slovníku. Životopisné doplnky autora*. Romboid, 1977/4. 70–74.; Daniel RAPANT: *Malý hanopis o „Velkom diele” o Slováčich r. 1848*. Slovenský deník, 24. 06. 1938. 2.

42. Daniel RAPANT: *Slovenské povstanie roku 1848/49*. I–V. Turč(iansky) Sv(ätý) Martin – Bratislava, 1937–1972.

van szó, de közép-európai összehasonlításban sem ismerünk ilyen terjedelmű feldolgozást a forradalmi periódusról. A mű tizenhárom vaskos kötetből áll. Ebből közel öt a szerző szövegét, hét kötet a dokumentumokat és egy a hivatkozások pontos jegyzékét tartalmazza. Minden egyes kötet 800–1400 kéziratoldalt tartalmaz. A teljes anyag megközelítőleg 15 ezer kéziratoldalból áll. Több mint háromezer dokumentumot tartalmaz, amelyek nagyszét ismeretlenek, vagy nehezen hozzáférhetők. Ezeket a szerző a legnagyobb közép-európai levéltárak munkatársainak közreműködésével szerezte meg.

Rapant művének minden részletében megragadta a szlovákkérdést és a szlovák mozgalom politikai törekvéseit. A mozgalmat az egész Monarchia területén kiobbant korabeli politikai és fegyveres konfliktusok kontextusában vizsgálta. Valójában a közép-európai forradalmak két évét tanulmányozta, különös hangsúllyal a szlovák mozgalmat. Elsőként rajzolt pontos és részletes képet a forradalom alatti szlovák államjogi törekvésekről, a szlovák mozgalom helyéről a birodalmi politikában, a „szlovákiai nagyhercegség” néven elképzelt koronatartományról s annak a Magyar Királyságból való kiválását megfogalmazó követelésről. Ugyanakkor részletesen vizsgálta, milyen okok miatt álltak a szlovákok nagy számban Kossuth oldalára. De számot ad a megyei hivatalnokok és nemesek viselkedéséről a változó hatalmi körülmények között, a császári Bécsnek a szlovák mozgalomhoz való viszonyáról, a konzervatív arisztokrácia nézeteiről és érdekeiről stb.

A szlovákkérdést és politikát egyedül ez a munka tudta minden részletében megragadni és egyúttal elhelyezni a Monarchiában és egész Európában zajló korabeli politikai, fegyveres és lélektani konfliktusok összefüggésrendszerében. Összességében a hatalmas munkában felváltva olvashatunk mikrotörténeti elemzéseket – amelyek néha már-már követhetetlen részletességűek, máskor pedig jelentéktelen kérdéseket állítanak előtérbe –, komparatív megfigyeléseket, illetve figyelemre méltó elméleti megállapításokat és általánosításokat. A szerző a tények és kritériumok erejét tiszteletben tartva, a kritikus megfigyelő szemszögéből írta meg művét. Túllépett a szlovák (és a magyar) történelemírásra egyaránt jellemző védekező és etnocentrikus megközelítéseken, kétségbe vonta a magyar történelemírás több téziséit, annak módszertani kiindulópontjait. Elutasította az arra irányuló nyomásgyakorlást, hogy értelmezze újra az 1848-as forradalom problémáit társadalmi osztályszempontok és a marxista forradalmi elmélet szerint. Azt hangsúlyozta, hogy a múltat nem lehet filozófiai elméletek alapján levezetni, csak saját magából. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy ez a mű, amely 35 éven keresztül – 1937-től 1972-ig –, különböző rendszerek alatt készült és jelent meg, szemléletében és nyelvileg is hihetetlenül egységes, mintha egyetlen pillanat alatt írták volna meg.

A modernizációs folyamattal összefüggésben, a nemzeti fejlődés és „magyarosítás” részletes elemzése során Rapant kétségbe vonta az olyan sztereotípiákat, mint az „örökös” magyar–szlovák ellentétek létezése; a szlovákok ezeréves elnyomása; a jelentéktelennek mondott szlovákkérdés mibenléte, amelyet kora természetes jelenségének tartott, és amely 1849 folyamán a nagypolitika „epicentrumába” kerülve fontossá vált, mert egyebek közt éppen ennek megoldásától függött a multietnikus Magyarország további létezése.

A forradalmi évek áttekinthetetlen eseményeire vonatkozóan Rapant az alábbi téziseket állította fel. Az abszolutizmus bukását és az alkotmányos rendszer létrehozását követően a viszályok és konfliktusok lényegét mindekenélőtt a sokféle eltérő nemzeti érdek és államjogi koncepció határozta meg a Habsburg Monarchiában és a Magyar Királyságban, nem pedig a politikai rendszerről és szabadságról alkotott elképzelések. A gyengébb nemzeti mozgalmak küzdelmét jogosnak tartotta, annál is inkább, mert azok az alsóbb rétegek társadalmi egyenjogúsítására és az arisztokrácia uralmának meggyengítésére törekedtek. Rapant szerint a császári Bécs egészen 1849 márciusáig tiszteletben tartotta a vélemények sokszínűségét, lehetővé tette a különböző politikai erők és nézetek működését, és határozottan előremutató nézeteket vallott a nemzeti egyenjogúság kérdésében. A magyar forradalomnak az arisztokratikus (nemesi) háttér és elit miatt korlátozott volt a mozgásteret a demokratikus reformok megvalósításában. Értelmezve a forradalom elmélyítését és az emberi szabadságot, a magyar fegyveres küzdelmet Rapant nem tartotta forradalmi harcnak, hanem Magyarország függetlenségi háborújának a Habsburg Monarchiával szemben.

Daniel Rapant tehát csatlakozott a forradalomnak ahhoz a konzervatív értelmezéséhez, amely az 1850-es évek elején kezdett kialakulni, és a szlovák kulturális emlékezetben egészen a 20. század közepéig dominált. Természetesen ezt a koncepciót Rapant – aki a kérdéskört összeurópai keretek közt tanulmányozta behatóan – a pozitivistá tudomány szellemiségével a legújabb nacionalizmuselméletek, valamint az általános modernizáció elveinek ismeretében alapvetően módosította. Művével jelentősen emelte a szlovák történetírás színvonalát.⁴³ Összességében elmondható, hogy munkájának mégis sokkal kisebb hatása volt a szlovákok történelmi gondolkodására, mint amilyen a színvonal és jelentősége alapján várható lett volna. Minden jel szerint ennek főleg két oka volt. Egyrészt a szlovák kultúrában a történelmi sztereotípiák nagyon mélyen gyökereznek ahhoz, hogy egyet-

43. E műről részletesebben, szélesebb társadalmi és történelemírési kontextusban: Dušan ŠKVARNA: *Prínos „slovenského povstania roku 1848/49” do slovenskej historiografie a kultúry*. In: Daniel Rapant *Život a dielo. I. m.* 118–137.

len művel relativizálni lehetne őket. A mások véleményére is nyitott gondolkodásmód átvételére, meghonosítására csak hosszabb időintervallumban van lehetőség. Akkor talán lehetővé válna a nézetek szabad megismérése és ütköztetése, viták és közös gondolkodás keretében, amelyre azonban a vizsgált időszakban alig nyílt mód. Másrészt nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a szabad véleménycserének gátat vetett a kommunista hatalom színre lépése. A kommunista ideológia képviselői villámgyorsan érvényesítették az 1848–49-es forradalomra vonatkozó osztályharcos és radikálisan marxista koncepciójukat. Ez az osztályharc által meghatározott történelmi fejlődésből és az összeurópai társadalmi forradalom elképzeléséből indult ki. 1948 után az új hatalmi ideológia és propaganda képviselői számára Rapant koncepciója nemcsak elfogadhatatlan, de egyenesen ellenséges volt. Magát Rapantot már 1950-ben eltávolították a Comenius Egyetemről, és „eldugták” az egyetemi könyvtárba.

A forradalom radikálisan baloldali értelmezése először 1933-ban jelent meg a szlovák köztörténetben. Ekkor adta ki Ladislav Novomeský költő a *Marx a slovenský národ* (Marx és a szlovák nemzet) című brosúráját, amelyben kísérletet tett a forradalmi években zajlott események nemzeti értelmezésének marxista ideológia alapján történő cáfolatára, mégpedig oly módon, hogy a Monarchiában lezajlott eseményeket az európai forradalom részeként vizsgálta, a szlovák nemzeti mozgalmat pedig az ellenforradalom eszközeként mutatta be.⁴⁴ Daniel Rapant tizenhárom kötetes munkájának bevezetőjében csak egy rövid megjegyzést fűzött az ifjú költő művéhez: szerinte Novomeský „világnézeti irányultsága” és „az adott témában szinte teljes tájékozatlansága miatt” nem juthatott el a helyes megoldáshoz.⁴⁵

Egy évvel később, 1938-ban Rapant már jóval részletesebben nyilatkozott az 1848–49-es forradalmak marxista megközelítéséről. A marxista és nem marxista történészek első szlovákiai polémijában válaszolt a marxizmussal kacérkodó cseh történész, Jan Slavík kritikus recenziójára, amelyet művének első kötetéről írt.⁴⁶ Slavík felrótta Rapantnak, hogy mellőzte az osztályharc mozzanatát, és megkerülte a társadalmi jelenségek elemzését. Ez a kifogás egyébként teljesen alaptalan volt, miközben a Rapant művével kapcsolatos állásfoglalásokban szinte kötelezően megjelent ez a vélemény a

44. Vö. Ivan KAMENEC: *Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku*. Bratislava, 1984, Veda, 52–55.

45. RAPANT: *I. m. Slovenské povstanie*, I/1. k. XIII–XIV.

46. Jakub RAKOSNÍK: *Jan Slavík marxistou?* In: *Život plný střetů. Dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885–1978)*. Red. Lukáš BABKA – Petr ROUBAL. Praha, 2009, Národní knihovna. ČR. 155.; Jan HANZAL: *Jan Slavík, historik, myslitel*. Český časopis historický, 1995/4. 665–685.

pártállami évtizedekben.⁴⁷ Daniel Rapant válaszában azzal érvelt, hogy az osztályharc kiemelésére épülő módszer és összességében a társadalmi fejlődésre vonatkozó marxista felfogás a közép-európai feltételek között alkalmazhatatlan, és a marxista módszerekkel nem írhatók le a társadalmi és történeti folyamatok sajátosságai s ezzel együtt a változások lényege sem.⁴⁸ Már ebben a vitában megjelentek mindazok az érvek és elvi tézisek, amelyekkel a marxista történészek és ideológusok 1948 után Rapant művét kritizálták, és amelyekkel szemben Rapant – azokban a ritka pillanatokban, amikor mert – védekezett.

1948-ban a századik évforduló volt az első alkalom, amikor Szlovákiában is sor kerülhetett volna 1848 és 1849 eseményeinek az állam által szervezett, nagyszabású megünneplésére. Ez a szándék csak részben valósult meg, mert a kommunista hatalomátvételt követően a két forradalmi év értelmezésében jelentős tematikai és szemléletbeli változások kezdődtek. 1948 második felében az 1848-as forradalom nemzeti vonatkozásainak értékelésében – a lenini–sztálini elveknek, valamint Marx és Engels forradalomról alkotott nézeteinek megfelelően – igen erőteljes módosulások történtek. Ez azután több ünnepi megemlékezés tartalmában és hangulatában is éreztette hatását,⁴⁹ de megfigyelhető az évfordulóra kiadott könyvekben,⁵⁰ folyóiratcikkekben és a köztéri műalkotásokban is, mint például a pelsőci emléktáblán.

A MANIPULÁLT TÖRTÉNELMI TUDAT MEGJELENÉSE ÉS ELUTASÍTÁSA 1989 ELŐTT ÉS UTÁN

Az 1948 februárjában végbement kommunista hatalomátvételt követően radikálisan megváltozott az 1848–49-es forradalmi események értelmezése. Eleinte a társadalmi kérdésekre, főleg a jobbágyfelszabadításra és a parasztság javát szolgáló eseményekre fektették a hangsúlyt. Hamarosan – már 1948 végétől – a forradalom addigi értelmezését mint szűk látókörű, a bur-

47. Jan SLAVÍK: *Velké dílo o Slovácích r. 1848*. Národní osvobození, 12. 06. 1938. 7.; *Uo*. 17. 06. 1938. 6.; *Uő*: *Ještě o Rapantových „Dějínách slovenského povstání“*. *Uo*. 09. 07. 1938. 6.

48. RAPANT: *I. m.* Malý hanopis. Ezt a vitát elemezte Ludovít HARAKSIM: *Rapantovo odmietanie marxizmu*. In: Historik Daniel Rapant: *I. m.* 27–33.

49. Eva KURINCOVÁ: *1948: storočnica slovenských začiatkov*. In: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť. I. m.* 190–201.

50. *Zore nad Krivánom. Zborník o minulosti Liptova z príležitosti stého výročia Žiadostí slovenského národa*. Red. Július LENKO. Liptovský Mikuláš, 1948, Pripravný výbor celoštátnych osláv 100. výročia Žiadostí slovenského národa; Ludovít ŠTRÚR: *Kde leží naša bieda*. Turč(iansky Svätý) Martin, 1948, Neografia.

zsoázia érdekeit kiszolgáló és nacionalista szellemiségű megközelítést bírálták. Fokozatosan Rapant műve is elfogadhatatlanná vált, megbélyegezték és ellenséges műként kritizálták.

A forradalom marxista értelmezése kezdetben sok közös vonást mutatott a kevésbé radikális baloldali és liberális interpretációkkal, de az idő előrehaladtával egyre markánsabban megjelentek az értékelés dogmatikus elemei. A Kelet-Közép-Európában kialakult új szovjet tömbben 1848 és 1849 forradalmának kérdéskörét kötelező érvénnyel Marx, Engels és Lenin állításainak, megfigyeléseinek és nézeteinek szellemében, valamint a sztálinista dogmák által deformált marxista módszernek megfelelően kezdték értelmezni. A bonyolult, már-már áttekinthetetlen politikai változások – az osztályszemlélet, valamint az általános fejlődésbe vetett hit alapján – két, egymással kiengesztelhetetlen ellentétben álló táborra osztották a társadalmat: haladóra és reakcióra, forradalmira és ellenforradalmira. Ugyanakkor az értelmezések szerkezete rendkívül egyszerű volt: a forradalom az általános fejlődést segíti elő, ezért pozitív, viszont az ellenforradalom, mint a haladó változások ellenzője és fékezője, negatív. A marxizmus alapítói szerint a 19. század közepén Európában az összeurópai szociális forradalom volt a fő cél, és ezért minden problémát ennek kellett alárendelni. A baloldali radikálisok meg voltak győződve arról, hogy összhangban ezzel a forradalommal Európában államjogi változások fognak megvalósulni. Megszűnik a Habsburg Monarchia, és nagy nemzetállamok jönnek létre: Németország, Olaszország, Lengyelország és Magyarország. Amennyiben a nemzeti jogokért folyó harc nem volt összhangban ezzel a legfőbb elvvel – például valamely nemzeti mozgalom a forradalomellenes párt szövetségésévé vagy a Habsburg Monarchia megőrzésének hívévé vált, mint a szlovákok –, úgy az haladásellenes volt.

A történelemnek ebben a fekete-fehér, leegyszerűsített körülhatárolásában tehát a szlovák mozgalom negatív értékelést érdemelt, az ebből fakadó minden következménnyel együtt. Az úgynevezett ellenforradalmi cselekményekre pedig nem illett figyelmet fordítani, s ha igen, akkor csak kritikus, sőt karikírozott formában. Hogyan jelent meg mindez az 1848–49-es éveket taglaló szlovák történelemírásban?

A környező marxista történetírásokhoz képest a szlovák historiográfia jóval nagyobb mértékben, kimerítően foglalkozott azzal, hogy a szlovák plebejusmozgalom miért vált az ellenforradalmi, dinasztikus Bécs szövetségésévé, és miért tartott ki mellette egészen a forradalom végéig. A szövegekben a nemzeti mozgalom úgynevezett forradalmi időszakára, vagyis 1848 tavaszának eseményeire került a hangsúly. A többi – nemcsak a szlovák, hanem az egész közép-európai fejlődés szempontjából ugyanolyan

fontos – szakaszra minimális figyelmet fordítottak. Ebben az értelmezésben a szlovák politika romantikus, végiggondolatlan és jelentéktelen mozgalomnak tűnt. Azokban az esetekben, amikor a történészeknek 1848–49 eseményeiről kellett nyilatkozniuk, jogos félelem töltötte el őket.

A Štúr halálának kerek évfordulóján megjelent munkáktól eltekintve, az 1950-es években, majd a „husáki normalizáció” 1969–1989 közötti időszakában nem születtek olyan tanulmányok – monográfiákról nem is beszélve –, amelyek kizárólag ezzel az inkriminált eseménysorral foglalkoztak volna. Az egzisztenciális fenyegetettségben élő történészek kitértek az esetleges „hibás” értelmezések elől, legfeljebb valamilyen jubileumi megemlékezést adtak közre, amelyben megerősítették az évforduló történelmi jelentőségét. Mindazonáltal a kommunista rendszer ellentmondásai közé tartozik az a tény, hogy az 1950-es években kiadták Daniel Rapant említett művének néhány kötetét, pont azokat, amelyekben a szlovák mozgalom „ellenforradalmi” jellegét tárgyalja. Rapant művének kiadását az új rendszer elűrtte, de nem kaphatott publicitást. Eközben divattá vált, hogy a hivatalos történészeknek a priori kritikusan kellett viszonyulniuk Rapant módszeréhez és világnézetéhez, nacionalistának és pozitivistának állítva be őt (ezek a jelzők az adott politikai helyzetben valódi szitokszónak számítottak).

Ebből a szempontból csak a liberálisabb 1960-as évtized és a „létező szocializmus” utolsó évei jelentettek kivételt, amikor a szlovák fegyveres felkelésről és az államjogi kezdeményezésekről megjelenhetett néhány tanulmány és összefoglaló munka.⁵¹ 1966-ban Ladislav Novomeský is elmozdult az 1848–49-es konfliktusok dogmatikus értelmezésétől a konfliktusok strukturáltabb felfogása felé.⁵² Ebben az évtizedben került sor a szlovák történetírás addigi legnagyobb vitájára. A vita a magányos Daniel Rapant és a hivatalos történészek között játszódott le, akik jól láthatóan revideálták az 1950-es évek sztálini szellemiségű dogmatikus állításait. A vita a szlovák nemzeti megújulás jellegéről szólt, továbbá az úgynevezett kis nemzetek mozgalmainak helyéről az 1848–49-es forradalmi események során. Rapant egyebek közt a mozgalom vezetőinek nemzetszervező munkáját értékelve az ellen érvelt, hogy Štúr és követői a maradiság szolgálatába szegődtek volna. A Štúr-nemzedékkel foglalkozó tanulmányát még 1955-ben írta, de csak tíz évvel később tudta megjelentetni.⁵³

51. Ezeknek a tanulmányoknak a szerzői közt az idősebb és az újabb generációk képviselői egyaránt jelen voltak, az 1960-as években például František Bokes, Karol Rebro, Jozef Butvin, Július Mésáros, Ludovít Haraksim, Tatjana Ivantyšinová, Zdenka Sojková, Ján Novotný, az 1980-as évek végén pedig Vojtek Dangel és Dušan Škvarna.

52. Ladislav NOVOMESKÝ: *Na prelome*. Slovenská literatúra, 1966/1. 1–21.

53. A vitacikkek közt lásd Daniel RAPANT: *K pokusom o novú historickofilozofickú koncepciu slo-*

Andics Erzsébet magyar történész reagált Rapantnak a szlovák történelevizita során megjelent tanulmányaira. Andics a hagyományos marxista szemzögből nemcsak Rapant nézeteit, hanem Vladimír Mináč élvonalbeli szlovák író *Tu žije národ* (Itt nemzet él) című esszejét, valamint Victor Cherestiesiu román történelevizt is bírálta, ami a vitának egészen más irányt adott. Andics mindhárom általa megbírált szerzöt nacionalistának nevezte. A forradalmi évek vonatkozásában védelmezte Marx és Engels téziseinek helyességét, a társadalom és a haladás osztályszemléletű koncepcióját, és hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a nemzeti mozgalmakat alá kell rendelni az európai szociális forradalomnak.⁵⁴ Az Andicsnak adott válaszok jól jelzik a (cseh)szlovákiai politikai viszonyoknak az 1960-as évek második felében bekövetkezett fellazulását és a különböző nézetek nyilvánosságra hozatalának lehetőségét. Több szlovák és cseh történész – Július Mésároš, Ján Novotný, Milan Hübl – reagált Andics bírálatára. Megkérdőjelezték Marx és Engels 1848–49-es forradalommal kapcsolatos nézeteinek mélységét, azt állítva, hogy a mérhetetlenül bonyolult folyamatok lényegének megragadására elégtelen a forradalom és ellenforradalom bipolaritására épített elméleti konstrukció. Emellett az úgynevezett kis nemzetek egyedi helyzetének figyelembevételét is hiányolták.⁵⁵

Andics kritikájára Rapant is tanulmánnyal válaszolt. Ebben megismételte az évtizedekkel korábban kialakított és gyakorlatilag változatlan módszertani kiindulópontjait, valamint fenntartásait a marxista tézisek általános alkalmazásával szemben. Emellett ismételtén kétségbe vonta a magyar szabadságharc forradalmi jellegét s azt, hogy a magyarok Magyarország függetlenségéért harcolva a szabadságjogok kiterjesztését tekintették volna céljuknak.⁵⁶ A marxista tézisek korlátozottságát a tizenhárom kötetes mun-

venského národného obrodenia. Slovenská literatúra, 1965/5. 493–506.; Uő: Štúr a štúrovci v službe národa a pokroku. Uo. 1965/5. 437–457.; Uő: „Ešče nešto” o tom slovenskom národnom obrodení. Uo. 1967/4. 405–427.; Uő: V sebaobrane. Kultúrny život, 1967/17. 8.

54. ANDICS Erzsébet: *Revízió alá kell-e venni Marx és Engels nézeteit az 1848–49-es forradalomról?* Valóság, 1966/4. 40–53. Andics tanulmányát a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében belső használatra lefordították, de nyomtatásban nem jelent meg.

55. JÚLIUS MÉSÁROŠ: *Zložitě hládanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava, 2004, Veda; JAN NOVOTNÝ: *K současně polemice našich a maďarských historiků o marxistické hodnocení revoluce 1848–49*. Historický časopis, 1967/2. 235–245. Azt, hogy a szlovák történetírás fokozatosan megszabadult 1848–49 sematikus megítélésétől, Ludovít Holotíknak az Indiana Egyetemen rendezett konferencián megtartott előadása, illetve az előadás publikálása is tanúsítja. Adam HUDEK: *Najpolitickéjšia veda*. Bratislava, 2010, Historický ústav SAV, 194–196.

56. DANIEL RAPANT: *Pokrok a spiatočnivosť v rokoch 1848–49 (Odpoveď Alžbete Andicsovej)*. Slovenská literatúra, 1966/6. 604–611. A teljes vita külön tanulmányt érdemelne, de itt csak néhány észrevétel teszünk közzé róla. Ehhez lásd HARAKSIM: *I. m.*

kájának utolsó előtti kötetében található, terjedelmes német és orosz rezümében is bírálta.⁵⁷

A vita a csehszlovák–magyar történészbizottság keretein belül Szomolányban folytatódott 1967 márciusában, ahol „a szlovák történészek azt szorgalmazták, hogy a szlovák nemzeti mozgalomnak az 1848–49-es forradalomban betöltött szerepét értékelve az addigi módszertani és koncepcionális megközelítést vessék alá kritikai elemzésnek, és ily módon lépjenek túl a történelmi folyamatok egyoldalú és sematikus, a dogmatizmus időszakából származó szemléletén”.⁵⁸ Az 1968. év és az azt követő fordulat miatt ez a vita tanulságaival együtt a szlovák történetírás és történeti közgondolkodás számára veszendőbe ment. A husáki normalizációs időkben a vitát közvetve egy olyan tanulmány zárta le, amely „az 1848–1849-es forradalom marxista koncepciójának” posztulátumait védelmezte.⁵⁹

Minden próbálkozás ellenére a kommunista rendszer teljes időszaka alatt sem sikerült 1848–49 szlovák politikai és fegyveres mozgalmainak történetét beépíteni a forradalmi évek osztályszempontú, haladáselvű, a szociális szempontokat a nemzeti célok fölé helyező marxista–leninista értelmezésbe. A szlovák mozgalmak, mindenekelőtt az 1848. tavaszi események csak néhány mozzanatukban feleltek meg ezeknek a követelményeknek. Ebben a dogmatikus marxista megközelítésben Štúrnek és Hurbanék fellépése negatív jelenségnek számított, reakciós szerepvállalásnak minősült, és ezért „negatív” vonásokkal ruházták fel őket. A hatalom és a hivatalos ideológia szerint az 1848-as események nem feleltek meg a Marxék által elképzelt európai forradalomnak – amelynek optimális körülmények között összeurópai szocialista forradalomná kellett volna válnia –, sem pedig a kommunista mozgalom forgatókönyvének. A hatalom valójában nem tudta, milyen álláspontra helyezkedjen ezzel a jelenséggel szemben. A szlovák mozgalmak lényegének és általában a Habsburg Monarchiában a forradalmi években lezajlott eseményeknek a tisztázása abból a baloldali (főleg pedig a radikális baloldali) szemszögből, amely már egy évszázada uralta a vitákat, nem hozhatott alapvetően más eredményeket. Jellemző, hogy a szlovák politika 1849. évi kudarcának hangsúlyozását, Štúrneknek a Habsburg-reakcióval való szövetsége negatív értékelésének kiemelését nemcsak a hivatalos emlékezetpolitika részesítette előnyben, hanem az 1970–80-as évek belső ellenzéki közege is.⁶⁰

57. RAPANT: *I. m.* Slovenské povstanie, V/1. 304–437.

58. Július MÉŠÁROŠ: *Československo-maďarská historická komisia o problematike buržoáznej revolúcie 1848–1849*. Historický časopis, 1967/3. 480.

59. Valdimír MATULA: *Revolúcia 1848–1849 a Slováci*. Historický časopis, 1974/2. 209–225.

60. Miroslav KUSÝ: *Eseje*. Bratislava, 1991, Vydavateľstvo Archa, 158–160.; Viktor GABRIEL: *Legenda rokov meruňošmych*. Bratislava, 1998, Sursum, 159–161.

A történelem „haladó szellemű” értelmezéséhez a történeti publicisztikában még 1989 után is számos sztereotípiát kötődött a szlovák politika és a reakció kapcsolatáról, és ez az ellentmondásos helyzet 1848 után 1938-ban és 1968-ban is megismétlődött. Ezek a klisészerű elképzelések is hozzájárultak a történelmi komplexusokhoz, a változatlanul gyenge szlovák kulturális öntudathoz, miközben mindkettőt híven tükrözték.

1848–49 mindegyik vizsgált korszak szlovák történetírásában és kulturális emlékezetében a politikum fontos alkotóelemként volt jelen. Ezért a korabeli események, személyiségek, jelenségek elemzését, bemutatását és a történelmi kép kialakítását mindig erősen befolyásolták a politikai körülmények és érdekek. Megismerésük és terjesztésük a szlovák közgondolkodásban is komoly ellentmondásokat mutat. Az 1849–1851 és az 1919–1948 közötti időszakok kivételével a szlovák nemzeti és fegyveres mozgalmaknak, valamint az 1848–49-es forradalomnak a megítélésében összességében csekély előrehaladás tapasztalható. Nem alakultak ki olyan körülmények, amelyek a nemzeti mozgalom idealizált képét felmutatva jelezték volna a vértanúság, a hősiesség mozzanatait, s ezzel elősegítették volna, hogy a szlovák közvéleményben vonzó kép alakuljon ki a forradalmi évekről. Ellenkezőleg, a dualizmus és a kommunizmus két fél évszázada alatt a politikai és társadalmi tényezők azt idézték elő, hogy a forradalmi évek szlovák politikai erőfeszítései és összes történései marginalizálódtak. A hosszú ideig ható negatív politikai és kulturális befolyásoló tényezők miatt a szlovák kollektív emlékezetben szinte egyáltalán nem alakult ki a forradalmi évek történelmi képe, s a legjobb esetben is csak egészen homályos formában jelent meg. Ez a kép első látásra éles kontrasztban áll a magyar esettel, ahol „az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc az egyik legemocionálisabb és legerősebb politikai tradíciót hozta létre”.⁶¹

Az 1989. évi fordulatot követően az is igazolást nyert, hogy az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország 19. századi drámája, amely 1849 őszén tragédiába torkollott, a jelenlegi szlovák társadalom számára távoli és ismeretlen történelmi esemény, amelynek a kollektív emlékezetben csak jelentéktelen lenyomatai vannak. Az értelmiségiek, társadalomtudósok és politikusok nagy többsége is csak minimális mértékben tartja számon. A forradalmi évek kulturális emlékezetének nyomvonalát napjainkban szinte kizárólag a történészek és a szakmai körök tartják fenn. 1848–49 sorsfordító társadalmi változásai és a változások időszakában kieleződött konfliktusok gyakorlatilag csak tudományos problémát és értéket képviselnek, nem pedig tár-

61. Ivan HALÁSZ: *Revolúcia 1848/49 a jej vplyv na vznik tradícií moderného maďarského politického národa*. In: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť. I. m.* 69.

sadalmit. Az, hogy „a nemzetek tavasza mint történelmi mérőföldkő” a szlovák kulturális emlékezetben mára szinte teljes egészében „elfelejtődött”,⁶² markánsan megmutatkozott a forradalom százötvenedik évfordulóján. Igaz, hogy 1998-ban és 1999-ben több szakmai rendezvényt szerveztek, szakmai publikációk sora jelent meg, de sem a véleményformáló elit, sem a politikai képviselő nem tartotta fontosnak, hogy ehhez a fordulatot hozó történelmi eseményhez tüntetően és rituálisan is közelebb férkőzzön. „Negyvennyolcat” illetően nincs kialakult véleményük, és ezért képtelenek megfogalmazni, hogy valójában mire kellene emlékezni, illetve mit kellene ünnepelni. Úgy vélem, a reflexiók és a megismerés eltorzult fejlődése – amelyet ez a tanulmány megkísérelt közelebről bemutatni – összefügg a modern szlovák társadalom deformált fejlődésével, a történelmi tudat általánosan alacsony színvonalával, valamint a társadalom történelmi kultúrájának, kulturális emlékezetének alacsony szintjével.

62. Elena MANNOVÁ: *„Meruôsmy” v médiách spomínania a zabúdanía. Uo. 34.*

Gerhard Seewann

CENTRALIZMUS ÉS FÖDERALIZMUS
BÉCS ÉS A MAGYAR POLITIKAI ELIT
NEMZETISÉGI POLITIKÁJÁBAN
(1848–1867)

Nagyszeben belvárosa képeslapon
(1915, Zempléni Múzeum)

Az 1848–1849. évi kreamsieri Birodalmi Gyűlés ülésén František Palacký cseh történétíró olyan új politikai szempont – a „nemzetiségi egyenjogúság” elvének – érvényesülését hangsúlyozta, amely az „osztrák történelmet”, illetve az alkotmányos reformról szóló megfontolásokat a Habsburg Monarchia utolsó hét évtizedében egyaránt befolyásolta. A birodalom minden nemzetisége számára törvényben biztosított és elismert egyenlőség eszméje alapvetően befolyásolta a nemzetiségi nyelvek használatát, a közigazgatást és az oktatást. Ezt a követelést Palacký először a frankfurti előparlament meghívását elutasító levelében fogalmazta meg 1848. március 11-én.¹

Ezt követően a nemzetiségi elv bekerült a Franz von Pillersdorf által kidolgozott és 1848. április 25-én az osztrák örökös tartományok részére elfogadott alkotmányba, majd az 1849. március 4-én kelt kreamsieri alkotmánytervezetbe, valamint az ugyanazon a napon Ferenc József által kihirdetett, oktrojált olmützi alkotmányba. S természetesen nem maradt ki az osztrák tartományok 1867 decemberében kelt alaptörvényéből sem. Ezzel

1. „Európa délkeleti részén, az Orosz Birodalom határai mentén sok olyan nyelvben, történelmében, szokásaiban jelentős mértékben különböző nemzetek élnek – szlávok, románok, magyarok és németek, nem is szólva a görögökről, törökökről és szkipetárokról –, akik közül önmagában egyik sem kellőképpen erős, hogy hatalmas keleti szomszédjának a siker reményében a jövő időkre nézve is ellenállni tudna; erre csak akkor képesek, ha mindegyiküket szoros és erős egység fogja összekötni. [...] Bizonyos, hogy az osztrák állam, ha már régóta nem létezne, Európának, sőt magának az emberiségnek az érdekében tennünk kellene azért, hogy mielőbb létrejöjjön. Miért látjuk azonban ezt az államot – amely természeténél és történelménél fogva arra hivatott, hogy mindenféle ázsiai elemekkel szemben Európa bástyája és védelmezője legyen – a kritikus pillanatokban, a közelítő viharokban minden segítség és tanács nélkül? Azért, mert szerencsétlen elvakultságában régóta figyelmen kívül hagyja, sőt tagadta létezése valódi jogi és erkölcsi alapját: azt az alapvető elvet, hogy az osztrák jogar alatt egyesült minden nemzetiség és minden vallás együtt teljes egyenlőséget és tiszteletet élvezzen.” A „frankfurti levelet” közli Franz PALACKÝ: *Eine Stimme über Österreichs Anschluß an Deutschland. An den Fünffziger-Ausschuß zu Handen des Herrn Präsidenten Soiron in Frankfurt a. M.* In: Uő: *Oesterreichs Staatsidee*. Prag, 1866, J. L. Kober, 83. <https://archive.org/details/oesterreichssta00palagoog> (2017-07-25). Palacký nemzetiségi elképzeléseiről lásd Jiří KOŘÁLKA: *František Palacký (1798–1876). Der Historiker der Tschechen im österreichischen Vielvölkerstaat*. Wien, 2007, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Palacký alkotmányterveiről, tartományi és nemzetiségi föderációs elképzeléseiről lásd Jan HAVRÁNEK: *Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában. František Palacký – a politikus és kora*. In: *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918*. Szerk. SZARKA László. Budapest, 1989, Gondolat, 103–131.

együtt a nemzetiségi egyenjogúság jogelvének kérdése a Monarchia 1918-as megszűnéséig az osztrák politika napirendjén maradt.²

Már V. Ferdinánd császár, majd az ő utódja, az 1848 decemberében trónra lépett Ferenc József, illetve Felix Schwarzenberg miniszterelnök alapkövetelményként foglalták a forradalmi évben közreadott proklamációikba.³ Ugyanakkor 1848 őszétől a nemzeti emancipációs törekvések a bécsi kormány tudatosan használt eszközzé váltak a magyarok és az általuk elképzelt független nemzetállam elleni küzdelemben. A magyar korona fennhatósága alá tartozó nemzetiségeket Bécs így kívánta saját oldalára állítani. Jellačić horvát bán például a Magyarország ellen 1848 szeptemberében indított katonai támadását egyebek közt szintén a nemzetiségek egyenjogúságára hivatkozva vezette.

A magyar politikai elit 1848-ban a nemzetiségekkel és követeléseikkel alig tudott valamit szembeállítani: sem koncepciója, sem jogszerű tárgyalási alapja nem volt, csupán a liberális és nemzeti egységállam programjával rendelkezett, amelyet a nemzetiségi kérdés kezelésére is teljes mértékben kielégítőnek vélt. Csupán a forradalom és szabadságharc vereségét követően ismerte fel, milyen robbanóerővel rendelkeznek a nemzetiségi törekvések a soknemzetiségű államban.

A „kisebbségek többsége”,⁴ amely ebben az időben Magyarország össznépeiségének mintegy hatvan százalékát tette ki, kezdetben rokonszenvezett a liberális reformokkal, és elviekben elfogadta az újonnan alkotott áprilisi törvényeket. Az azokban megfogalmazódott új, polgári alkotmányos rendet azonban azzal a feltétellel tartotta működtethetőnek, ha összeegyeztethető lesz a nemzetiségi autonómiára, önkormányzatra vonatkozó kívánalmakkal. Az 1848 áprilisában szentesített törvények közül csak kettő érintette a nemzetiségi kérdést. Az egyik a magyar nyelvet írta elő minden megyében a közigazgatás nyelveként. Ezzel azonban csak az 1840-es évek kezdete óta szokásos közigazgatási gyakorlatot rögzítette. A másik a magyar nyelv ismeretét nevezte meg feltételként a jövőbeni parlamenti képviselők megválaszthatósága tekintetében.⁵

2. GERALD STOURZH: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. III/2. *Die Völker des Reiches*. Hrsg. Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH. Wien, 1980, (975–1206.) 975.
3. Vö. HELMUT RUMPLER: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Österreichs Geschichte 1804–1914*. Wien, 1997, Carl Ueberreuter, 331–341.
4. DEÁK ISTVÁN: *A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1989, Gondolat, 110.
5. DEÁK ÁGNES: *Die Nationalitätenfrage in Ungarn in den Jahren 1848/49*. In: *Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland 1849–1860*. Hrsg. Holger FISCHER. Hamburg, 1999, (27–37.) 31.

A tituláris magyar nemzet és a nem magyar nemzetiségek együttélését érintő kérdések jogi szabályozása azonban elmaradt. Ez először még előnyösnek is látszott, mivel az áprilisi törvények a nemzetiségi viszonyok lehetséges szabályozását nem zárták ki, csakhamar azonban komoly hátrányok származtak belőle, mert a nemzetépítő nacionalizmus nemcsak a magyarok, hanem a nemzetiségek nagyobb részét is mozgósította, s vezetőik a magyar korona fennhatósága alatti autonómiát kezdték el egyre hangsúlyosabban követelni. Kossuthék részéről azonban egyre félreérthetlenebb elutasításba ütköztek. Ennek következtében a horvátok, a szerbek, a szlovákok és az erdélyi szászok politikailag egyre inkább Bécs felé orientálódtak, aminek egyenes következménye az volt, hogy a Pest irányában fennálló ellentétek egyre mélyültek. A Bécs által Magyarországra vonatkozóan is a „nemzetiségek egyenjogúságát” hirdető jelszavak ebben a helyzetben nem maradtak hatás nélkül. 1848 őszi hónapjaiban Dél-Magyarországon és Erdélyben a nemzetiségek részéről kirobbantott polgárháborús konfliktusok kezdettől fogva befolyásolták a magyarok nemzetállami önérvényesítést célzó küzdelmét, szabadságharcát. Ezzel együtt a bánági, erdélyi románok magatartása a különböző régiókban nem volt egységes. A magyarországi német lakosság – az erdélyi szászok kivételével – támogatta a forradalom céljait, és többségében szolidaritást mutatott a magyar politikai nemzettel az „igazságért és a szabadságért” vívott harcában.⁶

A magyar forradalom vezetői tovább ragaszkodtak az általuk támogatott egységes liberális nemzetállam koncepciójához, amely kizárta a nemzetiségek nemzetként való elismerését a Magyar Királyság területén. Jórészt ez volt az oka annak, hogy kihasználatlanok maradtak a tárgyalások megoldásnak mindazok a lehetőségei, amelyeket a forradalom első hónapjaiban az etnikai és vallási korlátokat felülíró, türelmetlen szabadságvágy, a szabadságjogok iránti általános lelkesedés kínált. Mert a magyar liberálisok nem tudták azt elképzelni, hogy a mindenkit egyformán megillető polgári jogok önmagukban nem elegendőek arra, hogy a saját nemzeti törekvéseiket a velük konfliktusban álló más nemzeti mozgalmakkal politikailag kibékítsék, vagy legalább fórumot találjanak az etnikailag nem megosztható szabadság közös megvédésére.

Mindazonáltal 1848 nyarán mégis történtek kísérletek az egyre súlyosabb nemzetiségi konfliktusok kieleződésének megakadályozására. Ezek közé tartozott az augusztus elején Eötvös József által benyújtott népoktatási törvénytervezet, amely az elemi iskolákban az oktatás nyelvére vonatko-

6. Gerhard SEEWANN: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Bd. 1. *Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg, 2012, Herder-Institut, 291. skk.

zó rendelkezést is tartalmazott. Az Eötvös által javasolt megfogalmazást – miszerint „az oktatás nyelvét a helyi lakosság többségének nyelve határozza meg” – a képviselők központi választmánya a következőképpen változtatta meg: „azokat a diákokat, akik nem értik a magyar nyelvet, anyanyelvükön kell oktatni”.⁷ Augusztus végén Wesselényi Miklós báró törvénytervezetet nyújtott be a románok nyelvi jogairól. Ám a parlamenti többség egy ilyen szabályozást feleslegesnek ítelt.⁸

Magyarország és Erdély egyesítése kapcsán még szeptemberben egy hasonló törvényjavaslat előkészítésére került sor a románok nyelvi jogainak vonatkozásában, amelyről azonban – a közoktatási törvényhez hasonlóan – nem volt megegyezés.⁹ Csak amikor a szabadságharc katonai veresége már nyilvánvalóvá vált, akkor született meg, 1849. július 28-án a szegedi országgyűlés utolsó ülésén a nemzetiségek jogairól szóló határozat, amelyre a szakirodalom – némileg félrevezető módon – nemzetiségi törvényként hivatkozik. A határozat kimondta a nemzetiségeknek mint a nyelvi és kulturális közösségeknek a tiszteletben tartását, és „garantálta a Magyarország területén élő összes nép szabad fejlődését”. Megyei szinten lehetővé tette a magyar nyelv mellett az adott megye lakosságának többsége által beszélt nyelv közigazgatási nyelvként való használatát is. Az oktatás nyelvét a népoktatásban hasonló módon szabályozták.¹⁰

A NEOABSZOLUTIZMUS NEMZETISÉGI POLITIKÁJA, 1849–1860

Az 1849. március 4-én kelt olmützi oktrojált alkotmány, amely erősen központosított kormányzati apparátust irányzott elő, és olyan összbirodalmat képzelt el, amely Magyarországot is kifejezetten magában foglalta, a „nép-

7. A módosítás háttéréről lásd EÖTVÖS József: *Kultúra és nevelés*. Szerk. FENYŐ István – ILLÉS Endre – PÁNDI Pál – SÓTÉR István – WÉBER Antal – MEZEI Márta. Budapest, 1976, Magyar Helikon, 294–296.; DEÁK: *I. m.* 34.
8. Wesselényi törvénytervezetének szövegét közli és elemzi MIKÓ Imre: *Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi politikája*. Hittel, 1943/9. 549–550. Wesselényi kezdeményezésének sorsáról lásd *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Szerk. és bev. BEÉR József – CSIZMADIA Andor. Budapest, 1954, Akadémiai Kiadó, 583–585.; *Erdély története*. III. kötet. *1830-tól napjainkig*. Szerk. SZÁSZ Zoltán. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 1398.
9. DEÁK: *I. m.* 35.
10. A szegedi országgyűlés nemzetiségi határozatáról lásd KATUS László: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben*. Kisebbségkutatás, 2002/1. <http://www.epa.oszk.hu/00400/00462/00013/6.htm> (2017-07-20); SZÁSZ Zoltán: *A nemzetiségek és az 1848-as magyar forradalom*. *Történelmi Szemle*, 1998/3–4. 193–202. <http://tti.btk.mta.hu/124-kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle-archiv/325-tsz1998-3-4.html> (2017-07-20).

fajok közötti egyenjogúságot” uralkodó elvvé nyilvánította. Az ötödik bekezdés szerint: „Minden népfaj egyenjogú, s minden népfajnak sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve fenntartására és művelésére.”¹¹ 1848. december 21-én a néhány héttel korábban császárrá koronázott I. Ferenc József kifejezte azon szándékát, hogy „az állam újjáépítése a népek egyenjogúsága és szabad önrendelkezése alapján megy majd végbe”.¹² A hetven évvel később, az első világháború végén hatalmas változásokhoz kapcsolódó nemzeti önrendelkezés fogalmának erre a korai előfordulására Gerald Stourzh hívta fel a figyelmet.¹³

Az emigrációba vonult Eötvös József egyrészt a „Habsburg Monarchia újjáépítése tartópillérének” nevezte a nemzetiségi egyenjogúság elvét¹⁴ az 1850-ben *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* címen névtelenül Pesten megjelentetett munkájában,¹⁵ ugyanakkor kritikusan elemezte annak megvalósítási lehetőségeit. Eötvös „szilárd és megingathatatlan pontnak” tekintette a nemzetiségi egyenlőség elvét, „amelyre az új állam építése alapozható”.¹⁶ Ugyanakkor szkeptikus maradt, mert a soknemzetiségű államon belül minden nemzeti mozgalomban a nemzetiségek uralomra, domináns pozícióra való törekvését látta. „Minden nemzeti mozgalom alapja: a felsőbbrendűség érzete, a célja az uralkodás.”¹⁷ Eötvös számára az is világos volt, hogy az 1848. márciusi osztrák alkotmányban rögzített, alkotmányos és erősen centralizált állam szerkezete nem egyeztethető össze a törvényalkotás és a közigazgatás terén a nyelvek teljes egyenjogúságával. Arra is rámutatott, hogy a nemzetiségi egyenjogúság jelszavát Bécs Magyarország elnyomásának eszközeként használta fel: „Magyarország történelmi jogai, amelyek, úgy tűnik, az erős, egységes osztrák monarchia fennállásának útjában álltak, csak úgy voltak legyőzhetőek, ha azokkal az egyenjogúsági eszmét szembeállították, és mint eszköz ezeknek az elvárásoknak megfelelt.”¹⁸

11. Az oktrojált alkotmány szövegét közli: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. PAJKOSSY Gábor. Budapest, 2006, Osiris, 310–312.

12. Az uralkodó *An unser treues Sachsenvolk* (Hűséges szász népünkhöz) címmel kibocsátott császári kiáltványában fogalmazott így. A kiáltvány szövegét lásd Friedrich TEUTSCH: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für sächsische Volk.* Bd. 3. Hermannstadt, 1910, Krafft, 260.

13. STOURZH: *I. m.* 989.

14. *Uo.* 994.

15. *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich.* Pesth, 1850, C. A. Hartleben. Az 1851-ben Bécsben második kiadásban is megjelent munka már a szerző nevével jelent meg.

16. *Uo.* 72.

17. *Uo.* 16–17.

18. *Uo.* 53.

Palacký szintén bírálta, hogy az egyenjogúság alapelvét politikai esz-
közként kezelték. A cseh történész-politikus pontosan látta, hogy Bécs az
elv alkalmazásával a német népelem érdekeit szolgálja az egész Monarchia
területén.¹⁹ A magyar szabadságharc leverését követő önkényuralmi idő-
szakban az 1851. december 31-én kihirdetett szilveszteri pátens – mint a
neoabszolutizmus politikai alapvetése – fenntartotta ugyan minden állam-
polgár egyenlőségét a törvény előtt, a nemzetiségek egyenjogúságának el-
véről azonban már nem tett említést. A pátens megalapozta az uralkodó
autokratikus hatalmát. Az Alexander von Bach belügyminiszter által meg-
valósított, központosított közigazgatási rendszer pedig kizárta annak lehe-
tőségét, hogy az állampolgárok bármi módon közreműködjenek a politikai
folyamatban. A „Mindent a népért, de semmit a nép által!” jozefinista elv
újibóli bevezetésével ki akarták zárni a népet a politikából, és gátat akartak
vetni a nacionalizmusnak. A német nyelvet nemcsak a közigazgatási hiva-
talokban, hanem az oktatás magasabb szintjein is kötelezővé tették. A kér-
dés továbbra is az, hogy a német nyelvnek ez az elsőbbsége – a császári ál-
lam hivatalos nyelveként – „elsősorban a Monarchia nagyhatalmi és egy-
ségtörekvéseinek eszközeként értelmezendő-e”²⁰ Vagy sokkal inkább a
forradalom utáni korszak felfűtött nacionalista hangulatának ellenhatása-
ként jelentkező germanizálási törekvést kell benne látnunk, s emiatt az
egész Bach-rendszert mint a nem német nemzetiségeket elnyomó beren-
dezkedést kell értékelnünk.

1852 decemberében felszámolták az egyenjogúság elvének szempontjá-
ból igazán hatékony intézkedések egyikét, amely lehetővé tette, hogy az
1849–1852 közötti években tíz nyelven (német, olasz, magyar, cseh, len-
gyel, ruszin, szlovén, szerb, horvát és román) adták közre a birodalom tör-
vényi közlönyét. Mindez a germanizációs szándékokat tette nyilvánvalóvá,
hiszen 1853. január 1-jétől már csak a német nyelvű szöveg minősült hite-
lesnek. A morvaországi író, Adolf Franckel satirikus gúnyverse okkal mu-
tatott rá az egyenjogúság elvének a kortársak által is észlelt ambivalenciái-
ra: „A kormányt már többször vádolták elfogultsággal, / Minden nemzeti-
ség most egyenlően jogvesztett, / Minden nemzetiséget mostantól egyenlő
módon kezelnek: / Szükség esetén az egyiket a másik ellen uszítják.”²¹

19. František PALACKÝ: *Über Zentralisation und nationale Gleichberechtigung in Österreich*. Národní noviny, 23. 12. 1849. A cikket közli Uó: *Österreichs Staatsidee*. Prag, 1866, Kober, 87–90.

20. Lásd még STOURZH: *I. m.* 1000.

21. Idézi STOURZH: *I. m.* 989.

A hosszú 19. században a nyelv és a nemzet elválaszthatatlan nyelvnemzeti összekapcsolódása a többnyelvűség elvi tagadásához és elutasításához vezetett, mert abban a nemzeti identitásra nézve veszélyes fenyegetést láttak. Még a korabeli pedagógiában is az a nézet uralkodott, hogy a diákoknak csak egy nyelvet, anyanyelvüket kell megtanulniuk, és kizárólag egy nyelv lehet az anyanyelvük, mert „az idegen nyelv a gyermek számára idegen marad, s ennek így is kell lennie”.²²

Az egynyelvűségnek ez az alaptétele ellentétben állt számos iskolás gyermek mindennapi életével, akik az etnikailag vegyes régiók etnikai sokszínűsége miatt többnyelvű környezetben nőttek fel. Mint ahogy a soknemzetiségű Monarchia iskolarendszerével is ellentétben állt, ahol a demográfiai adottságoknak megfelelően mindennapos volt a két-, sőt többnyelvűség. A nemzeti mozgalmak képviselői által követelt egynyelvű „nemzeti nevelés” azonban nem tudott és nem akart választ adni arra a kérdésre, hogy „a transznacionális államban hogyan lehet »nemzeti nevelést« folytatni”.²³ Ez az alapvető ellentmondás nem csupán a neoabszolutizmus korszakában, hanem az azt követő időszakokban is számos vitához vezetett a tanyelv és az iskola kapcsolatában. Függetlenül attól, hogy a politikai rendszer mennyiben alapult a föderalizmuson – mint például Ciszlajtániában – vagy a centralizmuson, mint például a magyar korona országai-ban. Az iskolát „a nemzet iskolájaként” minden egyes nemzet, illetve nemzetiség elidegeníthetetlen tulajdonaként kezelte, amit meg kellett őrizni, meg kellett védeni, és lehetőség szerint gyarapítani kellett.

Mindenesetre az oktatás maradt a neoabszolutizmus 1852-től 1859-ig tartó legszigorúbb éveiben is az a terület, ahol a nemzetiségek hatékonyan hangoztathatták az egyenjogúság elvét. A kutatások ma már egyöntetűen pozitívan ítélik meg azt a tényt, hogy a neoabszolutizmusnak az általános és a középiskolát, valamint a felsőoktatást egyaránt átalakító iskolareformjai az oktatás modernizálását eredményezték. Ezek a reformok három személyiség nevéhez fűződnek: Leo Thun gróf, aki 1849 júliusától 1860 novemberéig a birodalom vallás- és közoktatási minisztere volt, helyettese, Joseph Alexander von Helfert és a cseh Josef Jireček. Ők hárman az 1850-

22. Ennek kifejtése található például a G. WEESENMAYER által készített „anyanyelv” (*Muttersprache*) szócikkben a korszak német pedagógiai lexikonában. *Enzyklopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens*. Hrsg. Karl Adolf SCHMID – Christian PALMER – Johann David WILDERMUTH. Bd. 4. Gotha, 1881, Verlag von Rudolf Besser.

23. Hannelore BURGER: *Sprachrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*. Wien, 1995, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 51.

es évek oktatási rendszerét konzervatív meggyőződéssel, de modern – gyakran egyenesen liberális – elvek mentén alakították. Thun kortársai is bírálták, hol a németek iránti, hol meg a velük szembeni elfogultsággal vádolták. Ez is jól mutatja, hogy Thun a nemzeti ellentétek kiegyenlítésére törekvő vonalat képviselte. Természetesen ő és társai a Bach-korszak központosítási politikájának támogatói voltak, attól a meggyőződéstől vezérelve, hogy csak a centralizmus szolgálhatja „a történelmi nemzetek kíméletlen hatalmi törekvéseinek szükséges megfékezését” a mindenkori kisebbségekkel szemben.

Munkásságukat gyakran illették a „németesítés” vádjával. Ezt ma már inkább a korszellemben gyökerező túlzó bírálatnak tekinthetjük. A kortárs kritikusok nem ismerték fel, hogy Thun oktatási reformjai egyrészt az etnikailag vegyes nemzetiségi régiók konfliktushelyzeteinek megoldását célozták. Másrészt – főként a gimnáziumok szintjén – az értelmiség oktatását a birodalom a „közvetítő nyelv” (lingua franca) szerepét betöltő német nyelven, illetve a birodalmi gondolat iránt nyitott módon képzeltek el. Egyebek közt azért, hogy a végzősök számára az osztrák egyetemekre való bejutást megkönnyítsék. Thun egyébként meg volt győződve arról, hogy Magyarországon kizárólag a német nyelv jöhet szóba oktatási nyelvként, mivel csak ez a nyelv rendelkezett a szükséges szókinccsel, és csak ez alkalmas a modern tudományok szempontjából az általános műveltséghez elengedhetetlen ismeretek közvetítésére.²⁴ Thun egyik életrajzírója egyébiránt arra a következtetésre jutott, hogy a cseh származású gróf számára a „németesítés teljesen idegen volt”²⁵

Az ausztriai gimnáziumok és szakközépiskolák szervezeti terve címmel közreadott szabályzat 1849 őszén bevezette az érettségi záróvizsgával egybekötött nyolcosztályos gimnáziumot. Ez a reform a Monarchia 1918. évi megszűnését is túlélte, ami a reform alapvető jelentőségét bizonyítja. Thun munkásságát az a liberális alapelv vezérelte, hogy bármely nyelven lehessen tanítani. Azt, hogy ez melyik nyelv legyen, a középiskola vonzáskörzetében élő lakosság nemzetiségi hovatartozásától tette függővé. Az etnikailag vegyes lakosság esetében a törvényjavaslat a kétnyelvű tanítást irányozta elő, mivel az felelhetett meg leginkább a lakosság nyelvhasználati gyakorlatának. Ezekkel az „*utraquista*” kétnyelvű iskolákkal szemben a „*saját*” iskoláik egy nyelvűsége mellett érvelő nacionalisták már akkor a germanizálás vádjával léptek fel. Ez a vád ahhoz a széles körben elterjedt meggyőződéshez fűző-

24. *Uo.* 259.

25. Eudard WINTER: *Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie*. Wien, 1969, Europa-Verlag, 188. skk.

dött, miszerint „a nemzeti nevelés” csak anyanyelven történhet, mert „több nyelv egyidejű tanulása a gyermekkorban” túlzott terhet jelent a gyermek számára, ami végül a „nyelvi és érzelmi káosz” következtében „jellemtelenséget és hermafroditizmust” eredményezhet, miként azt az akkori vezető pedagógiai szakkönyv hangsúlyozta.²⁶

Joachim von Puttkamer az 1867-et követő időszak vonatkozásában rámutatott arra, hogy a magyar kormány „magát a magyarok anyanyelvi oktatásának ügyvédjeként értelmezte, míg a többi nemzettel szemben ebben a kérdésben leginkább közömbös álláspontot képviselt”.²⁷

Összehasonlítva a neoabszolutizmus oktatáspolitikáját az azt felváltó, dualizmus kori magyar nemzetállami oktatáspolitikával, azt látjuk, hogy mindkét politikai rendszer „az iskolák differenciált és hatékony oktatási rendszerré való strukturális bővítését [tűzte ki célul], amely rendszer a kormányzati oktatáspolitikai központi hajtóerejeként hivatott működni”.²⁸ Megegyezett a tannyelvi prioritásokkal kapcsolatos elképzelésük is, amelyben annak a nyelvnek kívántak elsőbbséget biztosítani, amely az uralkodó rendszer domináns közigazgatási nyelvének számított. Magyarországon a neoabszolutizmus évtizedében a német, 1867 után pedig a magyar nyelv vette át ezt a szerepet, és a magasabb szinten, illetve a felsőoktatásban képzett elit ennek megfelelő nyomásnak lett kitéve az oktatás és a nyelvhasználat terén. Bizonyára a rendszerek jellege határozta meg azt – és ez is különbségnek tekinthető –, hogy a neoabszolutizmusban ez a nyomás inkább jelentkezett kényszerként, mint a polgári-liberális magyar nemzetállamban. A kiegyezés kori Magyarországon a nemzetiségi származású diákok a gimnáziumok, főiskolák, egyetemek végzőseiként a nemzetállam elitjéhez szerettek volna tartozni, ezt a nyomást inkább mint a társadalmi felemelkedés lehetőségét élték meg. A nyelvi asszimiláció ezzel járó „kötelezettségét”, azaz az ország névadó, tituláris nemzetének nyelvéhez való alkalmazkodást „természetesnek” vették.

A csehországi etnikai vegyes települtség viszonyait és az abból eredő gondokat jól ismerő cseh miniszter egyik célja a nemzeti kisebbségek védelme volt az erős „történelmi nemzetekkel”, például a magyarokkal szemben. Úgy vélte, az általa képviselt, nemzetek felett álló, központosított és abszolutista módon kormányzott egységállam arra hivatott, hogy – a mo-

26. WEESENMAYER: *I. m. Vö. Georg KREMNITZ: Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte.* Wien, 1990, Braumüller, 21.

27. Joachim von PUTTKAMER: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn, Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914.* München, 2003, Oldenbourg, 112.

28. *Uo.* 32.

dernizációs törekvések mellett – ezt a célt is átültesse a gyakorlatba. Mind-
ez azonban a kormányzati politikában, amely az egyes nemzetiségekkel
szembeni egyenlő bánásmódot szorgalmazta, sohasem vezetett el oda,
hogy az érintett közösségek ne csak az állami szabályozás, a politikai intéz-
kedések „tárgyaként”, hanem a döntésekben részvételi jogokkal bíró ala-
nyokként is megjelenjenek. Valódi egyenjogúság így nem létezett és nem is
létezhetett, mivel a nemzetiségek kollektív jogokkal egyáltalán nem ren-
delkeztek. Csak mint a jogalkotásban és a hatósági intézkedésekben dön-
tőszóhozatali jog nélkül megjelent célcsoportok nyertek közvetett módon el-
ismerést.

Olyan autonóm intézmények, amelyek az érdekek egyensúlyának megte-
remését szolgáló fórumokként működhetek volna a különböző csoportok
között, még a ciszlajtán tartományokban is csupán a gazdasági életben mű-
ködhetek, kereskedelmi és iparkamarák formájában. Ezt a formális, előírás-
szerű egyenjogúságot az állam kizárólag hivatalnokain keresztül szavatolta,
akik azonban elköteleződtek az etnikai semlegesség elve mellett, ami eleve
kizárta a pozitív diszkrimináció bármiféle formáját. A cipszer Pulszky Fe-
renc az egyenlő bánásmód ezen elvét elmés módon úgy fogalmazta meg,
hogy a nemzetiségek a neoabszolutizmusban 1848–49-ben betöltött ma-
gyarelles szerepükért ugyanazt kapták jutalmul, mint amit a magyarok
büntetésként szenvedtek el.²⁹

CENTRALIZMUS VAGY FÖDERALIZMUS: A KIEGYEZÉSHEZ VEZETŐ NEHÉZ ÚT

Az 1860-tól 1867-ig tartó évek a kérészéletű és sikertelen alkotmányozási
kísérletek időszakaként kerültek be a történelemkönyvekbe.³⁰ Ezt az átme-
neti időszakot az „osztrák birodalom problémájának” az osztrák–magyar
kiegyezésen alapuló dualista megoldása zárta le, amely a Habsburg Monar-
chia utolsó fél évszázada szempontjából véglegesnek bizonyult.

Az 1860. október 20-án I. Ferenc József által kiadott októberi diploma
véget vetett a neoabszolutizmus korszakának, és az alkotmányos kormányza-
ti formához való visszatérés felemás kísérletének kezdetét jelölte ki. A Fran-

29. Idézi *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásából*. Szerk. KEMÉNY G. Gábor Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 305. Vö. Thomas KABDEBO: *Diplomat in Exile. Francis Pulszky's political activities in England, 1849–1860*. New York, 1979, Boulder.
30. RUMPLER: *I. m.* 373–402.; Joseph REDLICH: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der Habsburger Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches*. Bd. 1–2. Leipzig, 1920–1926, Der Neue Geist Verlag.

ciaország és a Piemonti Királyság elleni 1859. évi vesztes háborút és a solferinói csatát követően a külpolitikai, katonai kudarc és az államháztartás fenyegető csődje miatt a bécsi kormány gyorsan felismerte a rendszerváltás szükségességét. Karl Ludwig von Bruck pénzügyminiszter volt az, aki rámutatott arra, hogy a költségvetés helyreállításához sürgősen szükséges pénz csak az újonnan létrehozott és költségvetési joggal rendelkező népképviselőt közreműködésével teremthető elő. Ez a javaslat ugyan miniszteri pozíciójába került, de utóda, a liberális Ignaz von Plener még határozottabban képviselte ezt az álláspontot.

Az októberi diploma újra visszaállította a birodalom történelmi-politikai egységeinek tartományi parlamenti életét. A centralizmust felváltotta a föderalizmus, a német nyelvnek a teljes államra kiterjedő elsőbbsége megszűnt. Magyarország számára nem csupán a magyar országgyűlés összehívását, hanem „a királyság államjogi viszonyainak végleges szabályozását”, illetve annak az uralkodó megkoronázásával történő megerősítését is kilátásba helyezte. A magyar politikai elit számára ekkor vált világossá, hogy szükség van az országban élő nemzetiségek és a többségi nemzet viszonyának törvényi szabályozására. Ezért az 1861. április 6-án összehívott magyar országgyűlésen a nemzetiségek kérdésének megoldása céljából Eötvös József kezdeményezésére parlamenti bizottságot hoztak létre. A bizottság augusztus 1-jén beterjesztett törvényjavaslatában a következő módon kapcsolta össze az egyéni és a testületi jogokat: „Magyarország sajátos etnográfiai viszonyainál fogva éppen utalva látszik oda törekedni, hogy a nemzetiségi kérdést oly törvényes intézkedések által fejtse meg egyszer s mindenkorra, melyeknek pajzsa alatt az egyes polgárnak e részbeni jogos követelményei a haza területének bármely részén szint-oly mértékben védve, mint az egyes nemzetiségeknek mint testületeknek szabad egyesülés útján kifejlődhetése biztosítva legyen. Ilyen törvényes intézkedések elemeit nyújtják nálunk a századokon keresztül fennállott községi önkormányzás, az egyes vallásfelekezeteknek nemcsak egyházi ügyeikre, hanem tanodáik berendezésére és kezelésére is kiterjedő autonómiája és mindenekfelett azon helyhatósági rendszer, melynek észjogi alapját éppen az individuális szabadságnak az államhatalom túlterjeszkedése ellenébeni megóvása s úgy a fizikai, mint morális egyediségeknek az államegység legszükségesebb korlátain belüli mozoghatása képezik.”³¹

31. Az 1861. április 6-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1861, 130. A törvénytervezet szövegét közli még: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzeti-ségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993.* Szerk. BALOGH Sándor. Budapest, 2002, Napvilág, 47–51.

A többségi törvényjavaslat a szerbek karlócai és a szlovákok turócszentmártoni nemzeti gyűlésén ugyanazon évben területi autonómiát követelő programjait azonban – az ország települési viszonyait érintő etnikai konfliktushelyzetre hivatkozva – elutasította. A nyelvi kérdést azon elv alapján kívánták megoldani, mely szerint minden állampolgár anyanyelvén érintkezhetett volna az állami hatóságokkal, és a felekezetek is megőrizhették volna jogukat arra, hogy iskoláik oktatási nyelvét szabadon megválaszthassák, és biztosítani kívánták a felekezeti és nemzetiségi közösségek számára a saját anyanyelvi közép- és főiskolák létesítésének a jogát is.³² Mivel azonban 1861. augusztus 22-én Ferenc József elrendelte az országgyűlés feloszlását, ezt a törvényjavaslatot már nem lehetett megtárgyalni.

Az uralkodó által 1865. december 14-én összehívott és megnyitott következő magyar országgyűlésen, 1866. április 26-án negyvenfős parlamenti bizottságot hoztak létre a nemzetiségi törvény kidolgozására, amelyben a szerbek, szlovákok, rutének, románok és erdélyi szászok is képviseltették magukat. A bizottság által kiküldött albizottság azt a feladatot kapta, hogy készítse elő a törvény szövegét. 1866 nyarán a poroszok elleni háború, illetve az ezzel párhuzamosan zajló osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások tovább késleltették a nemzetiségi törvény előkészületeit. A bizottság által 1867 júniusában előterjesztett, Nyáry Pál által megfogalmazott szövegtervezet nagy ellenállást váltott ki mind a magyar lakosság, mind a nemzetiségek körében – igaz, egészen eltérő okok miatt. Ennek a tervezetnek „az országban élő népek nemzetiségének egyenjogúsága” volt a vezérelve. Nyáry arra törekedett, „hogy oly törvényjavaslatot készíthessen, amelynek a törvényhozás általi elfogadtatása után mindazon népek szabadon érvényesíthessék nemzetiségi igényeiket, el egész azon határokig, amelyeket eléjük az ország politikai egysége, tehát területi épsége, törvényhozásának és állami kormányzásának egységes volta elkerülhetetlenül von”.³³ Az 1861. évi törvényjavaslattal ellentétben a törvény-előkészítés 1867–1868. évi szakaszában a nemzetiségek testületként való elismerése a többség részéről már nem merült fel.

Az albizottság által átdolgozott törvényjavaslatot 1867 nyarán tették közzé.³⁴ Ezt követően a magyar közvéleményben megszólaltak a vészharangok: „Nemzetiségi ürügyek alatt hazánk feldarabolása céloztatik!” – hangzott a jelmondat. Különösen a magyar képviselők és a nemzetiségi megyék dzsentirétegeinek képviselői szerint ment a törvényjavaslat túl messzire, és emiatt

32. KATUS László: *A modern Magyarország születése – Magyarország története 1711–1914*. Budapest, 2002, Kronosz, 334.

33. *Az 1865-dik évi december 10-dikre hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. 2. kötet. Pest, 1867, 251.

34. *A magyar állam és a nemzetiségek*. I. m. 54–59.

élésen elutasították. A magyar nyelvi nacionalizmus szellemében nevelkedett képviselők bírálata elsősorban a nemzetiségek számára kilátásba helyezett nyelvhasználati jogokra irányult. Úgy látták ugyanis, hogy ezen keresztül megkérdőjeleződik a megyék „magyar jellege”. A tervezet ugyanis az 1861-ben benyújtott javaslatok folytatásaként azt irányozta elő, hogy a hivatalos nyelv a településeken és a megyékben a nemzetiségek nyelve is lehet, ha ezt a helyi, illetve megyei képviselők egyötöde követeli.

Az északkelet-magyarországi Zemplén megye felháborodott hangon utasította el a magyar országgyűlésnek címzett, sokak számára példaként szolgáló tiltakozó feliratában a törvénytervezet szellemiségét: „Oly törvény, amely e nagy politikai testületeket magyar nemzeti jellegükből kivetkőztetné, egy oly polyglott államot teremtene, mely lehetne ugyan egy ideig szabad, talán virágzó is, de magyar semmi esetre sem – későbbben pedig polyglott természeténél fogva szükségképpen felbomlanék.”³⁵

Az ilyen és ehhez hasonló tiltakozások – a bennük kifejezett, nyilvánvalóan széles körben elterjedt meggyőződés az állam, a nemzet és a nemzeti nyelv oszthatatlan egységének axiómájáról – nem maradtak hatástalanok. Nem véletlen, hogy a nemzetiségi törvény előkészítésével foglalkozó bizottság 1868 októberében úgy módosította az albizottság szövegjavaslatát, hogy az összes helyhatósági önkormányzati testület számára a magyar nyelvet határozta meg első hivatalos nyelvként. Ezenkívül törölt a szövegből minden olyan kifejezést, amelyet a nemzetiségek jogilag történő testületi elismeréseként lehetett értelmezni, különösen a „nemzetiségek” kifejezést. Módosította a törvényjavaslat eredeti címét is: „A nemzetiségek egyenjogúságáról” helyett „A nemzetiségi egyenjogúságról” címvariánst alkalmazta. Ezáltal a nemzetiség fogalmát jelzőként használja, ami azt nyilvánvalóan „ártalmatlanabbá” tette.³⁶

Az országgyűlés plenáris vitája során Deák Ferenc 1868. november 24-én új tervezetet terjesztett elő,³⁷ amelyet végül a képviselőház és a felsőház az 1868. évi 44. számú törvénycikként – a bizottság által javasolt cím megtartása mellett – november 28-án elfogadott.³⁸ Eötvös röviddel a szavazás előtt Deák törvényjavaslata mellett emelt szót.

35. Idézi KATUS: *I. m.* 2002, 337.

36. A törvény címe németre csak a következőképpen fordítható: „Über die Nationalitätengleichberechtigung”. A László Péter által németül használt „nationale Gleichberechtigung” nem világos, mivel a „nemzeti” kifejezés fogalmilag nem szerencsés, és Eötvösre visszavezethető neologizmusnak tekinthető. PÉTER László: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*. In: *Die Habsburgermonarchie. I. m.* (239–540.) 360.

37. A tervezet szövegét közli: A magyar állam és a nemzetiségek. *I. m.* 64–68.

38. A törvény szövegét lásd *uo.* 92–96.

A Deák által beterjesztett és a parlamenti szavazást követően a király által 1868. december 6-án szentesített törvényszöveg tartalmi szempontból lényegét tekintve nem sokban tért el az albizottság által kidolgozott törvényjavaslattól. Szerkezetileg azonban jobban átgondolt jogszabály volt, amelynek egyes bekezdéseit Deák fogalmilag tisztázta és egységesítette.³⁹ Az abszolút újdonságot a Deák által beillesztett preambulum jelentette; a nemzet fogalmát mint a magyar állam alkotmányos elvét a következőképpen határozta meg: „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”⁴⁰ Azt, hogy a nyelv ebben a meghatározásban milyen kulcsszerepet játszott, és hogy a magyar közvélemény ebben a kérdésben mennyire tudta érvényesíteni akaratát, a törvény első bekezdése teszi egyértelművé. Ez a magyar nyelvet az ország hivatalos nyelveként határozta meg, s ily módon a nyelvi egyenjogúság helyébe a nyelvek hierarchikus elrendezése lépett, ami kétségtávol a magyar nyelv elsőségét biztosította, és így megfelelt a magyarok szupremácia iránti igénynek. Kiterjesztett – nyelvi autonómiát is magában foglaló – jogokat csak a vallási közösségek, felekezetek és azok egyházi részére biztosítottak, ami főként azon nemzetiségek számára jelentett külön előnyt, amelyek nemzeti egyházzal rendelkeztek, mint a románok, a szerbek és a ruszinok. 1900-ig ugyanis az iskolák több mint kilencven százaléka egyházi kézben volt, azaz a felekezetek mint iskolafenntartók megválaszthatták az oktatás nyelvét. Azok a nemzetiségek, amelyek nem rendelkeztek autonóm egyházi szervezettel, mint a szlovákok és a németek (kivéve az erdélyi szászokat, akiknek a reformáció óta saját protestáns egyházuk volt), oktatás szempontjából ki voltak szolgáltatva az egyházaknak, amelyek – mint a protestáns és a katolikus egyház – hazafias kötelességüknek tekintették, hogy a magyar államot nem utolsósorban magyarosítási intézkedésekkel is szol-

39. A törvényre vonatkozóan lásd még Carlile Aylmer MACARTNEY: *Das ungarische Nationalitätengesetz vom Jahre 1868*. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Hrsg. Peter BERGER. Wien–München, 1967, 219–230.; Ludwig GOGOLÁK: *Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates*. In: *Die Habsburgermonarchie. I. m. (1207–1303.) 1271–1279*; KATUS László: *Egy kisebbségi törvény születése*. In: *Uő: Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok*. Pécs, 2003, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 225–254.; NAGY Iván: *A nemzetiségi törvény – 1868: XLIV. tc. – létrejötte*. (A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének kiadványai 20.) Pécs, 1943, Szukits Könyvterjesztő Főbizománya.

40. A magyar állam és a nemzetiségek. *I. m.* 92.

gálják. Ily módon is bizonyítani kívánták az állam iránti hűségüket. A szerb és a román görögkeleti ortodox egyházak autonómiáját az Eötvös által megalkotott és ugyancsak 1868-ban elfogadott törvények szabályozták.

A nemzetiségi törvény kétségkívül megfelelt az egységesítésre törekvő, centralizált nemzetállam modelljének. Ezzel szemben a másik modellnek – például a bizottság nemzetiségi képviselői által 1868. november 24-én beterjesztett javaslat nemzetiségi egyenjogúságot szorgalmazó elképzelésének – semmi esélye nem volt arra, hogy a parlament elfogadja. A nemzetiségi képviselők tervezetükben nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy „Magyarországot történelmi népei, a magyarok, a románok, a szerbek, a szlovákok, a ruszinok és a németek közös államaként” határozzák meg, ahol a hat megnevezett nemzet teljes politikai egyenjogúságot élvezett volna az állam területi integritásának és politikai egységének biztosítása mellett. A közigazgatási egységekben, azaz a megyei törvényhatóságokban, a településeken a mindenkori többségi nyelv, második nyelvként pedig a kisebbség nyelve szolgált volna hivatalos nyelvként. A hat „államalkotó nemzet” nyelve az országgyűlésben is engedélyezett lett volna. Az iskolákban mind a hat nemzet történelmét oktatni kellett volna. Az egyetemeken és a főiskolákon az oktatás a hat nemzet nyelvén folyt volna, ami a záróvizsgákra is vonatkozott volna. A tervezet a nemzeteknek/nemzetiségeknek jogot biztosított volna arra, hogy az oktatásukat és a nemzeti kultúrájukat szabadon alakítsák ki, és nemzeti gyűléseket, tanácskozásokat tartsanak.⁴¹

Jóllehet a nemzetiségi képviselők által benyújtott tervezet kifejezetten ragaszkodott az állam területi integritásához és politikai egységéhez, mégis a föderalista megoldás irányába mutatott. A hat nemzet társulásán alapuló állam összeférhetetlen volt a magyar nemzetállammal, függetlenül attól, hogy ezen belül miként határozzuk meg a „magyarságot”. Az egységes, az ország minden polgárát magában foglaló magyar politikai nemzet Deák Ferenc által meghatározott kategóriája eleve kizárta a közösségi és területi értelemben vett autonómiajogokat úgy, ahogyan azokat a nemzetiségi képviselők tervezete tartalmazta. E tekintetben Deák azonos módon gondolkodott, mint Eötvös, akit nem tekinthetünk az elfogadott nemzetiségi törvény atyjának, pedig ez a vélemény a szakirodalomban a mai napig széles körben elterjedt.⁴² Hiszen a két nézet alternatívája – a kisebbségi probléma rendezését, illetve a centralizmus és a föderalizmus egymásnak alapvetően ellentmondó állammodelljeit tekintve – az Eötvös által kínált javaslatok

41. A nemzetiségi képviselők alternatív törvényjavaslatának szövegét lásd *uo.* 51–54.

42. Erre vonatkozóan lásd PÉTER: *I. m.* 239–540. Ugyanott a 358. és az azt követő oldalakon a szerző arra a következtetésre jut, hogy Eötvös számos történész véleményével ellentétben nem vett részt az 1868-as nemzetiségi törvény kidolgozásában.

között lelhető fel. Eötvös elképzelése azonban nem csupán túl modernnek, hanem, úgy tűnik, sokak számára érthetetlennek is bizonyult ahhoz, hogy a korszak politikai közvéleménye elfogadhatónak ítélhette volna.

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS MEGOLDÁSI JAVASLATAI

A „NEMZETISÉGI KÉRDÉSRE”⁴³

Eötvös József báró (1813–1871) Magyarországon a 19. század egyik legnagyobb politikai gondolkodója volt, aki élete során sokat foglalkozott a modern nemzetállam keretei közt kialakult többségi-kisebbségi viszonyokkal, konstruktív együttélésük problémájával.⁴⁴ Ezzel kapcsolatos ötletei és megoldási javaslatai máig megőrizték időszerűségüket, annak ellenére, hogy halála után hazájában egyre kevesebb figyelmet kaptak. Már 1848-ban feltűnt közvetítő igyekezetével, amikor az általa kidolgozott népoktatási, illetve nemzetiséginyelvtörvény-tervezeteiben kölcsönösen elfogadható javaslatokat tett a magyarság és a nemzetiségek közötti vitákban. A modern államszervezet és a nemzetiségi kérdés alapjait azonban csak a forradalom leverése után, müncheni emigrációja idején kezdte el tanulmányozni. Kora „uralkodó politikai eszméit”, a demokráciát, nemzetállamot és a nemzetiségi probléma föderális szempontú megoldásait vizsgálta. Főként Pierre-Joseph Proudhon, John Stuart Mill és Alexis de Tocqueville munkássága alapján számos fontos művet alkotott, amelyekben a többség-kisebbség problémája mindig kulcsfontosságú szerepet kapott.⁴⁵

Eötvös meg volt győződve arról, hogy a demokratikus alkotmány alapkövét a helyhatósági autonómia és az önkormányzat jelenti. Az állam abszolutisztikus törekvéseivel szemben szükséges ellensúlyt éppen ezek mű-

43. A Magyarországon máig nem csupán a publicisztikában, hanem a történetírásban is szokásos „nemzetiségi kérdés” kifejezés a nemzetállam szempontjából elválaszthatatlanul kapcsolódik ahhoz a szuggesztív konnotációhoz, hogy a többségi nemzet számára a nemzetiségek problémát jelentenek.

44. Eötvös vonatkozásában lásd KATUS László: *Báró Eötvös József*. In: Uő: *Sokszólamú történelem. I. m.* 355–374.; BAKA András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai*. Budapest, 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; SCHLETT István: *Eötvös József*. Budapest, 1987, Gondolat; PAUL BÓDY: *Joseph Eötvös and the modernization of Hungary, 1840–1870*. Philadelphia, 1972, American Philosophical Society; FELKAI László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó; JOHANN WEBER: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. München, 1966, Oldenbourg.

45. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bécs, 1851 (magyar kiadás: Pest, 1871; reprint: Budapest, 1981); Uő: *Die Nationalitätenfrage*. Pest, 1865, Verlag von Moritz Ráth (magyar kiadás: Uő: *A nemzetiségi kérdés*. Pest, 1869); Uő: *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról*. Pest, 1851.

ködése alkothatja, együtt a szociális intézményekkel. Az önkormányzatok és a társadalmi egyesületek jelenthették volna Eötvös szerint az állam demokratikus szívéét.

A nemzeti egyenjogúság ötlete – területi autonómia formájában – véleménye szerint apóriához, azaz feloldhatatlan ellentmondáshoz vezet, mert ez az elv nem oldja meg a domináns nemzet erőfölényének problémáját a soknemzetiségű államban, hanem nagy valószínűséggel annak felbomlásához vezet. Eötvös szerint az etnikailag különböző csoportok egyenjogúsága csak akkor valósítható meg, ha egyéni jogokkal és kizárólag azokkal ruházzák fel őket, vagyis személyi autonómia formájában. Eötvös itt John Stuart Millt idézi, aki szerint nem célszerű a soknemzetiségű területek különválasztása. Amennyiben felismerjük a tennivalók helyes irányát és a megfelelő lépések szükségességét, az ott élők számára egyenlő jogokat és jó törvényeket kell adni ahhoz, hogy együttélésükben megerősítsük őket.⁴⁶

Eötvös a nemzetiségek berendezkedését szabad társulásként képzelte el a kulturális szférában, elkülönülve mindennemű állami szervezettől, az egyéni jog elve alapján, az állam föderalista alkotmányának egyfajta csírasejtjeként. 1868. november 25-én tartott parlamenti beszédében, amelyet a nemzetiségi törvényről szóló általános vita keretében mondott el, a következőkben foglalta össze a helyzetet. A nemzetiségek szerinte elsősorban az egyes tartományok, megyék etnikai elv szerinti szervezését, másodsorban ugyanott az egyik nyelv dominanciáját, harmadszor a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban való részesedésnek a nemzetiségi arányok szerinti felosztását, azaz a nemzetiségek megfelelő képviselőt követelték. Eötvös ezeket a követeléseket a következő érvekkel utasította el: 1. nem létezik olyan jogelv, amelynek alapján az egyén nemzetiségi hovatartozása meghatározható lenne; 2. nem létezik olyan jogi személy, amely jogilag dönthet az egyének hovatartozásáról; 3. a lakosság etnikai keveredése az ország nemzeti (etnikai) elv alapján történő területi felosztását lehetetlenné teszi.⁴⁷

Különösen arra figyelmeztette a magyarokat, hogy a nemzeti elv csak úgy egyeztethető össze a szabadság eszményével, ha a nyelvi jogok és a nemzetiségi jogok biztosítása az állampolgárok szabad akaratán és önrendelkezésén alapszik. A nemzeti elv funkciója abban áll, hogy a szabadságjogok iránti közös elkötelezettség által a más nemzetek általi elnyomást

46. John Stuart MILL: *Considerations on representative government*. New York, 1872, Henry Holt & Company, 141. Mill ugyanott levonja a végkövetkeztetést: „It is an essential part of democracy that minorities should be adequately represented.” (A demokrácia elengedhetetlen része a kisebbségek megfelelő képviselése.) *Uo.* 151. <https://archive.org/details/considerations00mill> (2017-07-25).

47. A magyar állam és a nemzetiségek. *I. m.* 138–141.

megakadályozzuk. Amennyiben a nemzeti elv arra szolgál, hogy nemzetállamokat hozzon létre, az elnyomást és nem szabadságot jelent. Eötvös meg volt győződve a következőkről: ha elfogadjuk az etnikai alapozású nemzeti önrendelkezést, akkor számtalan kis zsarnokot teremtünk, akik hatalomra töreksenek, és az összes többi etnikai csoport felett uralkodni szeretnének. Politikai célként azt képzelte el, hogy Közép-Európában a helyi önkormányzatra és az állampolgárok szabad kulturális egyesülési jogára alapozott, multinacionális konföderáció jöhessen létre. A liberális szabadságfelfogásból kiindulva Eötvös az egyéni szabadság korlátozásaként elutasította a kisebbségek bármiféle kollektív jogát, mivel abban az ilyen kiváltságokban bővelkedő középkorba való visszalépést vélte felfedezni: „Nézetem szerint a nemzetiségi kérdés nem e haza egyik vagy másik nemzetiségének kérdése, hanem mindnyájunk közös kérdése. Aki azt hiszi, hogy e hazának egysége, melytől fennállása függ, csak azoknak fekszik érdekében, kik e hazában magyarul beszélnek; vagy aki azt hiszi, hogy szerb, román, szláv honfitársaink civilisatiója és jóléte csak szerb, román vagy szláv kérdés: az e kérdést nem érti. Meggyőződésem szerint a nemzetiségi kérdés megoldása közös feladatunk, mely egyaránt érdekünkben áll. De éppen mert e feladatot meg kell oldanunk; és mert a világtörténet összes tanúsága minket arra tanít, hogy minden kérdésnek végre megoldása csak annyiban lehetséges, amennyiben a mód, mely szerint e megoldás megtörténik, a század eszméivel és elveivel ellentétben áll: nekünk e kérdést is a jelen század eszméi szerint kell megoldanunk; e század pedig, hála a Mindenhatónak, a szabadság százada! És nincs ékes szólás, és nincs hatalom, mely minket arra bírjon, hogy a szabad versenynek, a szabadságnak teréről ismét a privilégiumok sánczai közé vonuljunk.”⁴⁸

Valójában Eötvös etnikailag semleges államot képzelt el – a 19. század szekularizált államának mintájára –, ahol a felekezetiileg különböző állampolgárok azonos jogokkal rendelkeznek. Szerinte az államnak ugyanolyan csekély mértékben kellene beavatkoznia az etnikai ügyekbe, mint a vallási kérdésekbe, azaz az etnikai önrendelkezés szabadságát a vallásszabadság modellje alapján kellene biztosítani.

Eötvös koncepciója túlságosan előremutató volt ahhoz, hogy azt egy az egyben át lehetett volna ültetni a politikai gyakorlatba; egyrészt – mint az igen hamar kiderült – elvont volt, másrészt a nemzetiségek javára túlzottan megengedőnek bizonyult ahhoz, hogy politikailag megvalósítható legyen. Az 1867–68-ban fokozatosan végső formáját felvevő magyar nemzetállam céljaival éppen az egyik legfontosabb ponton, – azaz a nemzeti és kulturális területnek a hatalomgyakorlás területétől való elválasztása szempontjából

48. Uo. 141.

volt alapvetően összeegyeztethetetlen. Mint arra fentebb már utaltunk, vitatható Eötvös szerepe a magyarországi törvényi szabályozásban. Joachim von Puttkamer szerint nem kétséges, hogy „az 1868. évi nemzetiségi törvény nagyrészt az Eötvös által megfogalmazott elveken alapult”.⁴⁹ Ez azonban csak az első és a második törvényjavaslatra vonatkozóan igaz, amelyeket 1861-ben, illetve hat évvel később, 1867 júniusában nyújtottak be a törvényhozásba. A harmadik, az 1868 nyarán készült és 1868 novemberében Deák által jegyzett végleges törvényszövegre vonatkozóan ez már csak nagyon korlátozottan érvényes, bár ez utóbbi kifejezetten Eötvös jóváhagyásával készült. Tény, hogy Eötvös elméleti szakemberként részben más nézeteket képviselt, mint politikusként. Elméletileg minden magyar szupremáciára irányuló igényt kizárt a nemzetiségi lakosság többsége felett, a gyakorlatban azonban magyar nemzete határozottságára számított. Mint azt 1861-ben Pesty Frigyesnek címzett levelében írta: „Éppen mert én is azt hiszem, hogy a szabadság eszméje hazánkban a magyarság eszméjével van összekötve; mert tudom, hogy fajunk, valamint vagyon s míveltség, úgy erély s elmebeli tehetségei által másoknál magasabban áll; mert meg vagyok győződve, hogy minden tekintetben őt illeti az első hely: azért meg vagyok győződve arról is, hogy csak szabadságra van szüksége, hogy e természetes helyét elfoglalja, s ez az az ok, melyért én a nemzetiségi kérdés nemcsak békés, de a magyarra nézve legkedvezőbb megoldását a teljes szabadságban s egyenjogúságban találok, mely itt, mint mindenben, csak az erősebbnek használ.”⁵⁰

KÖVETKEZMÉNYEK, UTÓHATÁSOK

A magyar államiság Deák által „egységes magyar politikai nemzetként” való meghatározását ugyan engedménynek szánták a nemzetiségi követelések irányában, és elképzelhető, hogy a nemzetek feletti állam ötlete ihlette. Tény, hogy a „magyar” kifejezés területileg az egész országra is értelmezhető, de a magyar nyelvben a „magyar” szóra nincs más kifejezés, mint a „magyar”.⁵¹ Ezért ezt a kifejezést kétértelműsége miatt a magyar szupre-

49. PUTTKAMMER: *I. m.* 75.

50. *Báró Eötvös összes munkái.* 20. kötet. *Levelek. Életrajz.* Budapest, 1903, Révay Testvérek, 41.

51. „A XLIV/1868. sz. törvény gyenge pontját annak kétértelműsége jelentette, amely okvetlenül a »magyar« szó használatához fűződött, amelyet – ahogy azt több független kívülálló helyesen megjegyezte – Magyarország minden állampolgárára alkalmaztak, de azt a magyarok nyelvi-kulturális közösségeként is lehetett értelmezni. A jelentések ezen egybeolvadása a reformkor óta jellemző volt a magyar liberális nacionalista diskurzusra.” PÉTER: *I. m.* 366.

máciára irányuló igény szerint is lehetett értelmezni. A dualizmus kori magyar nemzetállami liberalizmus elméleti szakértőjének számító Beksics Gusztáv félreérthetetlenül világossá tette: „Egy egységes, osztatlan állam, egy egységes, osztatlan nemzet: ez a kiindulási pont, az erőfeszítéseink célja, tetteink vezére. Ez a kategorikus imperatívusz, amelynek minden reformunk alárendelendő.”⁵²

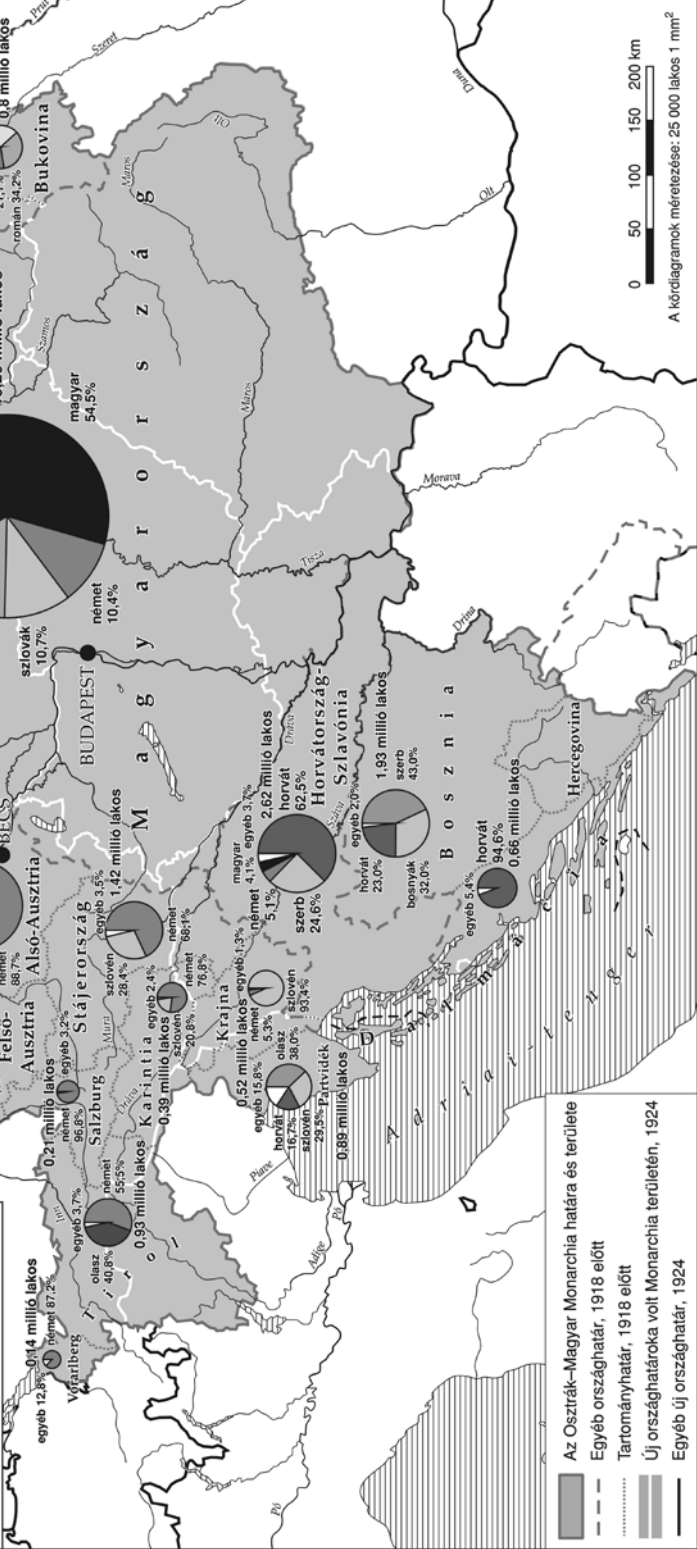
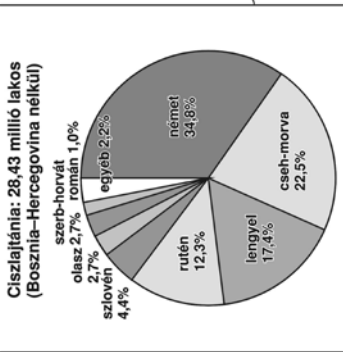
Ez a fajta alkotmányjogi értelmezés semmilyen alapot sem kínált a nemzetiségekkel való kiegyezés politikájához, miként azt Deák és Eötvös terveztek. A magyarországi politikai elitet 1848-ban, majd 1867-ben is az a cél vezérelte, hogy egyértelműen magyar nemzetállamot hozzon létre, a nemzetiségekkel kapcsolatban pedig meggyőződésének alapja az volt, hogy „saját” államának annyira vonzónak kell lennie, hogy ezen állam magyar jellegét az ország nem magyar népei sem kérdőjelezhetik meg. Andrassy Gyula, Eötvös József és Deák Ferenc generációja – akik az udvarral az osztrák–magyar kiegyezést tető alá hozták – még tudatában volt annak, hogy a nem magyar nemzetiségek politikai lojalitását csupán kompromisszumos és toleráns magatartással lehet biztosítani, ahogy ezt Deák Ferenc 1872-ben megtartott, utolsó parlamenti beszédében egyértelművé tette: „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltessük. Mert kettő tisztán áll előttem: kiirtani akarni őket istentelen barbárság volna. [...] Ellenségeinkké tenni őket: nem fekszik érdekünkben.”⁵³

52. BEKSICS Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Budapest, 1883, Athenaeum, 307.

53. *Deák Ferenc beszédei*. VI. kötet. 1868–1873. (Összegyűjtötte KÓNYI Manó.) Budapest, 1898, Franklin-Társulat, 339–340. <https://archive.org/stream/dekferenczbeszd00degoog#page/n343/mode/1up/search/342> (2017-07-20).

A SOKNEMZETISÉGŰ
BIRODALOM ÉS A POLIGLOTT
MAGYAR NEMZETÁLLAM

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ORSZÁGAI ÉS TARTOMÁNYAI, ANYANYELVI, ILL. HASZNÁLT NYELVI ADATOKKAL, 1910

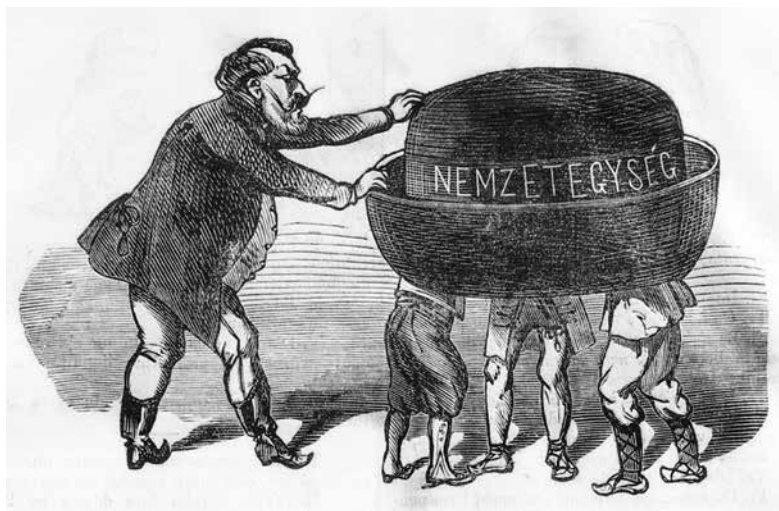
- Az Osztrák-Magyar Monarchia határa és területe
- Egyéb országhatár, 1918 előtt
- Tartományhatár, 1918 előtt
- Új országhatároka volt Monarchia területén, 1924
- Egyéb új országhatár, 1924

Nagy Mariann

KÖZÖS HAZA VAGY MAGYAR ORSZÁG?

A soknemzetiségű ország realitásai és mítoszai

Karikatúra a magyar nemzetiségi politikáról
(Ismeretlen készítő, Gur'a Satului, 1868. december 3.)

A különírt „magyar ország” jelzős szerkezet a „közös hazát” hivatott ellenpontozni, amennyiben a közös haza azt az országot jelképezi, amelyet a magyar politikai elit egyik képviselője, Eötvös József, 1848/49 tanulságait levonva, új államszervezési modellként megalkotott, s amely szerint az állam nem magyar nemzeti állam, hanem népek és nemzetek felett álló semleges intézmény, „közös haza”.¹ Írásunkban közel százötven évet felölelve arra villantunk fel példákat, hogy egyrészt a magyar politikai elit, másrészt a nemzetiségek megnyilvánulásai mennyiben közelítettek a realitásokhoz, vagy ellenkezőleg, inkább a soknemzetiségű ország fenntarthatóságának/fenntarthatatlanságának mítoszát erősítették.

A FELVILÁGOSODÁS KORA

Az 1790–1791. évi országgyűlés felirata úgy fogalmazott, hogy „az összes nemzetiségek, amelyek Magyarországot lakják, magyarok, a közös haza fiai”.² A 18. század végén a Kárpát-medence népeinek körében a felvilágosodás hatására kibontakozott a nemzeti ébredés, melynek keretében nyelvmozgalmak kezdődtek, és az identitás formálását elősegítő, az eredetmítoszokra épülő történeti munkák születtek. Mindeközben a társadalmat elválasztó törésvonal még mindig a rendi privilégiumokhoz kötődött. A rendi nemzet, a „natio Hungarica” tagjait nyelvi különbözőségük nem osztotta meg, viszont összetartotta őket a közös hazához, az uralkodóhoz való hűségük, hungarustudatuk. A „közös haza fiaiként” tartotta számon Bod Péter az „erdélyi szász és magyarországi tót nemzetből” valókat is a maga

1. „E hon külön ajkú lakói nyolcz századon át egy ország polgárainak érezték magokat, kik nyelvekre nézve slávok, oláhok, németek maradtak, de soha egy perczig nem szüntek meg magyarok lenni, s kiknél a szívfósság, melylyel saját nyelvökhöz ragaszkodtak, a hazának egységét soha nem veszélyeztette; mert valamint a másfél százados török járom alatt, ugy később is minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztosságát csak a közös haza hatalmában s szabadságában keresheté.” Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Pest, 1856, Ráth Mór kiadása. <http://mek.oszk.hu/06800/06839/06839.htm> (2017-07-11).
2. Idézi KATUS László: *Magyar nemzetiségi politika. 1790–1848*. In: *Sokszólamú történelem. Katus László válogatott tanulmányai és cikkei*. Szerk. NAGY Mariann – VÉRTESI Lázár. Pécs, PTE BTK Történelem Tanszékcsoport, 2008, 181.

több mint ötszáz tudóst bemutató, a 18. század közepén készített összeállításában: „[...] azok mind olyanok, akiktől nem lehet sajnálni a magyar nevezetet. Ugyanis azok magok is magyaroknak vallották az idegen országban magukat; írásaik által is nagy ékességére voltak a magyar nemzetnek, az idegen országbéliektől is magyaroknak tartattak. Megmutatták azt szorgalmas fáradságokkal, hogy ők méltán megérdemlik, hogy hazafiainak neveztessenek.”³

Az etnikailag – nyelvileg, kulturálisan – és felekezetiileg egyaránt sokszínű Magyar Királyságnak a kormányzását, közigazgatását megkönnyítette, hogy a 19. század első feléig latin volt az államélet, valamint a közép- és felsőoktatás hivatalos nyelve. A közigazgatásnak és a bírásoknak a néppel közvetlenül érintkező szintjein, az egyházközégekben, az alsófokú iskolákban, a szakmai testületekben azonban mindenütt a helyi lakosság anyanyelve érvényesült, ami még II. József – halálos ágyán egyébként viszavont – németesítő nyelvrendelete következtében sem sérült. A vegyes lakosságú vidékek nemessége, értelmisége, polgársága általában többnyelvű volt. A következő ötven évben, azaz a 19. század első felében Szent István soknyelvű országában a nyelvválasztás egyre inkább nem pusztán kommunikációs kérdésként, hanem a kulturális-politikai önazonosság kulcselemeként merült fel.⁴

A REFORMKOR

A reformkor magyar liberálisai – Kölcseytől Wesselényiig, Eötvöstől Kossuthig – valamennyien azt vallották, hogy a nemzetiségek románul, szlovákul, szerbül stb. beszélő magyarok, s „terjeszteni kell a nyelvet és nemzetiiséget mindenek előtt”.⁵ Ennek érdekében 1790-től országgyűlésről országgyűlésre újabb és újabb nyelvtörvények születtek arról, hogy az addig a hivatali életben, sőt a középiskolai és felsőoktatásban egyeduralmodó latin nyelvet váltsa fel a magyar nyelv. Az 1839–1840. évi országgyűlésen tárgyalta és elfogadta, majd az uralkodó által szentesített VI. törvénycikk választónak tekinthető a nyelvi küzdelemben, a közélet latin helyett magyar nyelvűvé tételében. A törvény 4., 7. és 8. paragrafusai ugyanis rendkívüli

3. BOD Péter: *Magyar Athenas*. 1766, 30–31. <http://mek.oszk.hu/01800/01811/html/> (2017-07-11).

4. ALMÁSI Gábor – LAV ŠUBARIĆ: *Introduction*. In: *Latin at the Cross-Roads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Eds. ALMÁSI Gábor – LAV ŠUBARIĆ. (Central and Eastern Europe. Regional Perspectives in Global Context. Series 5.) Leiden–Boston, 2015, Brill, 20.

5. SZÉCHENYI István: *A Magyar Akadémia körül*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981, 37.

mértékben sértették a közös haza nem magyar nyelvű lakosainak nyelvhasználati jogait. Például a 4. paragrafus előírta, hogy az egyházi hatóságok a világi hatóságokkal ezentúl magyar nyelven kötelesek levelezni az ország határain belül. A 7. paragrafus szerint három év múlva ott is magyarul kellett vezetni az anyakönyveket, ahol nem magyarul prédikáltak a lelkészek. Végül a törvény 8. cikkelye elrendelte, hogy a magyarnyelv-tudás a lelkészek, káplánok és plébánosok alkalmazási feltétele.⁶ 1844-ig azonban, amikor a törvény kimondta, hogy az országgyűléshez bocsátott bármiféle királyi leirat és válasz, az országgyűlés nyelve, a perek minden szinten, a Helytartótanács jegyzőkönyvei és bármely hatósághoz küldött rendelkezései, valamint a közoktatás nyelve kizárólag magyar lehet, azaz köznyelvi megfogalmazásban a magyar lett az államnyelv, még realitás volt mind a szlovákok, mind a horvátok részéről a latin mint diplomatikai nyelv megtartása iránti küzdelem. Éppen ezért nem véletlen, hogy 1842 nyarán az evangélikus szlovák szuperintendensek, lelkészek és tanárok felségfolyamodványban fordultak az uralkodóhoz, azt kérve, hogy az évszázados szokásoknak megfelelően a latin nyelvet használhassák minden egyházi ügyükben, nevezetesen az egyházi anyakönyvekben és jegyzőkönyvekben. „Hiszen a magyar nyelvű anyakönyvi kivonatok és bizonyítványokat mint használhatatlant és érthetlent a külföldről, így Poroszországból és Szászországból, de még az ausztriai országokból, Csehországból, Morvaországból, Galíciából, Ausztriából is visszaküldik nekünk, míg a latin nyelv egész Európában érvényben van.”⁷

Széchenyi István a korabeli liberális politikai elit tagjaival együtt vallotta, hogy „olvasztói felsőbbsséggel kell bírni”, azaz valamennyien együtt hittek az asszimiláció elkerülhetetlen és egyedül üdvözítő voltában, hogy „a roppant számú német- és szlávban el ne olvadjunk”. 1842 novemberében ő is megszólalt a magyar nyelv ügyében, és izzó hangulatú beszéddel nyitotta meg az Akadémia évi közgyűlését. Volt, aki Bécs ügynökét vagy éppen a pánszláv gondolatok terjesztőjét látta benne, mivel beszédében arra figyelmeztetett, hogy „nem elég mai időkben törvényeket írni; de azok iránt szimpátiát is kell gerjeszteni. És ha valaki olyas törvénynek nem hódol, mely előtte gyűlöletes, melytől természete visszaborzad, sújthatja őt a betűnek szigorúsága ugyan, de célját veszti; mert mártírt emel, ez pedig fanatizmust szül.”⁸ Széchenyi azonban arra is figyelmeztetett, hogy egy nyelv elsajátítása még nem jelenti

6. 1840. évi VI. törvénycikk a magyar nyelvről. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5202> (2017-04-21).

7. A szlovák evangélikus szuperintendensek, lelkészek és tanárok beadványa az uralkodóhoz. In: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. PAJKOSSY Gábor. Budapest, 2003, Osiris, 154.

8. SZÉCHENYI: *I. m.* 44.

a teljes kulturális azonosulást, akár vissza is fordítható: „ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, miképp neki ezért már magyarrá is kellett volna alakulnia. [...] Nyelvet, nemzeti sajtóságot, ily felette könnyűszerrel azonban, én legalább úgy hiszem, még csak biztosítani sem lehet, s annál kevesebbé szilárdabb s tágabb alapokra állítani; minthogy – és itt különös figyelemért esedezem – a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása még a szívnek, és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékebben szóló is, korántsem magyar még.”⁹ Szavai az 1843/44. évi országgyűlésen nem találtak meghallgatásra. 1844-ben a II. törvénycikk minden téren elrendelte a magyar nyelv használatát, türelmet csak Horvátország kapott hat évre, a többi nép nyelvi jogainak törvényes biztosítására senki nem gondolt.

A magyar politikai elit hitt abban, hogy a szabadság közös égisze alatt a jobbágyság és a rendi kiváltságok eltörlésével, az állampolgári jogegyenlőség és a közteherviselés megvalósításával, a polgári jogviszonyok és intézményrendszer meghonosításával majd egybeolvad a sokféle nemzetiség, mert csak egy politikai nemzet van: a magyar. S mi volt a realitás? A Fényes Elek által gyűjtött adatok szerint 1840-ben a magyar korona országaiban élő, mindössze 37 százaléknyi, azaz 4,8 millió magyar (Horvátországot és Erdélyt nem számítva sem jelentett ez a létszám többet, mint 45 százalék). A korabeli Magyarország (Erdély és Horvátország nélkül) 9,6 milliós lakosságában – létszámuk alapján csökkenő sorrendben – a szlovákok, románok és németek létszáma is meghaladta az egymillió főt, és együtt közel négymillió főt tettek ki. Erdélyben pedig a nem egészen félmilliót számláló magyar etnikummal szemben egymillió román élt.¹⁰

1848 törvényeiben hiába keressük a nemzetiség szót, továbbra is pusztán nyelvkérdésként tekintettek rá, és abban is korlátozó módon. Az V. tc. 3. §-a szerint választható volt mindaz, aki választó, ha életének 24. évét

9. Uo. 30. Az „akadémiai beszéd” egyszersmind a mások nyelvi érzékenységét sértő magyar nacionalizmus kritikáját is megfogalmazta: „A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi. S hány ily külmázos dolgozik a haza meggyilkolásán, ki, mert éppen nincs más tulajdona, és a vak hév által mégis felhőkbe emeltetik, azok hazafiságát is gyanússá teszi, homályba állítja, sőt ellenük antipátiát és gyűlöletet gerjeszt, kik szeplőtlen kebellet, minden efféle undok salakutl menten, a honszeretet legtisztább szellemében kapcsolvák vérükhöz. S ím, ez fő oka, miért áll a magyar hazafiság sokkal kisebb becsben, sőt, nem legtisztább fényben a világ nagy színpadán, s miért nem képes civilizációi szimpátiát s hódító közvéleményt gerjeszteni a legmagasztosb magyar polgári erény is odakünn. Ám mert annyi bitor fényű álhazafiságtul van környezve és elrútítva, mely tapsot arat s bálványul emeltetik idebenn.” Uo.

10. KATUS László: *Multinational Hungary in the Light of Statistics. (Separatum)*. In: *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed. GLATZ Ferenc. Budapest, 1990, MTA Történettudományi Intézet, 117.

betöltötte, s a törvény azon rendeletének, miszerint a törvényhozási nyelv egyedül a magyar, megfelelni képes. A XVI. tc. 2. § e) pontja szerint pedig a megyei hatóságok köztanácskozási nyelve mind a gyűléseken, mind a bizottságokban Magyarországra nézve egyedül a magyar, a kapcsolt részeken (azaz Horvátországban) anyanyelvüket használhatják.¹¹ Már 1848/49-ben bebizonyosodott, hogy a remény, miszerint a szabadság közös égíse alatt egyesülő hazában a nemzetiségi kérdés megoldódik, illúzióknak bizonyult. 1848/49 azon eseményei, amikor a nemzetiségek szembefordultak a magyar szabadságharc ügyével, a magyar politikai elit több tagját – például Szemere Bertalant, Kossuth Lajost, Eötvös Józsefet – is arra készítették, hogy újragondolják és átértékeljék a nemzetiségi kérdés problematikáját, és új utakat keressenek.

Kossuth kútahtyái alkotmánytervének 1859-ben megjelent harmadik változata szerint a nyelvközösség a vallási közösséghez hasonlóan társas érdek, amelyet társadalmilag elő kell mozdítani az államban, és nem az állam fölé emelni. Saját felekezeteiből kiindulva javasolta, hogy a nemzetiségi kérdésben az evangélikus egyház önkormányzati szervezetéhez hasonlóan járjanak el, mivel annak „tagjai más vallásúakkal keverten szét voltak szórva az egész hazában, mégis teljes társadalmi egységgel bírt, s – anélkül, hogy magának territoriális hatóságot követelt volna az országnak egy talpalatnyi földje felett is – az egyházi érdekek körében (az iskolákat is beleértve) tökéletes és sikeres önkormányzatot gyakorolt”.¹²

Ezt kellett volna megvalósítani Kossuth szerint a nemzetiségi ügyben is, mivel az is társas ügy, akár a vallás. „Az egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik előmozdítása végett társaságba állnak községenként, képviselő útján kerületi egyleteket képezendnek, s a kerületeket egy köz nemzeti egyletbe összeforrasztandják; adnak magoknak oly szerkezetet, amint nekik tetszik; választanak nemzeti főnököt, címezendik őt vajvodának, hospodárnak, amint tetszik; egyesítendik, ha úgy tetszik, nemzeti társasegyletükkel egyházuknak, iskoláiknak kormányzatát; csinálnak maguknak szabályzatokat, kormányozandják egyletüket ezen szabályok szerint, szóval társas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodandnak mindazon erkölcsi s társas érdekek előmozdításáról, miknek

11. 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselő alapján választásáról. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5273> (2017-03-27); 1848. évi XVI. törvénycikk a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5284> (2017-04-27)
12. Kossuth Lajos: *Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására (A kútahtyái alkotmányterv)*. In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. I. m. 389.

öszvegét »nemzetiségnek« nevezjük.¹³ De vajon volt-e realitása Kossuth alkotmánytervében a protestáns felekezetek mintájára megalkotott személyi autonómia elvének, amelyhez általános és titkos választójog is társult volna?

EÖTVÖS ESZMÉI

Eötvös József szintén az emigrációban írta meg a magyar eszmetörténet egyik legjelentősebb, két kötetben napvilágot látott, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művét. Az 1851-ben megjelent első kötetben, ahogy arra legutóbb Demeter M. Attila rávilágított,¹⁴ arra a következtetésre jutott, hogy nem létezik a gyakorlatban a nacionalizmusnak a szabadsággal összebékíthető formája, mivel a nemzetiségi eszme nevében az egyes nemzetiségek mindig korlátlan nemzeti szuverenitásra irányuló igényeket fogalmaznak meg. „Mindazon törekvések, melyek a szabadság és egyenlőség valósítását tűzik ki céljokul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfelség eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indítatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztessek meg.”¹⁵ Eötvös szerint ezért az állam feladata az egyéni szabadság biztosítása. A második kötetben új államszervezési modellt alkotott, amely szerint az állam nem magyar nemzeti állam, hanem népek és nemzetek felett álló semleges intézmény, „közös haza”. S ebben az államban az egyént az állammal szemben a megyei, városi és községi önkormányzatok, valamint a civil egyesületek védik, ezek a szinterei nyelvi-nemzeti és kulturális igényei kielégítésének. Így válik lehetővé egyrészt a történeti jog és szabadság, másrészt a nyelvi önrendelkezés megvalósulása. Már a reformkorban is hangsúlyosan a centralisták programját képező valódi, alulról szerveződő önkormányzatiság, civil társadalom, egyesületek létrehozásának fontossága Eötvösnek ebben a munkájában újból teret kapott. Meggyőződése volt ugyanis, hogy ezzel lehet meggátolni az állami önkényuralmat és a forradalmakat. Eötvös

13. Uo.

14. DEMETER M. Attila: *Eötvös József nemzetiségi nézetei az Uralkodó eszmékben, valamint 1865-ös brosúrájában, A nemzetiségi kérdésben*. In: *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Szerk. GÁNGÓ Gábor. Budapest, 2013, ELTE Eötvös József Collegium, 126.

15. EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. kötet. (A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta OLVÁNYI Ambrus.) <http://mek.oszk.hu/06600/06619/html/01.htm> (2016-10-03).

szerint meg kell szűnjön annak lehetősége, hogy „a többségi nemzet az állam korlátlan hatalmát igénybe véve elnyomja a kisebb nemzetiségeket”.¹⁶

Az 1860-as évek magyar liberális elitjének felfogásában, amint azt Katus László is hangsúlyozza,¹⁷ a nemzetiségi kérdés megoldásának még mindig a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, az önkormányzat elvén alapuló közigazgatási rendszer kialakítása jelentette a domináns elképzelést. Az állam az ő szemükben nem magyar nemzeti állam, hanem az itt élő népek „közös hazája”, melynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad kifejlődését biztosítsa. 1861-ben a magyar országgyűlési képviselők többsége még elsődleges kérdésnek tartotta a nemzetiségekkel való megegyezést. Ezt mutatta az is, hogy a tizenkét évnyi szünet után összehívott országgyűlés – majdnem felerészben nem magyar képviselőkkel álló – nemzetiségítörvény-előkészítő bizottságot állított fel Eötvös József indítványára.¹⁸ A bizottság elkészült a törvénytervezettel, mellyel végül csak két nemzetiségi képviselő nem értett egyet, ők különvéleményt fogalmaztak meg. A törvénytervezet azonban nem került az országgyűlés elé, mivel az uralkodó feloszlatta, s utána kezdetét vette a Schmerling-provizórium.

Az, hogy a nemzetiségi kérdés az 1861-es országgyűlésen központi szerepet kapott, részben annak is köszönhető, hogy 1861 áprilisában a szerbek Karlócán, júniusban pedig a szlovákok Turócszentmártonban tartottak kongresszust. Jelentős különbség volt a kettő között: míg a szerbek határozatokat, melyben egy új Szerb Vajdaság megszervezését kívánták Magyarországon belül, az uralkodónak, a szlovákok memorandumukat, az alkotmányos utat betartva, az éppen ülésező országgyűlésnek juttatták el. A szerbek határozatát az országgyűlési képviselők informális úton megkapták, de nem foglalkoztak vele.

Az 1861. június 7-én Turócszentmártonban elfogadott szlovák nemzeti memorandumot, amelyet nem az elszakadás szándéka, hanem a térben is kijelölhető szlovák nemzet autonómiájának igénye szült, a magyar politikusok elutasítással fogadták. A memorandum központi gondolata a szlovák nemzeti önállóság elismerésének követelése volt, elutasítva az 1832 és

16. DEMETER: *I. m.* 130.

17. KATUS László: *Egy kisebbségi törvény születése*. In: Sokszólamú történelem. *I. m.* 2008, 236.

18. Eötvös a következő szavakkal indokolta a bizottság munkájának szükségességét: „Itt nincs senki, aki a hazában lakó különböző nemzetiségek iránt mást érezne, mint a legnagyobb testvériséget és a tökéletes jogegyenlőség érzetét, s azon meggyőződést, hogy éppen a tökéletes egyenlőségben fekszik a hazának jövője.” Eötvös József felszólalása. *Az 1861. április 2-án Pesten összegyűlt Országgyűlés Képviselőházának naplója*. II. Pest, 1861, 88–90.

1848 között elfogadott törvényeknek azt a központi törekvését, amely csak a magyarokat ismerte el nemzetnek, és egyedül a magyar nyelvről szóltak: „mint nemzetiről és hazairól, egyedül a magyarok nemzeti fejlődéséről s nyelvöknek kiművelődéséről gondoskodnak, mirőlunk ellenben említést sem tesznek, mintha mi, legidősb örökösei e közös hazának, saját hazánkban nem is léteznénk”.¹⁹ „Hazánk egységét” hangsúlyozva „a kor szellemével s az élet szükségével megegyező államszervezet” létrehozását kívánták. Ennek része, hogy az általuk lakott felső-magyarországi szláv kerületben mind a polgári, mind az egyházi életben, valamint az iskolákban egyedüli hivatalos nyelv a szlovák lenne. Ugyanakkor kijelentették: „...mi, felső-magyarországi szlávok nem vagyunk annyira önzők, hogy a nemzetek közti egyetértés kedvéért a magyar nyelvnek kellő határok közé foglalt diplomatiáját elleneznők [...], de azért, hogy testvéreinknek, a magyaroknak tetteles bizonyítványát adjuk annak, miszerint mi ott, ahol a közös haza s a benne lakó nemzetek boldogsága, egyetértése forog kérdésben [...], nemzeti jogainknak egy részét [...] feláldozni képesek vagyunk.”²⁰ A magyar országgyűléshez magyar fordításban eljuttatott memorandum „a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerület [*hornouhorské slovenské okolie*]” létrehozásában látta a „felső-magyarországi szláv nemzet individualitásának” és a „nemzeti jogegyenlőség megvalósításának” garanciáját.²¹

A DUALIZMUS KORA

Eötvös József politikusként, vallás- és közoktatásügyi miniszterként 1867 és 1871 között a gyakorlatban is megvalósíthatott valamit az elméleti munkáiban kifejtett elképzeléseiből. Realitássá váltak-e leírt gondolatai? Részben igen. A kiegyezés után a nemzetiségi törvény értelmében „a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is az egyes honpolgárok az állam törvény-szabta felügyelete alatt társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak”.²² En-

19. *A felső-magyarországi szlávok (szlovákok) nemzeti gyűlésének kívánságai.* In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. I. m. 425.

20. *Uo.* 429.

21. KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* I. kötet. 1867–1890. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 30. <http://adatbank.ro/cedula.php?kod=1049> (2017-07-11).

22. 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5366> (2017-04-28).

nek jegyében százával létesültek tehát az Eötvös szerint oly fontos civil egyesületek a nemzetiségek körében is: olvasóköri, dalárdák, színjátszó társaságok, tudományos egyesületek, de valamennyi nemzetiség létrehozta már a kiegyezés előtt központi jellegű kulturális intézményeit is, például az erdélyi román Astrát, a ruszin Szent Bazil Társulatot, a szerb Matica srpskát, a szlovák Matica slovenskát.

Másrészt viszont nem váltak valóra Eötvös papírra vetett elképzelései. A nemzetiségi törvény előkészítő bizottságában miniszteri kinevezése előtt még ő is részt vett a törvény szövegezésében, amely a képviselők által elfogadott formájában már eltért Eötvös elképzeléseitől. Nem tette például kötelezővé a törvény a megyei tisztviselők számára, hogy a hivatalokat felkereső állampolgárokkal anyanyelvükön tudjanak érintkezni, vagy hogy a megyék hivatalos nyelvét a többség választhassa meg. Ezeket az 1866-ban a nemzetiségi törvény előkészítésére megválasztott nemzetiségi albizottság javasolta ugyan, de különösen az utóbbi javaslat széles körű tiltakozást váltott ki a képviselők körében: „Oly törvény – írta Zemplén megye –, amely e nagy politikai testületeket magyar nemzeti jellegükből kivetkőztetné, egy oly polyglott államot teremtene, mely lehetne ugyan egy ideig szabad, talán virágzó is, de magyar semmi esetre sem – későbbben pedig polyglott természeténél fogva szükséggéppen felbomolnék.”²³

Az 1870-es években betiltották a szlovák Matica egyesületet. Ebben és a három szlovák nyelvű állami kisgimnázium bezáratásában – pánszláv izgatásra hivatkozva²⁴ – jelentős szerepet játszott Zólyom alispánja, Grünwald Béla, aki később Besztercebánya országgyűlési képviselője lett. Ő már ekkor, 1874-ben kiállt a nacionalizmus mellett a szabadelvűséggel szemben: „A jövő nemzedék jobban fogja magasztalni politikai bölcsességünket, ha egy erős, compact magyar államot fog tőlünk örökölni, néhány, nekünk szabadelvűnek látszó intézmény nélkül, mint ha szabadelvűségünk hírét hagyjuk rá a magyar állam nélkül.”²⁵ Deák két évvel korábban az újvidéki szerb gimnázium állami támogatása tárgyában többek között a következőket mondta: „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai

23. Idézi KATUS: *I. m.* 2008, 243.

24. „A dualizmus kori szlovák nemzeti fejlődés szempontjából a korabeli magyar nemzetiségi politikában is érvényre jutó grünwaldi nézeteknek rendkívül súlyos következményei voltak: a szlovák nemzeti öntudat, nemzeti érzés bármely megnyilvánulása, tudatos ápolása Grünwald felfogásában már pánszlávizmusnak minősült. [...] A 'pánszlávizmusnak' ez a parttalan – és a gyakorlatban számtalan félreértésre, önkényes eljárásra, megfigyeltetésre okot, ürügyet adó – meghatározása a felvidéki magyar nemzetiségi politika alighanem legsúlyosabb koncepcionális tévedésének bizonyult.” SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995, Kalligram Könyvkiadó, 68–69.

25. GRÜNWARD Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*. Budapest, 1874, Ráth Mór kiadása.

nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyújtassék neki gyermekei nevelésére, kiművelésére. Legyen bár az országban 300 gimnázium, ha valamely vidéki gimnázium nem azon a nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve: akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele. [...] Hami a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, hogy velök a magyar viszonyokat megkedveltessük.”²⁶ Grünwald Bélára azonban ez nem volt hatással, holott Deák beszédének soraiban Széchenyi szavai is újra életre keltek. A nemzetiségek nem álltak jól anyanyelven oktató közép szintű intézményekkel. Anyanyelven oktató középiskolái csak a románoknak (7), a szerbeknek (1) és az erdélyi szászoknak voltak (9).²⁷ Ezeket azonban nem az állam tartotta fenn. Ennek oka az volt, hogy a nemzetiségi törvény 26. paragrafusára szerint „[...] bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak éppen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel vagy társulás útján alsó, közép- és felsőtanodákat felállítani.”²⁸ Bár a törvény 17. paragrafusára úgy szólt, hogy „[...] a közoktatás sikerére a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja lévén, köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik”²⁹ – egyetlen állami fenntartású középiskola sem létesült a nagyobb tömbben élő szlovákok, szerbek, románok vagy németek lakta vidékeken.

Miközben egyetértünk Gyáni Gábor azon megállapításával, hogy az asszimiláció reálfolyamatainak tekintetében nem a politikai akarat (nemzetiségpolitika), hanem a közösségek/egyének valós életviszonyaiban végbemenő folyamatok a főszereplők,³⁰ nem hagyhatjuk figyelmen kívül egyrészt azokat a törvényi kereteket, azaz jogi realitásokat, amelyeket a magyar nemzetiségi politika a nyelvkérdés, az oktatás vonatkozásában a hosszú 19. század folyamán létrehozott, másrészt az ezen törvények folyamánként bekövetkező változásokat, például az alsófokú oktatásban. A nemzetisége-

26. Deák Ferenc beszéde az újvidéki szerb gimnázium állami támogatása tárgyában (1872. január 23.). In: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. kötet. 1867–1892. Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952, 292–293.

27. KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó, 572.

28. 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5366> (2017-04-28).

29. *Uo.*

30. GYÁNI Gábor: *Történelemszakkurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 120.

ket ugyanis a legtöbb sérelem az iskolaügy terén érte mind törvényi szinten, mind pedig a gyakorlatban.

Az Eötvös József-féle 1868. évi népoktatási törvény a községi elemi népiskolák tannyelvére vonatkozóan még a következőképpen rendelkezett: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajku községben ez okból oly tanító alkalmazandó, a ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, különböző ajku segédtanítók is választanak.”³¹ Eötvös eszmetársa, a hajdan szintén centralista Trefort Ágoston miniszterként azonban nemcsak az említett három állami szlovák kisgimnázium bezárásához adta nevét, hanem hivatali idejében, 1879-ben született meg az a törvény is, amely, szemben a népiskolai törvény idézett paragrafusával, elrendelte „bárminemű nyilvános népiskolában” a magyar nyelv tantárgyként való tanítását, s a törvény elfogadását követő három év után tanítói oklevelet is csak az kaphatott, aki a magyar nyelvet beszédben és írásban úgy elsajátította, hogy képes volt azt tanítani is.³²

Míg 1880-ban a 15 681 népiskola 53,2 százalékában a nem magyar gyermekek még anyanyelvükön tanulhattak, 1905-ben ez az arány 29,4 százalékra csökkent. Igaz, az iskolák 13 százalékában a magyar oktatási nyelv mellett „kiszegítő nyelvként” alkalmazták az adott településen élő nemzetiség nyelvét. 1905-ben például a német gyermekek 40 százaléka, a szlovákok 30 százaléka járt olyan iskolába, ahol még „kiszegítő nyelvként” sem használták anyanyelvüket.³³ Mindeközben Sáros megyében Kovács I. Gábor alapos kutatásai³⁴ alapján tudjuk, hogy a megye népiskoláinak tannyelve még a millenniumi ünnepek idején is nagyjából megfelelt mind az Eötvös-féle népiskolai, mind a nemzetiségi törvénynek. Sáros megyében tehát 1896-ban még nem volt észrevehető következménye az 1879-ben hozott törvénynek. És valószínűleg sok más helyen sem az országban.

Beksics Gusztáv, a Szabadelvű Párt egyik meghatározó, a magyarosodást nyíltan szorgalmazó ideológusa írta 1903-ban: „Nem kevesebb, mint 18 törvényhatóságban a nem magyar anyanyelvű lakosságnak még 10 százaléka sem tud magyarul. Mily szomorú képe ez a nyelvi asszimilációnak!

31. 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. 58. §. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> (2017-04-28).

32. 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5848> (2017-04-28).

33. KATUS: *I. m.* 2012, 571.

34. KOVÁCS I. Gábor: *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.* Budapest, 2011, L'Harmattan, 321–410.

Valóban itt az ideje a közoktatási reformnak. Lehetetlen tovább túrnünk azt az állapotot, hogy a perifériákon szinte nem létezik a magyar nyelv. Sőt, hogy itt minden más nyelvvel inkább boldogulhatni, mint a magyarral.”³⁵ Beksics és a kortárs gondolkodók, valamint politikusok számára a „nagy magyar állam és nagy magyar nemzet” eszményképe Mátyás király 15. század végi országa volt, melynek nemcsak külső viszonyait, hanem „nemzeti percentjét” is „a magyarság expanzításával” és az asszimilációval kívánták elérni, hogy „az új Magyarországnak nemzeti száztóljaja [értsd: százaléka] ismét 70-80” lehessen.³⁶ Bár ezek a sorok már inkább a mítoszok világába vezetnek bennünket, 1882-ben az viszont a valóság része volt, amint azt Berecz Ágoston feltárta, hogy Bánffy Dezső Szolnok-Doboka megye főispánjaként utasításba adta a keresztnevek magyarra fordítását minden hivatalos dokumentumban.³⁷ Sőt húsz évvel később *A magyar nemzetiségi politika* című könyvében Bánffy már azt állította, hogy az egységes nemzeti államnak arra is szüksége van, hogy „ne csak fiai, hanem hegyei és völgyei is magyar neveket viseljenek”.³⁸ Ezzel gyakorlatilag elismerte a miniszterelnöksége idején, 1898-ban született helynévtörvény valódi célját, amely szövegében egy szóval sem említette a helynév-magyarosítás kívánalmát. Az 1898. évi IV. számú törvény ugyanis a helynevek egységesítésével közigazgatási, kereskedelmi és honvédelmi szempontból tagadhatatlanul és vitathatatlanul fontos érdeket szolgált, végeredményét tekintve azonban a 20. század első éveiben a szlovák nemzetiségi terület községneveinek fele a törvény alapján új alakot nyert, melyek közül a lényegibb törzsnévváltozás az összes községnevek egyharmadának megváltoztatását hozta.³⁹

Példáink alapján joggal tehetjük fel a kérdést, hogy a kor uralkodó ideológiái, a liberalizmus és a nacionalizmus közül melyik volt meghatározóbb a dualista magyar politikában, különös tekintettel a nemzetiségi politikára. Már a korszak elején felvetette a kérdést Kecskeméthy Aurél is, midőn azt írta naplójában: „Magyarországon két politikai irány között volna ésszerűleg választás. Vagy a magyar nemzet történeti suprematiája megőrzését tartani szem előtt: akkor mellőzni kell a szabad intézményekkel s

35. BEKSICS Gusztáv: *Közjogunk és nemzeti törekvésünk*. Budapest, 1903, Athenaeum, 199–200.

36. *Uo.* 204.

37. BEREZ ÁGOSTON: *Floreas into Virágs: State Regulation of First Names in Dualist Hungary*. Austrian History Yearbook 47 (2016), 113.

38. Bánffy Dezső: *A magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1903, Légrady Testvérek, 38.

39. BERGMANN Hajnalka: *Az 1898. évi IV. törvénycikk a község és egyéb helynevekről*. Kézirat. Pécs, 2009; SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995, Kalligram, 92–93.; KATUS László: *Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg*. In: *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918*. Hrsg. Péter HANÁK. Budapest, 1966, 149–216.

autonomiával, a liberalizmussal és demokrát szóvirágokkal való tetszelgést, és a nemzetnek magának lemondani bizonyos politikai jogkör élvezetéről, melyet a nemzetiségek ellene használnak: vagyis rendszerezett dictatura, erős összpontosítás, magyar nyelven. Vagy ellenkezőleg, azon meggyőződésből indulni ki, hogy a magyar nemzet nyelvi suprematiája tarthatatlan, a nemzetiségek merő institúciók által féken nem tarthatók: és ekkor a polyglott állam eszméjét a szabad intézményekkel kapcsolatban a következőképpen vinni.”⁴⁰ Beksics már 1884-ben azt vallotta: „Ha a liberalizmus és a magyar érdekellentétben állna egymással, akkor minden fontolódás nélkül feláldoznám az előbbit az utóbbinak oltárán.”⁴¹ Úgy véljük, hogy különösen az 1890-es évektől az egységes és nemzeti állam érdekében valóban feláldozza a magyar politikai elit a liberalizmust.

A 19. és 20. század fordulójának nemzedéke eltávolodott Eötvös József és társainak szellemiségétől. Ezt bizonyítja Eötvös unokájának, Návay Lajosnak (1870–1919) a pályafutása is, aki Beksics hűséges követőjének bizonyult. Návay a battonyai kerület képviselőjeként és az országgyűlés alelnökeként jelentetett meg egy cikket *Apponyi törvényei* címmel Magyarország leghosszabban fennállt enciklopédikus folyóiratának hasábjain, a *Budapesti Szemlé*ben 1909-ben. A húszoldalas írás sokkal inkább tekinthető politikusi beszédnek, mint szakértői hatástanulmánynak. Ebben Návay arra tett kísérletet, hogy kifogja akár a nemzetiségek, akár a még nagyobb szigort kívánó magyar nacionalista politikusok vitorlájából a szelet. A népoktatást teljes mértékben államosítani szándékozó képviselőtársaival⁴² szemben így érvelt: „A szabad alkotmány lényegével jön ellentmondásba az, a ki az államhatalom részére vindikálja azon kizárólagos jogot, hogy polgárai érületét céljainak megfelelően idomíthassa [...] az állam befolyása itt sem terjedhet annál tovább, mint megjelölni azokat a követelményeket, melyeket az állam az oktatás közvetlen eredményétől vár.” Ugyanakkor egyértelműen támogatásáról biztosította ezt a csoportot, amikor így fogalmazott: „[...] egyetlen állam sem tűrheti közömbösen, hogy egyes iskolákban az állam törvényei ellen izgassanak [...] az iskola nem küzdelmi eszköz, de a békés és fokozatos előkészítője [...] egy közös és mindnyájunkra nézve egyaránt fontos cél szolgálatában.” Návay nem avat be, de ez a közös cél minden bizonnyal az „egységes osztatlan nemzet”.⁴³

40. Idézi KATUS László: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története*. In: *Magyarország története 1848–1890*. II. kötet. Főszerk. Kovács Endre. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 1358.

41. *Uo.* 1359.

42. 1900-ban az elemi iskoláknak mindössze tíz százaléka állt állami fenntartásban.

43. Návay Lajos: *Apponyi törvényei*. Budapesti Szemle, 1909/137. 1–22.

A törvény lényegét Náray a tanítói fizetések rendezésében ragadta meg, és elsiklott azon tény fölött, hogy a felekezeti és községi iskolák tanítóit diszkriminálta a törvény az állami iskolák tanítóival szemben, akiknek a korpótlékát magasabban állapították meg, és egész szolgálati idejük beleszámított a korpótlékukba, míg a nem állami elemi iskolákban oktatóknak csak az 1893 óta eltelt idő. Egyáltalán nem foglalkozott a nemzetiségekre nézve legsérelmesebb paragrafusokkal sem. A törvény 18. paragrafusa például megsértette a népiskolai törvényt, miszerint „az ismétlői tanfolyam tanítási nyelve kizárólag a magyar”. Ugyanez a paragrafus a paritás elvét is sértette akkor, amikor így rendelkezett: „a hol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, a melyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, a kiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja: a válás- és közoktatásügyi miniszter elrendelheti, hogy ezek számára a magyar nyelv használtassék mint tannyelv; ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a húszat eléri, vagy az összes beírt növendéknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskola-fenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban. Minden oly népoktatási tanintézetekben azonban, a melyekben az állam nyelve van egyedüli tanítási nyelvvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható.”⁴⁴

A magyar nemzetiségi politika irányvonalát jól mutatják a Horthy-korszak meghatározó kultuszminiszterének, gróf Klebelsberg Kunónak még miniszterelnökségi osztályvezetői pozíciójában 1903 és 1910 között született javaslatai a kivándorlási politikával, illetve a kormány gazdasági akcióival kapcsolatban. A kivándorlás – az asszimiláció és a természetes szaporodás mellett – a dualista korszakban jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a magyarság fentiekben bemutatott reformkori kisebbségi helyzete 1910-re megváltozzon és Magyarországon statisztikai többségbe kerüljön (54%). A magyar korona országaiból 1899 és 1913 között kivándorolt 1,4 millió főnek 29%-a magyar, 22%-a szlovák, 17%-a német, 15%-a délszláv, 13%-a román, 4%-a pedig ruszin nemzetiségű volt. A magyaroknál ezer lakosra évi átlagban mindössze 2,8 fő kivándorló jutott, míg ez a szám a szlovákoknál 10,1 főt, a ruszinok közül 8,1 főt és a németek körében 7,5 főt tett ki.⁴⁵ A gazda-

44. 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti népiskolák járandóságairól. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6966> (2017-05-01).

45. KATUS: *I. m.* 1990, 123–126.; UÓ: *I. m.* 2012, 387–396.

sági szakminisztériumok elsősorban gazdasági és szociális szempontból közelítették meg a nemzetiségi peremvidékek problémáit, mindenekelőtt a tömeges kivándorlást, s hitelforrások nyitásával, munkaalkalmak teremtésével, a helyi ipar és a mezőgazdaság támogatásával próbálkoztak. A miniszterelnökség viszont – Klebelsberg Kunó gróf osztályvezető javaslatára – 1903-tól azon az állásponton volt, hogy a „népesedési és nemzeti politika szempontjából, mely politikának a kormányzat összes ágait át kell hatnia”, valamint „a magyar nemzeti állam kiépítése szempontjából” a nem magyar parasztság tömeges kivándorlása kedvező jelenség. Ennek „természetes okait”, általában „a Felvidék súlyos, helyenként válságos gazdasági viszonyait” megszüntetni magyar nemzeti szempontból súlyos hiba volna. A miniszterelnökség helytelenítette azt a politikát, amely csak „a közelebb fekvő rosszat”, a kivándorlást és a nemzetiségi vidékek „tömérdek kalamitását” látja, s nem veszi tudomásul „a csak általános szempontok mérlegelése alapján észrevehető távolabbi jót”, azaz a magyarság demográfiai arányának relatív javulását, s hogy „ez a kivándorlás lényegében a nem magyar ajkú népesség tömeges távozása”. Éppen ezért „a kivándorlottak között indított akciót – a Felséges Úr [értsd: Ferenc József] legmagasabb tudomása mellett – úgy irányítom, hogy a magyarság lehetőleg és minél nagyobb számban térjen vissza, ellenben a nem magyar ajkúak s főleg a szlávok, ha egyszer kimentek, maradjanak is kint, illetve olvadjanak bele az amerikai angolszász fajba”.⁴⁶

Az 1897-ben a földművelésügyi minisztérium által – először a ruszinok körében, majd később a székelyek és szlovákok lakta térségekben is – folytatott, a nemzetiségi peremvidékek felzárkóztatását célzó gazdasági akciókra⁴⁷ vonatkozóan pedig 1910-ben Klebelsberg már azt javasolta, hogy azoknak kizárólag az ottani „magyar középbirtokos osztály megmentésére” kell irányulniuk.⁴⁸

46. MNL OL. Miniszterelnökség Levéltára 1904–XIV–741.

47. Vö. NAGY Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, 2003, Gondolat; BALATON Petra: *A székely akció története*. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések. Budapest, 2004, Cartofil; Uő: *Regionális gazdaságfejlesztés – a felvidéki akció: a Földművelésügyi Minisztérium zsolnai kirendeltsége (1908–1919)*. In: *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Szerk. HORVÁTH Gergely Krisztián – CSIKÓS Gábor – HEGEDŰS István – Ö. KOVÁCH József. Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 157–187.; BRAUN László: *Hítelszövetkezetek a hegyvidéki kirendeltség keretében 1898–1910 között*. Ungvár, 2011, PoliPrint.

48. MNL OL. Miniszterelnökség Levéltára 1910–XV–2164.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

A nemzetiségi politika fentebb bemutatott fő irányai mellett a korrekció igénye is felmerült. Mocsáry Lajos, aki az 1870-es években még a Függetlenségi Párt elnöke volt, 1891-ben már a karánsebesi románok képviselőjeként szólalt fel a parlamentben. Következtesen folytatni próbálta a deáki-eötvösi politikát: „Az államnak akként kell berendeznie igazgatását és igazságszolgáltatását, hogy mindenki saját nyelvén kereshesse az igazságot.”⁴⁹ Az 1890-es évek végétől az addig a nemzetiségi törvény miatt passzivitásba vonuló nemzetiségek vezetői újra aktivizálták pártjaikat. Már nemcsak a szűk értelmiségi rétegek nevében szóltak, hanem egyre nagyobb tömegekkel rendelkeztek. Céljaik – például az általános és titkos választójog, progresszív adórendszer, állami gazdaságfejlesztés, kötelező és általános társadalombiztosítás – hasonlítottak az ellenzéki pártok céljaihoz. Ezzel egyidőben a közigazgatás, igazságügy, oktatásügy terén nyelvük használatát, a „nép fiaiból” választott köztisztviselőket, a járások, községek önkormányzatát, nyelvhatár szerinti kikerekítését követelték.⁵⁰ A magyar ellenzéki pártok programjai ugyan tartalmazták az általános és titkos választójogot vallásra, nemzetiségre, nyelvismeretre való tekintet nélkül, de a nemzetiségi egyenjogúsítás tervét még a szociáldemokraták sem fogalmazták meg. A Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt ugyan azt ígérte, hogy „az új párt gyökeresen szakítani fog minden erőszakos magyarosítással”, de azzal, hogy a felekezeti iskolákat állami iskolákká alakította volna, a nemzetiségek védbástyáit sodorta volna veszélybe. 1913-ban az Egyesült Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt békét óhajtott az ország összes lakosa között, nyelvre való tekintet nélkül: „Kérlelhetetlen szigorral kívánjuk üldözni az államellenes izgatásokat, de a jogrend tiszteletben tartásával, igazsággal és becsületes bánásmóddal akarjuk odafűzni az állam minden nyelvű polgárát a magyar állami élet talajához.”⁵¹

Az 1913-ban újra kormányra került Tisza István súlyánál fogva és Román Királyság befolyása miatt a magyarországi románsággal való megállapodást tekintette a legfontosabbnak. A Román Nemzeti Párt 1912-ben megfogalmazott követeléselei között szerepelt, hogy a közoktatásban saját

49. *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. S. a. r. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, 1958, Bibliotheca, 367.

50. A Szlovák Nemzeti Párt Turócszentmártonban elfogadott 1901. évi választási programjához hasonló követeléseket fogalmaztak meg 1905-ben a Román Nemzeti Párt nagyszabedeni konferenciáján is a küldöttek. A programokat lásd Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest 2006, Osiris, 753–754., 764–767.

51. Uo. 874.

nyelvükön tanulhassanak, a román egyház a többi egyházzal arányosan részesüljön állami segélyben, a románok által tömegesen lakott vidékeken pedig román legyen a közigazgatás nyelve. A követelések többségét Tisza elutasította, de az egyházpolitikában és a gazdaságpolitikában hajlott az engedményekre.⁵² 1914 februárjában végül a kétoldalú tárgyalások eredménytelenül zárultak. A kudarc legfőbb okát az jelentette, hogy a magyar miniszterelnök nem tartotta lehetségesnek az 1868. évi nemzetiségi törvénynek az RNP által követelt teljes körű végrehajtását. Tisza nemzetiségi paktumtárgyalásai 1914-ben rövid időre újraindultak, de eredményre nem vezettek.⁵³

52. Tisza újabb nyolc megyével bővítette a ruszin megyékben 1897-ben megkezdett és 1909-ben három román többségű megyére kiterjesztett felzárkóztatási akciót.

53. Szarka László: Végzet és Gondviselés. Adalékok Tisza István első világháború alatti nemzetiségi politikájának történetéhez. In: Uó: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998. 74-93. „A tárgyalások legfőbb célja nem annyira az erdélyi románság, mint Románia megnyerése volt.” Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Budapest, 1947. 161.

Vörös László

„VESZEDELMES PÁNSZLÁVOK”

A magyar uralkodó elit képe a szlovák mozgalomról
a 19–20. század fordulóján

Jozef Miloslav Hurban, az 1861-es szlovák memorandum megfogalmazója
(Anastas Jovanović litográfiája, 1849, National Library of Serbia)

A tanulmány elkészítését „A politikai és társadalmi elitok kontinuitása és diszkontinuitása Szlovákiában a XIX. és a XX. században” (APVV-14-0644) című szerződés keretében a Fejlesztést és Kutatást Támogató Ügynökség támogatta. A tanulmányban felhasznált kutatás a VEGA „Politikai korrupció Szlovákiában a XIX. és a XX. században” (2/0121/17) pályázat keretében valósult meg.

A 19. századi multietnikus Magyarországon a nemzeti mozgalmak sajátos pályát futottak be. A közép-európai történelemírásban hagyományosan a Habsburg Monarchia, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia nacionalista politikai mozgalmait nemzeti mozgalmakként tüntetik fel, miközben a „nacionalizmus” és „nacionalista” kifejezésekkel gyakran eleve negatív jelentésű fogalmakra utalnak. Külön szeretném hangsúlyozni, hogy ebben a tanulmányban a „nacionalizmust” és az abból levezetett „nacionalista” jelzőt nem értékítéletet megtestesítő kifejezésként használom, s magát a jelenséget nem próbálom sem negatív, sem pozitív értelemben minősíteni. John Breuilly definíciójából indulok ki, aki szerint a nacionalista mozgalmak olyan „politikai mozgalmak, amelyek az adott országban hatalommal bírnak, vagy amelyek az államon belüli hatalom megszerzésére törekednek, és amelyek ez irányú tevékenységüket nacionalista érveléssel indokolják”. A „nacionalista érvrendszer” alatt Breuilly három alapfelvetésre épülő politikai doktrínát ért: létezik egy (adott) nemzet, amelyet egyedi – más nemzetektől megkülönböztető – tulajdonságok jellemeznek; ennek az adott nemzetnek az érdekei és értékei fölötte állnak bármilyen egyéb érdekeknek és értékeknek; a nemzetnek a lehető legnagyobb mértékben függetlennek kell lennie, el kell érnie a politikai szuverenitás bizonyos alapvető formáját.¹

Breuilly meghatározása egyformán érvényes az Osztrák–Magyar Monarchia valamennyi nemzeti mozgalmára. Így a magyar nemzetépítésre is, azzal a különbséggel, hogy a dualizmus korában a magyar politikai elit az államhatalmat birtokolta, azaz a hatékony önmegvalósítás eszközeinek birtokában volt. A politikai mozgalmak és hatalmi struktúrák előzőekben feltüntetett szempontjai alapján egyformán nacionalistának tekintem a szlovák mozgalmat, illetve a magyar hatalmi elitet, valamint az államigazgatási szerveket és szervezeteket, illetve a vármegyék igazgatási szerveit és szervezeteit.²

A szlovák nacionalista mozgalom politikai szervezkedésének kezdetétől, tehát az 1830-as évek végétől és az 1840-es évek kezdetétől fogva ideo-

1. JOHN BREUILLY: *Nationalism and the State*. 2nd Edition. Manchester, 1993, Manchester University Press, 2.
2. Erről részletesebben: VÖRÖS LÁSZLÓ: *Analytická historiografia versus národné dejiny. „Národ” ako sociálna reprezentácia*. Pisa, 2010, Plus-Pisa University Press.

lógiailag sokszínű jelenségnek számított. A mozgalom keretében különböző csoportok, illetve személyek a nemzet különböző meghatározásaiból indultak ki, és eltérő nyelvi-kulturális felfogásokat érvényesítettek. Ezek a csoportok és személyek politikai stratégiájukban, illetve tényleges politikai cselekedeteikben is különböztek egymástól. A mozgalomra a 19. század folyamán, egészen az első világháború időszakáig ez a politikai heterogenitás volt a jellemző. Az 1870-es évek második felében kezdődő és körülbelül az 1890-es évek elejéig tartó időszak volt valószínűleg az egyetlen, amikor a mozgalmat viszonylag alacsonyabb szintű ideológiai sokszínűség jellemezte. Ebben a körülbelül tizenöt éves szakaszban bekövetkezett a mozgalom látványos szerkezeti konszolidációja. Fokozatosan megszűnt az Új Szlovák Iskola (*Nová škola slovenská*) néven ismert politikai platform, amely a Magyarország kormánya iránti lojális magatartást tekintette kiindulópontnak. Az 1871-ben létrehozott Szlovák Nemzeti Párt (*Slovenská národná strana* – továbbiakban SZNP) pedig a hatalom által ismételt megakadályozott sikeres választási részvétel miatt politikai passzivitásba vonult. Mindkét esemény szorosan összefüggött a Tisza Kálmán-korszaknak a nem magyar lakosság asszimilációját célként kitűző, felfokozott nacionalista politikájával, amely az oktatási, közigazgatási területeket és a vármegyei politizálást egyaránt érintette. Ennek a célnak az eléréséhez alapfeltétel volt azoknak a konkurens, nem magyar nacionalista politikai mozgalmaknak és pártoknak a megsemmisítése, vagy legalább a marginalizálása, amelyek – a nem magyar lakosság szélesebb tömegeinek agitációjával és a politikába történő bevonásával – hatékony ellenállásra lehettek volna képesek a magyar kormányoknak ezekkel a törekvéseivel szemben.

Az 1890-es évek második felében a szlovák mozgalom – a politikai aktivisták új generációjának színre lépésével, illetve a politikai katolicizmus új hullámának a megerősödésével – ismét diverzifikálódott. A szakirodalomban általában hat egymástól eltérő politikai irányvonalat különböztetnek meg a nemzet és a nemzeti önállóság koncepciója, a politikai magatartás, illetve aktivitás stílusa, valamint a generációs tagoltság szerint.

Alább elsősorban azt vizsgálom, milyen mértékű tájékozottsággal rendelkeztek a magyarországi kormányok a szlovák nacionalista mozgalomról a 20. század elején, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig tartó időszakban. Milyen mértékben voltak a kormánykörök informálva a szlovák mozgalom fentebb említett eltérő irányzatairól és politizálási stílusuk, illetve céljaik különbségeiről? Mennyire volt valós az uralkodó eliteknek a szlovák nacionalista politikai és társadalmi elitekről alkotott képe? Megvizsgálom, hogyan és milyen tisztviselőkn (megfigyelőkön) keresztül szerezte a

kormányzat az információkat, és milyen szerepet játszottak a nacionalista diskurzusra jellemző, sztereotip megközelítések az adatok értelmezésében és a szlovák mozgalomról kialakított képben.

ÁRAMLATOK, IRÁNYZATOK, CSOPORTOSULÁSOK A SZLOVÁK NEMZETI MOZGALOMBAN

Egészen 1913-ig az SZNP volt a mozgalom egyetlen politikai pártja. A párt hivatalosan 1871. június 6-án jött létre, amikor az 1861-ben Turócszentmártonban elfogadott szlovák nemzeti memorandum tizedik évfordulóját ünnepelték. Egészen az első világháborúig ez a memorandum jelentette a szlovák ellenzéki politizálás fő irányát. A pártot azonban nem sikerült ideológiailag és programjában egységes politikai párttá alakítani. 1914-ig inkább a nemzeti mozgalom politikai platformjaként működött, és mint ilyen magában foglalta a szlovák nacionalista politikai aktivizmus majdnem összes áramlatát. A mai szlovák történetírásban egyetértés uralkodik abban, hogy a szlovák nacionalista mozgalmon belül hat irányzatot lehet megkülönböztetni. Ezek a platformok az 1893–1894 és 1914–1918 közötti időszakban folyamatosan bontakoztak ki.

A szlovák történészek magán a párton belül öt politikai csoportosulást különböztetnek meg. A párt konzervatív vezetését az idősebb nemzedék tagjai alkották. Ők Turócszentmártonban, az ország legkisebb vármegyéjének székhelyén működtek. A középnemzedékből kerültek ki a Turócszentmártonon kívüli, azaz a többi szlovák többségű vármegye – főként Pozsony, Nyitra, Gömör és Kishont – kisvárosaiból származó aktivisták. A fiatal liberális nemzedékhez tartoztak a hlaszisták és a prúdisták.³ A két folyóirat körül csoportosuló pályakezdő értelmiségiek jelentették a harmadik csoportot. Ez a cseh politikai környezettel való együttműködésre törekedett. A katolikus szárny jórészt a szlovák katolikus papság által szerveződött, akik 1913-ban létrehozták az önálló Szlovák Néppártot (*Slovenská ľudová strana*). Önálló politikai irányvonal képviselőjeként szokás feltüntetni Milan Hodžát és az általa képviselt agrárirányzatot, illetve az ugyancsak általa képviselt, úgynevezett belvedere-i politikát, amely 1907 után a trónörökös-sel való együttműködésre építette politikáját. Az SZNP-n kívül a szlovák

3. Ez a két csoport azoknak a folyóiratoknak a címe után kapta a nevét, amelyeket a fiatal nemzedék tagjai adtak ki. A *Hlas* című irodalmi, politikai és társadalmi havilap 1898 és 1904 között Szakolcán, majd Rózsahegyén jelent meg. A *Prúdy* pedig az „Ifjú Szlovákia” szemléjeként 1909-ben Budapesten indult, majd a két világháború között egészen 1938-ig Pozsonyban jelent meg.

szociáldemokratákat is – hatodik irányzatként – a szlovák nacionalista mozgalom részének szokás tekinteni. Ők azonban sem szervezetileg, sem személyileg nem kapcsolódtak a nemzeti párthoz.⁴

A 19. század utolsó harmadában az 1861. június 6–7. között Turócszentmártonban elfogadott szlovák nemzeti memorandum jelentette a szlovák nacionalista mozgalom alapvető programdokumentumát.⁵ Ebben megfogalmazták a *Hornouhorské slovenské okolie*, azaz a felső-magyarországi szlovák kerület (a korabeli hivatalos magyar fordításban használt kifejezéssel „szláv kerület”) kijelölésének igényét. Ezt a Magyar Királyságon belül, a központi, országos hatáskörrel rendelkező kormány fennhatósága alatt képzelték el. A szlovák nacionalisták a dualizmus évtizedeiben sem érvénytelenítették ezt a programot, és mint az SZNP, illetve a szlovák mozgalom programját 1914-ig érvényesnek tekintették. Ennek ellenére a századfordulón gyakorlati megfontolásokból a párt programját nyelvi-kulturális követelésekre szűkítették. Erre azért került sor, mert a magyar kormányok egyrészt már a szlovák etnikai autonóm terület kijelölésére vonatkozó tárgyalásokat is kategorikusan elutasították, másrészt a karhatalmi erők és a bíróságok ismételten felléptek a mozgalom ellen. Az SZNP jelöltjei az 1901., 1905., 1906. és 1910. évi országgyűlési választásokon a szlovák kulturális intézmény, a *Matica slovenská* helyreállítását és a belügyminisztériumi rendeletekkel 1874–75-ben bezáratott három szlovák gimnázium újranyitását követelték választási programjukban. Ezenfelül új szlovák iskolák alapítását, a szlovák nyelv hivatalos ügyintézők során történő alkalmazását, illetve az 1868. évi nemzetiségi törvényben szavatolt kulturális-nyelvi jogok tényleges alkalmazását követelték.

A párt hivatalos közleményeiben és dokumentumaiban kifejezetten deklarálta, hogy ragaszkodik a Magyar Királyság területi integritásához.⁶

4. A kérdéskörrel lásd SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918*. Pozsony, 1999, Kalligram. A 19. század első és második harmadának szlovák nemzeti/nacionalista mozgalmairól: DEMMEL József: *Magyar haza, szlovák nemzet. Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon, 1860–1872*. Békéscsaba, 2016, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete; Uő: *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony, 2011, Kalligram; Uő: *„Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*. Pozsony, 2009, Kalligram. Az egyes irányzatokról jó áttekintést nyújt Josette BAER: *Revolution, Modus Vivendi or Sovereignty? The Political Thought of the Slovak National Movement from 1861 to 1914*. Stuttgart, 2010, Ibidem Verlag.
5. A memorandum tartalmát és elfogadásának körülményeit ismerteti DEMMEL József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony, 2014, Kalligram, 167–189.
6. A párt 1901. évi választási programjának első pontja: „Támogatjuk magyar hazánk egységét, egyetemlegességét és függetlenségét.” Ezt a programpontot a párt 1913-as programja is megtar-

S valóban nem létezik semmilyen konkrét program vagy dokumentum, amely megerősítené, hogy a kiegyezés korában a szlovák nacionalista mozgalom bármely áramlata 1914 előtt céltudatosan a Magyar Királyság szlovákok lakta területeinek elcsatolására törekedett volna.

Ennek ellenére, ahogyan azt a továbbiakban bemutatjuk, a magyarországi kormányzati elit, a hivatalnokok és a helyi aktivisták, a domináns magyar nacionalista doktrína – a magyar nemzet- és állameszme – hívei a szlovák mozgalmat „pánszláv”, azaz az ország dezintegrációjára törekvő, szeparatista mozgalomként kezelték. A 19. század első kétharmadában a szlovák mozgalom képviselőinek bizonyos megnyilatkozásait, aktivitásait a korabeli és későbbi magyar politikai és társadalmi elit hazaáruló és dezintegrációs tetteknek minősítette. A legjelentősebb, illetve leggyakrabban bírált események közé az alábbi szlovák fellépések tartoztak. 1. A szlovák nacionalisták hivatalos forradalmi programjának, „A szlovák nemzet követeléseinek” 1848. május 10-i kihirdetése Liptószentmiklóson. Ebben a Magyar Királyság „összes nemzetisége” számára arányos parlamenti képviselést követeltek, s azonfelül valamennyi nemzetiség választott képviselői révén a központi országgyűlés alá rendelt „nemzetiségi gyűlések” létrehozására is jogosult lett volna. 2. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc során a magyar honvédség ellen fegyveresen fellépő szlovák önkéntes csapatok szervezése. 3. A szlovák mozgalom egyes tagjainak elsősorban a közigazgatás terén betöltött hivatalnoki funkciók formájában való együttműködése a Bach-rendszerrel. 4. Az előzőekben már említett szlovák nemzeti memorandum elfogadása és 1861. júniusi kihirdetése, valamint a turócszentmártoni Matica slovenská és a három szlovák tannyelvű egyházi gimnázium (Nagyróce, 1862; Turócszentmárton, 1866; Znióváralfa, 1869) létrehozása.

A nacionalista magyar politikai és társadalmi elit természetesen a szlovák (és a többi nem magyar, avagy korabeli jelzővel élve: nemzetiségi) nacionalista mozgalmat, illetve a szlovák nemzeti diskurzus létezését önmagában is veszélyesnek ítélte. Magyar részről már az 1830-as évektől kezdődően különösen érzékenyen figyelték annak a pánszlávizmusnak elnevezett

totta, és 1914 márciusában „A Szlovák Nemzeti Párt programjának értelmezése” című dokumentumban részletesen is kifejtették: „Sem mi, sem apáink nem álmodtunk önálló szlovák államról. A legmagasabb rendű eszmét a közös magyar országgyűlés mellett működő különálló szlovák tartományi gyűlés, valamint az oszthatatlan és egységes magyar államon belül létrehozandó autonóm terület jelentette. Tehát semmilyen, a bajkeverők által nekünk tulajdonított pánszláv, államromboló törekvés, hanem a nemzeti autonómia követelések...” *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. I. Red. Miroslav PEKNÍK. Bratislava, 1998, Národné literárne centrum – Domslovenskej literatúry, 382., 395., 401–402.

törekvésnek a kibontakozását, amely a szláv törzsi, nemzeti, nyelvi és kulturális kölcsönösséget fontosnak tartotta, és amelyben a szlovák és más magyarországi szláv tudósok is részt vettek.

A szlovák mozgalmon belül a cseh–szlovák kölcsönösség kérdésköre és jelentősége jelentette a legfontosabb témát. Két nyelvi-kulturális és politikai koncepció kristályosodott ki: a csehszlovák, amely a cseheket és a szlovákokat ugyanazon törzs vagy nemzet tagjainak tekintette, illetve a szlovák, amely ugyan elismerte a nyelvi és kulturális „kölcsönösséget”, a szlovákokat azonban a szláv nemzetek nagy családján belül önálló nemzetnek tartotta.⁷ A szlovák nacionalista mozgalmon belül még a ruszofil és a szlavofil koncepciók is fejlődésnek indultak. Ezek azonban az SZNP ideológiai profiljában és politikai programjaiban a 19. században végig marginálisak maradtak. A századfordulóra a ruszofil irányzatot már csak Svetozár Hurban-Vajanský, a turócszentmártoni konzervatív csoport szimbolikus alakja képviselte. Ráadásul a hlaszisták és a prúdisták – mint illuzórikus, sőt mint kontraproduktív és önvészélyes gondolatot – keményen elutasították a ruszofilíát és a cári Oroszország felé való fordulást, mivel véleményük szerint az csak indokot szolgáltatott a magyar nacionalistáknak arra, hogy pánszlávizmussal vádolják meg a szlovák mozgalmat.⁸

A szlovák nacionalista mozgalom tehát jelentősen diverzifikált képződménynek számított. Például a cseh–szlovák kölcsönösség mélységével és minőségével kapcsolatos véleménykülönbségen kívül az egész 19. században komoly megosztottságot okozott a felekezeti hovatartozás (katolikusok *versus* evangélikusok-lutheránusok), valamint a szlovákok irodalmi nyelvéről alkotott eltérő álláspontok. Mindhárom tényező szorosan összefüggött és kölcsönösen hatott egymásra. A 19. század végén a nyelvkérdés megoldódott, és a felekezeti hovatartozás sem tartozott többé a legfontosabb differenciáló tényezők közé. A cseh–szlovák kölcsönösség kérdésköre azonban továbbra is fontos szerepet játszott. A szlovák nacionalista mozgalom keretei közt a századforduló idején olyan új csoportosulás jött létre, amelynek tagjai Prága, Bécs, illetve Budapest egyetemlein tanultak. A mozgalomnak ez a hlaszista és prúdista generációja visszahozta a szlovák nacionalista diskurzusba a cseh–szlovák nemzeti egység kérdéskörét, illetve

7. Lásd Alexander MAXWELL: *Choosing Slovakia. Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism*. London – New York, 2009, Tauris Academic Studies.

8. Daniela KODAJOVÁ: *Fenomén rusofilstva v minulosti Slovákov*. In: *Východná dilema strednej Európy*. Red. Tatiana IVANTYŠYNOVÁ – Daniela KODAJOVÁ. Bratislava, 2010, SDK SVE – HŰ SAV, 134–155.; Uő: *Rusko v slovenskej politike na prelome 19. a 20. storočia: Vajanský verus Masaryk*. In: *Mýtus – stereotyp – obraz. Rusko v slovenských dejinách a kultúre*. Red. Tatiana IVANTYŠYNOVÁ et al. Bratislava, 2011, SDK SVE, 15–28.

prágai egyetemi mesterük, Tomáš Garrigue Masaryk pragmatikus politizálásának egyik fontos elemét, az emberekkel való mindennapi kapcsolattartást, amelyet „aprómunkának” neveztek, s amely alapja lett az új típusú politikai aktivizmusnak. Arra törekedtek, hogy a szlovák lakosság minél nagyobb részét bevonják a politikai életbe, s ezzel megteremtsék a relatíve kis létszámú szlovák mozgalom szélesebb társadalmi bázisát, és túllépjenek az elitista csoportosulásokra jellemző belterjességen, és tömeges támogatásra tegyenek szert. A szlovák mozgalmon belül ugyanebben az időszakban, tehát a 19. század utolsó éveiben jelent meg a politikai katolicizmus, amely fokozatosan és egyszerre határolódott el a fiatal csehszlovakista irányzattól, illetve a turócszentmártoni konzervatív szárnytól. A katolikusok, akiknek Andrej Hlinka lelkész nagyon gyorsan a vezető személyiségüké vált, a hlasistákhoz és a prúdistákhoz hasonlóan megpróbálták politikailag mobilizálni a szlovák megyék földművelő lakosságát.

Mindkét – azaz a csehszlovakista és a katolikus – irányzat képviselői leginkább a Morvaországgal határos vármegyékben, tehát Pozsony és Nyitra vármegye nyugati járásában, illetve Trencsén, Liptó és Turóc vármegyékben fejtették ki tevékenységüket.⁹ A magyar állami szervek ezekben a megyékben, illetve a határ menti morvaországi területeken kezdettől fogva intenzíven megfigyelték a Csehszláv Egység (*Československá jednota*) néven létrejött egyesület tevékenységét. A belügyminisztérium a sajtóosztályon keresztül azonnal értesült az egyesület 1896-os prágai megalakulásáról.¹⁰ A felsorolt vármegyék fő- és alispánjait a belügyminiszter utasította az egyesületi tevékenység megfigyelésére. A cseh és a szlovák aktivistáknak a határhoz közel eső morvaországi Luhačovice fürdővárosban tartott rendszeres találkozóit is megfigyelték.¹¹ Hasonló intenzitással követték nyomon a szlovák nemzeti mozgalom katolikus irányvonalának képviselőit. A belügyminisztérium rendszeres jelentéseket kért a politizáló papok „hazafias

9. A szlovák nacionalista aktivisták Árva, Zólyom, Bars, Hont, Nógrád, Gömör és Kis-Hont, Szepes és Sáros vármegyékben is jelen voltak, az említett északnyugati öt vármegye alkotta ív jelentette azt a „magterületet”, ahol a mozgalom képviselőinek sikerült politikailag befolyásolni és mozgósítani a szlovák parasztság jelentősebb részét.

10. Főispáni bizalmas iratok, 8. karton, 1899/1. Bánffy Dezső miniszterelnök 1897. szeptember 21-én kelt levele Thúróczy Vilmosnak, Nyitra vármegye főispánjának. Nitrianska župa, Štátny archív v Nitre (ŽN I. ŠAN).

11. Vö. Nadežda JURČIŠINOVÁ: *Česko-slovenské porady v Luhačoviciach (1908–1913)*. Bratislava, 2015, Veda. Ezeket a konferenciákat 1908–1913 között évente a már említett Csehszláv Egység (*Československá jednota*) egyesület szervezte. Ezeknek a tanácskozásoknak a magyar és az osztrák megfigyeltetésével összefüggő dokumentumokat közli: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. V. kötet (1906–1913.) Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, 1971, Tankönyvkiadó, 460–463.

és erkölcsi magatartásáról”, valamint az SZNP hivatalos vezetőségét alkotó turócszentmártoni központ idősebb politikusainak tevékenységéről.

Külön súlyt helyeztek a szlovák nemzeti mozgalom aktivistáinak a Katolikus Néppárttal való kapcsolataira az 1896–1901/1902 közötti időszakban. Folyamatos megfigyelések tárgya volt az Amerikai Egyesült Államokban a százazres nagyságrendben kivándorló szlovákok körében kialakult nacionalista mozgalom, amely 1900–1901-ben és 1908–1910-ben az úgynevezett amerikai akció keretei közt megpróbálta befolyásolni az amerikai szlovák szervezeteket és a sajtót.¹²

A magyar államigazgatási és felügyeleti szervek tehát hasonló alapos-sággal figyelték meg a szlovák mozgalom összes áramlatát. Amint fentebb igyekeztem bemutatni, ezek eszméikben, generációs besoroltságukban, nemzetkoncepcióikban és politikai céljaikban is különböztek. Közös volt azonban mindegyikük esetében a dezintegrációs, illetve szeparatista program hiánya.

Itt természetesen a mozgalom különböző irányzatai által nyíltan vallott és reálisan követett politikai célokról és programokról beszélünk, nem pedig egyes egyének esetleges idealizált vágyairól. Ennek ellenére a magyar állami szervek az általuk megfigyelt összes csoportot, áramlatot leggyakrabban egységesen a pánszláv jelzővel illették. Érdekes külön is megvizsgálunk, hogy az első világháború kitörését megelőző időszakban miként működött a magyar nacionalista diskurzusokban a pánszlávizmus fogalma. Érdekes megfigyelni, milyen logika mentén használták a magyar állami hivatalok – elsősorban a vármegyei hivatalnokai, a nyomozók, illetve a határrendőrség tisztjei – ezt a fogalmat.

A PÁNSZLÁVIZMUS VÁDJA ÉS FOGALMA

A magyar kormányok láthatóan rengeteg információval rendelkeztek a szlovák mozgalomról. A szlovák nacionalisták tevékenységi területén működő állami és vármegyei hivataloknak köszönhetően ismerték az egyes személyek, csoportok tevékenységét, feltérképezték a mozgalom aktív tagjainak a kapcsolatait. Nemcsak a kormány, hanem a helyi magyar aktivisták is listázták a „pánszlávokat”. Grünwald Béla Zólyom megyei alispán (1839–1891), az ominózus *A Felvidék* című politikai röpirat szerzője a tíz felvidéki vármegyében összesen 993 „pánszláv” tanárt (730 katolikust, 293 evangélikust), 357 „pánszláv” lelkészt (268 katolikust, 99 evangélikust) és 242 egyeb,

12. SZARKA: *I. m.* 99–102., 107.

különböző polgári foglalkozású személyt számolt össze.¹³ Csak néhány évvel később Thébusz János (1837–1896) evangélikus lelkész – aki több mint harminc évig tevékenykedett Zólyomban – *Protestantizmus és panszlávizmus* címmel közreadott könyvében a tíz szlovák vármegyében 1612 „pánszláv” személyt azonosított be.¹⁴ A Turóc vármegye központi hivatalában húsz éven át főszámvevőként alkalmazott Dugovich Titusz 1903-ban kiadott tanulmányában tizenkét felvidéki megyében „csak” 478 aktív „pánszlávot” számolt össze. A szerző szerint a tényleges szám minden bizonnyal magasabb volt, mivelhogy néhány megyéből hiányos adatokat kapott.¹⁵ Szerinte azonban ennek az alig ötszáz egyének nagy hatása volt a népre. „[A] magyarországi tótok közül közel 400,000 vagyis az összes tótságnak átlagban, mintegy 25%-léka [sic!], hódol a nemzetiségi vezetők által hirdetett eszméknek, másik 15–20%-léka [sic!] pedig az ellenőrizhetetlen izgatások miatt, már is azon az úton van, hogy a tót vezetők hatalmába kerüljön.”¹⁶

Kostenszky Géza (1865–1895), Nyitra vármegye aljegyzője még tovább ment. A népszámlálás nemzetiségi adatsorait az alábbi módon értelmezte: „És mert a hazafias érzelmű tót, a ki magyarul tud, magát magyarnak vallja, joggal mondhatjuk, hogy 1 657 857-et tesz ki azon tótok száma, akik vagy nem tudnak magyarul, vagy a magyar nemzetiség iránt ellenszenvvel viseltetnek, ekkora szám szerint az az erő, mellyel a tót nemzetiségi kérdés tárgyalása alkalmával számolnunk kell.”¹⁷ A belügyminisztérium is saját – két változatban fennmaradt – listát készített a pánszlávokról. Az első lista 1913-ból származik, a másodikon 1918. október 25-i dátum szerepel. Ez 516 nevet tartalmazott, és láthatóan az első frissített változatról volt szó.¹⁸

A fentiekben hivatkozott szerzők, illetve a listákat összeállítók nem tettek fel semmilyen információt a névjegyzékek összeállításának módszeréről, s nem határozták meg a „pánszláv” fogalom jelentését sem. Emiatt nem lehet megítélni, milyen kritériumok, milyen világnézet, maga-

13. GRÜNWALD Béla: *A Felvidék*. Budapest, 1878, Ráth Mór, 70., 123., 150.

14. FELVIDÉKY [THÉBUSZ János]: *Protestantizmus és panszlávizmus*. Budapest, 1882, Ráth Mór, 3.

15. DUGOVICH Titusz: *A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története*. Turócszentmárton, 1903, Moskóczi F.-né Turócszentmártoni Magyar Nyomdája, 95–98.

16. *Uo.* 101.

17. KOSTENSZKY Géza: *Nemzeti politika a Felvidéken*. Budapest, 1893, Singer és Wolfner, 18.

18. Az 1918. októberi lista átírata Vavro Šrobár művében szerepel: VAVRO ŠROBÁR: *Osvobodené Slovensko. I. Pamäti z rokov 1918–1920*. Praha, 1928, ČIN. (159–183.) 183. Michal Slávik (1880–1964) 1918 előtt a nacionalista mozgalom tagja; 1945-ben megjelentetett könyve tartalmazta az 1918 előtti szlovák nemzeti mozgalom tagjairól általa összeállított névsort. A történelmi Magyarország szétesését megelőző időszakban a nemzeti öntudattal rendelkező szlovákok számát több mint 3900-ra becsülte. (Aktivitásuk alapján három kategóriába sorolta ezeket a személyeket.) Michal SLÁVIK: *Slovenskí národovci do 30. októbra 1918*. Trenčín, 1945, V. Čelko, 115.

tartás, politikai aktivitás stb. alapján kerültek a kiszemelt személyek ebbe a kategóriába. A meghatározás hiánya azonban nem meglepő. Az 1870-es években a „pánszlávizmus” minősítés használata már közel fél évszázada a magyarországi nacionalista diskurzus szerves részét képezte. A pánszlávizmus különböző fogalmai egymás mellett párhuzamosan léteztek. A magyar nacionalista diskurzusban a „pánszláv”, „pánszlávizmus” kifejezés, illetve annak származékos alakjai az 1830–40-es évektől kezdődően erősen negatív jelentéssel bírtak. Pavol Jozef Šafárikot és Ján Kollárt tekintették a pánszlávizmusfogalom és -koncepció megalkotóinak. A pánszlávizmus elsődleges, pontosabban „imperialista koncepciójának” megalkotójaként pedig I. Sándor orosz cárt (1801–1825) szokás megemlíteni.¹⁹

A magyar nemzeti-nacionalista diskurzus résztvevői a pánszlávizmus jelzővel általában egy olyan politikai doktrínára utaltak, amely szerint Európa valamennyi szláv lakosságának az orosz cár vezetése alatt álló, egységes birodalomban kell egyesülnie, vagy az egyes szláv nemzeteknek, „törzseknek” ki kell vívniuk politikai függetlenségüket, és olyan önálló államokat vagy államközösségeket kell alkotniuk, amelyek az orosz cár közvetlen vagy közvetett uralma alatt álltak volna. Ilyen definíciókat találunk a 19. század végi, 20. század eleji nagylexikonokban, mint például a magyar Pallas- és Révai-lexikonban.²⁰ Hasonlóan határozta meg a pánszlávizmus fogalmát Pechány Adolf (1859–1942), a kormánypárti *Slovenské Noviny* szerkesztője. Pechány a „nemzetiségi”, illetve „szlovákkérdés” elismert szakértőjeként a kormánypárti kiadványok egyik legjobban felkészült szerzője volt. Fontosnak tartotta a kifejezés megmagyarázását: „Az irodalmi panszlávizmus oda irányult, hogy a szlávokat értelmileg egy egészévé olvasza össze; a politikai panszlávizmus célja a szláv törzsek közt szolidaritást hozni létre, s a független önálló szláv törzseket egyesíteni az orosz védnök-

19. A pánszlávizmus kérdéséről újabban lásd BAER: *I. m.* 154–167.; Tatiana ŽILÍKOVÁ: *Panslavizmus a austroslavizmus: dve koncepcie riešenia postavenia Slovanov v Európe a v habsburskej monarchii*. Historia nova, 2010/1. 51–64.

20. „Pánszlávizmus politikai irány, mely a szláv törzseknek, jelesül az oroszoknak, ruténeknek, cseheknek, vendeknek, tótoknak, horvátoknak, szlovéneknek, szerbeknek, bosnyákoknak, bolgároknak stb. orosz főnökség alatt való egyesülését tűzte ki céljául, »hogy az összes szláv folyamok orosz tengerbe folyjanak«. Keletkezésének időpontja a 40-es évekre esik. Előhírnöke volt az irodalmi téren való egyesülés eszméje, melyet első ízben a magyarországi tót Kollár János pendített meg leghatározottabban. Az eszme Oroszországban nagy visszhangra s buzgó képviselőkre talált, annak a felfogásnak előtérbe tolásával, hogy az orosz birodalom nemcsak a görögkeleti keresztényeknek, hanem az összes szláv törzseknek hivatott s természetes védnöke. A P(ánszlávizmus) politikai céljánál fogva kétségtelen, hogy az eszme megvalósítására közvetlenül irányzott cselekmény felségstértés (btkv 127. §), s az eszme mellett való nyilvános izgatás is büntetendő [...]” Pallas Nagy Lexikona, 1893–1896. Hasonló meghatározás szerepel Révai Nagy Lexikonának „pánszlávizmus” szócikkénél.

sége alatt; vagy esetleg végképp beolvasztani az orosz birodalomba. [...] a szláv törekvések és az orosz célok szoros viszonyban állanak egymással; a szláv törekvésekben az orosz játssza a főszerepet.”²¹

A hétköznapi gyakorlatban azonban meglehetősen rugalmassággal kezelték a kifejezés tartalmi jelentését. A „pánszlávizmust” nemcsak a fentiekben idézett politikai doktrína értelmében alkalmazták, hanem a magyar nemzetállami eszmével, illetve az ország „nemzetiségi” lakosságának magyarosításával szemben ellentétes véleményt megfogalmazó vagy azzal polemizáló megnyilvánulás megjelölésére használták.²² „Pánszlávizmusnak” minősülhetett a szlovák nyelv hivatali alkalmazására vonatkozó kísérlet, illetve önmagában már a „szlovák anyanyelvhez” való pozitív viszony is: „A pánszláv törekvés fokozatosan fejlődik” – jegyzi meg Pechány, majd így folytatja: „Először az anyanyelv iránti szeretetnek nevezetnek; aztán az anyanyelv [...] fejlesztésének mondatik, később a nemzetiség való és képzelt bajai hozatnak a szőnyegre, végre [...] vágyak keletkeznek a nemzetiséget különálló nemzeti egységre emelni.”²³

Nyitra vármegye egyik főszolgabírója hasonlóképpen értékelt, amikor a helyi katolikus pap házában szlovák dalokat énekeltek, illetve azt is, hogy a helybéli szlovák parasztok kérvényt nyújtottak be annak érdekében, hogy részükre szlovák nyelven kézbesítsék ki a határozatokat, mivel nem tudnak magyarul.²⁴ Thébusz János pedig pusztán azt a tényt is pánszlávizmusnak minősítette, hogy szlovák nyelven vezették az anyakönyvi kivonatokat.²⁵ A kereskedelemügyi minisztérium 1904-ben a pénzügyi és takarékszövetkezetek jegyzékének összeállítására kérte a „nemzetiségi vármegyék”

21. PECHÁNY Adolf: *A pánszlávizmus multja és jelene*. Nyitra, 1886, Schempek és Huszár, 25–26.
22. „Igaz, hogy ma sem képezi még tótjaink zömének ideálját a magyar államtól való elszakadás, de a viszonyokkal való elégedetlenség szemléletét terjed [...] minden valódi és képzett bajért a magyarokat, az állam magyarságát kezdik okolni, és bármi alaptalanul, de mind többen azt hiszik, hogy sorsuk jobbra fordulna, ha maguk intézhetnék közviszonyaikat. [...] Azok, kik ezen elégedetlenséget szítják és gyűlölséget hirdetnek a magyarság ellen, máris pánszlávok, akár-hogy tagadják.” KOSTENSZKY: *I. m.* 8. (Kiemelés tőlem – V. L.)
23. *Uo.* 26.
24. „Bejelentendőnek tartom, a múlt hónapban fokozottan fellépett ama rendszer, hogy egyesek azzal állítottak be hivatalomhoz, hogy miért nem kézbesítenek nekik tót nyelvű végzéseket? Mert ők magyarul nem tudnak; s követelték, hogy ha már ily mostohán bánnak velük, legalább értelmezze meg neki a főszolgabíró, mi van a végzésben, néhánynak meg is tettem; s csak miután a célzatos inzultus eklatánssá lett, egy ismételt követelővel szemben alkalmazott rendbüntetés változtatott némit a helyzeten, s meggyérítette a követelők számát.” Szenicei főszolgabíró jelentése a főispánhoz, 1899. július 6. ŠAN ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 8. karton, 1899/1/237.
25. „Az anyakönyvek vezetése körül [...] a legnagyobb szabadoság és tarkaság uralkodott. Vezeték azt latin, magyar, német és, hol az egyházban pánszláv volt a lelkész, mindenütt, tót nyelven.” FELVIDÉKY: *I. m.* 74.

főispánjait. A jegyzék összeállításánál azt is kérte, jelöljék meg külön a „nemzetiségi jelleggel bíró” pénzüzeteket és takarékszövetkezeteket. „Nemzetiségi jellegnek” számított, ha a magyartól eltérő (tehát német, román, szlovák, szerb) nyelven vezették a számviteli könyveket, vagy ezeket a nyelveket használták a pénzüzeten belül.²⁶

A pánszlávizmust tehát a hazaárulás egyik formájának és ebből adódóan erkölcsi szempontból negatív nézetnek, cselekedetnek, illetve társadalmilag káros jelenségnek tekintették.²⁷ Ezért gyakran anyagi haszonszerzéssel motivált, önös érdekként racionalizálták. A magyar nacionalista diskurzusban gyakori toposzként jelenik meg a „pánszláv”, azaz a nemzetiségi politikusok, illetve mozgalmak ellenséges, idegen hatalmak (elsősorban Oroszország) részéről történő finanszírozása.²⁸ A pánszláv jelzővel illetett személyeket ezért gyakran a priori „idegen érdekeket” vagy „idegen hatalmakat” képviselő ügynököknek tekintették.

A szlovák nacionalista mozgalmat, illetve a Szlovák Nemzeti Pártot tehát kezdettől fogva pánszláv mozgalomnak, pártnak tekintették. A magyar nemzetiségpolitika résztvevői – függetlenül attól, hogy a magyar nacionalista diskurzus intézményesített alakítóiról (kormánytagok, a politikai elit tagjai, minisztériumi hivatalnokok, főispánok, főszo­lgabírók, nyomozók,

26. „Minden oly intézetet, mely üzleti könyvelésében és így üzletvitelében nem magyar, nemzetiségi jellegűnek tekintek. Az egyes ily intézetek megjelölésénél szíveskedjék azt is kitenni, hogy az milyen nemzetiségű, nevezetesen, hogy német, román [sic!], tót, szerb vagy esetleg más nyelvű-e?” Kereskedelemügyi miniszter Nyitra vármegye főispánjának, 1904. augusztus 2. ŠAN ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 15. karton, 1904/215.
27. Lásd például Gerő János (1873–1920) beszercebányai gimnáziumi tanár, valamint a szlovák nyelven megjelenő *Krajan* (Honfitárs) kormánypárti lap szerkesztőjének írását. Az írást először álnéven, német nyelven adta ki (XYZ: *Ungarn und die Apostel des Panslavismus*). Később magyarul is megjelent: SPECTATOR [GERŐ János]: *Egy időszervi nemzetiségi politikai kérdés. Magyarország és a pánszlávizmus apostolai*. Zólyom, 1908, Nádossy Ferenc Könyvnyomdája. A 77. oldalon olvassuk: „Panszlavizmus és hazaárulás ugyanazon fogalmak [...]”
28. GRÜNWARD: *I. m.* 47.; DUGOVICH: *I. m.* 101–103.; SPECTATOR: *I. m.* 25–36. AJTAY József, a Budapesti Pénzügyigazgatóság fogalmazó hivatalnok 1908-ban VERIDICUS álnéven egy harmincoldalas angol nyelvű pamfletet jelentetett meg: *Nationalism in Hungary from the business point of view*. London, 1908, Polsue. Ajtay művében kereskedelmi vállalkozásnak mutatja be a román és a szlovák nemzetiségi mozgalmakat, a román és a szlovák nemzetiségi bankokat és takarékpénztárakat pedig olyan intézményeknek állítja be, amelyeknek célja a profit hajszolása és a nemzetiségekhez tartozó személyek pénztől való megfosztása. A Miniszterelnöki Hivatal Sajtóosztálya a művet magyar, szlovák és német nyelvre fordíttatta le. VERIDICUS: *A magyarországi nemzetiségi kérdés mint – üzlet*. Budapest, 1909, Légrády Nyomda. A fordításokat elküldte a „nemzetiségi vármegyékbe”, hogy azokat a főispánok „belátásuk szerint a nemzetiségi községekben bizalmas módon” osszák szét. A nyitrai főispán 950 példányt kapott a szlovák, 20 példányt a magyar és 75 példányt a német fordításból. A főispán pontos listát kapott arról is, hogy a vármegye egyes részeibe hány példányt kell szétküldenie. Miniszterelnöki hivatal miniszteri tanácsosa Nyitra vármegye főispánjához, 1909. március 12. ŠAN ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 24. karton, 1909/100.

publicisták, újságírók stb.) vagy egyszerű résztvevőiről volt-e szó – általában nem tettek különbséget az egyes áramlatok között. Minden egyes irányzatot ugyanazokkal a fogalmakkal illették és kategorizáltak. A mozgalom valamennyi tagjára – mindenféle különbségtétel nélkül – vonatkoztak a felsorolt minősítések: hazaárulás, erkölcstelenség, önös érdek stb. Ebből a szempontból a „pánszláv”, „nemzetiségi”, „nemzetiségi túlzó”, „tót túlzó” és ehhez hasonló megbélyegzések szinonimaként szolgáltak, és az ehhez a fogalomkörhöz tartozó sablonos konstrukcióhoz kapcsolódtak. A magyar nacionalista diskurzusban léteztek a magyar nemzetállam kialakítására és a nem magyar lakossággal kapcsolatosan olyan alternatív koncepciók is, amelyekben lényegesen kisebb mértékben érvényesült a „hazaáruló pánszlávokról” szóló sablonos konstrukciók hatása. Ezek az alternatív felfogások azonban – köztük például Steier Lajos koncepciója is, amelyhez később még visszatérek – 1918-ig periférikus jelentőségűek maradtak.

Nem meglepő, hogy a politikai diskurzusban a „pánszlávizmus” és a „pánszláv” fogalmak – ugyanúgy, mint a fent említett szinonim kifejezések – egyértelműen negatív, erősen denuncioló jelentéssel bírtak. Az így megjelölt személyeket delegitimálták, társadalmi státuszukat negatívan befolyásolták. Bár ezeket a minősítő megjelöléseket elsősorban a szlovák (és más szláv) politikusokkal, aktivistákkal, „nemzetiségi mozgalmakkal” stb. kapcsolatosan használták, a 19. század végén az államigazgatás és a vármegyei hatóságok a kategóriát kiterjesztették a Katolikus Néppárt formájában létrejött politikai ellenzéki mozgalomra is. Nyitra vármegye egyes nyugati járásaiban – azokban a járásokban, ahol az 1896. és az 1901. évi választásokat megelőzően a Katolikus Néppárt együttműködött a szlovák papsággal, különösen a Szakolcai, Szenici, Miavai és Vágújhelyi járásokban – a főszolgabírói jelentésekben mindkét politikai mozgalmat egy kategorikus megjelöléssel, a „nemzetiségi néppárt” jelzővel illették. Szálé Lajos szenici főszolgabíró a járás országgyűlési választások előtti politikai helyzetét bemutató jelentésében arról írt, hogy nem jó a kormányzó Szabadelvű Párt helyzete, mert „a nemzetiségiek a néppártiakkal szorosan együttműködnek”. Majd így folytatta: „[A] Szabadelvű Pártnak helyzete a szenici választókerületben nagyon válságos. Ezen kerületben a Szabadelvű Párt részéről hiányzik azon agilis elem, amely ellensúlyozni tudná a nemzetiségi néppárt részéről kifejtett hatékonyságot.”²⁹ A Miavai járás főszolgabírója, Csenkey Adolf ar-

29. Szenici főszolgabíró jelentése a főispánhoz, 1900. december 12. ŠAN, ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 10. karton, 1900/1/284. A vármegyei hivatalnokok nemcsak a „nemzetiségi vármegyékben”, hanem az egész országban aktívan bekapcsolódtak a választási kampányba a kormánypárti jelöltek oldalán. Azokban a járásokban azonban, ahol „nemzetiségi” jelöltek is indultak, a főszolgabírók – a választásokat, valamint a hivatali apparátus jogköreit szabályozó törvényi

ról tett jelentést, hogy a néppárt a pánszlávokkal lépett szövetségre, és a két párt azonos célokat követ: „a népben az egyházpolitikai törvényeknek küszöbön lévő végrehajtása alkalmából a magas állam ellen az ellenszenvet és gyűlöletet szítani és az ezen törvények végrehajtását bárminemű eszközök felhasználásával megnehezíteni”.³⁰

A pánszláv kategória az említett járásokban tevékenykedő papok „hazafias és erkölcsi hozzáállásának” megítélése során is megjelent. Az 1901. évi választásokat megelőzően az ószombati (sobotištei) Szeghy László katolikus papot, a Katolikus Néppárt aktív hívét az alábbi jellemzéssel illette a fősztolgabíró: „[M]inden egyéb csak nem hazafi, közönséges ravasz – hamis tót, a néppárt báránybőrébe bújt pánszlávok korifeusa.”³¹ Egy év elteltével ugyanezt a papot a fősztolgabíró már olyan emberként jellemezte, mint aki jó magyar érzelmű.³² A több mint hetvenéves Vohlland Józsefet, a Nyitra vármegye Privigyey járásában szolgált papot a fősztolgabíró „fanatikus néppártiként” jellemezte, amihez még hozzájött a pánszlávizmus vádja is. Vohlland, akihez eljutott ez a jellemzés, levelet írt a fősztolgabírónak, amelyben kategorikusan elhatárolódott attól a szóbeszédtől, hogy ő pánszláv lenne.³³ A „nemzetiségi megyék” járaásaiban tevékenykedő fősztolgabírók viszonylag nagyvonalúan bántak a „pánszláv” kategóriába történő besorolásokkal. Előfordult, hogy pánszlávnak minősítették például saját járásuk összes evangélikus lelkészét, a katolikus papok többségét, a tanárokat stb.³⁴

rendelkezéseket figyelmen kívül hagyva – minden esetben a „nemzetiségi” jelöltek ellen léptek fel. A választások alatt a jogkörökkel történő visszaélés, valamint a manipuláció és választási korrupció témakörében lásd CIEGER András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországnán, 1867–1918*. Budapest, 2011, Napvilág; GERŐ András: *Az elsőprő kisebbség. Népképvisélet a Monarchia Magyarországnán*. Budapest, 1988, Gondolat.

30. Miavai fősztolgabíró jelentése a főispánhoz, 1895. szeptember 17. ŠAN ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 3. karton, 1895/9.
31. Szenici fősztolgabíró jelentése, 1900. szeptember 19. *Uo.* 10. karton, 1900/7.
32. Szenici fősztolgabíró jelentése, 1901. október 4. *Uo.*
33. 1902 elején a besztlercebányai püspök állami kitüntetésre terjesztette fel Vohllandot. Fillberger Gyula fősztolgabírótól a főispán Vohlland hazafiaságát bemutató nyilatkozatot kért. A fősztolgabíró elutasító nyilatkozata ellenére Vohlland végül megkapta a kitüntetést. Ettől függetlenül szükségét érezte annak, hogy a kormánynak a vármegye élén álló képviselője előtt tisztázza saját nevét. Vohlland Kramolin Viktor főispánnak címzett levelében, 1903. március 27-i keltezéssel, nagy sajnálatát fejezte ki azon „sületlen kihiresztelés, feljelentés felett, hogy pánszláv vagyok, hiszen ez német születésemmel és hosszú életem múltjával merőben ellenkezik. Megtörhetlen magyar érzelmeim és mindenkor hazafias viseletem és tevékenységem miatt az 50-es években a Bach-rendszer idejében dühös pánszlávok és schwarzgelb pángermánok üldözéseinek ki voltam téve annyira, hogy miután azért 13 évig plébániai javadalomhoz nem juthattam [...]” *Uo.* 12. karton, 1902/12.
34. „A tót nemzetiségi eszme [...] hívei számban [a Szenici járás területén] nem szaporodtak [...]. Vigasztalanul lesújt, hogy e tekintetben javulást elérni nem lehet, s a stagnálás is a Magyar nemzeti egység eszméjének kárával jár. Magyarázatát leli ez ama elszomorító körülményben,

A pánszlávizmus vádjának megvoltak a következményei, ha nem is büntetőjogi értelemben,³⁵ hanem csak a társadalmi megítélésben. Olyannyira stigmatizáló fogalomról volt szó, hogy még maguk az SZNP vezetői, a szlovák mozgalom képviselői is tiltakoztak ellene. Ráadásul még a Szenici járás idézett főszolgabírója, Szálé Lajos is beismerte: „Tudom mérlegelni annak diszkvalifikáló hatását, amidőn valakit szláv nemzetiségű érületűnek bélyegeznek, és éppen ezért véleményem nyilvánításában körültekintő és óvatos vagyok.” Azonban rögtön hozzátette: „de ha egy embernek összes ténykedéséből, változatlan magatartásából a magyar érület iránt táplált hajlamnak csekély atomja is hiányzik, bármennyire terjedjen elnéző jóindulatom, kötelességmulasztást követnék el, ha az illetőt a maga tulajdonképpeni mivoltától eltérően ecsetelném”.³⁶

Éppen az erős érzelmi színezet és elfogultság, valamint a „pánszláv”, „nemzetiségi” és más megbélyegző kifejezések negatív jelentéstartalmuk miatt ezek a megjelölések alkalmatlanok voltak a szlovák szereplők és politikusok tárgyilagos megítélésére és jellemezésére. Ezeknek a fogalmaknak a parttalan használta során egybemostak olyan, egymástól különböző jelenségeket, mint az anyanyelv szeretete vagy népdalok éneklése az egyik oldalon, a politikai szempontokból valóban figyelmet érdemlő fellépések, mint például az államhatárok megkérdőjelezése, az ország dezintegrációját célzó politikai szerveződés a másik oldalon. Ez persze nem jelenti azt, hogy adott esetben ne minősülhetett volna politikai demonstrációnak akár a szlovák népdalok éneklése is. A pánszlávizmus vagy a nemzetiségi tüntetés kritériumaként azonban eleve bajosan lehetett a „szlovák dalok” éneklését kezelni, hiszen a meggyanúsított szereplők szándékától függetlenül kaphattott „pánszláv” minősítést az a személy is, aki a népdalokat saját szórakozására, a szabadidő kellemes eltöltése céljából énekelte.

Ezzel együtt nem volt meglepő és nem számított különleges jelenségnek, hogy a „pánszláv”, „nemzetiségi” kifejezések jelentése ilyen mértékben elterjedt. Éppen ellenkezőleg, minden újkori európai és Európán kívüli nacionalista diskurzusban ehhez hasonló, gyakran etnikai alapon definiált kategóriákat találhatunk. Ezekkel az ellenfelet, az ellenséget stigmatizálták,

hogy az evangélikus lelkészek és tanítók a Szeniczi járásban kivétel nélkül a szó legszorosabb értelmében pánszlávok. A népnevelés a túlnyomólag evangélikus vallású lakósággal bíró községekben az ő kezükben van, a hol minden egyebet tanítanak, csak azt nem, hogy Magyarok legyünk, s Magyar hazánkat úgy mint édes anyánkat szeressük, és magyarul beszéljünk.”

35. A büntetőeljárás megindítására az 1878. évi büntető törvénykönyv 127. §-ának (2) és (3) bekezdése alapján felségsértés büntette miatt volt lehetőség.

36. Szenici főszolgabíró jelentése, 1911. június 15. ŠAN, ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 26. karton, 1911/11.

s ugyanakkor a folyamatos fenyegetettség állapotát is érzékeltették. Ugyanígy az a doktrína, amelynek értelmében a Kárpát-medence területe magyar nemzeti területnek, a Magyar Királyság pedig magyar nemzetállamnak számított – amelyet azonban még ki kell alakítani –, abból a nacionalista elképzelésből indult ki, hogy a „nemzetnek” saját „nemzeti területéhez” szent és elvitathatatlan joga van. Ehhez kapcsolódik az a felfogás is, amely szerint minden „életképes nemzetnek” saját állammal kell rendelkeznie, és az államhatároknak meg kellene egyezniük a nemzeti területek határaival.³⁷

A 19. század magyar nacionalista diskurzusát egyértelműen a nemzeti fennmaradás kérdésköre dominálta.³⁸ Ez a motívum ugyanúgy jelen volt a reformkorban, mint a dualizmus korában. A 19. század utolsó két évtizedében új fogalmakkal és elméletekkel – elsősorban a faj (rassz) fogalmával és a fajok (rasszok) közötti harc elméletével – bővült mind a magyar, mind a szlovák nacionalista diskurzus.³⁹ Grünwald még a magyar nemzet túlélé-

37. A kérdéskör egyik klasszikus teoretikusa, Ernest Gellner ezt a doktrínát a nacionalizmus mint politikai elv egyik legalapvetőbb definíciós jellegzetességének tekinti. Ez azt jelenti, hogy a nacionalista felfogás szerint a nemzet területének határait tekintve azonosnak kellene lennie az állami alakzat területével, tehát ideális esetben a nemzet valamennyi tagjának egy államban kellene élnie. Ebből a definícióból kiindulva a nacionalizmust érzelmként – „nationalism as sentiment” – vagy felfogásként, illetve világnézetként is értelmezi. A nacionalizmus mint érzelmi hozzáállás a két pólusán megelégedett és örömteljes vagy elégedetlen és frusztrált érzelmi attitűd formájában jelenik meg. Nacionalista világnézettel rendelkező egyénnél haragot és tettvágyat válthat ki egy olyan állapot, amikor az állam nem foglalja teljes egészében önmagában a nemzeti területet. És ellenkezőleg, a nemzet és állam területi egybeesése elvének megvalósulása megnyugvást hoz magával, a status quo fenntartásának a vágyát. Ernest GELLNER: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983, Basil Blackwell, 1. (Magyarul: Ernest GELLNER: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, 2009, Napvilág Kiadó.) Gellner elméletének egyik fontos hozadéka az érzelmi és kognitív dimenzió bevonása a nacionalizmus mint társadalmi jelenség értelmezésébe. Gellner elmélete és a fentiekben hivatkozott definíciók megfelelő eszközt nyújtanak a magyar nacionalista aktivisták, a politikai elit tagjai és a kormányzó hatalom álláspontjának és politikájának (illetve a jóval homályosabb, de ettől függetlenül rendkívül erőteljes „pánszlávizmus” fogalmának) analitikus meghatározására.
38. Erről ad kiváló körképet GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris.
39. Az 1870-es évektől kezdődően Európában a különböző domináns és nem domináns nacionalista közbeszédre egyre nagyobb hatást gyakoroltak a társadalmi darwinizmus elméletei. Marius TURDA: *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880–1918*. New York, Ontario, 2004, Edwin Mellen Press. A magyar diskurzussal kapcsolatosan lásd GYURGYÁK: *I. m.* A szlovák diskurzussal kapcsolatosan lásd Miloslav SZABÓ: *From „National Endogamy” to „Defiling a Race”. Gender Stereotypes in Slovak Nationalism and Antisemitism in the Late 19th and Early 20th Century*. In: *Women and World War II*. Red. Eduard NIŽNANSKÝ – Denisa NEŠŤÁKOVÁ. Acta Historica Posoniensia XXXI. Judaica Et Holocaustica VII. Bratislava, 2016, STIMUL, 133–157.; Uő: „Von Worten zu Taten”. *Die slowakische Nationalbewegung und der Antisemitismus, 1875–1922*. Berlin, 2014, Metropolis; Uő: *Rasa, národ alebo ľud? Reflexie madarizácie v prostredí Starej školy, slovenského katolicizmu a hlasistov*. Forum Historiae, 2013/2. 95–117.

sért folytatott harcáról írt. Tizenöt évvel később Kostenszky ugyanezt a toposzt már a „faj” fogalmának használatával ismételte meg: „A tétel, melynek minden igazán magyar politika miatyánkjának kéne lennie, az: hogy vagy a magyar állam bomlik fel, dől romba, vagy nemzetiségeknek kell a magyar fajba beolvadniok; a nemzetiségekkel kiegyezés nem lehetséges, és minden velök való paktálás öngyilkosság! [...] a magyar faj ekszisztenciája [sic!] csakis a mai magyar állam határainak és szervezetének megtartása által biztosítható, és így első feladatunk ezen határoknak a magyar nemzetiség határaival való összeegyeztetése, a magyarság megerősítése és az idegen nemzetiségeknek minden erkölcsileg megengedett eszközzel való megmagyarosítása. [...] Vagy mi semmisülünk meg, vagy a nemzetiségeknek kell belénk olvadniok: tertium non datur.”⁴⁰

Az idézett magyar nacionalista aktivisták kevésbé sikeresnek, sőt esetenként sikertelennek értékelték a magyar nemzetnek, illetve „fajnak” a túlélésért folytatott harcát. Ennek a harcnak a legfontosabb eszközeként a magyar nyelv, kultúra, szellemiség terjesztését és érvényesítését tartották az ország nem magyarlakta területein. Éppen ezért nem meglepő, hogy állandóan hangoztatták a szlovákok elmagyarosításának elégtelen voltát, lassú előrehaladását. Ezzel együtt arra figyelmeztettek, hogy az ellentétes irányú folyamatról – azaz a magyarok „eltótosodásáról” – szóló (rém)hírek mögött valóságos veszély húzódhat. Grünwald szerint elsősorban Nyitra, Pozsony és Sáros vármegyékben jelentősen elszlovákosodott az eredeti magyar lakosság, de máshol is aggasztó volt a helyzet: „[A]z eltótosodás processusa ép most a jelen élő nemzedék szeme előtt megy végbe. Ugyanezek a jelenségek tapasztalhatók az egész vonalon, a hol a magyar elem a tóttal érintkezik.”⁴¹ Thébusz János szerint is elsősorban az evangélikus lelkészek és tanárok állnak az eltótosodás jelensége mögött. Ezeknek nemcsak hogy sikerült a református Dunamelléki Egyházkerületben teljes magyar falvakat elszlovákosítaniuk, hanem ráadásul az elszlovákosított magyar hívők egy részét arra is sikerült rávenniük, hogy gyűlöljék mindazt, ami magyar.

40. KOSTENSZKY: *I. m.* 21., 24–25.

41. Grünwald szerint az eltótosodás fő ágensei a szlovák papok és (felekezeti) tanítók voltak: „Az egyházi előjáróság tót papot és tanítót küldött a községbe egyenesen azzal a missióval, hogy a magyar lakosságot eltótosítsák. [...] S különös, hogy míg a tót pap képes egy magyar községet eltótosítani, a magyar pap, ha tót községbe jön, nem képes azt megmagyarosítani, sőt ellenkezőleg, ha 20-30 évig lakik tót községben, maga is eltótosodik.” Ennek persze Grünwald szerint tragikus következményei vannak nemcsak a magyar nemzetre nézve, hanem az egész emberiség kárt szenved: „Ha a tót magyarrá lesz, emelkedik, ha a magyar tóttá, süllyed; [...] az előbbi nyereség, az utóbbi nagy veszteség nemcsak a magyar nemzetre, hanem az emberiségre nézve is.” GRÜNWALD: *I. m.* 112–113.

Tehát pánszlávokat teremtettek ezekből az emberekből.⁴² A századforduló előtt két évvel a magyar falvak állítólagos elszlovákosítását Kőrösy József statisztikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja tudományosan is kutatta.⁴³ Paradox módon a szlovák mozgalom tagjai között is voltak olyan aktivisták, akik sikertelennek látták a magyarosítást. Ezek azonban egyedülálló, elszigetelt vélemények voltak.⁴⁴ Szlovákok elmagyarosodása – legalábbis a dualizmus kori népszámlálási statisztikák szerint – valós jelenség volt, amit fordított viszonyban nem lehet elmondani. Eltekintve a nyelvhatár mentén természetes szociális jelenségnek számító két- (vagy több-) nyelvűségtől, a magyar falvak „eltótosodása” – ahogy azt Grünwald, Thébusz vagy Kőrösy állította – nem felelt meg a valóságnak.⁴⁵

Az eddigi értelmezések alapján egyértelműen megállapítható, hogy az állam közigazgatási szerveinek, a helyi magyar társadalmi és politikai elit tagjainak, a túlélésért folytatott „nemzeti” és „faji” harc teoretikusainak, valamint az államhatalom képviselőinek koherens és azonos fogalomrendszert alkalmazó diskurzusa volt. Ezzel egy időben olyan domináns közbeszédről volt szó, amelyből a közigazgatás és az állami szervek képviselőinek bonyolult és kockázatos lehetett kilépniük, illetve a magyarosító politikában való részvételt elkerülniük.

A következőkben a kormányzati hatalom információs hálózatainak fő ágenseit vizsgáljuk, akiknek révén a nem magyar nacionalista mozgalmak

42. „Vannak esetek, hogy a panszláv lelkészek és tanítók vezetése mellett ezen, magyarokból tótokká lett hívek ellenséges érzülettel viseltetnek minden iránt, a mi magyar, azaz: panszlávokká lettek.” FELVIDÉKY: *I. m.* 75.
43. KÖRÖSY József: *A Felvidék eltótosodása. Nemzetiségi tanulmányok. Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör, Abauj, Zemplén és Ung megyék területéről. Bars és Hont megyék külön lenyomata.* Budapest, 1898, Grill.
44. Pavel Križko (1841–1902) szlovák nacionalista aktivista, Körmöcbánya (Bars vármegye) története és levéltárosa 1898 októberében a cseh szlovakofil Karol Kálalnak írt levelében fejtette ki, hogy a szlovákok elmagyarosítása csak a „magyar sovíniszta jelentések” szerint történik. A valóságban az „iskolai diákság, illetve a hivatalok emberei magyarul beszélnek, mivel muszáj nekik, ott azonban, ahol nincs semmiféle nyomás, ott az ifjúság és a hivatali rabszolgák is megint csak szlovákul beszélnek.” Szerinte Bars és Nyitra vármegyében valóban elszlovákosítottak magyar falvakat, és a tehetősebb szlovákok magyar falvakba küldték a gyerekeiket azért, hogy azok megtanuljanak magyarul, a magyarok pedig szlovák falvakba küldték a gyerekeiket azért, hogy azok pedig szlovákul tanuljanak meg. „Az állat- és a terménykereskedelem, illetve más hasonló megélhetési formák arra készítetik az embereket, hogy folytassák ezt a gyakorlatot, és innentől fogva felesleges minden olyan sovíniszta erőfeszítés, amelynek az a célja, hogy megakadályozza a magyarok szlovákokkal és tőlük északabbra lakó népességgel való érintkezését. Lehetetlen a teljes szlovák népesség egy csapásra történő elmagyarosítása.” A levél teljes szövegét lásd Karol HOLLÝ: *Zo vzájomnej korešpondencie Pavla Križka a Karla Kálala.* MUSEION. Zborník Kremnického múzea 2016. (129–148.) 141–142.
45. A szlovákság asszimilációjáról bővebben SZARKA: *I. m.* 39–45.

állapotáról, illetve a nem magyar lakosság hangulatáról az alapvető információkat begyűjtötték. Két intézményesített forrásra – a főszolgabírókra és a határrendőrség nyomozóira, illetve tisztjeire – összpontosítok. Az említett közigazgatási és karhatalmi szervek alkalmazottai nemcsak megfigyelők voltak, hanem egyben a beszerzett információk első (és gyakran döntő) értelmezői is. Ők azok a szereplők, akik a szlovák nacionalisták, illetve szlovák lakosság tevékenységével és álláspontjával összefüggő eseményekről alkották meg azt a képet, amelyre a kormányzat leggyakrabban a valóság hű visszatükröződéseként tekintett.

VÁRMEGYEI ÉS HATÁRRENDŐRSÉGI MEGFIGYELTETÉSEK

Az állami és a vármegyei szervek a 19. század elején és a reformkorban gyakorlatilag azonnal reagáltak a nem magyar nacionalista mozgalmak létrejöttére. A 19. század utolsó éveiben, Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt rendszeressé vált a megfigyelés és az információgyűjtés. A belügyminiszter 1895-ben a felvidéki vármegyék főispánjainak küldött körrendeletében beismerte, hogy a kormány nincs megfelelő módon tájékoztatva, és a gyakran az államérdekeket is érintő eseményekről csak a „sajtóból, illetve privát csatornákon keresztül” értesül. Ezért a főispánokat utasítja: „külön felhívás bevárása nélkül, minden országos, illetve politikai eseményről vagy mozgalomról, esetről-esetre, haladék nélkül hiteles értesüléseken alapuló, részletes, tájékoztató jelentéseket tenni szíveskedjék: ez úttal figyelmét különösen az nemzetiségi mozgalmakra óhajtom felhívni, megjegyezvén, hogy az e téren szerzett tapasztalatokról, a sürgős szükség esetein kívül havonként jelentést várok”.⁴⁶

Nyilvánvalóan a kormányzat már ezt megelőzően is rendelkezett a vármegyei hivatali apparátustól és – ahogyan az az előbbieken idézett miniszteri utasításból is kiderül – egyéb forrásokból származó információkkal a konkurens nacionalista mozgalmakról és a lakosság hangulatáról. Tehát Hieronymi Károly miniszter panasza ellenére téves lenne azt állítani, hogy a magyar királyi kormány nem lett volna jól tájékozott. Bánffy és az

46. Magyar Királyi Belügyminiszter Hieronymi Károly leirata Thuróczy Vilmosnak, Nyitra vármegye főispánjának, 1894. augusztus 4. ŠAN, ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 3. karton, 1895/12. 3181 eln. sz./1895. A miniszterelnökség is többször küldött ki hasonló körrendeleteket, lásd SZARKA: *I. m.* 85–86. A nem magyar nacionalista mozgalmakon kívül a miniszterelnökség és a belügyminisztérium a többi, a Szabadelvű Párt kormányzati pozícióját vagy a politikai berendezkedést potenciálisan veszélyeztető politikai mozgalmakról – munkás- és szocialista mozgalmakról, a Katolikus Néppárttól és egyéb ellenzéki pártokról – is információkat várt.

őt követő kormányok intézkedéseinek eredményeképpen a magyar uralkodó elit egyre nagyobb mennyiségű információhoz jutott. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a nem magyar mozgalmakkal és a nem magyar lakossággal kapcsolatosan kiegyensúlyozottabb képpel rendelkezett volna. Ehhez a témához később még visszatérek, először azonban csak nagyon röviden megnézzük azokat a forrásokat, amelyekből a magyar kormányok a századforduló időszakában a nem magyar nacionalista mozgalmakról és lakosságról szóló ismereteik többségét szerezték.

A miniszterelnökség és a belügyminisztérium – a III., IV. és V. főosztályán (tehát a sajtó-, fordító- és sajtókapcsolati, valamint a sajtó- és nemzetiségi ügyosztályon) keresztül – rengeteg információt szerzett másodlagos forrásokból, elsősorban a sajtóból, könyvekből, kalendáriumokból, röpiratokból stb.⁴⁷ A belügyminisztérium a rendvédelmi szervektől, elsősorban a határőrizetért felelős szervektől kapta az információkat. A határszéli kapitányságok nyomozóinak és informátorainak bevonásával végezték az aktív megfigyelést. Az állami tanfelügyelők – ugyanúgy, mint az állami vasúttársaság alkalmazottai – is szolgáltatottak információkat. A határ menti vidékeken, illetve különösen az úgynevezett „nemzetiségi szempontból exponált” területeken lévő vasútvonalakat és vasútállomásokat a határszéli rendőrkapitányságok is megfigyelték. Az állami és vármegyei szervek, illetve közvetlenül a minisztériumok is, egyéni feljelentésekből, illetve magánszemélyek bejelentéseiből szintén információkat szereztek.

Ami pedig a Magyar Királyság határain kívüli tevékenységeket illeti, a budapesti kormányok a ciszlajtániai osztrák partnerszerveiktől is rendszeresen kaptak információkat. A Habsburg Monarchia határain kívül – elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban tevékenységet kifejtő – nacionalista mozgalmak esetében pedig az illetékes magyar királyi minisztériumok közvetlenül kommunikáltak a konzuli hivatalokkal. A magyar kormányoknak emellett saját nyomozói és ügynökei voltak külföldön, például a Magyar Királyságból az Egyesült Államokba kivándorolt lakosok körében a vallási élet megszervezése érdekében kiküldött katolikus papok között.

Az alapvető információforrást azonban a főispánok, a városok esetében pedig a rendőrkapitányok jelentései alkották.⁴⁸ Ezekben az esetekben a fő-

47. 1900-ban megszüntették az V. főosztályt, és a továbbiakban elsősorban a IV. főosztály felelt a sajtó, a könyvek stb. megfigyelésért. A IV. főosztályt 1907-ben áthelyezték a belügyminisztériumba.

48. Ezen a helyen információforrásként csak megemlítem a megyei közigazgatási bizottságok félszázados rendszerességgel az ország valamennyi vármegyéjéből a belügyminisztériumba beküldött jelentéseit. Ezek különböző szempontok (egészségügyi, oktatási helyzet, infrastruktúra állapota stb.) alapján tájékoztattak a vármegyéről, és különböző, a vármegye érdekeit szolgáló intézkedésre, beruházásra stb. vonatkozó kérést, illetve javaslatot tartalmaztak. A szlovák többségű

szolgabírók végezték a kulcsfeladatokat. A miniszter ugyan a főispánok jelentését kapta kézhez, azok azonban a legtöbb esetben a főszolgabírók némileg kiigazított vagy összesített jelentéseit küldték tovább. A főszolgabírók a vármegyei közigazgatás középső szintjét alkották, és az alispán alá tartoztak, aki a vármegyei közigazgatás legfőbb képviselője volt. Ugyanakkor a politikai jellegű kérdésekben közvetlenül a főispánokkal kommunikáltak, akik az állami közigazgatást képviselték.

A főszolgabírók közvetlen kapcsolatban álltak a lakossággal. A járásukban zajló politikai eseményekkel kapcsolatos információkat közvetlen megfigyelésből szerezték, esetenként pedig a beosztottjaiktól érkező jelentésekre támaszkodtak. Hatáskörükbe tartozott a nyilvános gyűlések bejelentésének átvétele, és általában a főszolgabírók voltak azok, akik a nyilvános rendezvényeken hivatali felügyeleti szervként vettek részt. Ezenfelül a polgári egyesületek – például olvasókörök vagy kulturális egyesületek – létrehozása esetén is a főszolgabírónak nyújtották be a kérelmet és az egyesület alapszabály-tervezetét. A főszolgabírók ezeket az iratokat a saját – támogató vagy elutasító – álláspontjukkal együtt az alispánoknak vagy a főispánoknak terjesztették fel. A főszolgabírók már csak pozíciójuknál, illetve hatáskörüknél fogva is jól tájékozottak voltak a saját járásukon belül történt eseményekkel kapcsolatban. Érthető módon jelentős mértékben függött az adott pozíciót betöltő személy képzettségétől, hogy – a kormányzati hatalom szempontjából – ezek a hivatalnokok milyen mértékben voltak értékes információforrások.⁴⁹

A nem magyar politikai mozgalmakkal és a nem magyar lakossággal kapcsolatos információk másik forrásáról – a felügyeleti szervek, elsősorban a határrendőrségi nyomozótestületekről – is ugyanezt a megállapítást tehetjük.⁵⁰ A határszéli rendőrkapitányságok tisztjei, altisztjei és nyomozói

vármegyék – Pozsony, Nyitra, Trencsén, Liptó, Árva, Turóc, Zólyom – közigazgatási bizottságainak a jelentéseiben – meglepő módon – csak ritkán szerepelnek a szlovák lakosság közötti „nemzetiségi mozgalomra” vagy a politikai hangulatra vonatkozó információk. Az 1901–1917/1918 közötti időszakból a legtöbb vármegyére vonatkozó jelentés fennmaradt. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Miniszterelnökség, K-26, Közigazgatási bizottsági jelentések, 1901–1929.

49. A megyerendszerről és hivatalnoki karáról bővebben: CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a Tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó.

50. Többé-kevésbé specializált egységek voltak a határszéli rendőrkapitányságok és a kirendeltségeik. A határvédelem mellett feladatuk a nem magyar („nemzetiségi”) nacionalista mozgalmak tevékenységének a megfigyelésére is kiterjedt. A szlovák mozgalom megfigyelésében a pozsonyi, zsolnai és liptói kapitányságok voltak a legaktívabbak. A Magyar Királyi Csendőrség reguláris rendfenntartó alakulatai ezen a területen csak minimális mértékben tevékenykedtek. Ez nem csak korlátozott hatáskörükből adódott. 1913 februárjában például Trencsén vármegye főispánja, Szalavszky Gyula belügyminiszternek írt levelében megállapította, hogy Trencsén

leggyakrabban a hagyományos nyomozati eljárásokat – megfigyelést, kihallgatást stb. – alkalmazták. Arra is akadtak példák, hogy a nyomozók sikeresen beépültek a nem magyar nacionalista szervezetekbe. A nyomozók képzettsége és az általuk szolgáltatott információk minősége meglehetősen változatos volt. Sikeres bevetésük példája a Duliškovics Arnold által lefolytatott nyomozás.

A nyomozót 1912 szeptemberében bízták meg az úgynevezett ruszin skizmatikus mozgalom megfigyelésével. A magyar kormány ezt a mozgalmat az Oroszországból irányított pánszláv konspiráció eredményének tekintette.⁵¹ Duliškovics a nyomozást saját kezdeményezéséből a szlovák mozgalomra is kiterjesztette. Fokozatosan beépült a szlovák, valamint annak a cseh nacionalista mozgalomnak a legmagasabb köreibé, amely a szlovákokkal való együttműködés irányába orientálódott. Egy éven belül nemcsak a cseh (Tomáš Garrigue Masaryk, Josef Rotnág), a szlovák (Milan Hodža), hanem a román (Alexandru Vaida-Voevod) politikusokkal is sikerült felvennie a kapcsolatot. Duliškovicsnak köszönhetően a szlovák és a cseh nacionalisták kapcsolatrendszerére, valamint a cseh–szlovák politikai együttműködésre vonatkozóan is konkrét információk jutottak el Lukács László belügyminiszterhez, illetve Tisza István miniszterelnökhöz.⁵²

Lahvicska László a kevésbé sikeres nyomozó példája volt. 1913 szeptemberében azt a feladatot kapta, hogy – Duliškovics-hoz hasonló módon – épüljön be a szlovák nemzeti mozgalomba. 1914 februárjában összesítő

városában csak 12 rendőr áll a rendelkezésére, azonban ők „oly csekély intelligenciával bírnak”, hogy teljes mértékben alkalmatlanok a helyi pánszláv mozgalom megfigyelésére. Ebből kifolyólag a trencsényi „pánszláv mozgalom” megfigyelése céljára „egy-két helybéli megbízható magánégyén igénybe vételét” javasolta. Trencsény vármegye főispánjának jelentése, 1913. február 16. Uhorské ministerstvo vnútra 1886–1918, Štátny ústredný archív – Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: UKMV, ŠŰA–SNA), 15. doboz, 84. Annak ellenére, hogy ebben a konkrét esetben a belügyminisztérium a főispán kérésére rendes nyomozók kiküldésével reagált, a határrendőrség berkein belül bevett eljárás volt a „civil” megfigyelők alkalmazása (anélkül, hogy előzetesen részletesebb információk álltak volna rendelkezésre az ilyen „ügynök” ismereteit, megfigyelőképességeit és jellemét illetően). A határrendőrség megalapításáról és működéséről részletesebben: CSAPÓ Csaba: *A magyar királyi csendőrség története, 1881–1914*. Pécs, 1999, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 119–130.; PARÁDI József et al. (szerk.): *A magyar rendvédelem története*. Budapest, 1996, Osiris, 81–87.; PARÁDI József: *A határszéli csendőrség 1891–1914*. Budapest, 1984, Határőrség.

51. Roman HOLEC: *Triumf a pád policajného agenta Duliškoviča*. Dějiny a súčasnosť, 1997/2. 12–14. A ruszin skizmatikus mozgalommal összefüggő nyomozáshoz kapcsolódó anyagok megtalálhatók a Magyar Királyi Belügyminisztérium (1886–1918) mai Szlovákia területére vonatkozó fondjában. UKMV, ŠŰA–SNA, 16., 17., 18. doboz.
52. Duliškovics közvetlenül Tisza Istvánnak címzett jelentései a Református Zsinati Levéltárban található Tisza-Balogh iratokban maradtak fenn. 12. doboz, 10a/5. sz. Duliškovics jelentéseinek egy része megtalálható a Szlovák Nemzeti Levéltárban is. UKMV, ŠŰA–SNA, 16. doboz, 87. sz.

jelentést készített: „A tótok mozgalma kimondottan az 1868: XLIV. tc. végrehajtásán alapszik. Ez a cégér. Ezen cégér alatt folyik azután a legerősebb izgatás, tömörülés, pártalakítások, közgazdasági intézkedések, sajtóélet stb. Mert tény, hogy a tótság vezető férfiai kihasználnak minden alkalmat s megragadnak minden eszközt, mely közelebb hozza őket feltékenyen titkolt végcéljukhoz, a nagy szláv birodalom megalapításához.” Ez a bevezető bekezdés jól jellemzi a teljes jelentés információs minőségét. Az előbb idézett főszolgabíróhoz hasonlóan Lahvicska a magyar nacionalista diskurzusra jellemző beszédmód toposzait használta: „pánszláv veszélyről”, a „nemzetiségi túlzók” dezintegrációs tevékenységéről, valamint a „nemzetiségi szélsőségesek” orosz cár által irányított kísérletéről – melynek célja a pánszláv birodalom kiépítése lett volna – tett jelentést.⁵³ Lahvicska „eredményei” valószínűleg feljebbvalóit sem győzték meg, mert 1914 decemberében felfedték, amikor egy Pozsony vármegyében folyó jelentéktelen ügyhöz tanúként beidézték.⁵⁴

Az ehhez hasonló eseteket nem tekinthetjük egyedieknek: a nyomozók, határrendőrségi tisztek jelentései – ugyanúgy, mint a főszolgabírói jelentések – jószereivel a „pánszláv veszéllyel” kapcsolatos sablonos elképzelések ismétlésében merültek ki.⁵⁵ 1912-ben a belügyminisztérium a helyi „nemzetiségi mozgalmak” állapotát és a szlovák lakosok hangulatát – az éppen zajló Balkán-háborúk kontextusában – bemutató jelentést kért a szlovákok lakta vidékek határszéli rendőrkapitányságainak vezetőitől. A pozsonyi kapitány jelentésében megállapította, hogy több nyomozó, valamint az általa és beosztottjai által elvégzett megfigyelési munkával a szlovákok érdeklődését tapasztalták. „Kapitányságom szlávlakta vidékeinek népénél bár erős együttérzés észlelhető a balkáni háborúban küszködők iránt, s nagy simpathiával viseltetnek a délszlávok törekvései iránt [...], mégis ők tulajdonképpeni irányításokat a szerintük őket mindenkor támogató s velük legközelebbi fajrokon oroszról várják, s így mind az ideig, míg csak a balkáni szlovákok [...] küzdelmei és törekvései vannak felszínen, addig ezen vidéken előreláthatólag a vett jelentések és tett észleletek szerint a nép nyugodtan lesz; de ha Oroszországgal szemben törne ki az ellenségeskedés [...] ezen vidék népe nemcsak teljesen megbízhatatlan lesz, vagyis [...] lakosságának nagy részére, mint kémekre, Oroszország bizton számíthat, hanem féltő, hogy az

53. Lahvicska László detektív jelentése, 1914. február 17. *Uo.* 16. doboz, 89. sz.

54. *Uo.* 18. doboz, 94. sz. és 19. doboz, 99. sz.

55. *Uo.* a 17., 19. és 20. sz. dobozokban többtucatnyi detektívjelentés és működési napló található. Ezek alapján viszonylag pontos képet lehet alkotni a nyomozók terepmunkájáról, a megszerzett adatok, valamint ezen adatok értelmezésének a minőségéről.

általuk az oroszok iránt táplált fajrokonság erősebb megnyilvánulása is csaknem bizonyosra vehető.”⁵⁶

Azt, hogy a pánszláv veszélyről szóló szemantikus sztereotípa mennyire nem felelt meg ebben az esetben a valóságnak, amikor nem egészen két év elteltével ténylegesen beállt a hadiállapot, legjobban az a tény bizonyítja, hogy a határszéli rendőrség kapitányának előrejelzéseiből semmi sem teljesült. Éppen az ellenkezője történt. Az SZNP vezetése lojális nyilatkozatot adott ki, és a párt a háborús időszakra felfüggesztette a tevékenységét. A szlovákok által lakott vidékeken ugyanolyan simán zajlott a mozgósítás, mint a magyar etnikumú településeken. A háború első hónapjaiban a szlovák katonák ugyanolyan lelkesen harcoltak a frontokon, mint a magyar katonák. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Liptó és Turóc vármegyékben semmilyen jelentősebb kémtevékenységet sem jegyeztek fel.⁵⁷

Említést érdemel még az is, ahogy a kapitány a „faj” kifejezést használta. Ezzel konkrétan arra az implicit feltételezésre utalt, hogy a faji rokonságból természetesen következik a szlovákok délszlávok iránti rokonszenve és szolidaritása, illetve az is, hogy – az állítólagos legnagyobb faji közelség miatt – az oroszoktól várták volna a megváltást. A szláv „fajhoz tartozás” miatt a priori következik a pánszlávizmusra való hajlam. Érthető módon ezek az a priori vélemények összhangban voltak a kor faji és nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó elméleteivel. Az a tény, hogy ezek a koncepciók rendszeresen megjelentek a hivatalnokok jelentésében, rámutat ezeknek az elméleteknek – még ha gyakran csak meglehetősen korlátozott formában is – a századforduló idején zajló nacionalista diskurzuson belüli elterjedtségére.

A határrendőrség nyomozói és tisztjei – ugyanúgy, mint a főszolgabírók és a vármegyék igazgatási rendszerének alacsonyabb rangú hivatalnokai – közvetlen kapcsolatban álltak a konkurens nem magyar nacionalista mozgalmakkal, jobban mondva, közvetlenül megfigyelték ezeket. Ennek köszönhetően ténylegesen nagy mennyiségű részletes információval rendelkeztek a konkrét szereplőkről és azok tevékenységéről, valamint az egyszerű szlovák lakosság hozzáállásáról és hangulatáról. Azonban – ahogyan erről már az előző fejezetemben is szóltam – ezek az információk, a kiértéke-

56. A pozsonyi határszéli kapitány jelentése: „Pozsonyi kapitányság területén észlelt nemzetiségi mozgalmak”, 1912. december 7. UKMV, ŠÚA-SNA, 15. doboz, 84. sz.

57. A mindenütt jelen lévő, a „hazaáruló pánszlávoknak” a „tót népre” gyakorolt hatásáról szóló toposz elterjedésére való tekintettel nem meglepő, hogy a szlovák vidékeken simán lezajlott mobilizáció, illetve a szlovák katonáknak a háború első hónapjaiban tanúsított hősiessége szó szerint meglepte a magyar hivatalokat és a magyar sajtót is. Részletesebben lásd Vörös László: „A legghazafiasabb magyarok” vagy „egy szabad nemzet”? A szlovákok szociális reprezentációi a magyar sajtóban 1914–1918 között. KOR/RIDOR, 2014/3. 25–60.

lésükre szolgáló, erősen előítéletes a priori elméleti konstrukciók miatt, jelentős mértékben elvesztették az információtartalmukat. Kérdésként merül fel, hogy ez a jelenség milyen mértékben volt az uralkodó rendszer és a rezsim nacionalista ideológiájának a következménye.

Még a magyar nemzeti/nacionalista diskurzuson belül is léteztek a domináns egynemzetiségű, nyelvileg és kulturálisan homogén történelmi Magyarország doktrínájával szemben álló alternatív koncepciók.⁵⁸ A szlovák mozgalommal összefüggésben konkrétan és elsősorban Steier Lajost kell megemlíteni, aki könyvében⁵⁹ felhívta a figyelmet a pánszlávizmussal való értelmetlen ijesztgetéssel és azoknak a régi koncepcióknak az életben tartásával együtt járó veszélyekre, amelyek nem felelnek meg a „tót kérdés” tényleges valóságának.⁶⁰ Steier szerint a pánszlávizmus kísértetének kergetésével eltakarták azt a tényleges veszélyt, amelyet paradox módon nem a szlovák nemzetiségi öntudat, hanem a cseh–szlovák kölcsönösség eszméje érdekében a szlovák nemzetiség egyediségéről történő lemondás képviselt. Ahogyan az már a könyvből származó idézetekből is kitűnik, ha a „fajról”, „nemzetiségről” és „nemzetről” volt szó, Steier ugyanannak az elméleti és fogalmi koordináta-rendszernek a keretein belül mozgott, mint a már említett főispánok és nyomozók („a nemzetiségi kérdés nem más, mint faji mérkőzés”⁶¹). Azonban gyorsan észrevette a szlovák mozgalomnak a régi, begyökerezett fogalmak és sablonos jelszavak állandó ismételtetéséből adódó felületességét: „A tót nemzetiségi mozgalom lépésről lépésre megtagadja saját nemzetiségi individualitását, mert abszorbeálja egy külföldi szláv törzs [ti. a csehek] aspirációit és hódítási energiáját. [...] A tót kérdés mai állapotában korántsem tót nemzetiségi törekvései miatt veszedelmes, hanem ellenkezőleg, veszedelmes azért, mert az önálló és független nemzetiségi tendencia és önérzet kipusztul belőle.” Különösen kritikusan viszo-

58. Lásd GYURGYÁK munkájának 2. fejezetét: *I. m.* 155–197.

59. STEIER Lajos: *A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története*. Liptószentmiklós, 1912, a szerző kiadása. Steier Lajos (1885–1938) újságíró és történész volt, aki 1919-től Liptószentmiklóson (Liptovský Sv. Mikuláš) élt. A helyi politikai-társadalmi hetilap, a *Liptó* szerkesztője volt. Részletesebben lásd GLATZ Ferenc: *A „tót” kérdés és Steier Lajos*. In: *Uő: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 26–38.; *Uő: Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Budapest, 2016, Kossuth Kiadó, 118–131.

60. „Efemer hírlapi cikkekben és röpiratokban gazdagok vagyunk – csakhogy ezeknek tartalma sohasem változik, csak variálódik, különösen a tót kérdésben tapasztalhatjuk ezt, és ami ötven vagy harminc esztendővel ezelőtt érveléseinkben és küzdelmeinkben igaz fegyver volt, az a mai variációban olyan haszontalanság lehet, melynek semmiféle reális alapja már nincsen. [...] tisztítsuk meg az egész nemzetiségi kérdést a tartalmát meghamisító jelszavaktól, melyek a kérdés megoldását megnehezítik.” STEIER: *I. m.* 2–3.

61. *Uo.* 8.

nyult a pánszláv kifejezésnek a szlovák mozgalom képviselői esetében történető sematikus és túlzó alkalmazásához: „[A] hazai »pánszláv« elnevezés [...] ma bizony többnyire indokolatlan, és így nem jelöli meg helyesen a tót kérdés jelenlegi tartalmát.”⁶²

Steier a szlovák mozgalom értékeléséhez való hozzáállásával, illetve a „szlovák kérdés” megoldására vonatkozó koncepciójával inkább egyedi jelenségnek számított.⁶³ Ezzel összefüggésben meg lehet még említeni Czambel Samut is, aki a 20. század első éveiben az elsőők között figyelmeztette a magyar kormányt a csehszlovák nemzeti egység gondolatának a szlovák értelmiségiek és politikusok közötti terjedéséből származó veszélyekre. Steier tíz évvel későbbi gondolataihoz hasonlóan rámutatott arra, hogy a szlovák mozgalom csehszlovák orientáció ellen fellépő része elveszíti a talajt a lába alól. Czambel szerint is Magyarország integritásának megőrzését szolgálta a szlovák „nemzetiségi élet” támogatása és a cseh asszimilációs kísérletekkel szembeni védelme.⁶⁴

A 19. század vége és a századforduló utáni időszak legtöbb megfigyelője – függetlenül attól, hogy az illető az államigazgatásban dolgozott-e vagy sem – abból az akkori domináns magyar nacionalista doktrínából indult ki, amelynek értelmében a történelmi Magyarországot két-három generáció alatt egynemzetiségű magyar nemzetállammá kell átalakítani. Ha megnéz-

62. Uo. 4–5., 7.

63. Habár hiba lenne alábecsülni Steier nézeteinek jelentőségét és ezeknek a nézeteknek Tisza István második kormányának nemzetiségi politikájára gyakorolt hatását. A könyvének megjelenését követő évben, 1913-ban Steier a szlovákkérdés megoldására vonatkozó memorandumot küldött Tisza István miniszterelnöknek. Ebben azt javasolta a magyar kormányzati köröknek, hogy hosszú távú perspektívában még a „tót nemzetiségi tudat” felbátorításának árán is támogassák a szlovák nemzeti mozgalom turócszentmártoni konzervatív irányzatát, mert véleménye szerint csak így lehet hatásosan semlegesíteni a cseh politikának a szlovák mozgalomra gyakorolt hatását. A történelmi Magyarországon belüli nyelvi és kulturális jogokat követelő szlovák „nemzeti mozgalmat” nem tekintette az ország integritását veszélyeztető tényezőnek. E tekintetben azonban veszélyesnek ítélte meg a cseh–szlovák kölcsönösség, illetve nemzeti egység eszméjét, valamint a cseh és a szlovák politikusok és aktivisták közötti kapcsolatokat. Steier javaslatainak egy részét 1914–1915-ben – a szlovák lojalista párt megalakítására vonatkozó terv részeként – ténylegesen elkezdték megvalósítani. Erről a kormányzati akcióról részletesebben lásd VÖRÖS László: *Tisza István nemzetiségi politikája és a szlovákok (1913–1915)*. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2004/1. 155–164.

64. Czambel Samu (1856–1909) egy év híján három évtizeden át szolgált hivatalos fordítóként a magyar kormányznál (először a miniszterelnökségen, majd a belügyminisztériumban). Párhuzamosan a kormánypárti szlovákuul írott lap, a *Slovenské Noviny* szerkesztőjeként a publicisztikai tevékenysége is jelentős volt. A cseh–szlovák kulturális és nyelvi közeledés veszélyére jelentéseiben, cikkeiben és könyveiben folyamatosan felhívta a kormány figyelmét. Vö. például CZAMBEL Samu: *A cseh-tót nemzetegység múltja, jelene és jövője*. Turócszentmárton, 1902, Turócszentmártoni magyar nyomda, Moskóczi Ferenczné; STEIER Lajos: *Czambel emlékkönyv*. Pécs, 1937, Dunántúl Pécsi Egyetemi Ny.

zük a fent említett állami alkalmazottak két csoportját, tehát a főszolgabírókat és a határrendőrség tagjait, akkor a többségük esetében – konkrétan azoknak a személyeknek az esetében, akik az úgynevezett „nemzetiségi területen” tevékenykedtek – megállapíthatjuk, hogy a már említett domináns magyar nacionalista doktrína aktív követőiről van szó. Éppen ezért nem is olyan meglepő, hogy ezek a személyek a konkurens nacionalista mozgalmakat, illetve a nem magyar lakosságot is hajlamosak voltak a begyökerezett sablonos képek optikáján keresztül szemlélni. A vármegyei közigazgatás magasabb és középszintjén állók – tehát a főispán és a főszolgabíró – politikailag függő viszonyban voltak. Olyan pozíciókról volt szó, amelyek az esetek többségében közvetlenül a kormányzó hatalomtól függtek. A főszolgabírók nemcsak a konkurens nacionalista mozgalmakkal és az ellenzéki pártokkal kapcsolatos információk megszerzésében játszottak fontos szerepet, hanem – elsősorban az országgyűlési választások időszakában – gyakran aktívan is támogatták a kormányzó pártot.⁶⁵ A forrásokból kitűnik, hogy különösen az úgynevezett nemzetiségi területek esetében a hivatalnokok kormánypárt iránti lojalitása a hivatalnokok kvalitásának egyik legfontosabb fokmérője volt. Erre vonatkozóan megemlíthetjük Fillberger Gyula példáját, aki először Nyitra vármegye Privigyeyi, majd Míavai járásának főszolgabírója volt. Az előzőekben már említettem Vohlland József németprónai lelkész esetét, akit Fillberger a főispánnak küldött jelentéseiben pánszlávnak minősített. Ugyanebben az időszakban – 1901-ben és 1902-ben – további katolikus papokat és tanítókat is hasonló módon megvádolt. Fillbergernek a katolikus klérussal és a Katolikus Néppárt szimpatizánsaival szembeni támadásai összefüggésben álltak azzal, hogy Fillberger megpróbálta a lehető legjobban diszkreditálni ennek a pártnak a képviselőit annak érdekében, hogy így csökkentse a párt helyi lakosok körében tapasztalható népszerűségét. Azonban 1902 tavaszán a főszolgabíró tevékenysége valószínűleg már kezdett túlmutatni az elviselhetőség határán. Ez azt eredményezte, hogy Rimely Károly besztercebányai püspök panaszt tett a főszolgabíró tevékenysége miatt. Rimely a főispánnak írt levelében arról pa-

65. Legújabbán Cieger András munkája dokumentálja kiválóan azokat a visszaéléseket, amelyeket a hivatali apparátussal követtek el a politikai harcban; lásd CIEGER: *I. m.*; lásd még GERŐ: *I. m.* A főszolgabírók (és egyéb hivatalnokok) hivatali hatalommal való visszaélésének mértéke hihetetlenül explicit formákat öltött. Erről tanúskodik a korabeli – hazai és külföldi kritikusi megfigyelők által készített – irodalmi művek nagy száma is. Lásd például az 1896-os választások alatt, illetve a választási kampány időszaka alatt elkövetett csalásokat és hivatali visszaéléseket bemutató, a Katolikus Néppárt képviselői és támogatói által összeállított, nagy terjedelmű könyvet: *Tatárjárás Magyarországon 1896-ban*. Budapest, 1897, Alkotmány Ny. Lásd továbbá a nemzetközi megfigyelő munkáját: Robert William SETON-WATSON: *Corruption and Reform in Hungary. A Study of Electoral Practice*. London, 1911, Constable.

naszkodott, hogy Fillberger „azokat, akik nem hajolnak meg föltétlenül az ő politikai nézete előtt, akik nem bókolnak és nem hódolnak neki szája íze szerint, azokat, főként ha azok papok, üldözi, ellenük nem annyira hivatalosan, hanem titokban, hogy ne lehessen őt megfogni és kérdőre vonni, sok mindenféle és az igazsággal meg nem egyező váddal lép fel felettes politikai hatósága előtt”.⁶⁶ A püspök arra kérte a főispánt mint Fillberger felettesét, hogy akadályozza meg a főszolgabíró hatalommal való további visszaélését és intrikáit. A főispán irattárában nem maradtak fenn arra vonatkozó dokumentumok, hogy Fillberger hivatalos figyelmeztetésben vagy megrovásban részesült volna. Éppen ellenkezőleg, az ezt követő évekből származó jelentéseiben nem lehet felfedezni semmilyen változást a kormánypárt – magyar vagy „nemzetiségi” – ellenzékével szembeni hozzáállásában. Sőt Fillbergert 1906-ban áthelyezték a Miavai járásba, amelyet a Felvidék pánszlávizmus által egyik legexponáltabb területének tekintettek, és ahova csak bevált hivatalnokokat helyeztek.⁶⁷

Azoknak a főszolgabíróknak, nyomozóknak, valamint rendőrtiszteknek a jelentéseiből, akik azokon a területeken szolgáltak, ahol aktív volt a szlovák nemzeti mozgalom, kitűnik, hogy ezeknek az állami szereplőknek egy része nemcsak hivatalnokként, hanem a nemzet ügyéért küzdő harcosként tekintett saját magára (vagy legalábbis ezt az önképet terjesztette a saját környezetében). Mindez megmagyarázza az agilitásnak és a kezdeményezőkézségnek azt az intenzitását, amellyel a megfigyeléseket és a kormány, valamint az egynemzetiségű történelmi Magyarország eszményképe ellenségeinek üldözését végezték. Nem voltak egyediek azok az esetek sem, amikor jelentéseikben különböző olyan intézkedéseket – például állami iskola létrehozását vagy az egyházi iskolák államosítását, a „pánszláv” pap vagy tanár megbüntetését vagy másik vármegyébe történő áthelyezését, újságok vagy nyomdai termékek postán keresztül történő szállítására vonatkozó tilalom bevezetését stb. – javasoltak, amelyek a végrehajtó hatalom felettes szerveinek hatáskörébe tartoztak.⁶⁸

66. Nyitrai Nemzeti Levéltár, ŽNI. Főispáni bizalmas iratok (Hlavnožupanské dôvěrné písomnosti), 12. karton, 1902/30. Rimely Károly beszercebányai püspök Kramolin Viktor, Nyitra vármegye főispánjának írt, 1902. december 21-i keltezésű levele. Rimely legalább kétszer panaszkodott konkrétan Fillberger személyére. Az első levelet még 1902. július 24-én küldte el a főispánnak.

67. Dr. Fillberger Gyula egészen 1918 novemberéig töltötte be ezt a tisztséget. Azt, hogy a kormányzó hatalom nemcsak elfogadhatónak, hanem egyesén kívánatosnak tartotta a közigazgatási tisztség – Fillberger által képviselt – elfogult módon történő, hivatali visszaélésekkel tarkított betöltésének módját, az a tény is megerősíti, hogy 1920-ban javasolták Fillberger kinevezését Borsod és Gömör-Kishont megyék kormánybiztos-helyettesi posztjára. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K-27, 1920. május 20-i ülés, 22. pont.

68. A rendszerjellegű intézkedésekre vonatkozó javaslatok sem voltak ritkák. Például dr. Klobusiczky

Ghyczy Tihamérnek, a lipótszentmiklósi határszéli rendőrkapitányság tanácsosának esete lehet a buzgó hivatalnok egyik legismertebb példája. Ghyczy 1915 nyári hónapjaiban Tisza István miniszterelnök nevében, de a miniszterelnök engedélye, illetve tudta nélkül arra buzdította az SZNP vezetőit, hogy küldjenek hivatalos küldöttséget Tisza Istvánhoz Budapestre, mivel Tisza állítólag hajlandó őket fogadni és meghallgatni. A miniszterelnök az egész üggyől elhatárolódott, és Ghyczy a felettes kormánybiztosától súlyos figyelmeztetésben részesült, hogy a jövőben ne kezdeményezzen olyan ügyeket, amelyekhez nincs kellő felhatalmazása.⁶⁹ Ugyanebben az időszakban azonban Ghyczy kollégája, Berzeviczy Jenő, a lipótszentmiklósi határszéli rendőrkapitányság turócszentmártoni kirendeltségének vezetője egy sokkal komolyabb és nagyobb perspektívájú – a szlovák lojalista párt megalakítását és a szlovák nemzeti mozgalom csehszlovákista irányzatának gyengítését célzó – akciót kezdeményezett. Azonban ez az akció is sikertelenül végződött.⁷⁰

Sok esetben a hivatalnokok – elsősorban a határrendőrség nyomozóinak és tisztjeinek, illetve altisztjeinek – agilitását valószínűleg az is motiválhatta, hogy feletteseik előtt bebizonyítsák szakmai hozzáértésüket, hasznosságukat és az adott pozícióban való nélkülözhetetlenségüket. Ezekkel a tényezőkkel függhet össze a jelentések szerzőinek esetében gyakran tapasztalható, nemcsak a megfigyelt valóságot, hanem a felettes szervek utasításainak értelmezését is eltúlzó és dramatizáló tendencia. Ismét mintapéldaként lehet bemutatni a zsolnai határszéli rendőrkapitányság egyik altisztjének jelentését. 1907 júliusában a belügyminisztérium arra figyelmeztette Trencsén vármegye főispánját, hogy „[a]z ország határához közel fekvő Morvaországi Luhacovic-i fürdőben mely a Vlára szoroson át érhető el legközelebb, ma július 19-én van a magyarországi tót festők kiállításának megnyitása, holnap lesz ugyanott a szakolczai magyar műkedvelők tót nyelvű színi előadása és vasárnap este hangverseny. [...] Felkérem, hogy az ott esetleg szereplő és jelenlevő magya-

Géza szakolcai szolgabíró 1895-ben, a soron következő országgyűlési választásokat megelőzően választási cenzus módosítására tett javaslatot annak érdekében, hogy korlátozza a Katolikus Néppárt potenciális szavazóinak számát. „[A] választó kerületben a választók számát csökkenteni kellene jövő kiigazítás előtt nagyobb adó cenzus megállapításával, mert ez által a könnyen irányítható tömeg nagy része kimarad, a III. osztályú adó alapon jogosultsággal bíró választók pedig – kik vagy némileg intelligensebbek, és így kapacitálhatók, vagy izraeliták, kik nép- vagyis papi-pártiak nem lehetnek – bent maradnak.” Nyitrai Nemzeti Levéltár, ŽN I. Főispáni bizalmas iratok, 3. karton, 1895/12. Klobusiczky Géza szakolcai szolgabíró jelentése, 1895. szeptember 30.

69. A Ghyczy kezdeményezésével kapcsolatos és a Tisza reakcióját tartalmazó iratanyag a KEMÉNY G. Gábor által összeállított kötetben került publikálásra: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VII. (1914–1916.) Budapest, 1999, Tankönyvkiadó, 478–479.

70. Lásd VÖRÖS: *I. m.* 2004; és SZARKA: *I. m.* 120–121.

roknak [sic!] viselkedését és általában az ott történendőket egy megbízható egyénnel figyeltesse meg és az eredményről tegyen hozzám jelentést.”

Az ügyet Kőváry Ottó rendőrfelügyelő kapta meg, aki a következőket jelentette: „[A] hőlaki vasúti állomáson [...] a Zsolna felől jövő 9 órás személyvonattal 14 tagú (6 férfi és 8 nő) utas csoport kiszállt s szinte tüntetőleg tótul társalogtak [...] este 6.11 perckor Vlára felé induló vonattal Morvába fekvő Luchásovitz [sic] fürdőbe utaztak. Utólag megtudtam, hogy Turócz szt. Mártonból [sic] jöttek és köztük volt az amerikai pánszláv agitáló bizottság 2 férfi és 2 nő tagja és hogy mindannyian Luchásovitzon e hó 20. kezdődőleg 3 napig tartott pánszláv gyűlésre mentek...”⁷¹ Kőváry továbbá azt is jelentette, hogy az említett luhačovicei csoport titkos tervet fogadott el, amely szerint „Ő Felségének halála esetén [...] actióba lépnek Magyarország ellen”. Ugyanakkor azt is bevallotta, hogy a megfigyelést csak Hőlak vasútállomáson hajtotta végre, tehát a szóban forgó csoportot nem követte Luhačovicébe, és a beszélgetésüket sem sikerült kihallgatnia. A szóban forgó luhačovicei „pánszláv csoport” viselkedéséhez és kommunikációjához kapcsolódó információk többségénél – beleértve az állítólagos konspirációs tervet is – nem tüntette fel az információk forrását.

Ezen a helyen nem a megkérdőjelezhető nyomozói munkára, hanem a helyi nyomozó valószínűleg spontán, már-már feltételes reflexből eredő reakciójára szeretném felhívni a figyelmet. (A nyomozó a szlovákul beszélő emberek csoportjában – anélkül, hogy kihallgatta volna a beszélgetésüket, vagy megfigyelte volna a tetteiket – automatikusan konspiráló pánszlávok csoportját látta.) „Hallomásból” szerzett információk alapján pánszláv gyűlésnek minősítette a művészeti kiállítást. Ez természetes, mivel a „pánszlávok” csak „pánszláv gyűlésre” mehettek. Nem szeretném megkérdőjelezni, ahogyan azt a fent említett szlovák dal esetében sem tettem, hogy a szóban forgó eseménytípusnak (szlovák művészek morvaországi kiállítása) ne lehetett volna erősen politikai üzenete is. Épp ellenkezőleg, az esetek többségében ezeket a rendezvényeket tudatosan politikai célokra is felhasználták. A belügyminisztériumhoz azonban a terepen tevékenykedő megfigyelőtől a történések olyan leírása jutott el, amely valószínűleg leginkább kitalációkon, illetve feltételezéseken alapult. Mivel azonban a jelentés a domináns nemzeti-nacionalista diskurzus nyelvezetében íródott, és mivel az elterjedt sablonos képeket használta, hihetőnek tűnhetett.

71. Belügyminisztérium leírata Trencsén vármegye főispánjához, 1907 július 19.; Zsolnai M. Kir. Határszéli Rendőrkapitányság Hőlaki Kirendeltsége, Kőváry Ottó rendőrfelügyelő jelentése, 1907. július 24. UKMV, ŠÚA-SNA, 12. doboz, 73.

ÖSSZEGZÉS

Annak ellenére, hogy nem a fősolgabírók és a határrendőrség nyomozói voltak a nem magyar nacionalista mozgalmak egyetlen megfigyelői, jelentéseik a kormányzati hatalom legfontosabb információforrásául szolgáltak. Ezek a jelentések azért fontosak az államhatalom és az államhatalom konkurens politikai mozgalmak és szervezetek megjelenésére adott reakciójának kutatása szempontjából, mert olyan szereplőkről van szó, akik nemcsak összegyűjtötték az információkat, hanem jelentéseikben minősítették és értelmezték is azokat. Döntő többségük azonban begyökerezett, sablonos képeket, konstrukciókat használt és ismételt, ami a szlovák nacionalista mozgalom esetében elsősorban a homályos, ugyanakkor rendkívül negatív jelentésű „pánszláv” fogalom volt. Ezáltal meghatározó módon hozzájárultak a szlovák nacionalisták – mint az ország integritását veszélyeztető tényezők – képezéséhez.

Az ezektől a detektívektől, besúgóktól érkező információknak megvolt a saját súlyuk, mivel terepjelentésekből származtak. Ebben a vonatkozásban fontos, hogy a fősolgabírók, a rendőrök és a nyomozók esetében gyakran olyan aktív megfigyelőkről és a magyar nacionalista nemzetállami doktrína védelmezőiről volt szó, akik vagy azért voltak kezdeményezők és agilisak, hogy megfeleljenek feletteseik elvárásainak, bebizonyítsák hasznosságukat, és így megőrizték beosztásukat, vagy mert a magyar nemzet olyan harcosainak tekintették saját magukat, akik nap mint nap az ország határain a nemzet megmentése és felemelkedése érdekében harcolnak. Ebből a szempontból ezeket a hivatalnokokat is nacionalista aktivistáknak tekinthetjük, annak ellenére, hogy az államigazgatás hivatalnokai voltak. Viselkedésük magában hordozta a politikai nacionalista aktivizmus jegyeit. Ezek nagyban hasonlítottak a nem magyar nacionalista mozgalmak és pártok tagjainak aktivizmusára, azzal a jelentős különbséggel, hogy a fősolgabírók, illetve a határrendőrök és detektívek hivatali hatalommal és hivatali eszköztárral rendelkeztek.

A szlovák nemzeti mozgalom a 19. század utolsó évtizedével kezdődő időszakban jelentős strukturális változásokon ment keresztül. A mozgalom diverzifikálódott, és egyes csoportjai különböző mértékben reagáltak a magyar törvényhozó és végrehajtó hatalom irányából érkező, fokozódó nyomásra. A Szlovák Nemzeti Párt vezetése a politikai program céljait pragmatikus módon nyelvi-kulturális és oktatási kérdésekre korlátozta. Ezzel szemben a fiatal nemzedék képviselői az erősebb, cseh nacionalista mozgalommal való összefogásban látták a megoldást. Ennek az összefogásnak az előfeltétele azonban a cseh–szlovák nemzeti egység koncepciójának az el-

fogadása volt. A mozgalmat nemcsak a tényleges kormányzati és bírósági intézkedések – a Matica slovenská és a három gimnázium bezárása, a sajtóperek, a letartóztatások és ítéletek stb. – érintették, hanem az is, hogy a szlovák aktivistákat és politikusokat folyamatosan „hazaáruló pánszlávnak” minősítették. Mindez közvetlen hatással volt a szlovák nacionalista mozgalomnak azon fejlődésére, amely azt eredményezte, hogy az első világháború utolsó két évében ténylegesen szeparatista mozgalommá transzformálódott.

A szlovák és a többi magyarországi nemzeti mozgalom következetes kirekesztése a hivatalos magyarországi politikai életből megakadályozta azoknak a lehetséges alternatív politikáknak a kibontakozását, amelyeknek célja a nem magyar képviselők integrációja lehetett volna. Tisza István ilyen irányú próbálkozásai már túl későn érkeztek, s ezeket a próbálkozásait saját párttársai közül is igen kevesen támogatták. Az első világháború teljesen új helyzetet teremtett, amelyben a nem magyar mozgalmak képviselőinek már semmi okuk nem volt arra, hogy megállapodjanak a magyar kormánnyal.

Tamara Scheer

FIGYELMEN KÍVÜL HAGYOTT KIEGYEZÉS?

Az Osztrák–Magyar Monarchia dilemmája
a közös hadsereg ezrednyelveinek tükrében

Az Osztrák–Magyar Monarchia
hadseregének gyalogsági egyenruhái
(Képeslap, ismeretlen dátum)

A tanulmány a cs. és kir. hadsereg (1868–1914) nyelvi kérdéseivel foglalkozó, nagyobb kutatási projekt része, amelyet a Osztrák Tudományos Kutatástámogatási Alap (*Österreichischer Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung* – FWF, Hertha Firnberg program, T-602) támogatott. Itt szeretném kifejezni köszönetemet a projekt együttműködő partnerének, Ress Imrének (MTA BTK TTI) a támogatásáért.

„Báró Bienert miniszterelnök kijelentette, hogy [...] a két kormány között minden kérdésben egyetértésre jutottak – a nyelvi kérdés kivételével. Mivel a tárgyalások még nem zárultak le, ezért jelenleg még nem nyilatkozhat e tekintetben. Az ülést ezután berekesztették.”
(*Agramer Zeitung* [Zágráb], 1911. 02. 17., 2.)

Az osztrák–magyar közös hadsereg a nyelvi sokszínűséget illetően európai viszonylatban nem számított egyedi esetnek. A katonák különböző nemzetisége és eltérő nyelve miatt az altisztek és tisztek más birodalmak és országok haderejében is nehézségekkel küszködtek a kiképzésben éppen úgy, mint a hadműveletek hatékonyságának biztosításában, a lojalitás és a birodalmi identitás kialakításában vagy éppen a hadsereg nyilvánosságra gyakorolt mintamutató hatása tekintetében. Az európai államok főparancsnokságai a legkülönbözőbb stratégiákat követték azzal kapcsolatban, hogy milyen módon kezeljék ezt a heterogenitást. Hilary Footitt és Michael Kelly gyűjteményes kötetekben bemutatnak néhányat a háborúban és békében gyakorolt, különböző történeti megközelítések közül. Ezek a kizárólag egyetlen nyelv használatára épülő homogenizálási kísérlettől a nyelvi sokszínűség figyelembevételéig terjednek.¹ Jóllehet semelyik európai hadsereg sem volt soha etnikailag és nyelvileg homogén, a Habsburg Monarchia bonyolult nemzeti és nemzetiségi politikája – főként az 1867-es kiegyezés után – ezen a területen is tanulmányozásra érdemes kutatási téma.

Az 1867-es kiegyezés után csak néhány közös – azaz a teljes Monarchiát átfogó – intézmény maradt fenn. A közös minisztertanács, a külügyminisztérium és a közös pénzügyminisztérium mellett – ez utóbbi hatásköre 1878-tól a bosznia-hercegovinai okkupációs terület közigazgatására is kiterjedt – a közös hadsereget kell mindenképp megemlítenünk. Az egyes csapatok mindenütt azonos módon szerveződtek, Magyarországon ugyanúgy, mint Ciszlajtániában, Csehországban, Galíciában vagy Dalmáciában.² Míg a magyarországi városi polgárság vagy a vidéki parasztság hétköznapjait békeidőben a diplomácia és egy egykori oszmán tartomány közigazgatása Délkelet-Európa mélyén éppoly kevésbé befolyásolta, mint alsó-ausztriai

1. Hilary FOOTITT: *Introduction*. In: *Languages and the Military: Alliances, Occupation, and Peace Building*. Eds. Hilary FOOTITT – Michael KELLY. Basingstoke, 2012, Palgrave Macmillan, 1–11. Lásd még Eugen WEBER: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*. Stanford, 1976, Stanford University Press.
2. Ezen túlmenően ott volt még a haditengerészet és a mindenkori honvédség intézménye is, amelyek hatásköre azonban sokkal szűkebb volt, illetve a birodalom két felének egyikére korlátozódott.

társaikét, addig a császári-királyi –1889-től császári és királyi, azaz k. und k., illetve cs. és kir. – hadsereg az általános hadkötelezettség miatt közvetlenül érintette a birodalom minden népének férfinépességét. Nem véletlen, hogy a Habsburg Monarchia nyelvi és nemzetiségi kérdésének kutatásában a cs. és kir. hadsereg forrásokban, kérdésekben és információkban gazdag témát kínál a birodalom összes nemzetiségének és nyelvének összehasonlításához. Mindezt persze érdemes tágabb összefüggésekben, a kiegyezési politikából eredő ellentmondások és konfliktusok felől is megvizsgálni. Annál is inkább, mert a teljes közös hadsereget Bécsből irányították. Az egykori birodalmi fővárosból kiindulva a helyileg felmerülő kérdésekben hozott döntések legtöbbször a Birodalmi Hadügyminisztériumban (1911-től Cs. és Kir. Hadügyminisztériumban), illetve Ófelsége Katonai Irodájában születtek.

A kiegyezés után egy évvel, 1868-ban került sor a közös hadsereg megreformálására. Szabályozták az újonnan bevezetett általános hadkötelezettséget, létrehozták a tartalékos tiszti státuszt, és újraszabályozták a nyelvhasználat kérdését. A nyelvek szabályozásával kapcsolatban a hadsereg vezetősége az osztrák alkotmány előírásaira támaszkodott. Az 1867. december 21-én kelt osztrák alaptörvény 19. cikkében rögzítették a „néptörzsek” és a nyelvek egyenjogúságát: „Az állam minden egyes néptörzse egyenlő jogokat élvez, és minden egyes néptörzsnek sérthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megőrzése és ápolása. Az állam elismeri az országban használt összes nyelv egyenjogúságát – az iskolákban, a hivatalokban és a közéletben egyaránt.”³ Ennek az alkotmányjogi alapelvnek az alapján határozták meg az „ezrednyelvek” ügyét, amivel azt kívánták elérni, hogy minden katonának joga legyen saját nyelvén katonai kiképzésben részesülni. A nyelvi sokszínűség figyelembevétele és adminisztrációja rendkívüli gyakorlati kihívások elé állította a hadsereg igazgatását.⁴ Itt most főként azt vizsgáljuk, milyen hatással volt a katonai ezredek nyelvének szabályozása a kiegyezéssel kapcsolatos vitára és az Osztrák–Magyar Monarchián belüli viszonyokra. Melyek voltak a magyar politika bírálatának domináns szempontjai az ezrednyelvekkel kapcsolatban az újraszabályozás időszakától (azaz 1868-tól) az első világháború kitöréséig, vagyis 1914-ig?

3. Az állampolgárok általános jogairól szóló 1867. december 21-én kelt alaptörvény a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és országok számára. *Reichsgesetzblatt*, 1867/142. A teljes német nyelvű szöveget lásd a világ alkotmányait közreadó német portálon: <http://www.verfassungen.de/at/at-18/stgg67-2.htm> (2017-08-01). Magyarul: PAJKOSSY GÁBOR: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003, Osiris, 480.
4. Erre vonatkozóan lásd például Tamara SCHEER: *Die k. u. k. Regimentssprachen: Eine Institutionalisierung der Sprachenvielfalt in der Habsburgermonarchie (1867/8–1914)*. In: *Sprache, Gesellschaft und Nation in Ostmitteleuropa. Institutionalisierung und Alltagspraxis*. Hrsg. Martina NIEDHAMMER – Marek NEKULA. Göttingen, 2004, Vandenhoeck & Ruprecht, 75–92.

A nyelvi-nemzetiségi kérdés, valamint a kiegyezés kérdése kezdettől fogva az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és közéletének centrumában volt, s ez a fokozott érdeklődés fennmaradt egészen a Monarchia 1918. évi felbomlásáig. A zágrábi *Agramer Zeitung* 1911. február 17-i számából származó bevezető idézet tulajdonképpen azt szimbolizálja, hogy a nyelv kérdése olyan állandósult konfliktust jelentett, amelyre az osztrák és a magyar kormány képtelen volt megoldást találni. Mindazonáltal a zágrábi lap, amely 1830 és 1912 között főként a horvátországi német nyelvű közigazgatási és katonai elit számára készült, az osztrák–magyar kormányközi viszonyt túl rózsásnak mutatta be, hiszen azt sugallja, mintha minden más „napirendi pontot” megoldottak volna.

Sokkal inkább az volt a jellemző a 20. század eleji állapotokra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia alapvető belpolitikai kérdéseiből folyamatosan súlyos, állami szintű válságok adódtak, amelyeket legtöbbször parlamenti viták előztek meg. Az ilyen viták közül több persze lokális jellegű volt, esetleg csak a „birodalom egyik felét” – vagy Ausztriát, vagy Magyarországot – érintette. Így például Kasimir Felix Badeni osztrák miniszterelnök 1897. évi nyelvpolitikai kísérlete, amely a csehországi tartományi hatóságoknál a német mellett a cseh nyelvet is belső hivatali nyelvvé tette volna, súlyos belpolitikai vitákat váltott ki, amelyek a „Badeni-válság” név alatt kerültek be a történelemkönyvekbe.⁵ Akármennyire súlyos volt is ez a válság, és bár nacionalista szempontból évtizedekre megmérgezte a politika és a média világát, alapvetően mégis Ausztriára korlátozódott.

A Magyar Királyság legérzékenyebb nyelvpolitikai vonatkozású eseményét az 1907. évi XXVI. és XXVII. számú, Apponyi-féle népiskolai törvények jelentették. Ezek célja a magyar nyelv egyedüli oktatási nyelvként történő bevezetése volt.⁶ Jóllehet maga az uralkodó, I. Ferenc József is nyíltan ellenezte a törvény magyarosító szándékát, ez alig talált visszhangra a birodalom osztrák felében.⁷

5. Berthold SUTTER: *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897. Ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer*. Bd. 1–2. Graz–Köln, 1960–1965, Böhlau.

6. A magyarosítási szándékot a két törvény szellemisége mellett leggyakrabban az 1907. évi XXVII. tc. 19. paragrafusának teljesíthetetlen elvárásával – a magyar nyelvnek a népiskola első négy tanéve alatt való kötelező elsajátításával – szokták bizonyítani. „A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskola-fenntartó meghallgatásával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.” *Ezer év törvényei 1000–1945*. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6966> (2017-08-01).

7. DOLMÁNYOS István: *Kritik der Lex Apponyi*. In: *Die nationale Frage in der Österreichisch-*

Az ezrednyelvek bevezetéséhez többféle politikai és katonai cél, illetve remény fűződött. Jóllehet érvként újra és újra felmerült, a katonai vezetés szeme előtt célként mégis kevésbé a népek egyenjogúsága lebegett, mint inkább a lehető leghatékonyabb kiképzés biztosítása, ami adott esetben a sikeres hadviselés alapvetően fontos feltételének számított. Ez a hozzáállás a külvilág számára is világosan látható volt. Václav Kľofáč, a Birodalmi Tanács cseh képviselője így fogalmazott az osztrák Birodalmi Tanács képviselőházának 1905. februári ülésén a hadsereg kérdéséről tartott beszédében: „Ha kitör a háború, akkor a tiszt nem érti a közlegényt, és a közlegény a tisztet. Csak ezért és nem a [cseh] nemzet jogai iránti tiszteletből adták ki az ezrednyelvekre vonatkozó parancsot.”⁸ Már az 1868. évi hadseregreform időszakában is viták alakultak ki a katonai kiképzés tartalmi átalakításáról. Sokan már akkor úgy látták, hogy az erőltetett és gépies katonai gyakorlatozás helyét a katonai nevelésnek kell átvennie.⁹

A nyelvkérdés a közös hadseregben három szinten jelent meg. Érintette a vezényleti nyelvet, a szolgálati nyelvet, valamint az ezrednyelvet. Ez utóbbit ritkábban nemzeti nyelvnek vagy katonai nyelvnek is nevezték. A vezényleti nyelv kereken nyolcvan német szóból álló gyűjtemény volt, amelyet minden újoncnak ismernie kellett. A szolgálati nyelv is a német volt, és a szolgálati helyek közötti hivatalos érintkezés nyelvét jelentette, amely a zászlóalj és a fölérendelt hadosztály között, illetve a katonai szolgálati helyen belüli érintkezésre vonatkozott, mégpedig a katonai század szintjétől kezdődően. A katonáknak egészen a századosi rangig joguk volt ahhoz, hogy saját nyelvükön értesék meg magukat a tisztekkel. Összesen tíz, illetve tizenkét ezrednyelv létezett: a német, az olasz, a lengyel, a szlovák, a szlovén, a cseh (a források gyakran „Böhmisch”, azaz csehországi nyelvként említik), a magyar (amelyet németül „Magyarisch” néven tüntettek fel), valamint a román és a rutén nyelv. A szerb és a horvát nyelvet néha külön,

Ungarischen Monarchie, 1900–1918. Hrsg. HANÁK Péter. Budapest, 1966, (233–304.) 246.; Uő: „Lex Apponyi”. *Az 1907-ik évi iskolai törvények. Századok*, 1968/3–4. 484–535. Vö. KATUS László: *A Lex Apponyi.* Rubicon online plusz, 2015/2. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ (2017-08-01); SZARKA László: *Modernizáció és magyarosítás. A lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai.* Korunk, 2007/12. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/szarka.html> (2017-08-01).

8. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates.* XVII. Session, 301. Sitzung (08. 02. 1905), Rede des böhmischen Abgeordneten Václav Kľofáč, 26936–26940. Idézet helye: 26940. (A továbbiakban: *Stenographische Protokolle.*)
9. JOHANN SALVATOR [főherceg]: *Drill oder Erziehung? Vortrag gehalten im militär-wissenschaftlichen Vereine zu Wien am 3. Nov. 1883.* Wien, 1883, L. W. Seidel.

gyakran azonban egy kategóriaként említették. Ezenkívül viták folytak a bosnyák, illetve a „boszniai helyi nyelv” hivatalos bevezetéséről, de ezt 1914-ig csupán nem hivatalosan használták.

Amint valamely nyelvi csoport elérte az adott ezreden belül a húsz százalékos, a nyelvüket hivatalosan ezrednyelvvé nyilvánították. 1914 nyarán 142 csapattest (ezred és önálló zászlóalj) volt egynyelvű (ebből 31 német), 162-ben pedig két nyelvet használtak.¹⁰ A százalékos arányt rendszeresen felmérték a katonák személyi lapjai (*Grundbuchblätter*) alapján.¹¹ A katonákat azonban nem az anyanyelvükről kérdezték, hanem nyelvismeretükről. Ez viszonylag egyszerű volt akkor, ha a katona csak egy nyelvet beszélt, és ez az elv azzal a meggyőződéssel társult, hogy a nyelvhasználat egyenlő a nemzetiséggel, és így mindegyik katona egyértelműen hozzárendelhető valamelyik nemzetiséghez.¹² Ez azonban az Osztrák–Magyar Monarchiában nem mindig felelt meg a valóságnak, hiszen sok katona kétnyelvű vagy éppen többnyelvű volt. A személyi lapokon azonban általában nem jelölték be az „első nyelvet”. Eszerint gyakran a katonai személyzet mérlegelési körébe tartozott, hogy melyik nyelv került be a statisztikába. Ez a döntésszabadság azonban lehetőséget biztosított a különböző nacionalista „bűvészmutatványokra”.

Ebben a kérdésben csak később, 1904 novemberében engedett a hadsereg vezetése, elrendelve, hogy valamennyi nyelv ismeretét figyelembe kell venni a hadsereg statisztikájában és az ezrednyelvek felmérésében.¹³ Ez főként Magyarországot érintette, ahol az erőltetett oktatáspolitikai miatt egyre több nem magyar anyanyelvű személy értette és használta a magyar nyelvet. Idővel ez a „magyarok” számának növekedéséhez vezetett. Például Samuel Uhercsik 1884-ben született Pozsony megyében. Személyi lapján a németet, a magyart és a szlovákot tüntették fel ismert nyelvként. A régi rendszerben az írnok döntötte volna el, melyiket vegye fel a statisztikába.

10. DEÁK István: *Der K. (u.) K. Offizier 1848–1918*. Wien–Köln–Weimar, 1995, Böhlau (2., verb. Aufl.), 122. Magyarul: *Uő: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, 1993, Gondolat.

11. Verfügung über die Regimentssprache. (Rendelkezés az ezrednyelvről). 1876. januári 27-én kelt parancs. Kriegesarchiv des Österreichischen Staatsarchiv – Kriegsministerium Präsidium – Osztrák Állami Levéltár Katonai Levéltára, Hadügyminisztérium. (A továbbiakban: ÖStA/KA/KM, Präs.) 50-31/1.

12. Az ezredek „nyelvi összetételének” kimutatása. A kimutatásban a „nemzetiségek szerinti” csoportosítás fogalmát használták. ÖStA/KA/KM, Präs, 50-31/1, Note an den k. k. Ministerpräsidenten 1905. 11. 18. Vö. *Militärstatistisches Jahrbuch über Anordnung des k. k. Reichs-Kriegs-Ministeriums bearbeitet und herausgegeben von der III. Section des Technischen und administrativen Militär-Comité*. Wien, 1872, Hof- und Staatsdruckerei.

13. Note an den k. k. Ministerpräsidenten 1905. 11. 18. ÖStA/KA/KM, Präs, 50-31/1.

Az új rendszer szerint mindhármat figyelembe vették a számlálásnál. Uhercsik ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek jelentős része magyar tan nyelvű iskolákba járt, aminek eredményeképpen, bár nem első nyelvként tüntette fel a magyart, valószínűleg értett magyarul.¹⁴

Míg ekkor a magyar nyelvűek száma folyamatosan növekedett, a másik oldalon a Magyarország területén állomásozó cs. és kir. ezredek közt voltak olyanok, amelyekben a hivatalos magyar államnyelvet egyáltalán nem vették figyelembe, mivel ott a magyarok nem érték el a húsz százalékos határt. Ilyen volt például a 23. számú cs. és kir. magyarországi gyalogsági ezred esete. Az ezred hadkiegészítő körzete az erdélyi Nagyszeben volt. Szeben vármegye népességét 1910-ben 28,12 százalékban németek, 64,50 százalékban románok és 5,74 százalékban magyarok alkották. Ez konkrétan azt jelentette, hogy a dualizmus kori Magyarországon voltak olyan helyőrségek, amelyekben az ott elszállásolt katonák hivatalosan nem magyarul beszéltek egymással és feletteseikkel.

Akadtak azonban olyan specializált fegyvernek, amelyekben a katonák műszaki képességeik alapján a Monarchia valamennyi részét képviselték, mint például a vartüzérség. Ebben az esetben az „ezrednyelv” a német volt, mert egyetlen nyelvi csoport sem érte el a szükséges húsz százalékot. August von Urbański vezérkari tiszt így számolt be emlékirataiban egy ilyen csapatnál tisztként eltöltött első időszakáról: „A tüzérségnél Görzben [a ma Olaszországban található Goriziában] magyar, horvát és német újoncaim voltak. Az erdélyi dandárnál tanúja voltam annak, amikor a tiszteknek ugyanannál a századnál németeket, magyarokat, románokat, cigányokat és zsidókat kellett kiképeznie, miközben az erdélyi szászok a saját nehezen érthető nyelvjárásukat, a zsidók pedig a jiddis nyelvjárást beszélték.”¹⁵

Az ezrednyelvek rendszere a katonák számára nemcsak az anyanyelvhasználat jogát teremtette meg, hanem azt a kötelezettséget róta rájuk, hogy saját nyelvi, illetve „nemzetiségi” csoportjukba soroltassák be magukat. A katonai hatóságok nem vették figyelembe azok kívánságát, akik önként egy másik nyelvhez kérték besorolásukat, hogy a szolgálati idő alatt elsajátíthassák azt. A katonákat a kiképzés leegyszerűsítése érdekében lehetőleg nyelvileg homogén egységekbe osztották be. Ez azt jelentette, hogy a magyarországi helyőrségekben a szlovák és a román katonák a három- (1889-től két-) éves szolgálati idejük alatt maguk között maradtak, és Magyarország területén az állami szervekkel is anyanyelvükön kommunikálhattak.

14. Vojenský ústřední archiv Praha (Központi Katonai Levéltár, Prága), Kmenové listy (Törzslapok), Samuel Uhercsik, szül. 1884.

15. August von URBAŇSKI: *Das Tornisterkind* [A hátizsákos gyermek]. Kiadatlan kézirat, é. n. 95. ÖStA/KA/NL, B/58, Nr. 4.

Jóllehet az ezrednyelvek rendszerét folyamatosan módosították, 1914-ig nem történt nagyobb reform. Sokkal inkább úgy tűnik, mintha a hadsereg vezetése – a hadügyminisztérium, a vezérkar és a császár – csak apránként hajtott volna végre változtatásokat. A változásoktól való elzárkózás sok tekintetben a császár irányítási stratégiájában is gyökerezhetett. Deák István például leírja, hogy vezérkari főnökként Friedrich von Beck igyekezett kiegyensúlyozó erőként hatni a hadsereg számos belső konfliktusa közepette. A rivalizáló felek közötti végső döntőbíró azonban nem Beck, hanem Ferenc József volt, aki az összes vitát tengernyi papírba fojtotta bele sikeresen.¹⁶ A változások szinte kizárólag a magyar politikai követelések irányában tett engedményekben merültek ki. Míg Bécs szempontjából ezeket az engedményeket egyfajta kegyként propagálták, a magyar politikát azok soha nem elégtették ki.

A MAGYAR POLITIKA ÉS AZ EZREDNYELVEK

Az ezrednyelvek rendszere számos konfliktusmezőt nyitott meg, amelyek Bécs és Budapest között az általános kiegyezési vita állandó részévé váltak. Ezek közül több téma ismétlődően napirendre került, de a viták során a bírálatok és az érvelés módja 1914-ig alig változott. A vitakérdések nagy vonalakban két csoportba sorolva foglalhatók össze. Az első bírálat a magyar nyelv közös hadseregben betöltött státuszát érintette, a második pedig a nyelvi szabályozás várható hatásait.

Az első kritikus kérdéskört Farkasházy Zsigmond foglalta össze a magyarországi Képviselőház 1909. februári ülésén tartott beszédében: „Ez nem más, mint a [magyar] nemzet becsapása.”¹⁷ 1867 után a magyarországi alapszemléletet az jellemezte, hogy a kiegyezéssel két állam jött létre, amelyek közös intézményeikben egyenrangú felek. A közös hadseregben végrehajtott nyelvi szabályozás rendszerével szemben ezért az alapvető kritikai szempontot az jelentette, hogy a német nyelv aránytalan fölényt élvez, és a magyar államnyelv a román, a szerb és a szlovák nyelvvel azonos szintre süllyedt. A *Pester Lloyd* Gajári Ödönnek, a magyar delegáció hadügyi bizottsága tagjának Ferdinand von Bauern közös hadügyminiszternek adott

16. Vö. DEÁK: *I. m.* 1993. Számos újabb munka is foglalkozik az osztrák katonai vezetésnek ezzel a stílusváltásával, amelynek stabilizáló hatását szokás hangsúlyozni. Lásd például Peter URBANITSCH: *Der Ausgleich zwischen den Nationen untereinander und zwischen den Nationen und dem Staat in Cisleithanien*. In: *Von der Doppelmonarchie zur Europäischen Union. Österreichs Vermächtnis und Erbe*. Hrsg. Pierre BÈHAR – Eva PHILIPPOFF. Hildesheim, 2011, Olms Verlag, 63–92.

17. *Sitzung des [ungarischen] Abgeordnetenhauses*. *Pester Lloyd*, 16. 02. 1909. 3.

válaszát a következők szerint foglalta össze: „Nem elégedhetünk meg azzal, hogy a magyar nyelvet csupán ezrednyelvként veszik figyelembe. [...] Mi, akik oly erős belső meggyőződéssel ragaszkodunk az államjogi viszonyokhoz, joggal várjuk el, hogy hadseregünk közös intézményében a tisztelet és az alkotmányos érzés a két állam törvényei és nemzeti intézményeink iránt – és igen, nemzeti érzéseink iránt is – általánossá váljék.”¹⁸

A magyar politika követelései ezért elsősorban a magyar nyelv közös hadseregben elért státuszának felértékelésére irányultak. Lett legyen szó akár a magyar nyelvtanfolyamok bővítésének követeléséről a katonai iskolákban vagy arról, hogy a magyar nyelv – az ezredek nemzeti összetételétől függetlenül – automatikusan ezrednyelv legyen az összes Magyarországról kiegészülő ezredben. Ami a német köznyelvet illeti a tisztikaron belül, a *Pester Lloyd* Hollán Ernő nyugalmazott altábornagynak, főrendiházi tagnak a magyar delegáció főrendiházi bizottságának ülésén elhangzott véleményét így foglalta össze: „[...] így jogosan követelhető, hogy a magyar ezredek tisztikaránál a magyar nyelv ismeretére nemcsak ezrednyelvként, hanem államnyelvként is súlyt fektessenek.”¹⁹

A *Pester Lloyd* beszámolója a magyar delegáció vitájáról a hadügyi bizottságban a magyar nyelv státuszának felértékelésére vonatkozó követelést tárgyalta, majd a másik magyar bírálattal folytatta: „Feldenhauer vezérőrnagy erre vonatkozóan adott felvilágosításai után Pulszky [Ferenc] előadó kijelenti, hogy a magyar nyelvet nem ezrednyelvként, hanem államnyelvként kell érvényre juttatni. A román és szász nyelvű polgárok is magyarok, akiktől megköveteljük, hogy magyarul is beszéljenek.”²⁰ Hosszú időn keresztül a Magyarországon állomásozó cs. és kir. ezredek „magukkal vitték” a nyelvek egyenjogúságára vonatkozó ciszlajtániai-ausztriai alkotmányos elvet a birodalom másik „felébe”, Magyarországra, azaz Transzlajtániába. A bécsi parlamentben, a Birodalmi Tanácsban a nemzetiségi politikusok által előadott kritika legtöbbször az volt, hogy Ausztriában túl nagy súlyt helyeznek a német nyelvre, ami a katonák elnemzetietlenítéséhez vezet szolgálati idejük alatt. Hasonló kritikát hangoztattak a magyar politikusok is. Mindazonáltal Magyarországon az államilag elrendelt, azaz az 1868. évi XLIV. számú nemzetiségi törvényben rögzített alapelv szerint a magyar államnyelvnek számított. Ezen magyarországi nyelvpolitika és a cs. és kir. hely-

18. *Heeresausschuss der Ungarische Delegation, Replik auf gemeinsamen Kriegsminister über den obligatorischen Unterricht der ungarischen Sprache in den in Ungarn befindlichen Militäranstalten.* Pester Lloyd, 17. 11. 1891. 2–3.

19. *Aus den Delegationen, Ungarische Delegation.* Pester Lloyd melléklete, 1892/256., 26. 10. 1892. 5.

20. *Die Delegationen, Ungarische Delegation. Heeresausschuss der ungarischen Delegation.* Wien, 2.6. Pester Lloyd, 03. 06. 1893. (2–3.) 3.

őrségekben tapasztalt gyakorlat közötti ellentét sokkal drasztikusabb volt, mint a birodalom osztrák felében.

Az ezrednyelvek hatásáról nemcsak magyar szempontból tárgyaltak, hanem az ezzel kapcsolatos bírálatok ismételten az „osztrákoknál” is lecsapódtak. Paul Samassa író és az ausztriai német nemzeti egyesületek koordinátora például a következőket írta: „A magyaroknak ez a rendelkezés [ezrednyelv] azonban túska a szemükben, mert ilyen módon például a szlovák újonc itt szembesül először azzal, hogy jogában áll anyanyelvét használni.”²¹ Karel Kramář cseh képviselő, akitől a bécsi Birodalmi Gyűlésben vélhetőleg a legmesszebb állt, hogy az osztrák nyelvpolitika harcosa legyen, sokkal barátságosabb álláspontot képviselt a cislajtvániai szabályozásról, ha azt a magyarországgal vetette egybe. A *Pester Lloyd* Kramář állásfoglalását a következőképpen foglalta össze: a szónok egészen határozottan az ezrednyelv mellett foglal állást, s ezért kikérte magának, hogy a magyar nyelv mint a Magyarországon állomásozó ezredek kizárólagos nyelve érvényesüljön. Szerinte a magyarok „a hadsereget arra használják, hogy a szegény nemzetiségeket nemzetiségüktől megfosszák, s ez már mindenem túlmegy”.²² Míg Samassa és Kramář az osztrák alkotmány szempontjából az ezrednyelv jogintézményének pozitív hatását hangsúlyozták, jóllehet túlozva fogalmaztak, a magyar észrevételekben az ezrednyelvnek a magyar nemzetépítés szempontjából negatív következményeiről folyt a vita. Josef Tschan, Innsbruckból származó osztrák képviselő a Birodalmi Tanács egyik ülésén idézett egy magyar képviselőt. „Ha egy olyan újonc vonul be a hadsereghez, akinek korábban a magyar állameszmét és nyelvet a legfőbb eszmeként mutatták be, a hadseregben idegen nyelvvel és idegen jelképekkel találkozik, és ezért lelkében konfliktus keletkezik. [...] a [magyar] nyelvet, amelyet ő eddig a legnagyobbnak tartott, egyenlővé tesz a román, a szerb nyelvvel, őt pedig megbüntetik, ha nem a számára idegen és gyűlölt német nyelven jelentkezik szolgálatra.”²³

Az ezrednyelv bírált következményeit magyar részről alapvetően egyformán ítélték meg, a magyarországi nemzetiségek elnemzetietlenítésének vagy még inkább magyartalanításának veszélyét látták benne. Az a félelem is teret nyert, hogy a magyarországi ezredekben szolgálatot teljesítő nemzetiségi katonák a jövőben inkább Ausztriával és Béccsel fognak azonosulni, mint azzal az állammal, amelynek állampolgárai voltak. Hollán Ernő

21. Paul SAMASSA: *Der Völkerstreit im Habsburgerstaat*. Leipzig, 1910, Dieterich'sche Verlag Buchhandlung, 92.

22. *Österreichischer Ausgleichsausschuss*. *Pester Lloyd*, 28. 11. 1907. 4.

23. *Stenographische Protokolle*, 21. 03. 1905. Rede des böhmischen Abgeordneten Josef Tschan, 28241–28247. Idézet helye: 28245.

főrendiházi tag az 1892. évi delegációk tanácskozásán ezt így fejezte ki: „Annak a fiatalembernek, akit az ilyen intézményben neveltek, nemcsak jó katonának kell lennie, hanem jó [magyar] hazafinak is kell maradnia.”²⁴ Hogy ez a vita évekkel később sem hagyott alább, arra példa az egyik tábor-nagy válasza, amelyet 1906-ban a *Pester Lloyd*-ban jelentettek meg: „Ezért semmi sem igazságtalanabb és helytelenebb, mint az a gyanúsítás, hogy a magyar katonát a hadseregben nemzetiségétől megfosztják. A német parancsnoki és szolgálati nyelv a rövid szolgálati idő alatt legfeljebb annyit képes elérni, hogy a németül nem tudó katonák a legszükségesebb német katonai parancsokat és kifejezéseket megértsék.”²⁵

Mint azt már említettük, a közös hadseregben a nyelvi szabályozást érintő módosítások általában a magyar nyelvre vonatkoztak. 1891-ben például a magyarországi Kőszegen, Kismartonban és Kassán működő katonai reáliskolákban a magyarnyelv-oktatás kötelező volt nemcsak a magyar állampolgárságú diákoknak, hanem az összes ott tanulóknak. A cseh nyelvű oktatás, amelyre korábban lehetőség volt, megszűnt.²⁶ A bécsi hadügyminisztérium a Magyarország számára jelentkező előnyökkel indokolta a katonák törzslapján 1905-ben végrehajtott változtatásokat. Ezek a gyakorlatban – a hivatalos ezrednyelv felmérése alapján – a katonák anyanyelvének használatát biztosították: „Az összesen 41 magyarországi cs. és kir. gyalogsági ezred esetében kilenc ezrednél egy-egy nyelv jön még hozzá ezrednyelvként, éspedig három ezrednél a magyar, három ezrednél a horvát (szerb), két ezrednél a román és egynél a rutén nyelv.”²⁷

Az osztrák képviselőházban több cseh képviselő is elfogadta ezt az újítást, mindenekelőtt azért, hogy felhívja a figyelmet azokra a nagy engedményekre, amelyekben mindig csak a magyarok részesülnek. Franz Stein cseh képviselő parlamenti beszédében rekonstruálta a történések folyamatát. A hadügyminiszter a magyar delegáció határozatára adott válaszában ígéretet tett arra, hogy a Magyarországon kiegészülő csapatok ezrednyelve a jövőben többé nem a katonák anyanyelvéhez igazodik, hanem a magyar nyelv feltételezett ismeretéhez: „Ennek a rendelkezésnek a jelentősége szembeötlő. Lehetővé teszi, hogy az említett csapatrészeknél kizárólag a magyar nyelv szolgáljon ezrednyelvként, mivel a magyar nyelvű [...] kötelező okta-

24. *Aus den Delegationen, Ungarische Delegation*. Pester Lloyd melléklete, 1892/256. 26. 10. 1892. 5.

25. *Von einem k. u. k. Feldmarschall-Lieutenant, die Kommando- und Dienstsprache*. Pester Lloyd, 02. 03. 1906. 2.

26. *Änderungen im Sprachen-Unterricht der Militär-Realschulen vom 1. Januar 1891*. ÖStA/KA/MKSM, 14-10/3.

27. *Note an den k. k. Ministerpräsidenten*, 18. 11. 1905. ÖStA/KA/KM, Präs, 50-31/1. Horvát-Szlavónországra vonatkozóan nem adtak meg adatokat.

tás [...] erélyes végrehajtása mellett szinte kizártnak tűnik, hogy a besorozott fiatalok közel húsz százaléka ne ismerje a magyar nyelvet legalább olyan mértékben, hogy katonai oktatásukat és képzésüket ezen a nyelven ne lehetne elvégezni. Az ezrednyelv ezért [a jövőben] a magyarosítás legbiztosabb eszköze [...]”²⁸ Nem került szóba azonban, hogy a nem magyar katonák tiltakozhattak volna is az ellen, hogy az összes általuk ismert nyelvet közöljék. Ezzel a megoldással például azok a cseh katonák éltek, akik eltitkolták németnyelv-ismeretüket, hogy csökkentsék a német nyelv százalékos arányát az ezredben.

Összegezve elmondható, hogy Magyarországon a rendi korszakban az 1844. évi II. törvénycikk, a kiegyezés korában pedig az 1868. évi XLIV. számú nemzetiségi törvény vezette be a magyar nyelvet államnyelvként. A cs. és kir. hadseregénél ezzel szemben az 1867. decemberi osztrák alaptörvény elvették át, amely szerint az országban szokásos összes nyelv egyenjogú, és ezért azonos módon kell őket kezelni a közigazgatásban. Ez szemben állt a korabeli magyar politikai törekvésekkel. A magyar politika a közös hadsereg nyelvi szabályozásával kapcsolatos kritikájának egy másik pontja azonban ennél is sokkal tovább ment. A bécsi központi kormányhatóságok és az uralkodó szempontjából a közös hadsereg birodalmi intézménynek számított. Ezzel és az egységes hadsereg hatékonyságával indokolták, hogy egy nyelvet – a németet – kell előnyben részesíteni az összes többi nyelvvel szemben. Ez az előny kiterjedt az egységes vezényleti és szolgálati nyelvre, amely az egész Monarchiában kizárólag a német nyelv lehetett.

A magyar politika szempontjából az 1867. évi kiegyezéssel két független állam jött létre, amely közös hadsereggel rendelkezett. Eszerint a két domináns nyelvnek egyenrangú partnerként kellett volna működnie a közös hadseregben. Ez azonban soha nem volt így. Ellenkezőleg. A magyar azokkal a nyelvekkel került egyenrangú státuszba, amelyeknek beszélőit tulajdonképpen magyarosítani kívánták – azaz legfőbbképpen a románnal, a horváttal (szerbvel), a szlovákkal és a ruszinnal.

28. *Stenographische Protokolle*, 08. 07. 1905. Rede des böhmischen Abgeordneten Franz Stein, 31257–31264. Idézetek helye: 31263.

Ábrahám Barna

UNIÓTÓL UNIÓIG

Erdély a román nemzet- és államépítésben 1867–1918 között

Iuliu Hossu felolvassa a gyulafehérvári gyűlésen elfogadott román kiáltványt, 1918. december 1.
(Ismeretlen szerző, reprodukció)

A tanulmány a „Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben” című,
K-113004 számú NKFP (OTKA) projekt 2016–2017. évi programjához kapcsolódik.

Az alábbiakban Erdély dualizmus kori helyét vizsgáljuk a román–összromán nemzetépítés folyamatában, törekedve a monolitikus és ideologikus, illetve az elmúlt évszázadban sokszorosán átpolitizált narratíva meghaladására, valamint a maguk korában létjogosultsággal bíró, de ma már kevésbé emlegetett alternatívák felmutatására.

A ROMÁN NEMZETI MOZGALOM ÉS A MAGYAR NEMZETÁLLAM

A kérdés vizsgálatának felvezetéseként a Schmerling-féle provizórium 1861–1865 közötti időszakából érdemes kiindulnunk, amely – akárcsak a szlovákoknál, a szerbeknél – a román történeti emlékezetben is a nemzeti felemelkedés, a fontos győzelmek időszakaként rögzült.¹ Az 1863–1864-es nagyszebeni országgyűlés képviselői között – a magyarok bojkottja miatt – a románok relatív többséget alkottak, így könnyedén teljesültek a százados nemzeti vágyak. Az erdélyi diéta törvénybe iktatta, hogy „a román nemzet, a gör. katolikus vallás mint olyan és a gör. keleti vallás az erdélyi alkotmány értelmében az elismert többi három nemzet és négy vallással szintén törvényszerűleg elismertetnek”. Ezt követte a három nyelv – a magyar, a román és a német – egyenjogúsítása.² Ám a magyarokkal 1865 szeptemberében elkezdett intenzív tárgyalások során Ferenc József mindezt érvénytelenítette. Leváltatta a vezető románokat, majd november 19-ére új ország-

1. „A fordulatot Erdélyben is az Októberi Diploma hozta meg, amely a nyelvhasználat kérdésében is fontos következményekkel járt. Az új kurzus az új politikai tényezőnek, a románoknak is kedvezni igyekezett. Visszaállították ugyan az 1848 előtti kormányzerveket, de az udvari kancelláriánál és a Guberniumnál román referatúrákat állítottak fel, valamint román tanácsosokat és titkárokat neveztek ki. A volt román határérezredek területének, Fogaras és Naszód vidékének belső igazgatási nyelve a román lett. Ezenkívül román főispánokat neveztek ki Felső-Fehér és Hunyad megye élére is.” PÁL Judit: *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*. Regio, 2005/1. 3–26. Vö. MESTER Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen*. Budapest, 1936, Dunántúl, 142–145.
2. PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár, 2010, Erdélyi Múzeum Egyesület, 132–138.; JORDÁKY Lajos: *A Román Nemzeti Párt megalakulása*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó, 44–46.

gyűlést hívott össze Kolozsvárra, mégpedig az 1791-es szűk választójogi törvény alapján. A románok a képviselőknek csupán hatodát alkották; kijelentették ugyan, hogy az unió ügyében csak 1863-as alapon összehívott országgyűlés dönthet, ám nem akadályozhatták meg, hogy az utolsó erdélyi országgyűlés 1865. december 9-én elfogadja az egyesülést kimondó határozatot. Ezzel 1865 végén Erdély – mint autonóm tartomány – megszűnt létezni.³ Miután 1866 januárjában Ferenc József leiratában engedélyezte az erdélyi képviselőknek a magyar országgyűlésen való részvételét, a Magyarországgal való unió vagy „unificáltatás” ügye az osztrák–magyar kiegyezés egyik fontos magyar előfeltételeként – jóval az 1868. évi XLIII. sz. uniói törvény elfogadása előtt – befejezett tényé vált.⁴

A nemzetinek tekintett erdélyi román elit a dualizmus során végig elutasította az uniót, míg a magyarországiak számára természetes volt, hogy Pesten intézik az ország sorsát. A másik oldalon viszont Erdély öngazgatása és a románság Nagyszébenben kimondott nemzeti-vallási egyenjogúsága a dualizmus során mindvégig a román politika alapelve maradt. Mindezt az Erdély autonómiája, külön országgyűlése mellett kiálló, 1868-as balázsfalvi *Pronunciamentum*, illetve az 1869-ben alakult – s mindjárt be is tiltott – Román Nemzeti Párt programja is hangsúlyozta. A ténylegesen 1881-ben megszületett nemzeti párt irányvonala,⁵ a román sajtó, különösen az 1884-ben indult, a nemzeti retorikát radikalizáló *Tribuna* sikeresen elszigetelte a magyar kormánnyal modus vivendit kereső, Miron Romanul érsek által képviselt egyházi és a hasonlóan mérsékelt irányvonal híveiként ismert magyarországi román politikusokat, köztük Alexandru Mocsonyi/Mocioni és Vincențiu Babeș képviselőket.⁶

Reprezentatív akcióként megszületett a császári és királyi apostoli Felséghez címzett *Memorandum*, a nemzeti sérelmek leltára, melyben a románság követeli az őt megillető jogokat, hiszen az irat szerint az ország lakosságának negyedét alkotja. A románok saját földjükön szorgosan dolgoznak, minden adót megfizetnek, újoncokat adnak, vérüket hullatják, ha szükséges, emellett saját erejükből iskolák ezreit tartják fenn, ami mindmind bizonyítja, hogy „ébre van bennük a nemzeti öntudat, s azt akarják, hogy ne csupán mint egyéneket, hanem mint népet tekintsék őket, melynek megvannak a saját kulturális törekvései”.⁷ Mint ismeretes, az iratot sen-

3. *Uo.* 60.

4. *Erdély története.* 3. kötet. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 1506.

5. *Uo.* 81–82., 99–101., 127–130.

6. Lásd Bíró Sándor: *A Tribuna és a magyarországi román közvélemény.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 128.) Kolozsvár, 1941, Erdélyi Múzeum Egyesület, 43–52.

7. Az erdélyi és magyarországi románok memoranduma. Magyar fordítását közli: *Iratok a nem-*

ki felelős tényező fel nem bontotta, a Nemzeti Párt vezetőségét pedig nemzetközi figyelmet keltett per (Kolozsvár, 1894) és többéves börtön várta (idővel amnesztiával szabadultak). Érthető, hogy a párt oroszlánrészt vállalt az 1895-ös budapesti nemzetiségi kongresszus megszervezésében és az ezredéves ünnepeg elleni, 1896-os tiltakozó nyilatkozat születésében.⁸

A román elit nemcsak a politikában, hanem a kulturális sajtóban vagy éppen az irodalomban is vívta harcát a magyarság ellen. Mikor az egyébként bukovinai Mihai Eminescu 1870-ben értesült arról, hogy a pesti parlamentben Tisza Kálmán a magyarság „anyagi és szellemi fölényéről” s így természetes vezérszerepéről beszélt – annak kapcsán, hogy egy létrehozandó román színház kapjon-e állami támogatást –, rögvest gyűlölködő részeket illesztett negyvennyolcas tárgyú készülő regényébe: „A magyarok ismét azt gondolták, de ezúttal utoljára, hogy az unió és a bitófa segítségével kiirhatják a románokat a föld színéről; azt hitték, hogy el fogják tudni magyarosítani a hideg szellőt és a tiszta vízű forrást, hogy el tudják magyarosítani az öreg, méltóságos erdőt, hogy be tudják oltani a magyar unió gondolatát a hegyek öreg, riadt agyába. [...] Azt hitték, hogy Erdély várának öreg és sok vihart látott évei – a kőhomlokú hegyek – most is örök álmukat fogják aludni, és nem fognak föllázadni azoknak az eszeveszetteknek hamis üvöltésére, akik óriási birodalmat és 16 millió magyart agyaltak ki.” Mindebben a románok állták útjukat: „De a királyi örök felébredtek. Az erdők zúgása fölkeltette évszázados zsibbadtságából a román sas zúgó vasszárnyát, és megrémítette az ellenséget; még ma is ennek a sasnak az álma tartja rettegésben őket, mert tudják, hogy hányzorosára hatványozza majd az erejét ez az álom.”⁹

A Ioan Slavici által irányított *Tribuna* hasábjain a románság a nyugati műveltség keleti terjesztőjeként jelenik meg, a magyarságot is ő tette képsé

zetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. kötet. 1867–1892. Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 824–847.

8. Keith HITCHINS: *The Rumanians of Transylvania and the Congress of Nationalities*. In: *Uő: Studies on Romanian National Consciousness*. Pelham, N. Y.–Montreal–Paris–Lugoj–Roma, 1983, Nagard Publisher, 171–184.; A nemzetiségi kongresszus végrehajtó bizottságának tiltakozása a millenniumi ünnepegekkel kapcsolatban. (A *Národnie noviny* által közölt nyilatkozat magyar fordítása.) In: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. kötet. 1892–1900. Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Budapest, 1956, Tankönyvkiadó, 474. A nem magyar elitek reakcióit összefoglalja: NIEDERHAUSER Emil: *Honfoglalás és Millennium*. In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk. GYÁNI GÁBOR – PAJKOSSY GÁBOR. Debrecen, 1999, Csokonai Kiadó, 153–158.; VARGA-KUNA Bálint: *A millennium és a nemzetiségek*. Magyar Kisebbség, 2009/1–2. 93–105.
9. Mihai EMINESCU: *A szárnyszerű geníusz*. In: *Mihai Eminescu válogatott művei*. Szerk. KÖPECZI Béla. Budapest, 1967, Európa, 349. A regény születését és tartalmát elemzi: KÖPECZI Béla: *Eminescu és az 1848–1849-es magyar szabadságharc*. In: *Uő: Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarsággépe*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó, 131–160.

annak befogadására, az viszont idővel leigázta. A Habsburgok uralmával (1690-től) kezdhettek emelkedni, ezért természetes, hogy 1848-ban is a rendet és a törvényes uralkodót védték, aki ezt az Októberi Diplomával hálálta meg, megteremtve az egyenjogú népek szövetségi államát. Ezzel szemben a dualizmus lényege Magyarország azonosítása a magyar nemzettel, a folyamatos magyarosítás. Egy, úgymond, felsőbbrendű faj – mármint a román-ság – hárommillió részénél azonban ez nem fog sikerülni, sőt az a többi elnyomott elem élére fog állni a küzdelemben.

A KÁRPÁTOK KÉT OLDALÁN ÉLŐ ROMÁNOK EGYSÉGÉNEK GONDOLATA

Ha a nemzetinek tekintett román elit Magyarországgal szembeni álláspontja ennyire elutasító, akkor hol keresték a nemzeti állam lehetőségét? Az ös-szes románlakta terület egyesítésében, legalábbis a radikális gondolkodású-ak. Az egység gondolat hangsúlyosan jelentkezett már 1848–1849 folyamán. Az erdélyi, de Havasalföldön működő Ioan Maiorescu német védnökség-gel, de Habsburg-jogar alatt megvalósuló nagyromán államot vázolt. Nicolae Bălcescu bízott abban, hogy a Magyarországgal kialakítandó államszövet-ségben Erdély természetes módon román országgá válik, és így megvalósul a nemzet politikai egysége.¹⁰ A másik forradalmár, Cezar Bolliac 1855-ben kiadta az első nagyromán térképet (*Carta Rumâniei*), melyen az országnév elhelyezése szerint az állam a Dnyesztertől a Tiszáig húzódik. Nagy kortár-suk, Ion C. Brătianu viszont a Cuza fejedelem és Klapka György közötti tárgyalások idején (1859) leszögezte: „Erdélyt Magyarországnak nem enged-hetjük át semmi szín alatt. A Kárpátokon túl lakó románok velünk akarnak egyesülni. Mi megígértük nekik, hogy támogatni fogjuk őket.”¹¹ A Kossuth-hoz befutó levelek alapján a román fejedelem maga is a nemzetegyesítés elkötelezettje lehetett. Egyik lengyel ágense arra figyelmeztetett: „Ne higy-nyenek Önök Cuzának, ő Erdélyre és a Bánságra spekulál. [...] E bódult vággyal egész nemzete – legalább az a része, amelyik politikáról csak hal-lott is valaha – csordultig van tele. Az oláh sajtó úgy beszél Erdélyről, mint-ha máris oláh provincia volna.”¹² Az odaítáik az osztrák abszolutizmus

10. JANCsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004, Att-raktor, 54.

11. *Uo.* 59.

12. *Uo.* 62. Cuza és a magyar emigráció kapcsolatainak részletes feldolgozása: BORSI-KÁLMÁN Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó.

keretei között nemigen fogalmazhatták meg vágyaikat, az egyesülő Romániában működő erdélyiek viszont ezt szabadon megtehették. Alexandru Papiu-Ilarian 1860-ban emlékiratban figyelmeztette Cuzát, hogy az erdélyiek úgymond kizárólag a fejedelemségekre tekintenek, onnan várják a szabadulást. Valójában azonban egymásra utaltságról kell beszélni: „Erdély nélkül a Fejedelemségeknek sincs jövőjük, létük ingatag és kétséges. Csak az Erdéllyel való egyesülés veti meg Románia örökkévalóságának alapját.”¹³

A román kormányoknak az első világháborúig természetesen nem volt reális lehetőségük a nagy terv végrehajtására, sőt az 1883-tól fennálló szövetségi kapcsolat miatt hangvételüket is mérsékelniük kellett Ausztria–Magyarország irányában, az egység gondolatot tehát a sajtó mellett a társadalmi egyesületek képviselték. Az 1866-ban alapított Román Akadémiai Társaság (1878-tól Román Akadémia) tagjai közé egyként kerültek a Kárpátok mindkét oldaláról (sőt néhányan a balkáni arománok közül is). Tinktélyes történész tagja, Bogdan Petriceicu Hașdeu már 1867-ben kijelentette: „A föld színén nem létezik Moldva, Erdély és Havasalföld (mint elkülönült entitás), hanem csak egyetlen Románia van, egyetlen test, egyetlen lélek.”¹⁴ Az 1868-ban erdélyi kezdeményezésként alapított Transilvania társaság az odaátról érkezett diákok és iparostanoncok segítségével a dualista rendszer és Erdély beolvasztása elleni tiltakozás jelképe, szervező ereje kívánt lenni. A magyarosító törvények miatt ezt már kevésnek találva, 1882-ben erdélyi diákok szervezésében megalakult a Kárpátok (Carpați) egyesület (eredetileg Román Irredenta néven), mely lapjával, beszédekkel, színházi előadásokkal, koncertekkel kívánta szítani az ellenállás szellemét. A szervezet 1885-ben az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) alapítására válaszként kinyomtatott kiáltványában eljutott az odaírti fegyveres felkelés gondolatáig, felszólítva minden román: „Bontsátok ki mindennütt a román irredentizmus zászlaját! A családban, az iskolában, a hadseregben hirdessétek az összes románok között való összetartást és a törekvések közösségét! Mondjátok meg a gyermekeknek a családban, az iskolában, hogy hazánkat széttépték a magyarok! Mondjátok meg a katonáknak, hogy a román föld igazi megerősítése csak Erdély elfoglalásával lesz bevégezetté. [...] Ne feledjük, hogy ideát csak felerészben vagyunk, s ha valaha keleten missziónk lehet, csak azért lehet, mert 12 milliónyian vagyunk.”¹⁵ A kiált-

13. Uo. 60.; Vasile NETEA – C. Gh. MARINESCU: *Liga Culturală și Unirea Transilvaniei cu România*. Iași, 1978, Junimea, 14–15.

14. NETEA–MARINESCU: *I. m.* 20.

15. Idézi JANCsó: *I. m.* 104.

ványt vörös színben, százezer példányban terjesztették mind Romániában, mind Magyarország területén.¹⁶

A Kárpátok két oldalán élő elit közötti kapcsolatok folyamatosan erősödtek. A vezető erdélyi politikus, Theodor Mihali visszaemlékezése szerint: „Bukarestből gyakran kaptunk utasítást. Gyakran Bukarestből jött a harci szövegünköt fékező szó, de gyakran Bukarestből kaptuk a parancsot, ha rohamra kellett indulnunk. [...] Tizenöt év leforgása alatt huszonkét-szer voltam bizalmas kihallgatáson Károly királynál.”¹⁷

A román egyesülési eszme legismertebb propagátora a Liga Culturală, mely a Bukarestbe távozott Slavici sugallatára az egyetemisták kezdeményezéseként alakult meg 1891-ben, a berlini Deutscher Schulverein és az EMKE mintájára, ténylegesen viszont kezdettől a Liberális Párt emberei vezették.¹⁸ A század elején a történész és vezető nemzetpolitikus, Nicolae Iorga irányításával a teljes nyelvterületen és az európai egyetemi, politikai központokban népszerűsítette a román egység gondolatát, magát a végső lépés előkészítőjének tekintve. Mint 1911-es szabadegyetemi előadásán Iorga kimondta: „Előkészíti a talajt, és mikor ez megvan, akkor visszalép, és helyét átengedi a hadseregnek.”¹⁹

A gazdasági-társadalmi bajoktól sújtott Romániának persze esélye sem lehetett az (egyébként ugyancsak súlyosan megosztott) Osztrák–Magyar Monarchia hadseregével szemben, mely mögött ott állt még Németország ereje is. A román uralkodó, I. Károly ezenkívül maga is Hohenzollern volt, aki 1883-ban csatlakoztatta országát a hármasszövetséghez. A szerződést a későbbiekben megújította, s ha Bécs és Berlint időnként próbálta is rávenni, hogy gyakoroljon nyomást Budapestre, ériék el az ottani románok helyzetének javítását, ezt a szövetséges viszony stabilizálására hivatkozva tette. Az egymást váltogató két párt a folyamatos össznemzeti retorika ellenére elsősorban a belpolitikai haszonszerzés eszközének tekintette az erdélyi kérdést. Az erdélyiek között szintén nem probléma nélküli a Kárpátokon túliakkal remélt egyesülés. Régóta keltett bennük ellenérzést a két román fejedelemség vélt nemzetietlen léggöre, idegenmajmolása s általában hivalkodó, tékozló életmódja, mint azt a Dákromániát álmodó Ioan Maiorescu

16. NETEA–MARINESCU: *I. m.* 32–34.

17. Idézi BÍRÓ Sándor: *Az erdélyi román értelmiség eszmevilága a XIX. században*. In: *Magyarok és románok*. II. kötet. Szerk. DEÉR József – GÁLDI László. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve.) Budapest, 1943, Athenaeum, 175.

18. A Liga működésének összefoglalása: JANCsó: *I. m.* 120–130., 148., 201–205., 230–235., 276–280., 283–286.; POLóNYI Nóra: *A Liga Culturală és az erdélyi román nemzetiségi törekvések*. Budapest, 1939.; NETEA–MARINESCU: *I. m.*

19. Idézi JANCsó: *I. m.* 285.

már 1838-ban megfogalmazta. A fejedelemségbeliek viszont harcot hirdettek az erdélyiek túlhajtott latinizálása, azaz nyelvrontása, sőt kritikátlan római tudatuk ellen. 1844-es híres előadásában a moldvai Mihail Kogălniceanu egyértelművé tette: „Bennem egy román foglak találni, de sohasem oly mértékben, hogy hozzájáruljak a rómaiak iránti rajongás fokozásához [...], ez a betegség manapság főleg Erdélyben elterjedt.”²⁰

Egy másik jeles moldvai, Alecu Russo figyelmeztetett arra, hogy azon a bizonyos 1848-as balázsfalvi gyűlésen a negyvenezer paraszt nem sokat értett a szónokok latinizált beszédeiből. „Az erdélyi grammatikusok úgy gondolják, hogy Románia megmentése és boldogsága csupán a nyelvi rendszerekben (szisztémákban) rejlik, ezért arra ítélték magukat, hogy véglegesen két nemzetté váljanak; emiatt egyetlen olyan könyvet sem nyomtatnak Erdélyben, melyet az egész románság megérthet és olvashat.”²¹ A korszerű román kultúra és kritikái gondolkodás atyja, az ugyancsak Moldvában működő Titu Maiorescu – amúgy Ioan Maiorescu fia – az 1860-as évek végén megsemmisítő vereséget mért az erdélyi műnyelvre és az ideológiára. Elvbarátja, Iacob Negruzzi pedig 1878-ban már azt üzenté odaát: „Mondjatok le arról a gondolatról, hogy valaha is ti fogjátok vezetni a többi román. [...] Nálátok még minden az elméletek ködében rejlik, nálunk a műveltség különböző elemei életre keltek. [...] Hajdan ti, erdélyiek ébresztettétek fel bennünk a nemzeti érzést, de ez az idő már régen elmúlt [...], fogadjátok tanácsainkat ugyanannyi hálával, amennyivel mi vettük a tiéteket.”²²

Az erdélyiek végül is lemondtak a maguk latinositott nyelvéről, elfogadták, hogy az irodalmi kánont Bukarestben építik, ám a Regát társadalmát nem tekintették a magukénál magasabb rendűnek. Slavici ugyan politikai alapelveként vallotta, hogy „minden román számára Bukarestben kel fel a nap!”; ám 1907-es nyílt levelében leírja paraszti ismerőseinek az előző évi bukaresti kiállításon, pontosabban a környező falvakban szerzett élményeit, melyek summázata: az erdélyiek az ottaniaknál minden szempontból magasabb szinten állnak.²³ Az író maga is rámutatott a romániai parasztság nyomorára, degenerálódására, a hit válságára, a papság lezüllésére, az elit romlottságára, a kortársak által magasztalt magaskultúra felszínességére.

20. Mihail KOGĂLNICEANU: *Bevezetés a nemzeti történelemről szóló előadásokhoz*. In: *A román irodalom kistükre*. I. kötet. Bukarest, 1961, Irodalmi Könyvkiadó, 404.

21. Idézi BORSI-Kálmán: *I. m.* 43.

22. GÁLDI László: *A román irodalomtörténet tájrajzi problémái [1934]*. In: *Apollo 1934–1939*. Szerk. GÁL István. Budapest, 2001, Argumentum, 358–362., 368., 376.

23. Ioan SLAVICI: *Închisorile mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume*. București [1921], Viața Românească, 91.

„Az ottani [erdélyi] románoknak nincs mit tanulniuk az itteniektől, s Isten óvja őket attól, hogy ugyanilyen állapotba jussanak.”²⁴ Más nemzeti értelmi-ségi is kerülhetett konfliktusba az anyaországgal. Amikor Gheorghe Alexici 1906-ban megjelentette német nyelvű román irodalomtörténetét, Romániából azzal vádolták, hogy primitív, nomád népeiségnek ábrázolja a középkori románokat, kik csak a lutheri reformáció hatására, tehát kifejezetten Erdélyben kovácsolódtak nemzetté.²⁵

Az elit soraiból végül említsük meg a regényíró Liviu Rebreanu, aki magyarbarátsággal aligha vádolható: katonatisztként általában is érzekelte a Monarchia belső bajait, majd áttelepült Bukarestbe, testvérét viszont 1917-ben szökés és kémkedés vádjával az osztrák–magyar hatóságok kivégezték. Ezért is elgondolkodtató, hogy 1920-ban megjelent, *Ion* című regényében a magyar jegyző e szavakkal hűtögeti a román egyesülést áhító román ifjú lelkesedését: „Hát azt tudja-e, hogy a maga Romániájában senki és semmi nem stabil? [...] Ott nincsen törvény, sem közigazgatás, mint ebben az istenáldotta országban, melyet maguk úton-útfélen rágalmaznak. Nem, uram! Ott a csokajok kénye-kedve diktál a rongyos rabok millióinak. Ne beszéljen nekem, kérem, Romániáról, mert jobban ismerem, mint maga! Három évet töltöttem ott fiatal koromban, de míg élek, nem fogom elfelejteni, mit szenvedtem azalatt.”²⁶ Az ifjú szájából igen, az elbeszélő részéről viszont nem érkezik minderre cáfolat.

Végül említsük meg a nemzeti egyesülés jellegzetesen Habsburg birodalombeli modelljét. Aurel Constantin Popovici Nagy-Ausztria-terve²⁷ a nemzeti ideál egyetlen reális útját jelentette ő maga és elvbarátai számára: a Román Királyság remélhető csatlakozásával egy erős tagállamban valósulhatott meg – Habsburg-jogar alatt – minden románok egyesítése. Ferenc Ferdinánd valóban a szomszédos balkáni területek integrálásában gondolkodott, az Erdéllyel megnövelt Románia úgy kapcsolódhatott volna, mint Bajorország a Német Birodalomhoz.²⁸

Foglalkoztatta-e a magyar korona paraszti-iparos román tömegeit, kívánták-e az egyesülést? Az uralkodó történetírói álláspont ezt magától értetődőnek tekinti, források hiányában viszont mindez leginkább hit, illetve

24. Uo. 11–14.

25. NAGY Levente: *A budapesti Román Filológiai Tanszék százötven éve*. In: *Inter Scyllam et Charybdim. Identitásképző stratégiák és a budapesti román tanszék története*. Szerk. MISKOLCZY Ambros – HERGÁN Tibor – NAGY Levente. Budapest, 2013, ELTE Eötvös Kiadó, 99.

26. Liviu REBREANU: *Ion*. (Ford. OLÁH Tibor.) Bukarest, 1983, Kriterion, 194., 212–213.

27. Aurel Constantin POPOVICI: *Die vereinigten Staaten von Groß-Österreich*. Leipzig, 1906, B. Elischer.

28. Constantin NUȚU: *România în anii neutralității 1914–1916*. București, 1972, Științifică, 89.

nemzetnevelés kérdése. Problémás voltát érzékeltessük ismét Rebreanu regényével. Titu politikai felvilágosítást tart a falu népének:

„Beszél a parasztoknak a magyar igáról, a nemzeti kötelességről, az ősi anyanyelvről. De folyton ugyanabba a válaszba ütközött: – Úgy van, úrfi, mi nem mondjuk, hogy nem úgy van... De nagyobb baj, hogy nincs földünk, s az adó is nagy...”

Ez a nagyfokú értetlenség eleinte kihozta sodrából. De azután mégis kénytelen volt igazat adni a parasztnak. »Valóban, ők roskadoznak az élet terhei alatt, én meg frázisokkal tömöm a fejüket!«

Igaz, végül szavaira az első gazda szíve megnyílik, ám állásfoglalása – „Hallgassa meg a Jóisten, úrfi!” – határozott elképzelésekről aligha tanúskodik.²⁹ A Monarchiához, ha tetszik, az uralkodóhoz való hűség a világháború első éveiben is általános lehetett, a román egységek példásan harcoltak, és az önkéntesként odaát harcoló bánági Petre Nemoianu emlékirataiban leszögezte: a románok bebizonyították, hogy a nemzeti érzelem és a trón közül ez utóbbit választották.³⁰

Ugyanúgy nem adatolhatjuk a romániai tömegek hozzáállását, ám nincs okunk megkérdőjelezni egy tekintélyes, akkor konzervatív politikus ítéletét, miszerint választási körútjaikon hiába beszéltek a nemzeti ügyről, a parasztnak csak a napi gondokkal, az élelmiszerárakkal és persze a rebesgetett földosztással lehetett megszólítani. Mint katonák kiválóan, de könnyen harcoltak, Erdély létezéséről sem tudtak, teljesen közömbös volt számukra, mi történik vagy nem történik a hegyeken túl.³¹ Az álláspontot ismertető Lucian Boia másutt általában is leszögezi: a 60 százalékban írástudatlan lakosság soha nem hallott a nemzeti ideálról, az csak a szűk és önmagában is manipulált elit ügye volt.³²

A teljesség és méltányosság kedvéért kérdezzünk rá, voltak-e a felső körökben, akik nem a Regáttal szembeni egyes fenntartásaik miatt, hanem elvi alapon, tántoríthatatlan patriótaként Magyarországot tekintették a nemzeti lét és fejlődés egyetlen lehetséges keretének? Adatolhatóan kevesen, mivel Budapestet bírálni, az Erdélyt elnyelő és őket úgymond folyamatosan elnyomó államot elutasítani kötelességnek számított a nemzeti elit

29. Uo. 256–257.

30. Idézi: Cornel SIGMIREAN: *Átalakuló identitások. A Monarchia iránti hűségtől a nemzeti identitásig.* Pro Minoritate, 2016/Tél. 29.

31. Constantin Argetoianu emlékiratait idézi Lucian BOIA: „*Germanofilii*”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial.* București, 2009, Humanitas, 52–53.

32. Lucian BOIA: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése.* Budapest, 2015, Cser Kiadó, 66. E tétel már korábban is megjelent: Glenn E. TORREY: *Rumania and the Belligerents 1914–1916.* Journal of Contemporary History, 1966/3. 174.

tagjai számára. Mégis voltak, akik a pozitívumot is meglátták a beolvasztásban: a magyarországi, főként bánági politikusok, Alexandru Mocsonyi, Vincențiu Babeș és mások. Részt vettek a választásokon, elszánt jogvédőként a pesti parlamentet tekintették a harc természetes terepének, a dualizmus tudomásulvételét a párt 1881-es programjában is rögzíteni tudták.³³ Ugyancsak a magyarországiságot képviselte Miron Romanul aradi ortodox teológiai tanár, országgyűlési képviselő, majd aradi püspök, illetve 1874-től haláláig nagyszebeni érsek. Védte egyháza autonómiáját, általában is elutasított minden magyarosító törvényjavaslatot, és még a millenniumi ünnepektől is eltanácsolta a híveket. Ám elítélte a nemzetiek radikalizálódó politikáját, 1884-ben megalapította a gyorsan elhalt Román Mérsékelt Alkotmányos Pártot.

Hasonló utat járt be Vasile Mangra, aki aradi teológiai tanárként részt vett a *Memorandum* előkészítésében, a vezetők bebörtönzése alatt vezette a párt központi bizottságát, megszervezte az 1895-ös nemzetiségi kongresszust, általános tekintélynek örvendett a nemzeti körökben. A század elejétől azonban – ekkor már nagyváradi vikáriusként – a magyar szabadelvű politika felé orientálódott, Tisza Istvánban azt az államférfit látta, aki őszintén meg akarja békíteni a magyarokat és a románokat. 1910-ben a magyarcskéi körzetben munkapárti jelöltként bejutott a parlamentbe. Vallotta, hogy a magyarok és a románok között kölcsönös bizalomra, megértésre van szükség.³⁴

Szintén idekívánkozik a szociáldemokraták működése. Vezetőik (Aurel Cristea, Iosif Jumanca, Tiron Albani, Ioan Flueraș és mások) a nem túl népes és a magyar, valamint a német tömegben belül szétforgácsolt román ipari munkásság erősítését és képviseletét csak az országos erőtől, az MSZDP-től várhatták. Egyébként is vallották azon elvet, hogy az etnikai alapú elkülönüléspolitikai reakciós jelenség, mert akadályozza a kapitalizmus (túl)fejlődését, s így hátráltatja a szocializmus győzelmét. A vezetőket végül 1918 októbere, a politikai káosz és az országos vezetés arroganciája a Jászi Oszkár vezette aradi tárgyalások során (a román szociáldemokraták kötelesek elfogadni a felajánlott kantonrendszert) az elszakadók táborába, a gyulafehérvári nemzetgyűlésre vezette.³⁵

A szülőföldhöz kötődő hazafias érzelmeket természetesen a következetesen passzivista erdélyiektől sem vitathatjuk el, és immár Nagy-Románia-

33. JORDÁKY: *I. m.* 127., 129.

34. Marius EPPÉL: *Vasile Mangra. Activitatea politică 1875–1918.* [Cluj-Napoca], 2004, Presa Universitară Clujeană.

35. Keith HITCHINS: *Rumanian Socialists and the Nationality Problem in Hungary, 1903–18.* In: *Uő: I. m.* 187–207.

ban többen úgy vélték, Magyarország keretei között európai kulturális légkörben, jó közigazgatási és oktatási viszonyok között éltek, szemben a most Erdélyre is kiterjesztett balkáni vagy éppen „ázsiai” szellemiséggel. A mostani önkénnyel szemben Magyarországon, úgymond, inkább tiszteletben tartották az állampolgári és politikai jogokat.³⁶

Néhányan azonban mindig is ezt vallották: „és ma már kimondatik, hogy a lojális, dualizmus-alapú álláspont ugyanúgy a korabeli román politikai gondolkodás része, tanulmányozandó eleme”.³⁷

Grigore Moldovan, a magyar tudományosságban is jól ismert Moldován Gergely néprajzkutatóként, irodalomtörténészként, a kolozsvári egyetem román tanszékének vezetőjeként (1886–1919), az intézmény többszörös dékánjaként, majd rektoraként és mindenkor publicistaként egyaránt a románok és a magyarok kölcsönös megismertetésén és megbékéltetésén dolgozott. Magát népe hiteles képviselőjének tartotta: „Igaz román vagyok, az akarok maradni; nem engedem, hogy nálamnál jobbnak tartsa magát senki sem.”³⁸ Írásaival, melyeknek betetőzése 1913-as kézikönyve,³⁹ megbecsülést kívánt szerezni népének, ám elutasította a nemzeti elit történelmi és politikai tevékenységét, csakúgy, mint a szerinte valótlanágokra épülő odaítélt szellemi életet. Tudományosan jóval kevésbé, politikailag viszont fajsúlyos szereplője a kornak Ioan Ciocan, előbb a naszódi román gimnázium tanára, igazgatója, majd 1898–1909 között a budapesti egyetem román filológiai tanszékének vezetője és ugyanezen korszakban az aktuális kormánypárt padsoraiban a naszódi körzet képviselője. Nemzeti oldalról támadták, ám közvetlen ismerősei – akár olyanok is, mint Alexandru Vaida-Voevod vagy Constantin Stere – pozitívan emlékeznek meg róla.⁴⁰

Sokkal kevésbé kérdőjelezhető meg a renegátság vádjá Iosif Siegescu esetében. Kormányhűségének köszönhetően gróf Apponyi Albert őt nevezte ki Ciocan utódjául, egyben Oravica körzetének képviselője lett. A nemzetiek és a diákok örök céltáblája, egyébként nem lebecsülendő tevékenység

36. Alexandru Vaida-Voevod véleménye, melyet persze főként a bukaresti centralizmussal és beolvasztó törekvésekkel szembeni aktuálpolitikai fegyvernek kell tekintenünk. Ismerteti BOIA: *I. m.* 2009, 79–80.

37. Remus CÂMPEANU: *Profesori ai Catedrei de Limba Română de la Universitatea din Budapesta în secolul al XIX-lea: identitatea politică a lui Ioan Ciocan în analizele istoriografice*. In: MISKOLCZY–HERGYÁN–NAGY: *I. m.* 40.

38. Idézi KÖPECZI Béla: *Egy kitagadott. Moldován Gergely (1845–1930)*. Kisebbségkutatás, 2000/2. 281. A tanulmány Moldován egész életművét áttekinti.

39. MOLDOVÁN Gergely: *A magyarországi románok*. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár.) [Budapest], 1913.

40. CÂMPEANU: *I. m.* 41–42.; NAGY: *I. m.* 85.

folytatott a román nyelv- és egyháztörténet megismertetéséért.⁴¹ Ingadozást még olyan nemzeti gondolkodású személynél is tapasztalunk, mint Gheorghe Alexici, szintén a tanszék oktatója, aki 1908-ban nem máshol, mint a *Pester Lloyd*-ban nyílt levelet intézett a magyarországi kisebbségeket felkaroló Bjørnstjerne Bjørnsonhoz, kinyilvánítva, hogy ő nem érzi magát elnyomva, itt a románok ugyanazon jogokat élvezik. S hiába hangoztatta egy év múlva a diákok előtt, hogy Románia az igazi nyelv és szellem hazája, érvényben maradt Goga vádja, miszerint Alexici is bértollnok, aki legitimálja nemzete elnyomását.⁴²

AZ ÖRÖK ERDÉLY – ÖNELVŰ ROMÁN NEMZETI TERÜLET GONDOLATA MAGYARORSZÁG KELETI RÉGIÓJÁBAN

A nehezen megragadható politikai egyesülésszéménél egyértelműbb Erdélynek mint természetileg és etnikailag elkülönülő térnek a képzete. A legplasztikusabban az emigráns Bălcescu fejezte ki a terület egységét és sokszínűségét: „A kárpáti hegyek legmagasabb ormán büszke és áldott ország terül el... [...] Gyönyörű és tágas palotához hasonlít, az építőművészet oly remekbe szabott alkotásához, ahol egybegyűjtve és mesterien elrendezve megtalálhatók mindazok a természeti szépségek, amelyek Európa többi tartományait ékesítik...” Felszínét hegyek, rengeteg erdők, rohanó hegyi patakok és aranyat rejtő folyók tagolják, a növénytakaróban együtt él itt észak és dél, a hegyek gyomra pedig Európa leggazdagabb ércvagyonát rejt. A hadvezérek csodálják e sziklavárat, mely annyi népnek nyújtott menedéket, a politikusok pedig „ama nemzetek és vallások sokféleségét, amelyek a világ minden sarkából sereglettek e tájra, ahová mintha maga az Isten hívta volna őket, ily bőséges asztalt terítvén nekik, úgyszintén megcsodálhatják nagyszerű demokratikus intézményeit, amelyeket a hegyek koszorúja megoltalmazott, midőn a zsarnoki kény elsöpörte mindegyiket egész Európában”. A régészt és a történészt viszont a dákok és a rómaiak emlékei bővölik el, a hatalmas erődítmények, a templomok, bazilikák, vízvezetékek és fürdők romjai.⁴³

Maguk az erdélyiek még inkább vallották, hogy aki Erdélyt uralja, az uralja a síkságokat, akár a Tisza, akár az Al-Duna irányában, az erdélyi románok tehát nemcsak történeti folyamatosságuk, hanem földrajzi hely-

41. Uo. 93–94.

42. Uo. 99–102.

43. Nicolae BĂLCESCU: *A románok Vitéz Mihály vajda idejében*. Bukarest, 1974, Kriterion, 245–247.

zetük okán is a nemzet szíve.⁴⁴ Ám azt is elismerték, vagy legalábbis nem hallgatták el, hogy a magyarok számára is ugyanazt jelenti. George Bariț Erdélyt Svájchoz hasonlította (1847), nem értve, hogy népei miért keserítik egymás életét, miért nem élhetnek egyazon anya fiaiként.⁴⁵ Évtizedekkel később (1885) Ioan Slavici leszögezte: „Maga a természet kívánta úgy, hogy Erdély külön ország legyen, mivel körülvette magas hegyekkel, olyan éghajlati, meteorológiai, gazdasági és néprajzi vonásokkal látta el, melyek minden környező országtól megkülönböztetik.” Mégis megszüntették sok évszázados autonómiáját a néhány százezer szétszóródott magyar kedvéért. „Erdély az az oszlop, melyre a magyar állam épül. Az erdélyi magyarok a magyar nemzet előőrse: uralmukat bármi áron fenn kell tartani, mert különben elvesz maga a magyar állam és a magyar nemzet...”⁴⁶ Későbbi munkájában (1893) rámutatott: a terület szabályos mértani idom, egyenlő oldalú háromszög, területe pontosan megadható: ötvenezer négyzetkilométer.⁴⁷

Ezt a mindig román arculatúnak tekintett nemzeti erődtéményt próbálták védeni ismertetett autonómiamozgalmukkal, mint láttuk, a siker reménye nélkül, és kulturális, valamint gazdasági tevékenységükkel, immár maradandó eredményekkel. Erdély különállása kiemelte a honismeret jelentőségét (persze a magyarok és a szászok mintaként szolgáltak). Mivel a románság a századok során általában nem volt az erdélyi nagypolitika alakítója, tehát ilyen szellemű emlékezete és tárgyi emlékei sem voltak, az elit a népviseletet, az anyanyelvet, a nép dalait, táncait és a klasszikusok irodalmi műveit tekintette a maga adekvát, a római ősök és a keresztény Európát védő utódaik nagyságát hirdető szellemi örökségének. Eszerint a népdalokkal az anya gyermekét már a bölcsőben a táj és a történelem megismerésére ösztönzi. Az felcseperedvén, „bárhová néz, minden tárgyat ezt a szent érzést árasztja rá, minden hazája nevét suttogja, arra emlékezteti”⁴⁸

A szülőföld hagyományainak kiemelt szerepet kellett kapniuk a (műkedvelő) nemzeti színjátszásban. Mint az előbb idézett kulturális minde-nes, Iosif Vulcan 1897-ben a létrehozandó repertoár kapcsán kifejtette: a nemzet múltját nemcsak a gyakran rosszindulatú idegenek által írott könyvek lapjai őrzik: „A nép történelmét a szájról szájra szálló, nemzedékről nem-

44. Luminița IGNAT-COMAN: *Identity Geographies of Transylvanian Romanians in the Dualist Period*. In: *Building Identities in Transylvania. A Comparative Approach*. Ed. Sorin MITU. Cluj-Napoca-Gatineau, 2014, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, 21.

45. Sorin MITU: *Imagining Transylvania as Romanian Land. From National to Regional Identity*. Uo. 15.

46. Tribuna, 7/19. Februarie 1885. 1.

47. IGNAT-COMAN: *I. m.* 23–24.

48. Iosif VULCANU: *Poporulu romanu in poezia sa*. Familia, 1869/33. 387.

zedékre örökített hagyományok és legendák tolmácsolják nekünk. A hegyek és a völgyek, az erdők, a barlangok és a mezők mesélik és éneklük meg múltunkat; csak költőre van szükség, aki összegyűjti mindazt, amit hall, és megpendíti lantját, hogy ditirambusokat daloljon múltunkról.⁴⁹ A mitikus térszemlélet figyelhető meg például egy alföldi román útinaplójában: a határon Erdély, a románok anyjának szimbolikus alakja jelent meg előtte: ő védte a barbár hordák idején a végpusztulástól a nemzetet, rejtette barlangjaiban, erdeiben, hegyeiben, majd bocsátotta vissza a moldvai, a havasaljai és a magyar síkságra.⁵⁰ E néhány sor, amely érezhetően a 17. századi moldvai krónikással, Miron Costinnal kezdődő hagyomány parafrázálása, jelzi, hogy az alföldiek Erdélyt változatlanul külön entitásként kezelték (akár csak magyar kortársaik).

Külön hangnak tekintették azt a Kárpátokon túl is. A bukaresti kritikus, irodalomtörténész, Eugen Lovinescu az irodalom egyedi vonását abban látta, hogy nem hatott a világos francia szellem, választékosság. „Erdély irodalma »vallásos« irodalom. Mivel nem csupán magasabb hajlamok szabad játékából táplálkozik, társadalmi hivatással is bír. Nemcsak intellektuális élvezet, hanem lelki viaticum is egyben.” Romániával ellentétben az erdélyi írók hangja nemzeti, moralizáló volt, ami a „fajok harcából” is következett.⁵¹

Iosif Vulcan örömmel üdvözölte – volna – a románok tollából megjelenő honismereti munkákat. 1895-ben Silvestru Moldovan dél-erdélyi útikönyvét ajánlotta melegen az olvasók figyelmébe, a következő évben pedig Ioan Turcu kalauzát a Bucsecsről, a Fogarasi-havasokról és magáról Fogarásról, a várak történelmével, ismertetésükkel és hegyitúra-ajánlatokkal.⁵² Az erdélyiek közművelődési egyesülete, az ASTRA 1903-ban maga is hirdetett pályázatot egy románlakta vármegye komplex monográfiájának megírására, melynek tartalmaznia kellett volna a román helyneveket, a történelmi helyek és hagyományok leírását, a lakosság vallási és foglalkozási viszonyait, a román kulturális és oktatási intézményeket és a román kézen levő birtokállomány adatait.⁵³ Nincs tudomásunk beérkezett művekről.

Szintén „országos” vállalkozás kívánt lenni egy múzeum alapítása, hiszen a nemzetnek, úgymond, semmi haszna a pesti Nemzeti Múzeumból, mely részben a román adófizetők pénzén kizárólag a magyar festészet, ré-

49. *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, 1897/22. 260.

50. I. S. SELAGIANU: *Impresiuni de caletoria*. Familia, 1872/30. 349.

51. Eugen LOVINESCU: *Literatura Ardealului. Cu prilejul literaturii lui Ion Agârbiceanu [1911]*. In: *Uő: Critice*. V. București, 1921, Viața Românească, 147–149.

52. *Țara Nóstră*. Familia, 1895/3. 34.; *Excursiuni pe munți*. Familia, 1896/24. 286.

53. *Dicționarul geografic al unui comitat din Ungaria*. Familia, 1903/7. 81.

gészet, természettudomány fejlesztését szolgálja, s ráadásul „a román föld kincsei” is a pesti és bécsi gyűjteménybe vándorolnak, holott otthon volna a helyük. A vonatkozó cikk felszólított a történelmi emlékek összegyűjtésére, egy erdélyi román tudós társaság alapítására és egy múzeumépület emelésére (nemzeti gyűjtésből): „Így lenne egy nemzeti múzeumunk, amely számos sebünket begyógyítaná, amely segítségével specializálódni tudnánk a tudományokban, hiszen más módon nem lehetnek jó és élenjáró mestereink minden területen, s nem indulhatunk meg gigantikus lépésekkel drága nemzetünk boldogulásának és jólétének megteremtése felé.”⁵⁴

A saját történelmi gyűjtemény megteremtésének nem éppen sikeres próbája volt az 1881-es nagyszebeni román kiállítás numizmatikai és régészeti részlege, melynek kapcsán el lehetett panaszkodni, hogy a tekintélyes magyar és szász gyűjteményekkel szemben az ideérkező tudós idegenek semmiféle román múzeumot vagy gyűjteményt nem találnak – „idegenek vagyunk hazánkban”.⁵⁵ Sokkal inkább a néprajzi értékekre összpontosított viszont egy évtizeddel később egy programcikk, mely felvetette egy összromán múzeum alapítását az összes tájegység népviseletének bemutatására. Erre megfelelő épület, eszközök csak Bukarestben adóttak, s az egyes régiók intelligenciájának feladata, hogy leírással, fényképekkel beküldje az ott jellemző darabokat. Nemcsak az idegenek számára készülne, hanem nemzeti zárandokhely, találkozási fórum és tudományos kutatóközpont is lehetne. Egy néhány évvel későbbi írás viszont az igényes háziipari-népművészeti kiállítások anyaga alapján mindezt már itthon is lehetségesnek tartotta.⁵⁶ Végül is 1905-ben sikerült felavatni a nagyszebeni Nemzeti Házat, benne a Történelmi-néprajzi Múzeummal, ahol az első időkben mintegy négyezer tárgy gyűlt össze.⁵⁷

A kultúraszervezés alapját persze a sikeres gazdasági önszerveződés, szövetkezetek, pénzintézetek létrehozása jelentette.⁵⁸ Constantin Stere, a romániai poporanizmus – egyfajta szövetkezeti parasztpolgárosodás – ideológusa többször járt Dél-Erdélyben, s egy alkalommal Szelistyére [Săliște, Szeben vm.] is ellátogatott. Hazatérve méltatta a szövetkezet működését s a lakosság öntudatát: „Le a kalappal, uraim, ezek előtt a szabad emberek előtt,

54. Mihaiu BIJU: *Necesitatea unui muzeu nationalu*. Familia, 1868/10. 115.

55. Greg SILASI: *Esposiția română din Sibîiu*. Familia, 1881/72. 461.

56. At. M. MARINESCU: *Muzeu pentru îmbrăcăminte românești*. Familia, 1891/30. 349–350.; Daniil P. BARCIANU: *Exposițiile de industria de casă*. Revista Orăștiei, 1897/31–32. 127., 131–132.

57. Eugen HULEA: *Astra. Istoric, organizare, activitate, statute și regulamente*. Sibiu, 1944, Astrei, 9.

58. A gazdasági, társadalmi és művelődési modernizációs törekvések újabb magyar nyelvű összefoglalása: ÁBRAHÁM Barna: *Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében*. Csíkszereda, 2004, Pro Print.

kik büszkén viselik a paraszt nevet, akik jobbágyságot nem ismertek, akik hét évszázadon át gátat tudtak vetni a szebeni magisztrátus mohóságának, s akik a jövőben is meg fognak hiúsítani minden alávetési szándékot, akik gyönyörű, valódi román falusi életükben megvalósítják egy egészséges, szilárd demokrácia eszméjét.”⁵⁹ Stere itt, Dél-Erdélyben a polgári fejlődés olyan lehetőségeivel szembesült, amelyek hazájában csak utópisztikusan létezhettek. A Kárpátok tehát sajátos, öntörvényű népességet határoltak el, nyugatra és keletre egyaránt.

JELSZAVAK, RACIONÁLIS ÉRVEK, VÉLETLENEK – ERDÉLY KÉRDÉSE A NAGY HÁBORÚ UTOLSÓ SZAKASZÁIG

A háború kitörésével az eddig tárgyalt területi elképzelések elmélyültek, illetve harsányabban nyilvánultak meg. A szólás szabadságáról persze csak Románia esetében beszélhetünk, Magyarországon a Nemzeti Párt vezető személyiségei vagy hallgatásra kényszerültek, vagy hűségnyilatkozatra, vagy hogy áttelepüljenek az anyaországba. És tekinthetjük nyomásgyakorló tényezőnek az anyaországot is, hiszen mind I. Károly, mind Ion C. Brătianu miniszterelnök lojalitásra intette a Monarchia románságát – ellenállásuk nemzetközileg megkérdőjelezte volna Románia semlegességét. Mindezek alapján a többség kivárt, néhány vezető, mint Alexandru Vaida-Voevod és Theodor Mihali, a kötelezettségek teljesítésére szólította fel nemzetét, az érsekek és a püspökök úgyszintén, a radikális szárny fő személyiségei, Vasile Lucaciú és Octavian Goga viszont Bukarestbe távoztak, és harsány propagandát fejtettek ki az idegen uralom alatti nemzetrész azonnali felszabadításáért. Az otthoni tömegek eleget tettek a behívóparancsnak, és a továbbiakban – legalábbis az utolsó évig – odaadóan harcoltak.⁶⁰

Romániában az utca egyöntetű antantbarátságot sugallt, a Liga Culturală (mely nevet is változtatott: Minden Románok Politikai Egységligája), az Acțiunea Națională, továbbá az itteni erdélyi szervezetek nagygyűlései Erdély (értve alatta minden Habsburg-fennhatóság alatti területet) azonnali felszabadítását követelték. A legolvasottabb lapok (az *Adevărul*, a *Dimineața*, az *Universul* stb.) táplálták a harcias hangulatot. A felszabadító háború egyik fő apostola, Nicolae Filipescu kérdése: mi a Román Királyság Erdély nélkül? Válasza: „Földrajzi abszurdum. Egy földcsíki megcsavarva és

59. Idézi Zigu ORNEA: *Viața lui C. Stere*. I. București, 1989, Cartea Românească, 384–385.

60. Liviu MAIOR: *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*. București, 2006, Enciclopedică, 127–128.; L. BALOGH Béni: *1916 – a fordulat éve. Románia hadbalépése és az erdélyi románság*. Pro Minoritate, 2016/Tél. 22–23.

félkörbe hajlítva.” Ha ilyen marad, nincs jövője, ahhoz, hogy betölthesse európai szerepét, szüksége van az erős bástyára, „Erdély természeti erődítményére”, „a romanizmus Akropoliszára, szívére”.⁶¹ Nicolae Titulescu hasonlóképpen fogalmazott: „Erdély a bölcső, mely védelmezte gyermekségében, az iskola, mely őt néppé kovácsolta; a gyógyír, mely életben tartotta. Nincs olyan, ki Erdélyért nem adná szívesen életét; nincs az az erőfeszítés, melyet Erdélyért önként fel ne ajánlanánk.”⁶²

A hadüzenet azonban két évet váratott magára. Tekintsük át, mit jelentett Erdély (nevezzük így az egyszerűség kedvéért) és ennek függvényében a központi hatalmakhoz fűződő viszony az egyes irányvonalak számára. Előzőleg azonban le kell szögeznünk: nem volt olyan közéleti személyiség, aki ne óhajtotta volna a teljes román etnikum valamikori egyesülését, a különbségek a sorrend és az időzítés megítélésében merültek fel.

Azonnali felszabadító háborút sürgetett a politikus Take Ionescu, Nicolae Filipescu, Mihai Cantacuzino vagy Barbu Ștefănescu Delavrancea és persze a nagy történészek, Alexandru Dimitrie Xenopol és Nicolae Iorga. Általában is hirdették, hogy a két tábor párviadalában a testvéri Franciaország testesíti meg az európai civilizációt, művészetet, megsegítése tehát minden becsületes román kötelessége, emellett az antant oldalán lehetséges a nemzet egyesítése. Hangoztatták mindezt ellenzékben, külpolitikai realitásérzék nélkül, annál több belpolitikai haszon reményében.⁶³

A háború harmadik évében világossá vált, hogy I. Ferdinánd és Brătianu miniszterelnök ugyanezen irányzat elkötelezettje, viszont felelős tényezőként a háború kitörésekor világosan látták: a román hadsereg még hosszú ideig nem képes átkelni a Kárpátokon, és nem is lett volna értelme, amíg az antanthatalmak szerződésben nem ismerik el Románia területi követeléseit. A majdani hadba lépés sikerét tehát az elhúzódó semlegességnek kellett biztosítania, amely a titkos tárgyalások mellett a központi hatalmak felé tett gesztusokat, az óvatos ígéreteket és a csatlakozás feltételeit is magában foglalta. Erdély mindig szerepelt e megbeszélések napirendjén, az elvárás a románok nyelvhasználati és politikai jogainak szélesítésétől az autonómia visszaállításáig terjedt, területi nyereség viszont itt nem, csak Bukovina kapcsán merült fel (a déli megyék vagy az egész tartomány visszacsatolása).

A figyelem elterelése végett Brătianu rávette közeli párttársát, Constantin Sterét, hogy írjon a központi hatalmak felé orientálódó cikksorozatot.⁶⁴

61. Idézi Ștefan PASCU: *Făurirea statului național unitar român*. I–II. București, 1983, Academiei RSR, 364.

62. *Uo.* 368.

63. *Uo.* 36.

64. ZIGU ORNEA: *Viața lui C. Stere*. II. București, 1991, Cartea Românească, 61–62.

Bécs még 1916. augusztus 27-én is azért kapott hadüzenetet, mert elfogyott az antant türelme, másrészt a nyugatiak rá tudták kényszeríteni Petrográdot (Szentpétervárt), hogy teljes mértékben elismerje a területi igényeket. Nem utolsósorban pedig Brătianu érzekelte az erősödő európai békevágyat, és nem tűnt lehetetlennek, hogy Románia végül lemarad a világháborúról.⁶⁵ Nem mondhatnánk, hogy a román csapatok győztes helyzetben, minimális kockázatvállalással indultak volna meg,⁶⁶ a miniszterelnök már a hadba lépési szándékot bejelentő koronatanácson érezte, hogy az akció kétesélyes, ám, úgymond, vannak vereségek, melyek egy lépést jelentenek a győzelem felé.⁶⁷

Az előzőleg tárgyalt, hangos antantbarát csoporttal szemben néhányan másként sürgették a hadba lépést. Az ekkorra elszigetelődött konzervatív vezér, Petre P. Carp mindjárt az augusztus 3-i koronatanácson követelte, hogy Románia teljesítse szövetségi kötelezettségét, azért is, mert maga a központi hatalmak győzelmét jósolta. Még a hadüzenetet megelőző koronatanácson is kitartott álláspontja mellett, úgy vélte, a győzelem lenne az ország valódi veszte.⁶⁸ Maga I. Károly – Hohenzollern – is ezt képviselte, ám gyorsan belátta, hogy minden fajsúlyos politikus a másik oldallal rokonszenvezik. Bécs és Berlin felé eredményként tálalta a semlegességet, mivel országa így hosszú szakaszon a Monarchia határait is biztosítja. Sőt bizarr, de feltehetőleg nem hátsó szándék szülte ötlete szerint – mely Berlin közvetítésével jutott el a címzetthez – a román hadsereg bevonulhatna Bukovinába és Erdélybe, megvédve azokat a várható orosz betöréstől.⁶⁹ Egyértelműen a központi hatalmakhoz vonzódott továbbá a konzervatív politikusok egyik fele – itt a két vezető név Titu Maiorescu és Alexandru Marghiloman –,

65. Glenn E. TORREY: *Rumania and the Belligerents 1914–1916*. Journal of Contemporary History, 1966/3.; Constantin NUȚU: *România în anii neutralității 1914–1916*. București, 1972, Științifică; Ștefan PASCU: *Făurirea statului național unitar român*. I–II. București, 1983, Academiei RSR; Victor ATANASIU et al.: *România în anii primului război mondial. Caracterul drept, eliberator al participării României la război*. 1–2. București, 1987, Militară; BOIA: *I. m.* 2009; BOIA: *I. m.* 2015. Az 1916-os politikai és katonai egyezmény szövege magyar fordításban: *Iratok a nemzeti-ségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VII. kötet. 1914–1916. KEMÉNY G. Gábor gyűjtését kiegészítette és jegyzetekkel ellátta: SZARKA László – SZÁSZ Zoltán. Budapest, 1999, MTA TTI, 674–678.

66. A szövetségek mulasztásainak utólagos emlegetése: Ion I. C. BRĂȚIANU: *Politica României în marele război*. In: Dumitru PREDĂ et al.: *România în timpul primului război mondial. Mărturiile documentare. I. 1914–1916*. București, 1996, Militară, 35–36. Lucian Boia ugyancsak alkalmatlan időpont kiválasztásáról beszél: BOIA: *I. m.* 2015, 65–66.

67. TORREY: *I. m.* 190.

68. Ion BULEI: *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*. București, 1987, Politică, 383.; Zigu ORNEA: *Junimea și junimismul*. București, 1998, Minerva, 387., 390.

69. NUȚU: *I. m.* 134., 149.

ám a közhangulat miatt egyelőre csak a jóindulatú semlegességet tartották lehetségesnek, illetve reálisnak. Az esélylatolgatáson túl meghatározó volt oroszellenességük és németes kultúrájuk. A világháború kitörésekor már az egyetemi tanárok, a neves tudósok, írók, a vezető újságírók, tehát a szellemi elit mintegy fele tekinthető „filogermának”.⁷⁰

Érveik jellemzően nem érzelmiek, hanem geo- és kereskedelempolitikaiak voltak. Figyelmeztettek rá: mint a 19. században mindig is, a román állam fő ellensége változatlanul Oroszország, mely most felhatalmazást kapott a nyugati szövetségesektől Konstantinápoly és a szorosok megszerzésére. Ehhez birtokba kell vennie az odavezető utat, Románia tehát, ha Erdéllyel és Bukovinával kibővülve is, orosz kormányzóságokká válik. De ha nem, a Fekete-tenger elzárása a világméreteken is jelentős román export (búza, kukorica) elől így is romba döntené az országot. Romániának tehát a maga dunai, illetve tengeri jellegét kell erősítenie – többek között a cári fennhatóság alatt senyvedő Besszarábia visszacsatolásával és a Duna-torkolat biztosításával; Erdélyért, nyugati gyarapodásért ezt nem szabad kockára tenni. Mindezek mögött regionális érdekek is kitapinthatók, nevezetesen az elégedetlen és a 19. század óta sokat emlegetett „kritikus moldvai szellem”, mely felsőbbrendűsége, közép-európaisága tudatában elutasította a havasalföldi mentalitást, az északi országrészt az 1859-es egyesülés kárvallottjának tekintette, és most Besszarábia vágyott visszacsatolásától súlyának visszaszerzését remélte. A németbarátok úgy vélték, Erdély nem sürgető kérdés: az ottaniak izmos intézményrendszere és fejlett identitása biztosítja nemzeti létük megőrzését, a terület visszaszerzése, illetve a nemzeti egyesülés pedig végül úgyis megoldódik: vagy erős összromán tagállam létesül majd egy föderatív Nagy-Ausztrián belül, vagy a Monarchia összeomlik, és román területei harc nélkül visszatérnek az anyaországhoz.⁷¹

Egyértelműen germanofil a Monarchiában maradt pártpolitikus, Alexandru Vaida-Voevod, aki egy 1914 júliusában adott interjúban maga is biztosította a regátiakat: az erdélyiek léte biztosított, Besszarábiát kell megmenteni a pusztulástól.⁷² Vaida ekkor „intransigens großösterreicher” volt.⁷³ Ugyancsak a közös hazafiságot képviselte a hatalom oldalán politizáló egy-

70. Az 1860-as évek óta jelen levő német orientációhoz lásd BULEI: *I. m.*; ORNEA: *I. m.* 1998; Uő: *Viața lui Titu Maiorescu*. 1–2. București, 1987, Cartea Românească; magyarul: *Román eszméletörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Vál. PÁSZKA Imre. Szeged, 1994, Aetas–Századvég, 351–357.; ÁBRAHÁM Barna: *Német szellem, német mintakövetség a 19. századi román kultúrában*. Limes, 2002/1. 169–178. A germanofília táborát és viszonyát a háborús szerepléshez összefoglalja: BOIA: *I. m.* 2009.

71. BOIA: *I. m.* 2009, 63–66., 99.; Uő: *I. m.* 2015, 73.

72. ORNEA: *I. m.* 1991.

73. L. BALOGH: *I. m.* 18.

kori társ, Vasile Mangra. A román betörés után püspökeivel együtt élesen elítélte az agressziót (amit persze a kormányzat elvárt tőlük, ám a párt politikusaikhoz hasonlóan próbálhatták volna elhárítani), és biztosította Bukarestet: a magyarországi románok nem akarják, hogy „felszabadítsák” őket, mert évszázadok óta a magyar király jogara alatt élve teljes mértékben azonosultak a magyar nemzettel. Romániának is hálásnak kellene lennie Magyarországnak, mert annak alattvalói, erdélyiek teremtették meg az ő államiságát és kultúráját. Felszabadítani a romániaiakat kell az egész román népet pusztulásba kergető orosz politikai rabság alól.⁷⁴

Iosif Siesescu már a román betörés után olyan éles hangú cikket írt a pesti román lapnak, hogy végül nem is közölték. Hangnemének érzékelte-
tésére egy idézet: „A túlnan levő románok jöttek most ellenünk, hogy elpusztítsák s megsemmisítsék Erdélyt, ahonnan ők is könyvre (kultúrára) szomjas lelküket hűsítették. [...] Minket akarnak fölmenteni, akik itt békén, boldogan élünk? Ezt a békét és szabadságot meg fogjuk védeni szilárd elhatározással, mert nem akarunk úgy élni, mint ők, akik jobbágyok országukban.”⁷⁵

A Romániában élő, tehát szabadon megnyilatkozható erdélyiek közül is elutasították vagy legalábbis nem követelték Erdély egyesítését olyan meghatározó nevek, mint a teljesen német kultúrájú Ioan Slavici, George Coșbuc vagy Liviu Rebreanu.⁷⁶

A fentiekben tárgyalt és még hosszan sorolható germanofil személyiségek a politika vagy a sajtó ellenzéki oldalán vagy legalábbis semleges zónában működtek. Volt azonban egy élvonalbeli politikus, aki magát Brătianu régi barátjának, amúgy pedig a kormányzó Liberális Párt vezető szellemének tekintette. A besszarábiai narodnyikból, cári fogolyból, szibériai száműzöttből romániai agrárpolitikussá, kulturális sajtóvezérré, mellesleg a jászvásári egyetem rektorává emelkedett Constantin Stere cikkeiben, parlamenti beszédeiben a legkövetkezetesebben képviselte az eddig tárgyalt érveket, s főként ő védelmezte Besszarábia helyét a nemzet térképén. Besszarábia úgymond nem dobható oda Erdélyért, nincs kupeckedés négyzetkilométerekkel, lélekszámmal.⁷⁷ Ráadásul nem is erről, hanem súlyosabb választásról van szó: „Azt kéri tőlünk, hogy az erdélyi és magyarországi románokkal való látszategyesülésért cserébe mondjunk le a Román Királyság szabadságáról, mondjunk le nemzeti hivatásunkról a Duna torkolatánál, csupán azon örömeért, hogy Bukovinával és Erdéllyel együtt vesszünk bele az orosz

74. EPPÉL: *I. m.* 279., 283–290.

75. Idézi NAGY: *I. m.* 95.

76. BOIA: *I. m.* 2009, 73–74., 207–213., 288–291., 306–311.

77. ORNEA: *I. m.* 1991.

óceánba – »egyesülés« a közös sírban.» Hangsúlyozta: ő sem mond le e román földekről (értsd: távlatilag), hanem éppen az egyetlen lehetséges politikát képviseli, „mely elvezethet a nemzet valódi egyesüléséhez, mert Erdélytől valójában nem a Kárpátok, hanem a Prut választ el minket”⁷⁸

A katonai kudarc és Bukarest megszállása után, 1917 tavaszán is úgy érezte, neki kell megmentenie az országot a feldarabolástól. Egy emlékirattal a tarsolyában Bécsbe, majd Berlinbe utazott, hogy a vezető köröket rávegye a románkérdés méltányos elrendezésére. Nagy-Ausztria gondolatát felelevenítve javasolta Románia integrálását a Habsburg Birodalomba, IV. Károly felvette volna a román királyi címet, s ily módon megvalósult volna a Kárpátok két oldalának nemzeti egyesítése (megértésre egyik fővárosban sem talált).⁷⁹ Rövid távon Romániára a bukaresti béke várt (1918. május 7.), Dobruzsza és a kárpáti régió elcsatolása, illetve a gúzsba kötő egyezmények, melyek lényegében beolvastották a német gazdasági térbe. Stere régi harcostársa, a szintén németbarát Garabet Ibrăileanu cikkében egyként szólal meg a fájdalom és a Brătianuval szembeni gyűlölet, amikor lélekben végigjárja az elcsatolt hegycsúcsokat, a természeti csodák és a népballadák, mesék, hiedelmek, uralkodói sírok szent helyeit.⁸⁰

Stere és a hasonló gondolkodásúak komor jóslatai, ha más formában is, látszólag valóra váltak. Románia látszólag rosszul választott, Oroszország miatt került iga alá (már a cári hadvezetés sem segítette, a bolsevikok pedig kiléptek a háborúból, sorsára hagyva a Moldvába visszaszorult maradék országot). Igaz, nem kis lelkesedést kiváltva, Besszarábia áprilisban csatlakozott az anyaországhoz, ám Erdély, úgy tűnt, örökre elveszett. Mert kevesen látták előre, hogy fél év múlva a Monarchia összeomlik, és amihez nem volt elég több százezer katona élete, és nem is volt remélhető (területi gyarapodás nyugaton és keleten egyaránt), azt Románia az év végére puskalövés nélkül elérte. Miként Petre P. Carp megfogalmazta: Romániának akkora szerencséje van, hogy politikusokra sincs szüksége.⁸¹

78. *Uo.* 96–97. Életútját összefoglalja: BOIA: *I. m.* 2009, 312–316.

79. PASCU: *I m.* II. 406.; ORNEA: *I. m.* 1991.

80. *Uo.* 199–200.

81. Idézi BOIA: *I. m.* 2015, 64.

Dušan T. Bataković

SZERBIA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Belgrád 1914-es ostroma képeslapon
(1915, Zempléni Múzeum)

Szerbia válasza az 1914. júliusi válságra, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia ultimátumára egyértelmű jelzése volt annak, hogy Belgrád a mérsékelt utat választotta. A szerb kormányzat abban bízott, hogy az európai nagyhatalmak képesek ismét békés úton rendezni a balkáni konfliktushelyzetet. Szerbia a bécsi jegyzékre diplomáciailag tökéletesen reagált, de elutasította azt a megalázó követelést, hogy a Habsburg Monarchia rendőrsége Szerbia területén végezhesen nyomozást a szarajevói merénylet elkövetői és azok bűntársai után. Ezzel egy időben a belgrádi kormány Szerbiában tartózkodó brit politikusok közvetítésével tudatta, hogy az osztrák–magyar fél ultimátumában foglalt többi követelését elfogadja és végrehajtja. Egyre többen tartottak a közeli háborús konfliktustól. Köztük Sándor koronaherceg is, aki a Nikola Pašić miniszterelnök győzelmével végződött, súlyos polgári-katonai belpolitikai konfliktus után, alig két héttel a szarajevói merénylet előtt, betegeskedő apját, I. Péter szerb királyt felváltva lett Szerbia kormányzója. A régensherceg emiatt közvetlenül az orosz cárhoz fordult. II. Miklós cár biztosította Sándort, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia támadása esetén nem hagyja magára Szerbiát. Ez az ígéret nem kis megkönnyebbülést okozott belgrádi kormánykörökben.¹

A NAGY HÁBORÚ KEZDETE

A háború kitörése azonban mind a szerb kormányt, mind a vezérkart teljesen felkészületlenül érte. 1914 júliusában Szerbia az 1912–1913. évi két balkáni háborúban elszenvedett jelentős ember- és eszközvesztések, illetve a hadviseléssel járó súlyos pénzügyi terhek miatt – a fényes katonai sikerek ellenére – csak lassan tért magához. Bár a délszláv nemzetek – különösen a Monarchiában élők – körében kivított presztízsére alapozva Szerbia jelentős lépést tett a regionális politikai központtá válás irányába,

1. A júliusi válságról szóló dokumentációt lásd *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*. Vol. VII/2. Belgrade, 1980, Académie Serbe des Sciences et des Arts, 1980; *War 1914: Punishing the Serbs*. London, 1999, The Stationary Office [First published: 1915], 30–75.; *The Origins of the First World War. Diplomatic and Military Documents*. Ed. Annika MOMB AUER. Manchester, 2013, Manchester University Press, 238–302.

az ország politikai és katonai vezetése semmilyen újabb fegyveres konfliktust nem tervezett a következő évekre. A balkáni háborúban megsebesült katonák tízezrei feküdtek még mindig a kórházakban; az állam bevétele is csökkent 1913–1914 során, miután mindennemű exportot be kellett fagyasztani, és annak ellenére, hogy az import összértékét a hadikiadások megduplázták, jelentős hiány mutatkozott lőszer, fegyverek és egyéb hadianyagok terén.²

Mindemellett Szerbiának érdekében állt egy hosszabb stabil és békés időszak, hogy tökéletesen integrálni tudja frissen szerzett déli területeit: Ó-Szerbiát, azaz a Koszovó vilajet területét, valamint Macedónia délnyugati részén a Monastir vilajetet. Az 1913. augusztusi bukaresti békében újonnan szerzett 39 ezer négyzetkilométerrel Szerbia szinte megdupláztta területét, de 1 290 000 új lakosa között ellenséges nemzeti kisebbségek csoportjai, például albánok és bolgárok is jelentős arányszámot képviseltek. Az újonnan létrejött Albánia területének kijelölése mellett az egyetlen kézzelfogható tervnek a két szerb királyság – Szerbia és Montenegró – 1914-re tervezett tényleges egyesítése számított. Ez az új állam vámunióval, valamint közös hadsereggel és diplomáciai hálózattal valódi uniót alkotott volna. Az egyesülés hallgatolagos egyetértéssel alapuló előkészületei mindkét részről el is kezdődtek.³

A Monarchia délszláv tartományai Szerbia 1912–1913. évi váratlan katonai sikereitől voltak hangosak, leginkább a vajdasági, a boszniai, a hercegovinai, a dalmáciai és a horvát-szlavóniai szerbek, valamint a jugoszláv eszmét támogató, liberális horvát ifjúság lelkesedett. A jugoszláv mozgalomnak ezekben a tartományokban, régiókban 1903 után tapasztalható előretörését látva – a piemonti események emlékének fényében – a bécsi vezetés egyre inkább a Szerbia ellen akár már 1907-ben beindítható háborúban gondolkodott. 1908 közepére elkészült a Szerbia feldarabolását és a szerb területeknek Bulgária és a Monarchia közötti felosztását célul kitűző haditerv. 1908 októberében, mintegy ajándékkul az uralkodása hatvanadik évfordulóját ünneplő I. Ferenc József császár számára, a Monarchia kihirdette az elfoglalt Bosznia-Hercegovina annektálását. Ennek a lépésnek is az

2. Dušan T. BATAKOVIĆ: *The Balkan Piedmont. Serbia and the Yugoslav Question*. Dialogue, Paris, 1994/10. 25–73.; Uő: *Yougoslavie. Nations, religions, idéologies*. Lausanne, 1994, L'Age d'Homme, 91–99.

3. A szerb–montenegrói unióról lásd John D. TREADWAY: *The Falcon and the Eagle. Montenegro and Austria-Hungary, 1908–1914*. West Lafayette, 1983, Purdue University Press; Radoslav RAPOPOVIĆ: *Montenegro*. In: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Ed. Ute DANIEL – Peter GATRELL – Oliver JANZ – Heather JONES – Jennifer KEENE – Alan KRAMER – Bill NASSON. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/montenegro> (2017-07-01).

volt a célja, hogy a „Nagy-Szerbia veszélyeként” aposztrofált lehetséges fejleményeket megakadályozza. Az annexió a Monarchia stratégiai terveiben mindössze átmeneti intézkedésként szerepelt, amelyre Szerbia függetlenségének eltörléséig, valamint a jugoszláv egységtörekvés végleges felszámolásáig volt szükség.⁴ Sok más bécsi politikushoz hasonlóan gróf Aehrenthal külügyminiszter is úgy tekintett Szerbiára, mint a Monarchia Szaloniki-öböl felé, az Oszmán Birodalom rovására történő terjeszkedésének jelentős akadályára. Ezen elképzelések szerint a meghódított és felosztott Szerbia ismét engedelmes provinciává válhatott volna a Habsburg-uralom alatt, olyan gyarmati helyzetbe került tartománnyá, mint amilyen 1878 óta Bosznia-Hercegovina is volt.⁵

A Szerbia függetlenségét felszámoló elképzelések az Osztrák–Magyar Monarchia egyfajta belső megerősítését lettek volna hivatottak szolgálni; a Monarchia megszilárdulásának előfeltételeként kezelték ezeket a terveket. A vezérkar által előkészített katonai akciót bécsi katonai körökben úgy emlegették, mint a szomszéd országnak „drótkefével történő kiséprését”.⁶ Conrad von Hötzendorf, a Monarchia hadseregének főparancsnoka szinte megszállottan szorgalmazta a Szerbia elleni preventív háború tervét: „Von Hötzendorf először 1906-ban vetette föl egy Szerbia elleni megelőző háború ötletét, majd 1908–1909 során ismét előjött vele, azután 1912–13-ban, 1913 októberében és 1914 májusában is; 1913 januárja és 1914. január 1. között összesen 25 alkalommal javasolt Szerbia ellen háborút.”⁷ A Szerbia feldarabolásáról szóló tervekben a szerb területeket Bulgária és Románia kapta volna meg, a Balkán-háborúk után pedig Szerbia déli részeit a Bécs által támogatott új államhoz, Albániához csatolták volna.

Az Ausztriával fennálló diplomáciai kapcsolatok hivatalos megszakadását követően minden állami hivatal az ország belsejében fekvő Nišbe költözött – ez a város volt a háború alatt Szerbia fővárosa –, mivel Belgrád a Monarchiával közös határon feküdt. A Nišbe költözés előtt a kabinet arról tájékoztatta Szerbia külföldön dolgozó követeit, hogy a Monarchia Belgrádba delegált követe a bécsi ultimátumra adott szerb válasz átvétele után

4. Olof HOJER: *Le comte d'Aehrenthal et la politique de violence*. Paris, 1922, Plon, 161–164. Vö. Vladimir ČOROVIĆ: *Odnosi izmedju Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*. Belgrade, 1992, Biblioteka grada Beograda.

5. *La Bosnie-Herzégovine à la Skoupchtina nationale du Royaume de Serbie. Discours des députés prononcés aux séances du 2 octobre et 2 et 3 janvier 1909*. Belgrade, 1909, Imprimerie de l'État; Jovan CVIJIC: *L'Annexion de la Bosnie et la question serbe*. Avec une préface d'Albert MALET. Paris, 1909, Hachette et Cie.

6. Andrej MITROVIĆ: *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Belgrade, 1981, Nolit, 72–88.

7. Hew STRACHAN: *The Outbreak of the First World War*. Oxford, 2004, Oxford University Press, 86–87.

– elégedetlensége jeleként – elhagyta az országot. A szerb nemzetgyűlés július 27-i ülését Nišbe hívták össze, a kormány pedig mozgósítást rendelt el, és nyilatkozatot készült közzétenni. A mozgósítás hírért a szerb közvélemény mint a szomszédos nagyhatalom által indított, igazságtalan háborúra adható egyetlen lehetséges választ fogadta. Az 1912–1913-as háborúban megedződött katonák nagy része lelkesen reagált a hadba hívásra. Szerbia egyetlen védelmi terve az volt, amelyet Bosznia és Hercegovina annektálása után, 1909-ben egy várható osztrák–magyar támadásra dolgoztak ki. Pašić miniszterelnök gróf Berchtold nyílt táviratának július 28-i kézhezvétele után kijelentette: „Ausztria hadat üzent országunknak. Az igazság a mi oldalunkon áll. Isten segedelmével.”⁸

Az ország népéhez intézett üzenetében Sándor régensherceg hangsúlyozta: „harminc évvel ezelőtt az Osztrák–Magyar Monarchia leigázta a szerb Boszniát és Hercegovinát”, azokat a tartományokat, amelyeket „hat éve véglegesen és legitimitás nélkül kisajátított”. A király az országot „minden erővel a haza és a szerb nép” védelmére szólította fel. I. Miklós montenegrói király kijelentette, hogy „a szerb nép büszkesége nem visel el további engedményeket”, hozzátéve, hogy „Montenegróm népe akár élete árán is megvédi a [szerb] függetlenséget”. Ennek ekkor azért volt jelentősége, mert a háború kitörésekor Szerbia hivatalosan nem volt az antant szövetségese, így kizárólag a szerbek lakta kicsiny adriai királyságtól, Montenegrótól számíthatott teljes politikai és katonai támogatásra. A Görögországgal 1913-ban kötött szövetségből Szerbia nem remélhetett hasznot, lévén, hogy Athén ragaszkodott az egyezmény azon pontjának betartásához, amely szerint a szövetség kizárólag a Szerbiát Bulgária részéről ért támadás esetén lép érvénybe.⁹

A JUGOSZLÁV PROGRAM: AZ 1914. DECEMBERI NIŠI NYILATKOZAT

1914 szeptemberében Nikola Pašić szerb miniszterelnök Nišbe hívta a szerb értelmiség elitjét, hogy Szerbia háborús céljait összefoglaló füzeteket készítsenek. Ezekben a szerb, a horvát és a szlovén nép – a háború után az Osztrák–Magyar Monarchia romjain létrehozandó – uniójának terve is szerepelt. Amikor az értelmiségiek Szerbia háború utáni határaitól kérdezték, Pašić meglehetősen magabiztosan mutatott nekik egy térképet, amelyen az alábbi vonalon húzódott Szerbia határa: Marburg–Klagenfurt–Szeded. Ha elbukunk – magyarázta Pašić –, jó társaságban bukunk el: az antantha-

8. Andrej MITROVIĆ: *Serbia's Great War*. London, 2007, Hurst, (44–52.) 52.

9. BATAKOVIĆ: *I. m.* 118.

talmak oldalán.¹⁰ A jugoszláv egyesítés programját Szerbiában elsősorban az ország második legnagyobb politikai erejének számító független radikálisok ölelték fel. A nemzetközi tekintélynek örvendő, befolyásos szerb értelmiségiek – Stojan Novaković, Jovan Cvijić, Jovan Skerlić, Jovan M. Žujović, Aleksandar Belić – alkotta csoport már a háborút megelőző években is a jugoszláv unió határozott támogatója volt. Ezt a jövőbeli uniót a délszláv népek nyelvi és kulturális közelségével, illetve közös etnikai gyökereikkel indokolták. A Magyarországgal társországot alkotó Horvát-Szlavónországban és az Ausztriához tartozó Dalmáciában az első világháborút megelőző évtizedben sikeres Horvát-Szerb Koalíció, valamint a Bosznia-Hercegovina fiatalabb nemzedékeinek körében egyre erősödő jugoszlávbarát hangulat kézzelfogható háttértámogatást biztosított a jugoszláv egyesülésért harcoló mozgalmaknak.¹¹

A szerb nemzetgyűlés által 1914. december 7-én ünnepélyesen elfogadott niši nyilatkozat Szerbia háborús céljának nyilvánította a Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv tartományaiban élő délszláv népek – a szerbek, a horvátok és a szlovének – egyesülését. Az első világháború azonban éppen csak elkezdődött. Szerbiára még rengeteg fájdalmas kihívás várt, az elkövetkező években hatalmas emberveszteségeket kellett elszenvednie, amelyek következtében háború előtti népességének egynegyedét elvesztette. Az 1915 végi és 1916 eleji időszak áldozataitól még hosszú út vezetett az 1918. őszi győzelemig és feltámadásig.¹²

Szerbia háborús céljait ezzel párhuzamosan az emigrációban élő horvátok, szlovének és szerbek által 1915-ben Párizsban megalakított Jugoszláv Bizottság is támogatta. A szerb kormánnyal kapcsolatban álló Jugoszláv Bizottság vezetői – Ante Trumbić elnök, Frano Supilo, Nikola Stojanović, Frano Potočnjak és Hinko Ninković – határozottan képviselték a jugoszláv egyesülés ideáját a szövetséges hatalmak kormányzatainál. A niši nyilatkozat nem csupán a jugoszláv egység szerb víziója volt: ez az elképzelés azoknak az Osztrák–Magyar Monarchiából száműzött, prominens délszláv politikusoknak a valós igényére is reflektált, akik a Szerbia és Montenegró által alkotott közös államalakulatot propagálták. A Jugoszláv Bizottság 1915. május 6-án kiadott első kiáltványa a szövetséges államok kormányaihoz szólt: a délszláv

10. Panta M. DRAŠKIĆ: *Moji memoari*. Ed. Dušan T. BATAKOVIĆ. Belgrade, 1990, Srpska književna zadruga, 87.

11. Milorad EKMEČIĆ: *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Belgrade, 1973, Srpska književna zadruga, 80–112.; Ljubinka TRGOVČEVIĆ: *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije 1914–1920*. Belgrade, 1986, Srpska književna zadruga, 28–32.

12. Frédéric LE MOAL: *La Serbie du martyre à la victoire, 1914–1918*. Saint-Cloud, 14–18. Editions. 83–116., 186–213.

államok – köztük az összes délszláv tartomány – egyesítését követelte, egyzersmind az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának tervét is felvázolta.¹³

1915 májusában Nišben, Szerbia háború alatti fővárosában tartották az Ivo Ćipiko dalmát író által vezetett Jugoszláv Kongresszust. A kongresszuson „a szerb, a horvát és a szlovén nép teljes és elpusztíthatatlan nemzeti egységét” követelő határozatot fogadtak el. 1915-ben a szerb kormány szerb tudósokból (Jovan Cvijić, Aleksandar Belić, Pavle Popović, Jovan M. Žujović és Ljubomir Stojanović) álló csoportot küldött a szövetséges országok kormányaihoz, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának a háború korai szakaszában elképzelt felosztását szorgalmazó szerb elképzelést – a délszláv népek unióját – népszerűsítse. Ez az elképzelés azonban nem mindenhol talált megértő fülekre.¹⁴ Az orosz diplomácia például erősen ellenezte Szerbia, Horvátország és Szlovénia egyesítését, mivel ez utóbbi két állam keményen harcolt az orosz hadsereg ellen a keleti fronton.¹⁵

A jugoszláv egyesítés programja rövid időn belül Olaszország ellenállásával szembesítette Szerbiát. Róma 1915-ös londoni egyezményben lefektetett háborús céljai ugyanis élesen ütköztek mind a szerb kormány, mind a Jugoszláv Bizottság érdekeivel. Olaszország ugyanis igényt tartott Dalmácia döntő részére, az Adriai-tenger szigeteire és a Horvátország által sajátjának tekintett Isztriára, amelyet a Szerbiával létrehozandó jugoszláv állam részeként kezeltek. Jóllehet a Jugoszláv Bizottság programjában az elsődleges hangsúly a Monarchia felosztásán volt, a bizottság első szélesebb körű nemzetközi akcióját az antanthatalmak és Olaszország által 1915-ben megkötött londoni egyezmény elleni heves kampány jelentette.¹⁶

ELLENÁLLÁS ÉS DIPLOMÁCIAI NYOMÁS

A szerbek által az első világháború kezdeti hónapjaiban alkalmazott hadászati stratégia kizárólag a védelemre koncentrált. Arra a – később stratégiailag helyesnek bizonyult – feltételezésre alapoztak, hogy a Monarchia tá-

13. [Le Comité yougoslave]: *Le programme yougoslave: avec une carte*. Paris, 1916; Dragovan ŠEPIĆ: *Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora*. Historijski zbornik. Vol. XIII. 1960, 1–45.
14. Jovan CVJIJĆ: *La pensée de la nation serbe*. Revue hebdomadaire 10 avril 1915. 209–219.; St. NOVAKOVITCH: *Problèmes Yougo-Slaves*. La Revue de Paris 1er Septembre 1915; W. M. PETROVICH: *Serbia: her People, History and Aspirations*. London, 1915; TRGOVČEVIĆ: *I. m.* 35–54.
15. M. B. PETROVIĆ: *Russia's Role in the Creation of the Yugoslav State 1914–1918*. In: *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*. Ed. D. DJORDEVIC. Santa Barbara – Oxford, 1980, Clio Books, 76.
16. *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*. Zagreb, 1966; Gale SROKES: *The Role of the Yugoslav Committee in the Formation of Yugoslavia*. In: *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*. I. m. 51–71.

madásának fő csapásiránya nem a Száva folyó nyitott völgye, hanem a Szerbia nyugati határán található Drina folyó lesz.¹⁷ A szerb haditerv tehát arra a feltételezésre épült, hogy a támadókra csak akkor lehet végzetes csapást mérni, ha már mélyebben behatoltak Szerbia területére. Az első, kelet-boszniai szerb támadás az osztrák–magyar csapatok ellen az 1914 augusztusában a Cer hegységben aratott fontos győzelemmel zárult. Ez volt az antant hatalmak első győzelme az első világháborúban.

A Monarchia 1914 novemberében indította el második, szintén kudarcral végződött invázióját.¹⁸ A támadók mindkét megszállási kísérlet során súlyos háborús bűnök sorát követték el a polgári lakosság, köztük nők, gyermekek és idősek ellen. Számos falut égettek fel és pusztítottak el; a leg-súlyosabb veszteségeket a Loznica, Šabac és Krupanj által határolt terület szenvedte el.¹⁹ A két 1914-es megszállási kísérlet során a 250 ezer fős szerb hadsereg 163 557 katonát veszített, és további 69 ezer polgári személy vesztette életét az osztrák–magyar csapatok kegyetlen pusztításai következtében.²⁰ Amint azt a lausanne-i Rudolphe Archibald Reiss ismert bűnügyi szakértő kutatásai is igazolták, az osztrák–magyar hadsereg szörnyű vérengzést hajtott végre: civilek ezreit, köztük időseket, nőket és gyermekeket végeztek ki Szerbia nyugati és középső régióiban.²¹ További súlyos terhet jelentett 600 ezer embernek az országon belüli, a háborútól megkímélt hátszomszágba való menekülése. Így próbálták biztosítani a túlélésükhöz szükséges élelmet, ugyanis a két ellenséges támadás visszaverése ellenére sok ezer család gazdasága semmisült meg.²²

A védelmi stratégiát azonban a politikai célok elérésének érdekében kiterjesztették. A háború gyors, mindössze néhány hónapos lefolyásának feltételezése nagymértékben befolyásolta Szerbia katonai stratégiájának és

17. Hew STRACHAN: *The First World War*. Vol. I. *To Arms*. Oxford, 2001, Oxford University Press, 335–347.

18. A Cer hegységben aratott győzelme elismerésül Stepa Stepanović tábornokot tábornaggyá (vojvoda) léptették elő. Crawford PRICE: *Serbia's Part in the War*. Vol. I. *The Rampart against Pan-Germanism*. London, 1918, 85–114.; NAOUMOVITCH–DESMAZES: *Les victoires serbes en 1914*. Paris, 1928, Berger-Levrault.

19. R. A. REISS: *Report upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army during the First Invasion of Serbia*. London, 1916, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent and Co., 30–146. (Chapter: Massacres and Atrocities Perpetrated on Civilians.)

20. Živojin Mišić tábornokot, az 1914. december 3. és 14. között lezajlott kolubarai ütközet szerb ellentámadásának kiagyálóját tábornaggyá léptették elő. Vö. *Kolubarska bitka*. Eds. Dušan T. BATAKOVIĆ – Nikola B. POPOVIĆ. Belgrade, 1989, Litera.

21. *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie. Observations directes d'un neutre*. Par R. A. REISS, Professeur à l'Université de Lausanne. Paris, 1915, A. Colin, 12–18.

22. Dušan T. BATAKOVIĆ: *Serbian War Aims and Military Strategy, 1914–1918*. In: *The Purpose of the First World War*. Ed. Holger AFFLERBACH. Berlin, 2015, De Gruyter Oldenburg, 79–94.

politikai céljainak meghatározását. A szerb háborús célokat már korábban, a háború kezdeti szakaszában kitűzték.²³

Az antant – Bulgáriát a szövetségbe csábító – 1915-ös erőfeszítéseinek következtében egyre nagyobb nyomás nehezedett Szerbiára, hogy a szerb Macedónia nagy részét (az 1912-es „vitatott zónát”) Bulgáriának engedje át. Kompenzációként az antanthatalmak 1915 augusztusában az Osztrák–Magyar Monarchiából ajánlottak fel területeket: Bosznia-Hercegovinát, Szlavóniát, Bácskát, Észak-Albániát, valamint Dalmácia döntő részét, egészen Split kikötőjéig. Ezt a javaslatot azonban Szerbia elutasította: Pašić ugyanis Szerbia befolyásának és a Balkán békéjének fenntartása szempontjából – mindkettőt komolyan veszélyeztette Bulgária további térnyerése – kulcsfontosságúnak ítélte a Morava–Vardar tengelyt. A szerb vezetés biztos volt abban, hogy Bulgária végül a – nekik az antantnál nagyobb területeket ígérő – központi hatalmak mellé áll.²⁴

Szerbia mindeközben titkos háborút folytatott Albánia határain: az albán félkatonai szervezetek török tisztek által kiképzett és Bécs által pénzelt csapatai egyre gyakrabban léptek szerb területre azzal a céllal, hogy felkelést szítsanak a koszovói albánság körében. Pašić 23 ezer katonát küldött Albániába Esat Toptani pasa támogatására, aki ebben a hagyományosan szerbellenes szomszéd országban Szerbia egyetlen partnerének számított. Esat pasa, aki 1914-ben Nišben, 1915-ben pedig Tiranában két együttműködési egyezményt is aláírt a szerb kormánnyal, illetve a két ország egyesüléséről, Szerbia mellett az antant támogatója is volt. A Szerbiától kapott katonai segítséggel Esat pasa felszámolta a központi hatalmakkal szimpatizáló albán felkelést, és visszaszerezte Albánia központi területeinek irányítását. Esat pasa katonai támogatása merész politikai döntés volt Nikola Pašić miniszterelnök részéről, amit azonban a szerb hadsereg néhány hónappal későbbi, Albánián keresztül történő visszavonulása teljes mértékben igazolt.²⁵

Noha a szerb és az osztrák–magyar erők közötti frontvonal az 1914. december 3–14. között a kolubarai csatában aratott szerb győzelem után majdnem egy évig mozdulatlan maradt, az osztrák–magyar seregek által elkövetett háborús bűnök, illetve az ország középső és nyugati területeinek feldúlása Szerbia katonai és gazdasági kimerülését okozta. Ráadásul 1915 elején

23. Dimitrije DJORDJEVIC: *Vojvoda Putnik. The Serbian High Command and Strategy in 1914*. In: *East Central European Society in the First World War*. Eds. Béla K. KIRÁLY – Nándor F. DREISZIGER. Boulder, 1985, 569–585.; *The Creation of Yugoslavia. I. m.*
24. *Histoire du peuple serbe*. Ed. Dušan T. BATAKOVIĆ. Lausanne, 2005, L'Age d'Homme, 272–273.
25. Dušan T. BATAKOVIĆ: *Essad Pasha Toptani and Serbian Government*. In: *Serbs and Albanians in the 20th Century*. Ed. A. MITROVIĆ. Belgrade, 1991, Serbian Academy of Sciences and Arts, 57–78.

kiterjedt tífuszjárvány szedte áldozatait. A mintegy 400 ezer fertőzött közül több mint 100 ezer katona és polgári személy vesztette életét, jelentősen rontva Szerbia védelmi képességeit.²⁶ A különbékéről szóló, 1915. őszi híreszteléseket és javaslatokat ennek ellenére – az antant végső sikerében biztos – Pašić miniszterelnök kereken elutasította.²⁷

Arról nem is szólva, hogy a háború ezen korai szakaszában a Monarchia szétdarabolására irányuló követelések, a szerb lakossággal szembeni bánásmód, illetve Szerbia elfoglalásának harmadik, 1915. novemberi sikeres kísérlete eleve illuzórikussá tette a különbéke-elképzeléseket. Az osztrák–német erők 1915. október 5-én északról indított, Szerbia elleni offenzíváját Bulgária két nappal később, keletről indított támadása követte. Az ezer kilométeres frontvonalon három német és három osztrák–magyar hadtest – a Száva folyón átkelve – Belgrádot támadta, két bolgár hadtest pedig Niš és Szkopje felé tört. Súlyos harcok után a szerb hadseregnek végül fel kellett adnia a nagy erőkkel megtámadott Belgrádot. A fővárosukat utcáról utcára védő szerb katonák hősiességét látva von Mackensen tábornagy emlékművet állíttatott a tiszteletükre az alábbi felirattal: „*Hier ruhen serbische Helden 1915*” (Itt nyugszanak a szerb hősök 1915).²⁸

A szerb hadvezetés terve a Niš–Szkopje–Szaloniki felvonulási vonal biztosítása volt, hogy találkozzanak a Maurice Sarrail tábornok által vezetett antanthadsereggel. A szerbbarát Venizelos vezette kormány bukása és az antantcsapatok lassú partra szállása Szalonikiben lehetetlenné tette a szerb védelmi terv hatékony végrehajtását.²⁹ A gyorsan előrenyomuló bolgár csapatok már október 16-án elvágták a létfontosságú kommunikációs vonalnak minősülő Niš–Szkopje vasútvonalat. Az 1915. november 18–20-án a Szkopje elérése érdekében a Kačanik-szorosnál a bolgár frontvonal áttörésére tett szerb kísérlet kudarcba fulladt. A Szalonikiben partra szállt antanterők irányába történő fokozatos visszavonulás stratégiai tervének sikertelenségét végül az okozta, hogy Sarrail tábornok lelassította a francia csapatok előrenyomulását Macedóniában. Živojin Mišić tábornagy, a kolubari ütközet hőse a megmaradt csapatok Koszovóban történő összevonását javasolta, majd ezekkel az erőkkel tervezte az osztrák–német és bolgár egyesített haderővel történő végső összecsapást. Javaslatát azonban a kor-

26. Vö. Szerbia 1915-ös helyzetéről szóló fejezetek: John REED: *The War in Eastern Europe*. New York, 1916, 22–96.

27. Đorđe Đ. STANKOVIĆ: *Srbija, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Belgrade, 1984, Nolit, 79–82.

28. Richard L. DINARDO: *Invasion. The Conquest of Serbia 1915*. Santa Barbara – Denver, 2015, Praeger, 102–120.

29. Vö. C. E. J. FRYER: *The Destruction of Serbia in 1915*. (East European Monographs.) Boulder – New York, 1997, 74–93.

mány nem fogadta el, s helyette november 25-én a szerb főparancsnokság Albánián keresztül történő általános visszavonulást rendelt el. Priština 1915. novemberi elfoglalása után a német vezetés bejelentette, hogy Szerbia megszűnt létezni, és mindennemű katonai tevékenységet beszüntetett.

A Montenegró nyugati területeit védő és a visszavonuló szerb csapatokat nyugatról biztosító montenegrói hadsereg 1916. január 7-én a mojkovaci csatában még döntő csapást mért az osztrák–német erőkre, de az újabb támadást már nem tudták visszaverni. A montenegrói országgyűlés úgy döntött, hogy követi Szerbia példáját: megadás nélkül száműzetésbe vonul. A megtört I. Miklós Mirkov Petrović-Njegoš montenegrói király 1916 elején az osztrák seregek ellen a Lovćen hegynél elszenvedett vereség után Olaszországba távozott, miután hátrahagyott képviselőit felhatalmazta a kapituláció aláírására.³⁰

MEGSZÁLLÁS: DEPORTÁLÁSOK, DENACIONALIZÁCIÓ, MÉSZÁRLÁSOK

A megszállt – osztrák–magyar és bolgár övezetekre osztott – Szerbiában a szerb népesség módszeres elnyomása mellett kulturális értékeket, például könyvtárakat, archívumokat és apátsági kincstárakat semmisítették meg. Betiltották a cirill betűs írást; az osztrák–magyar hatóságok horvát tanárokat hozattak, akik a latin betűs írásra oktatták a szerb gyerekeket. A szerb történelmet lázadások sorozataként mutatták be, a szerb nemzetet pedig olyan rebellis népként, amely mind bármiféle kultúrának, mind az európai hagyományoknak híján volt. Az osztrák–magyar katonai hatóságok civil lakosság ellen alkalmazott terrorisztikus fellépése nem szűnt meg. 1916 augusztusa és októbere között gyakran hurcoltak el szerbeket a magyarországi kényszertáborokba, s emellett sokszor fordultak elő önkényes letartóztatások, tömeges kivégzések. Az osztrák–magyar megszállási övezetből mintegy 16 500 szerb nemzetiségű személyt deportáltak magyarországi táborokba; már 1917 májusában 40 ezer volt az Osztrák–Magyar Monarchiába internált szerbek száma. A tömeges – jelentős számú gyermeket is érintő – kitelepítések arra ösztönözték a Vatikánt, hogy Bécsnél tiltakozzon a gyermekek deportálása ellen.³¹

30. Novica RAKOČEVIĆ: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*. Cetinje, 1969, Obod, 152–167.

31. Dimitrije ĐORĐEVIĆ: *The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918*. *Balkanica* (XLVI) 2015, 107–133.; Andrej MITROVIĆ: *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*. Belgrade, 1987, SKZ, 366–372.

Szófia a megszállt területeken élő szerbeket elszerbesedett bolgároknak tekintette. Erre alapozva a szerb identitás képviselőiként üldözni kezdték a papokat, a tanárokat és az értelmiségieket. Vićentije Krdžićet, Szkopje szerb metropolitáját és Nićifor Perićet, Koszovó korábbi érsekét a bolgárok megkínózták és meggyilkolták.³² Mindkét bolgár megszállási övezetben – a Morava vidékén és Macedóniában – deportálások és tömeges kivégzések történtek, amit az asszonyok tömeges megerőszakolása és megcsonkítása követett. Ez különösen a bolgár uralom ellen 1917-ben, a Toplica térségében lezajlott, Kosta Vojinović vezette szerb felkelés (*Toplički ustanak*) után erősödött fel. A felkelés során és után mintegy 20 ezer helybélit, többségükben polgári személyt, köztük nőket, gyermekeket és időseket végeztek ki, és falvak tucatjait égették porrá. Több mint 60 ezer szerbet internáltak Bulgáriába, nyolcezer lányt pedig családjuktól elszakítva, trákiai és kis-ázsiai bolgár és oszmán táborokba hurcoltak rabszolgának. A bolgárok által a szerbek ellen elkövetett atrocitások a szerbek megmaradt képviselőit arra ösztönözték, hogy a bolgár megszállási övezetekben található vasutakat és bányákat ellenőrzésük alatt tartó németektől kérjenek védelmet.³³

AZ „ALBÁNIAI GOLGOTA”: SHKODRÁTÓL KORFUIG

A szerb csapatok Koszovónál elhagyták Szerbia területét, és a határon átkelve Belső-Albánia felé nyomultak. A visszavonuló szerb csapatoknak 1915 telén irányt kellett váltaniuk: Montenegrón – Peja, Andrijevica, Podgorica – keresztül Shkodra és Shëngjin felé vették az utat. A másik útvonal Prizrenből vezetett. A visszavonulás három irányba történt. Az egyik Pejából Andrijevicán és Podgoricán át Shkodráig, a második útvonal Gjakovától Lezhë-ig vezetett, a harmadik pedig Prizrentől Peshkopia és Debar felé Durrësig és a Shkumbin folyóig. A szerb csapatok Koszovóból a határon átkelve Belső-Albánia felé nyomultak. A csapatok számára az egyetlen biztonságos visszavonulási területet Esat pasa durrësi területei és a belső-albá-

32. Nicolas de ALDISIO: *La Dénationalisation de la Serbie*. Rome, 1917, Imprimerie Riccardo Garroni, 6–11.; *Liste des prêtres serbes tués par les Bulgares durant leur occupation en Serbie*. Neuchâtel, 1919, Imprimerie André Seiler, 12.

33. R. A. REISS: *Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit International en général commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée*. I. Paris, 1919 [Imprimerie Yougoslavia], 75–112.; Milovan PISARRI: *Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War*. *Balkanica* (LXIV) 2013, 357–390.; Milan KOLJANIN: *Zločini Bugarske u Srbiji 1915–1918. Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu*. *Istorija XX veka*, 2014/2. 39–53.; Sladjana BOJKOVIĆ – Miloje PRŠTIĆ: *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918*. Belgrad, 2006, Istorijski muzej Srbije – Stručna knjiga.

niai hátország jelentette. A keményen küzdő, olykor még ellentámadásokat is indító szerb hávédsereg egész Shkodráig biztosította a mintegy 90 ezer főt számláló visszavonuló főszereget, valamint a polgári menekültek tömegét.

Bár Esat pasa és belső-albániai csendőrsége részéről nem volt tapasztalható semmiféle ellenséges szándék, a visszavonuló szerb csapatok gyakran kerültek összetűzésbe egyéb, a korábbi években az osztrákok által éppen a szerbek elleni harc érdekében felfegyverzett, ellenséges albán csapatokkal. A sebesültekkel, nőekkel és gyermekekkel visszavonuló szerb Vardar hadosztályt például Pukánál lepték meg albán csapatok: „A betegeteket és sebesülteket lemészárolták; a nőket megerőszakolták, a gyermekek közül pedig többet magukkal hurcoltak a hegyekbe.” Lezhë és Orosh térségében a visszavonulásban kimerült szerbeket további támadások érték. Albánia középső területein a fizikailag kimerült, szegényes ruházatú katonákból álló Morava I. és a Breglanica szerb hadosztályok rengeteg nélkülözésen és szenvedésen mentek keresztül.³⁴ A kimerült szerb csapatok a Shkodra és Durrës közötti területeken hetekig éheztek az antant hajóin érkező ellátmányra várva: „E kegyetlen háborúban a szerb nemzet vált a bátorság és szenvedés jelképévé. [...] A szerb katonák száz kilométerre a megváltást jelentő kikötőtől halnak meg. [...] megannyi, keserves nélkülözést szenvedő, ereje utolsó megfeszítésével küzdő ember [...], akik tán az utolsó lélegzik a kegyetlen hideg albán télben.”³⁵

Albániában a szerb csapatok Esat pasa védelme alatt rendezhették soraikat, és feltölthették készleteiket az Adrián keresztül az antanthajókon érkező utánpótlásból. Az újraszerveződés kezdeti tervei azonban hamar kivitelezhetetlennek bizonyultak. Csakhamar előtérbe került a franciák által kezdeményezett, az orosz cár által pedig követelt megoldás, a szerb csapatok antanthajókon, tengeri úton történő kimenekítése.³⁶ A nehéz terepvi-

34. „Az időjárás a visszavonulás kezdetétől fogva rossz volt: hol havazott, hol esett, vagy épp rendkívül hideg volt. Az élelmiszer-tartalékok kimerülőben voltak. [...] Az éhezés arra kényszerítette a szerb katonákat, hogy a helyi albánokkal élelmiszerért üzleteljenek. Bakancsukat, kabátjukat, zubbonyukat cserélték kenyérrre. A Morava I. [hadosztály] néhány katonája bombákat cserélt élelmiszere az albánokkal, akik aztán ezeket a bombákat ellenük használták fel. Voltak olyan katonák, akik egy albán kunyhóban húzták meg magukat éjszakára [...] és ott gyilkolták le őket. Minden egységet ért támadás a visszavonulás során, a legtöbbjük naponta; az ellenséges csapatok száma pedig egyre nőtt. Fegyverzetükből és pazarló lőszerhasználatukból arra lehetett következtetni, hogy az osztrákok segítették őket a szerbek elleni harcban.” BATAKOVIĆ idézi a következő munkákból: John Clinton ADAMS: *Flight in Winter*. Princeton, 1942. Vö. Serbia in the Great War. *Anglo-Saxon Testimonies and Analysis*. Ed. Dušan T. BATAKOVIĆ. Belgrade, 2014, National Library of Serbia, 361–363., 371.

35. La Petite Parisienne, 03.01.1916.

36. Živko PAVLOVIĆ: *Rat Srbije i Crne Gore sa Austro-Ugarskom, Nemačkom i Bugarskom 1915. godine*. Belgrade, 1974, SANU; Djoko TRIPKOVIĆ: *Srpska ratna drama 1915–1916*. Belgrade, 2001, Institut za savremenu istoriju.

szonyok és a téli időjárás miatt a szerb seregnek nem volt más választása, minden hadifelszerelést, így a francia ágyúkat is meg kellett semmisítenie, és mindössze könnyűfegyverzetüket megtartva keltek át Albániába. Az Albániába történő visszavonulás szörnyű megpróbáltatásnak bizonyult: kegyetlen hidegben, éhezve, rengeteg áldozattal, a szükséges előkészületek nélkül, élelmiszer, megfelelő meleg ruházat és lábbeli hiányában, extrém téli időjárási viszonyok közepette kellett megtenni az utat, amelyre azóta is az „albániai golgotaként” emlékeznek. 1915. november végén, december elején a teljes hadsereg és jelentős számú polgári menekült az éhezéstől kimerülten, farkasordító hidegben kelt át a hófödte albán hegyeken és megáradt folyókon.³⁷

A szerb csapatok az Esat pasa Durrësben állomásozó csendőrségének irányítása alatt álló területeken kívül ellenséges albán csapatok meglepetészerű támadásaira is számíhattak. A kegyetlen tél és az ellenséges albán csapatok támadásai miatt is oly szörnyű menetelést túlélő szerb katonák, kormánytagok, valamint a nemzetgyűlés kétharmada, összesen 151 828 katona és polgári személy 1916 elején jutott ki a tengerpartra. Onnan túlnyomó többségüket az antant hajóin a görög Korfu szigetére, a fennmaradó 11 214 főt pedig a tunéziai Bizertében található francia támaszpontra szállították. A kimentettek között volt a montenegrói hadsereg kétezer önkéntese is, akik, miután átsegítették a visszavonuló szerb csapatokat az albán határon, megadták magukat. A szerb hadsereg csapatait Shkodra, Shëngjin, Durrës és Vlorë kikötőiből az erre a célra a franciák által elfoglalt görög Korfu szigetére evakuálták. Negyvenöt olasz, huszonöt francia és tizenegy brit gőzhajó az útvonalat összesen 1159 alkalommal megtéve hajtotta végre ezt a kimenekítő hadműveletet.³⁸ Martin Gilbert szerint „Dunkirkig ez volt minden idők legnagyobb szabású tengeri evakuációja.”³⁹

A szerb hadsereg és a civilek albán hegyvidéken át történő visszavonulását Szerbia modern kori történelmének legsúlyosabb emberi tragédiájaként tartják számon. Az „albániai golgota” (1915–1916) során összesen 247 887 ember halt vagy sebesült meg, került letartóztatásba vagy tűnt el. Az antant – többségében francia – hajói elsőként Bizertébe szállítottak tízezer szerb katonát. A kimentett szerb katonák döntő része, az evakuált szerbek, köztük a betegeskedő király, a kormány és az országgyűlés tagjai, valamint polgári menekültek tömegei, Korfu szigetére kerültek.⁴⁰ A meleg

37. ADAMS: *I. m.* 151–197.

38. Berislav VISKOVIĆ: *Evakuacija srpske vojske sa albanskog primorja na otok Krf.* In: *Srbija 1916. godine.* Belgrade, 1987, Istorijiski institut, 150–154.

39. Martin GILBERT: *First World War.* London, 1995, Weidenfeld and Nicolson, 209.

40. Lásd a külföldi diplomaták és a levelezések drámai beszámolóit: Henry BARBY: *Epopée serbe. Agonie d'un peuple.* Paris, 1916, Berger-Levrault; Raoul LABRY: *Avec l'armée serbe en retraite.*

és baráti fogadtatás, amelyben a helyi görögök az evakuáltakat Korfun részesítették – a 150 ezer szerb fogadására mintegy 100 ezer görög ember jelent meg –, jelzésértékű volt a semleges, de németbarát görög kormány számára, hogy a szerbek és a görögök közötti hagyományos szövetség a politikai különbségek ellenére sem szűnt meg.⁴¹

A franciák katonai és orvosi erőfeszítései ellenére Korfu és Vido szigetén további 7751 katona halt meg a kimerültség és a különböző betegségek következtében. A „halálszigetnek” nevezett Vidón elhunyt szerb katonákat a Jón-tengerben, néhány mérföldre a szigettől északra helyezték örök nyugalomra; a hely később Milutin Bojić verse nyomán „kék sírként” vonult be a szerb köztudatba.

A felerősödött és újrafegyverzett, hat gyalogos- és egy lovassági hadosztályból – összesen több mint 115 ezer katonából – álló három szerb hadtestet 1916 májusában a szaloniki fronton, a francia vezetésű keleti hadsereg, az Armée d’Orient részeként vetették be ismét a harcokban.⁴² Karadjordjević Sándor régensherceg a hadsereg főparancsnokaként azonban ragaszkodott a hadsereg feletti teljes szerb irányításhoz. A konfliktust az a megállapodás oldotta fel, amelynek értelmében Sarrail tábornok a régensherceg nevében gyakorolta a szerb hadsereg vezetését.⁴³

A rendkívül motivált szerb kontingens színre lépése új lendületet adott az antant vezetésének a támadás megtervezésére és végrehajtására. A szerb hadsereg a kezdeti kudarcok után az 1916. szeptember 11–17-i gorničevói (görögül: kelli) csatában aratta első győzelmét. A Drina hadosztály 19 napos, öldöklő küzdelem után, szeptember 30-án visszafoglalta a bolgároktól a határ szerb oldalán található, 2525 méter magas, stratégiai pontnak számító Kajmakčalan hegyet, megnyitva az utat Bitola (a korábbi Monastir)

Paris, 1916, Perrin et Cie; FERRI-PISANI: *Le drame serbe: octobre 1915–mars 1916*. Paris, 1916, Perrin; Louis L. THOMSON: *La retraite de Serbie*. Paris, 1916, Hachette; Jones FORTIER: *With Serbia into Exile. An American's Adventures with the Army that cannot die*. New York, 1916, The Century; Auguste BOPPE: *A la suite du gouvernement serbe de Nish à Corfou*. Paris, 1917, Bossard. Lásd még Catharina STURZENEGGER: *Die Wiederauferstehung Serbiens: seine glorreichsten und seine dunklesten Tage. Dokument zur Kriegsführung der vereinigten österreich-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien*. Bern–Berlin, 1920, Der Freie Verlag; John Clinton ADAMS: *Flight in Winter*. Princeton, 1942, Princeton University Press; Gerhard GESEMANN: *Die Flucht: aus einem serbischen Tagebuch, 1915 und 1916*. München, 1935, A. Langen & G. Müller.

41. Bővebben: Dušan T. BATAKOVIĆ: *Serbia and Greece in the First World War: An Overview*. *Balkan Studies* (45), 2004/1. 59–80.

42. Lieutenant-Colonel Ripert D'ALAUZIER: *Un drame historique. La résurrection de l'armée serbe. Albanie, Corfou (1915–1916)*. Paris, 1923; Général Piarron de MONDESIR: *Souvenirs et pages de route*. Paris, 1930.

43. Bővebben: Petar OPAČIĆ: *Le front de Salonique*. Belgrade, 1979, Jugoslovenska knjiga, 52–62.

felé. A kajmakčalani ütközetben a Drina hadosztály harcoló állományának 25 százalékát veszítette el.⁴⁴ A gorničevói csata leírásában Sarrail tábornok hangsúlyozta a győzelem jelentőségét, amelynek szerinte „a szerbek voltak a valódi nyertesek!”⁴⁵

Az egyesített francia–szerb sereg sikeres offenzívája 1916. november 19-éig tartott, és Bitola, valamint szerb Macedónia legnagyobb városa, Szkopje felszabadításával végződött. Bitola városának folyamatos német és bolgár bombázása miatt a szerb főparancsnokság néhány kilométerrel arébb, Bač (Živojno) faluba települt. 1916 végére Bitola városa és a 250 négyzetkilométeres szerb területen fekvő hetven falu legtöbbje ismét szerb fennhatóság alá került. A sorozatos sikerek fontosak voltak a szerb hadsereg önbizalmának visszaszerzéséhez és a Szerbia egészének felszabadításához fűződő reményeik felélesztéséhez.

Az 1917. februári oroszországi forradalom megfosztotta Szerbiát a II. Miklós cár által képviselt fő szövetségesétől. A cár számos kritikus helyzetben mutatta ki Szerbia és a szerb nép ügye iránti odaadását, annak ellenére, hogy az orosz politikai vezetés továbbra is gyanakvással figyelte az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv népeinek egyesítéséről szóló elképzeléseket. Petrográdban (Szentpéterváron) inkább „Nagy-Szerbia” létrehozását tartották volna kívánatosnak.⁴⁶

AZ EGYESÍTÉSHEZ VEZETŐ ÚT: A KORFUI NYILATKOZAT

A Pašić és Trumbić által 1917 júliusában aláírt híres korfui nyilatkozat a közös jugoszláv állam létrehozásához elengedhetetlenül szükséges lépés volt, noha a közös állam belső felépítéséről hosszas egyeztetések után sem született végső megegyezés. Pašić számára, aki tisztában volt azzal, hogy a – leginkább a dalmát politikusok álláspontját képviselő – Jugoszláv Bizottság nem rendelkezett kézzelfogható legitimitációval, a korfui nyilatkozat fontos politikai dokumentumnak számított a Szerbia alatti egyesítési politika szempontjából. Jogilag azonban nem tekintette kötelező érvényűnek. A szerb miniszterelnök szemében a korfui kiáltvány egyértelmű választ jelentett azokra a korábbi elképzelésekre, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchián belül képzelték el a délszláv uniót. Ante Trumbić és az általa vezetett Jugoszláv Bizottság legtöbb tagja viszont – ezzel ellentétben – jogilag kötelező érvényűnek

44. Eugène GASCOIN: *Les victoires serbes de 1916*. Paris, 1919, 84–143.

45. M. SARRAIL: *Mon commandement en Orient (1916–1918)*. Paris, 1920, 168–160.

46. Nikola B. POPOVIĆ: *Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*. Belgrade, 1977, Institut za savremenu istoriju.

tekintette a korfui nyilatkozatot: egyfajta előzetes alkotmánytervezetnek, amelyet szándékos pontatlansággal „korfui egyezménynek” neveztek.

A Szerbiával való egyesülést előkészítő montenegrói bizottság – amely Montenegró Miklós király által jóváhagyott kapitulációja után alakult meg – szintén elfogadta a korfui nyilatkozatot, újabb elemmel bővítve Pašić stratégiáját. A szerb értelmiség és a politikai elit szinte egyként támogatta a jugoszláv egyesítés ötletét. Pašić maga az egyszerű egyesítés híve volt, mégis óvatos álláspontot képviselt. Különösen 1918-ban egyfajta fokozatos egyesülési folyamatot szorgalmazott a horvátokkal és a szlovénekkal alkotott unió megszületése előtt, amely főképp Szerbia és a szerb lakosságú területek (Bosznia-Hercegovina, a Vajdaság, Montenegró, Szlavónia, a Szerémség, valamint Dél-Dalmácia) egyesítését jelentette volna. A korábbi, pánszerb egyesítési tervekben szereplő területek nagyrészt egybeestek az antant által 1915 augusztusában Szerbia által Bulgáriának átadandó szerb macedóniai területekért kompenzációként felajánlott területekkel.⁴⁷

A korfui nyilatkozat felrázta az Osztrák–Magyar Monarchia megőrzésében gondolkodó szlovéneket és horvátokat. A Szlovén Néppárt vezetője, Anton Korošec még a korfui nyilatkozat elfogadását megelőzően arról tájékoztatta az osztrák miniszterelnököt, hogy a Monarchia déli részén „leginkább egy Nagy-Szerbiában gondolkoznak”, és ennek ellensúlyozására Szlovénia és Horvátország unióját javasolta. Korošec kezdeményezésére a bécsi országgyűlés horvát és szlovén tagjaiból álló Jugoszláv Klub 1917 májusában határozatot fogadott el, amely „a nemzetiségi eszme alapján és Horvátország állami jogaira támaszkodva, a Monarchia szlovének, horvátok és szerbek lakta területeinek egyetlen, független államban történő egyesülését indítványozta [...] a Habsburg–Lotaringiai-ház koronája alatt”. A Monarchiában élő szerbség elsöprő többsége számára egy ilyen megoldás természetesen teljes mértékben elfogadhatatlan volt.⁴⁸

A SZABADSÁG KAPUJA: VETERNIK, SOKOL, DOBRO POLJE

Szerbia sorsa azonban – a politikai és diplomáciai tárgyalások hosszú sora ellenére – szinte teljes mértékben hadseregének a szaloniki fronton vívott harcaitól függött. A három hónapos, intenzív hadművelet során, amelyet

47. Bővebben Milada PAULOVA: *Jugoslavenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918)*. Zagreb, 1925, Prosvjetna nakladna zadruha, 331–351.; Dragoslav JANKOVIĆ: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Belgrade, 1967, Institut za savremenu istoriju.

48. BATAKOVIĆ: *I. m.* 1994, 134–135.

Bitola felszabadítása koronázott meg, a szerb hadsereg észak felé mintegy 40 kilométer mélyen hatolt be a központi hatalmak által megszállt területre, ahol 170 tisztet és 7000 katonát ejtett foglyul, 97 ágyút, 87 géppuskát, 87 mozsárágyút és 15 ezer lőfegyvert zsákmányolt. Sarrail tábornok a szövetséges hadseregnek kiadott általános parancsában külön is megemlékezett a szerb csapatok hősiességéről: „Szerb katonák! Ti törtétek nekünk az utat. Ti láttátok először az ellenséget menekülni, és a ti kitartó erőfeszítéseiteknek köszönhető Monastir [Bitola] bevétele.”⁴⁹ A kemény balkáni tél azonban lehetetlenné tette a győzelmek kiaknázását: Sarrail tábornok 1916. december 11-én mindennemű katonai tevékenységet beszüntetett.⁵⁰

A győzelmekért a szerbeknek a Sarrail-tól kapott hivatalos dicséret ellenére igen nagy árat kellett fizetniük. Az első offenzíva rossz taktikai megfontolásai, a szövetséges csapatok minden stratégiai döntésében a szerb követeléseket sorozatosan figyelmen kívül hagyó francia parancsnokság és a katonák közt terjedő elégedetlenség következtében a szerb hadsereg jelentős veszteségeket szenvedett: 1209 tiszt és 31 432 katona halt meg, túnt el vagy sebesült meg. Mindezek hatására egyre nagyobb volt a szerb tisztikar és a katonák körében az elégedetlenség. A harci tevékenység hiánya a szaloniki fronton komoly vitákat váltott ki a szerb tisztikaron belül. 1917-ben a szaloniki perben az Apis fedőnéven ismert Dragutin Dimitrijević ezredes és az általa vezetett, Fekete Kéz – más néven „Egyesülés vagy halál” (*Ujedinjenje ili smrt*) – nevű szervezetet tették felelőssé Szerbia 1915 októbere utáni minden szenvedéséért. A katonai és politikai vezetést hibáztató, a régensherceg, valamint a Pašić-kormány hatalmát és erejét folyamatosan megkérdőjelező titkos szervezet vezetőit a perben halálra ítélték, de csupán Dimitrijevićet és két társát végezték ki.⁵¹

A kezdeti lendület elvesztése miatti félelmében a szerb tábornoki kar részletes tervet dolgozott ki a szaloniki fronton történő támadásra. Azonban mind Sarrail tábornok, mind utódja, a szövetséges erők parancsnokságát 1917 decemberében átvevő Guillaumat tábornok habozott elfogadni az 1917. október 20-án ismertetett szerb tervet. Ez általános offenzívát kívánt indítani a Veternik–Dobro Polje–Sokol frontvonalon, amelynek révén éket

49. Uo. 182. Lásd még Gérard FASSY: *Le Commandement français en Orient (octobre 1915 – novembre 1918)*. Paris, 2003, Economica.

50. GASCOIN: *I. m.* 84–143.

51. Dušan T. BATAKOVIĆ: *The Salonica Trial 1917. Black Hand vs. Democracy (The Serbian Army between Internal Strife and Military Success)*. In: *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*. Thessaloniki, 2005, Institute for Balkan Studies, 273–293. A perről lásd még SZEGŐ Patrik: *A Fekete Kéz titkos szerb katonai szervezet és az első világháború*. Újkor.hu 2014. 08. 10. <http://ujkor.hu/fekete-kez> (2017-08-01).

vághattak volna a bolgár frontvonalba, és mélyen az ellenséges vonalak mögé hatolhattak volna. A szerb főparancsnokság tervét csak azután kezdték komolyan venni, hogy a szövetséges csapatok vezetését 1918 júniusában Louis Franchet d'Esperey tábornokra bízta. Elődeitől eltérően Franchet d'Esperey tábornok mindenféle politikai szempont nélkül, kizárólag az átfogó szövetséges offenzívában gondolkodott, amely végül áttörhette a német–bolgár frontot.⁵²

A döntő támadást 1918 szeptemberére a Dobro Polje-i hátságon tervezték. A szerb offenzíva kitervelője a Franchet d'Esperey tábornok mellett vezérkari főnökké kinevezett Živojin Mišić tábornagy volt; az első szerb hadsereg vezetését pedig Petar Bojović tábornokra bízta. Az offenzíva végső részleteit Franchet d'Esperey tábornoknak a Kajmakčalan hegynél kiépített szerb főparancsnokságon tett első látogatása során, a támadás megindítása előtt két nappal dolgozták ki. A szerb erőket a tervezett áttörés fő pontjainál összpontosították. Feladatuk az ellenséges vonalak mögé való behatolás volt – ehhez a központi hatalmak által a frontvonal másik oldalán biztosítottakat többszörösen felülmúló szövetséges tüzéségi támogatást ígértek.⁵³

A mintegy 140 ezer fős szerb sereget 20 ezer, többnyire az Egyesült Államokból, Oroszországból, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv tartományaiból érkezett, zömmel a jugoszláv hadosztályba tartozó önkéntes és két francia hadosztály egészítette ki. Az antant 28 hadosztályából 6, valamint a lovashadosztály volt szerb.⁵⁴

Az 1918 őszen a szaloniki fronton kivívott látványos katonai sikerek, különösen a két szerb hadtest által végrehajtott Dobro Polje-i áttörés a szerb háborús célok vártnál is gyorsabb elérésének reményét jelentették.⁵⁵ II. Vilmos német császárt rendkívül felbőszítették a szaloniki fronton aratott szerb diadalok, amelyek dominóhatást váltottak ki a többi fronton végrehajtott hadműveletekben, és így jelentős hatással voltak az első világháború kimenetelére. A sikeres szerb áttörést követően a bolgár uralkodónak írt táviratában II. Vilmos így fogalmazott: „Szégyen: mindössze 62 ezer szerb döntötte el a [világ]háború kimenetelét.”⁵⁶

52. Bővebben Pierre GOSA: *Un maréchal méconnu. Franchet d'Esperey: le vainqueur des Balkans 1918*. Paris, 1999, Nouvelles Éditions Latines.

53. A bolgár nézőpontról: Richard C. HALL: *Balkan Breakthrough. The Battle of Dobro Pole*. Bloomington, Indianapolis, 2010, 195–198.

54. Général D. S. KALAFATOVITCH: *L'Armée serbe dans la campagne d'Orient*. In: *L'Armée d'Orient vu à 15 ans de distance*. Revue des Balkans. Paris, 1932, 67–71.

55. OPAČIĆ: *I. m.* 93–103.

56. Peter KIRCH: *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916–1918*. Stuttgart, 1928, 101–111.

Elődeitől, Sarraill és Guillaumat tábornokoktól eltérően Franchet d'Esperey tábornok különösen fontosnak tartotta a szaloniki front szerb szakaszát, figyelembe véve, hogy a lassan immár három éve hazájukon kívül harcoló szerb katonák voltak messze a legmotiváltabbak a szövetséges haderőn belül. A szövetséges haderő többi csapatának összehangolásán alapuló stratégia döntő jelentőségűnek bizonyult a győzelem kivívásában. Vélhetően legalább egy évvel lerövidítette az első világháborút. A szaloniki fronton elért áttérés a központi hatalmakat igencsak elkéséltette, egyre nyilvánvalóbbá téve, hogy a háborút gyakorlatilag elvesztették.⁵⁷

SZERBIA FELSZABADÍTÁSA ÉS AZ EGYESÍTÉS

Az antant hatalmak az Olaszországgal megkötött, 1915-ös londoni egyezményben tett ígéretüknek megfelelően a háború legutolsó szakaszáig ellenkeztek a délszláv népek egyesítését. Franciaország 1918 júniusában elfogadta az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, Robert Lansing amerikai külügyminiszter pedig 1918 októberében a Monarchia államszövetséggé való alakításának kudarcát látva megerősítette a nemzetállamok létrehozását szorgalmazó antantterveket.⁵⁸ Szerbia teljes területének felszabadulása és a szerb állam 1918. november 1-jei visszaállítása után kibontakozóban volt a horvát és a szlovén nemzettel való uniót megelőző szerb egyesítés stratégiája.

A Stepa Stepanović tábornagy vezette szerb csapatokat meghívták Bosznia-Hercegovinába, majd Szarajevóban hatalmas ünnepléssel fogadták, míg a Koszovó felszabadítása után a Montenegró területére lépő francia és szerb csapatokat uniópárti komitadzsik (*komitski pokret*) üdvözölték. A Vajdaság, majd Montenegró Szerbiával 1918 novemberében bekövetkező, feltétel nélküli egyesülését Bosznia-Hercegovina 42, majd további 54 kerületének (Banja Luka, Prijedor, Bihács, Ključ, Jajca, Zvornik, Bijeljina, Višegrad, Gacko, Nevesinje, Rogatica stb.) közvetlenül Szerbiával történő egyesítése követte.⁵⁹

1918 októberének végén, attól való félelmében, hogy a vesztesek között ragad, a zágrábi Nemzeti Tanács hivatalosan is megszüntette az Osztrák–

57. Colonel BUJAC: *L'Armée serbe dans l'offensive de septembre 1918*. In: *L'Armée d'Orient vu à 15 ans de distance*. Revue des Balkans. Paris, 1932, 91–98.

58. Dragan R. ŽIVOJINOVIĆ: *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917–1919)*. Boulder, 1972, East European quarterly; Vojislav G. PAVLOVIĆ: *De la Serbie vers la Yougoslavie. La France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918*. Belgrade, 2015, Institut des Études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 365–372.

59. Dušan T. BATAKOVIĆ: *The Serbs of Bosnia-Herzegovina: History and Politics*. Paris, 1996, Dialog, 91.

Magyar Monarchiával fennálló minden állami és jogi kapcsolatát. Ez az ideiglenes testület „külön szlovén, horvát és szerb államot” kiáltott ki az – immár csak egykori – Monarchia délszláv tartományainak helyén. Ezt a frissen kikiáltott államot az antanthatalmak nem ismerték el, és az érintett népek képviselőinek jóváhagyását sem bírta, a Nemzeti Tanács mozgósítási felhívása süket fülekre talált. Külföldön történő képviselőre a Nemzeti Tanács a Jugoszláv Bizottságot hatalmazta fel: 1918 novemberének elején Genfben szerb tisztviselőkkel folytatott tárgyalásaik során a horvátok képviselői a kettős szövetségi – vagyis az osztrák–magyar – modell alapján létrehozott államot tartották az üdvös megoldásnak.

Attól tartva, hogy Sándor régensherceg esetleg maga próbálja megoldani az egyesítés kérdését, valamint az ellenzék nyomására Pašić kénytelen-kelletlen elfogadta a dualista modellt és azt is, hogy az új állam monarchikus jellege nem volt véglegesen tisztázva.⁶⁰ A Genfben megkötött egyezmény kormányválsághoz vezetett: több miniszter lemondott, arra figyelmeztetve, hogy az egyezmény inkább „elidegeníti Bosznia-Hercegovina, a Szerémség, Szlavónia, Dalmácia, Lika, Bácska-Bánát és Baranya szerbségét Szerbiától, és Szerbia elleni frontba tömöríti őket”. Az 1914 óta hivatalban lévő Pašić miniszterelnök is benyújtotta lemondását, érvénytelenítve a Szerbia számára oly káros genfi egyezményt. Továbbá a sokkal inkább forradalmi, mint valódi képviselő-testületnek számító zágrábi Nemzeti Tanács és a Jugoszláv Bizottság szintén felmondta a Genfben megkötött egyezményt.⁶¹

Ebben a helyzetben az egyetlen lehetséges megoldás a Szerbiával történő egyesítés maradt. Attól tartva, hogy Olaszország Dalmácia és Szlovénia nagy részét amolyan „senki földjeként” bekebelezi, a zágrábi Nemzeti Tanács azonnal küldöttséget menesztett Belgrádba. I. Péter király nevében Sándor régensherceg elfogadta a javaslatot, és 1918. december 1-jén kikiáltotta az új „Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot”. Pašić „egyesített Szerbia” elképzelései – vagy ahogy az osztrákok hívták: a „Nagy-Szerbia” terve – végül lekerültek a napirendről, hiszen ezek a jugoszláv egyesítés előtti javaslatok a genfi tárgyalások horvát és szlovén tárgyalófelei szemében provokációnak számítottak.

60. Bogdan KRIZMAN: *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*. Zagreb, 1977, Špkolska knjiga, 80–89., 163–172. Lásd még Uő: *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*. Zagreb, 1989, Globus.

61. Bogdan KRIZMAN: *Ženevska konferencija o ujedinjenju 1918*. Istorijski glasnik. 1–2. Belgrade, 1958/3. 32.; Dragoslav JANKOVIĆ: *Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918*. In: *Istorija XX veka. Zbornik radova*. V. Beograd, 1963, 225–262.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918. évi kikiáltása azonban így is sok – ha nem is minden – tekintetben a szerb háborús célok teljesülését jelentette. Ennek ára azonban igen magas és fájdalmas volt: a párizsi békekonferenciára benyújtott hivatalos jelentés szerint Szerbia mintegy 1 millió 247 ezer lakosát veszítette el a háborúban, közülük 845 ezer polgári áldozat volt, 402 ezer pedig katona.⁶²

62. Bővebben Dušan T. BATAKOVIĆ: *Yougoslavie. Nations, religions, idéologies*. Lausanne, 1994, L'Age d'Homme, 134–136.; Slobodan G. MARKOVICH: *Serbia's war losses during the Great War reconsidered*. In: *The Serbs and the First World War 1914–1918*. Ed. D. R. ŽIVOJINOVIĆ. Belgrade, 2015, Serbian Academy of Sciences and Arts, 369–381.

Mitrovits Miklós

„HADD TUDJA A LENGYELSÉG, HOGY
TŐLÜNK MIT VÁRHAT...”

A lengyelkérdés a magyar elitek gondolkodásában, 1914–1918

Ifj. Andrásy Gyula, a trialista (osztrák–magyar–lengyel) államberendezkedés
egyik fő támogatója
(Ismeretlen készítő és dátum, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Fényképtár)

A dualizmus kori magyar politika szemszögéből az Osztrák–Magyar Monarchia nem domináns nemzetiségei közt a lengyel volt az egyedüli, amelynek Budapesten kifejezetten pozitív volt a megítélése. A szimpátia főként a közös történelemből, a 19. században közösen megvívott függetlenségi harcokból eredt. Lengyelország 18. század végi felosztásai után a politizáló magyar értelmiség teljes mértékben lengyelbarát álláspontot foglalt el. Magyarok ezrei vettek részt és haltak hősi halált a lengyel függetlenségért folytatott 1830. és 1863. évi felkelésekben, amint a lengyelek is jelentős segítséget nyújtottak a magyaroknak az 1848/49-es szabadságharcban. A közös függetlenségi küzdelmek során a lengyel és a magyar patriotizmus összeforrott. A 19. század utolsó harmadában és a 20. század első felében a galíciai lengyelek lojalitást mutattak a Monarchia iránt, birodalommegtartó tényezővé váltak, s nem számítottak „centrifugális feszítőerőnek”, mint a Monarchia többi kis nemzete. Nem véletlen, hiszen a három részre osztott lengyel nemzet tagjainak az Osztrák–Magyar Monarchiában volt a legkedvezőbb a helyzetük. A germanizáló porosz és a ruszifikáló orosz területekkel ellentétben itt rendelkezettek bizonyos önkormányzatisággal. Két lengyel felsőoktatási intézmény is működött – Krakóban és Lembergben –, lengyel nyelvű lapokat és könyveket adhattak ki, sőt a lengyel felső osztályok számára nyitva volt az állami adminisztrációban a karrier lehetősége is.¹

A lengyel nacionalizmusnak természetesen egyáltalán nem volt magyarellenes éle. A független Lengyelország létrehozásának két nagy embematikus személyisége közül egyiknek sem volt a magyarok törekvéseivel szemben semmilyen fenntartása, ellenvetése. Roman Dmowski a német- és zsidóellenes lengyel nacionalizmus híve volt. Józef Piłsudski pedig eleve többnemzetiségű föderatív államban gondolkodott.² Másrészt a magyar politika a lengyeleket eleve olyan történelmi nemzetként kezelte, amely

1. A Nagy Háború előtti viszonyokról lásd Wojciech ROSZKOWSKI: *Najnowsza historia Polski 1914–1945*. Warszawa, 2003, Świat Książki, 17–26.; TEFNER Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914*. Budapest, 2007, L'Harmattan.
2. Roman Dmowski és Józef Piłsudski politikai programjairól lásd SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó, 125–137. Dmowskiról bővebben LAGZI Gábor: *A lengyel nacionalizmus forrásvidékein – Roman Dmowski: Egy modern lengyel gondolatai (1903)*. Limes, 2005/4. 105–111.

– csak a kialakult nemzetközi konstelláció miatt – nem alkothat egységes államot. Mindehhez végső soron az is hozzájárult, hogy a lengyelek lakta Galícia nem a Magyar Királysághoz, hanem az Osztrák Császársághoz tartozott, így közvetlen magyar–lengyel érdekütközés nem is nagyon lehetett.

A LENGYEL ÁLLAMISÁG KÉRDÉSE BÉCSBEN ÉS BERLINBEN

A három részre szakított lengyel társadalom minden rétege számára csupán egyetlen program létezett: az egységesített, független Lengyelország létrehozása. Az orosz megszállás (*Zabór rosyjski*) területén kirobbanó 1863-as felkelés veresége, valamint az egységes Német Császárság 1871. évi létrejötte után azonban világossá vált, hogy a nemzetközi helyzet nem teszi lehetővé a határok megváltoztatását. Ezért a galíciai lengyel politikai körökben, elsősorban a „krakkói konzervatívokban” egyre általánosabbá vált az úgynevezett ausztrapolonista megoldás. Ennek lényege, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia segítségével ki kell űzni az oroszokat a térségből, nevezetesen a Lengyel Királyság területéről. Ezt követően Galíciával egyesülve és a Habsburg-ház egy tagját megkoronázva reáluniós formában be kell kapcsolódni a Monarchiába. Mindez azonban azt feltételezte, hogy az osztrák–magyar kiegyezésen alapuló dualista rendszert trializmussá kell átalakítani. Éppen ezért Galíciára sokan úgy tekintettek, mint a „lengyel Piemontra”, ahonnan kiindulhat majd a lengyel egyesítés.³

A reálunió alapuló osztrák–magyar–lengyel trializmus mellett az ausztrapolonista elképzelésnek voltak más változatai is. Az egyik felfogás szerint Orosz-Lengyelország (az 1815. évi bécsi kongresszuson Oroszország kereitei közt kialakított, ezért „kongresszusinak” is nevezett Lengyel Királyság) felszabadítása és Galíciával való egyesülése után a létrejövő új lengyel állam az Osztrák Császársághoz olyan szerződéssel csatlakozik, mint amelyet 1868-ban a magyarok kötöttek a horvátokkal. Így tehát magyar–horvát mintára egy osztrák–lengyel úgynevezett szubdualista rendszer alakult volna ki. A másik változat szerint az új Lengyelország a Magyar Királysággal egyesült volna. Ennek voltak történelmi előzményei is, elég csak Nagy Lajos király időszakára gondolni. Első lépésként már az 1870-es években felmerült, hogy Galíciát és Bukovinát, vagyis Halics és Lodomeria Királyságait le kell választani az osztrák államról, és vissza kell adni a Magyar Királyságnak, hiszen e területeket az Árpád-házi királyok annak idején meghódították, így a Magyar Királyságnak azokra joga van.⁴

3. TEFNER Zoltán: *Ausztria–Magyarország lengyelpolitikája*. I. Valóság, 2003/7. 47–63.; Uő: *Ausztria–Magyarország lengyelpolitikája*. II. Valóság, 2003/8. 36–58.

4. Uő.

Az ausztrapolonista elképzelések az első világháború kirobbanása pillanatában felerősödtek. A keleti fronton ugyanis az 1915. márciusi przemysli orosz győzelem után német segítséggel a Monarchiának sikerült visszavereni az orosz hadsereget. Az 1915. május 2–5-i gorlicei áttörést követően pedig a központi hatalmak visszaszerezték Przemyslt, Lemberget és Varsót. Ezzel Orosz-Lengyelország a Monarchia és Németország megszállása alá került.

1915 tavaszától a megszállt területekkel így azután nemcsak katonai, hanem már közigazgatási, sőt államjogi szempontból is kezdeni kellett valamit. Mivel az Osztrák–Magyar Monarchia területe jelentős lengyel területekkel bővült, felmerült a lengyel földek egyesítésének kérdése is. Az már a kezdet kezdetén világos volt, hogy ha a megszállt Kongresszusi Lengyelországot egyesítik Galíciával, akkor olyan jelentős lengyel–ukrán lakta terület jön létre, amely egyrészt veszélyezteti a német ajkú lakosság többségét, másrészt elkerülhetetlenül meg fog növekedni a lengyel függetlenség eszméjének népszerűsége.

Az ausztrapolonista elképzeléssel szemben azonban létezett egy másik elképzelés is Lengyelország jövőjével kapcsolatban. Mivel Németország katonai ereje nélkül e területeket nem sikerült volna a Monarchiának megszereznie, számolni kellett a németek akaratával is. Még akkor is, ha kezdetben a német kormány nem mutatott sok érdeklődést a lengyelkérdés iránt. Arról sem szabad azonban elfeledkezni, hogy a németeknek politikai, gazdasági, ideológiai és katonai, biztonságpolitikai céljai is voltak az orosz uralom alól felszabadított lengyel területekkel. Az eleve német megszállás alatt álló lengyel területek – a Porosz Királysághoz csatolt Poznańi Nagyhercegség, Chełm vagy Gdańsk – függetlenné válása pedig szóba sem jöhetett.

A németek számos elképzelése közül itt most csupán a legfontosabbat emeljük ki. Lényege az volt, hogy az Oroszország legyőzésével és keletre szorításával létrejövő területen ütközőállamot (*Pufferstaat*) alakítanak ki. A német hadvezetés ezt a német és az orosz állam közötti zónát olyan katonai felvonulási területnek tekintette, amelyet teljes egészében alárendeltek volna a német hadicéloknek. Berlin természetesen számolt az itt élő lakosság besorozásával, illetve a területen található természeti kincsek – elsősorban a szén – kiaknázásával is. Ez a bábállam gyakorlatilag az egykori orosz–lengyel területeket mind magában foglalta volna, függetlenül attól, hogy annak déli része – Lublin központtal – a háború teljes ideje alatt osztrák–magyar megszállás alatt állt.⁵

5. TEFNER Zoltán: *Ugron István és a német külpolitika 1918 áprilisában–májusában*. Századok, 2011/6. 1423.

A háború kitörése után, de még a gorlicei áttörés előtt, tehát 1914 augusztusától 1915 májusáig az osztrák–magyar diplomataik alapvetően négyféle tervezetben gondolkodtak a lengyelkérdés megoldására: 1. a 19. századi tradíciókon alapuló „ausztropolonista” elképzelés, amelynek az volt a lényege, hogy az egész Kongresszusi Lengyelországot csatolják a Monarchiához egy később kidolgozandó terv alapján; 2. Oroszország legyőzése után Lengyelországot megosztották volna Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között; 3. lengyel területekből, Litvániából és Kurlandból létrehoztak volna egy ütközőállamot Németország és Oroszország között, amely német csatlósállam lett volna; 4. Galícia kivételével minden lengyel terület Németország részévé válik.

A Monarchia politikai elitjén belül a második variáns volt a legnépszerűbb. Az is hamar világos lett, hogy a dualizmushoz ragaszkodó magyar kormánytényezők miatt a Monarchiához kerülő lengyel területek nem kaphatnak Ausztriához és Magyarországhoz hasonló státuszt. Így a „szubdualista rendszer” hívei kerültek többségbe. Ez azt jelentette, hogy a lengyel–ukrán területek úgy kapcsolódnak Ausztriához, ahogy Horvátország Magyarországhoz. A német politikai és katonai vezetésben pedig a háború előrehaladtával a negyedik forgatókönyv vált egyre népszerűbbé, azaz Lengyelországot a háború után is két részre osztották volna fel.

A LENGYEL ÁLLAMISÁG KÉRDÉSE

A MAGYAR PARLAMENTI PÁRTOK POLITIKÁJÁBAN

Magyarországon 1915 májusáig nem volt napirenden a lengyelkérdés. Olyannyira nem, hogy a magyar képviselőházban 1914 nyarától egészen 1915 végéig egyetlen felszólalásban sem foglalt el központi helyet a lengyel ügy tárgyalása. Gróf Tisza István magyar miniszterelnök politikája élesen szemben állt mind az önálló független Lengyelország megszületésének gondolatával, mind pedig a Monarchia dualizmussá alakításával is. Az első esetben ugyanis Galícia elvesztésével kellett számolni, a második esetben pedig a dualizmus megszűnésével. Tisza számára csupán két elképzelés volt támogatható. Lengyelország vagy a németek uralma alá kerül, vagy „szubdualista” keretben csatlakozik az Osztrák Császársághoz, így az osztrák–magyar dualizmus rendszere nem sérül.

1915. január 13-tól Burián István személyében magyar külügyminisztere lett a Monarchiának. Kinevezésére a gorlicei áttörés után került sor. Nem véletlen, hogy a lengyel ügyben azonnal felvette a kapcsolatot a német kormánnyal. A Tisza által támogatott „szubdualista tervet” vitte magával Berlin-

be, amelyet egyébként Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnök dolgozott ki. A javaslat sok volt a németeknek, kevés a lengyeleknek, mert nem biztosította volna az önálló lengyel hadügyet, költségvetést és külpolitikát. Lengyel királyt ugyan választottak volna, de Varsóba egy főhelytartót küldött volna Bécs. A végrehajtó hatalom tehát Bécs kezében maradt volna. Ráadásul Galíciát nemzetiségi alapon lengyel és ukrán részre osztották volna ketté.

Tisza politikájával szemben a magyar parlamenti ellenzék egyik vezéralakja, ifjabb gróf Andrassy Gyula lépett fel a leghatározottabban.⁶ Andrassy a trializmus híveként már 1914 novemberében is Berlin támogatását próbálta megnyerni az ügynek. Tisza azonnal reagált, és közölte a németekkel, hogy a Monarchia közjogi berendezkedése nem megváltozatható. Gróf Andrassy Gyula 1915 őszén indította el lengyel tárgyú cikksorozatát a *Magyar Hírlap* és a *Neue Freie Presse* lapokban, majd 1915. december 7-én beszélt először hosszan a lengyelkérdésről a magyar képviselőházban. Andrassy szerint a lengyelkérdés ugyan nem szerepelt a Monarchia hadicéljai között, de a bekövetkezett események miatt a nyilvánosság előtt is foglalkozni kell vele.

Andrassy kiindulópontja az volt, hogy a megszerzett lengyel földeket a lengyelkérdés megoldására kell felhasználni. Két tézist állított fel: 1. „[...] a történelmi Lengyelországot, amennyiben a hadi esemény tisztázva lesz, visszaadni az oroszoknak kardinális hiba volna. Mert ennek az volna a következménye, hogy éppen ez az Achilles-sarka Oroszországnak kigyógyulna, mert Lengyelország belátná, hogy nincs többé mit remélnie Közép-Európa győzelmétől, hogy a sors egyszer s mindenkorra odaláncolta Oroszországhoz, hogy le kell mondania arról a reményről, hogy bármikor is felszabadulhat a járom alól.” 2. „Nem szabad Lengyelországot újra kitenni a felosztás veszélyének. Bármiképp oldassék meg a kérdés, azt az egyet ki kell zárni, hogy a lengyel nemzet testén új operációt végezzenek, mert különben megint az volna az eredménye ennek a politikának, hogy egy új fajt, amely eddig inkább felénk vonzódott, ellenségessé tennénk, és ezzel bünt követnénk el.”⁷

A második tézis – „Lengyelországot nem szabad újra kitenni a felosztás veszélyének” – természetesen rögtön felvetette azt a kérdést, hogy mi lesz a

6. A háború alatt az 1910-ben megválasztott magyar parlamentben 62 százalékos többsége volt a kormányzó Nemzeti Munkapártnak gróf Tisza Istvánnal az élen. 1913-ban a Nemzeti Munkapártból ifj. gróf Andrassy Gyula vezetésével kivált egy csoport, és újjáalapította az Országos Alkotmánypartot.

7. 593. országos ülés. 1915. évi december hó 9-én. In: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója* (KHN) 1910. XXVII. kötet. 1915. május 7. – december 21. Budapest, 1916, Athenaeum, 328.

németek által uralt lengyel területekkel. Arról ugyanis nem volt szó, hogy a németek lemondanak a még a 18. század végén megszerzett részükről. Ha csupán az orosz és az osztrák részek egyesülnek, akkor még mindig felosztott marad Lengyelország. Erre azonban Andrássy nem tért ki, arra viszont igen, hogy amennyiben Orosz-Lengyelország a Monarchia része lesz, akkor egyesítve Galíciával át kell térni a trialista államjogi berendezésre. Az önálló lengyel állam megteremtését nem látta életszerűnek, úgy vélte, hogy az nem lenne életképes, ahogy egyébként Magyarországé sem.

Míg Andrássy közjogi és geopolitikai szempontból közelített a lengyelkérdéshez, addig az 1915. december 9–11-i ülészakon több felszólaló is a lengyelek Nyugathoz tartozását és kulturális vonatkozásait emelte ki. Giesswein Sándor⁸ kezdte a sort azzal, hogy a lengyelek mindig is a szövetségeseink voltak, „mindig ott voltak, mint a magyarok, ahol a szabadságért kellett küzdeni”⁹ Giesswein úgy fogalmazott, hogy „ahol a magyar trikolór lobog, ott a jövőben is azt kell, hogy mutassa, hogy itt a szabadságért küzdenek, és hogy nem akarnak népek elnyomói érdekében harcot folytatni”¹⁰ Ezt csak egyféleképpen lehetett érteni: a magyarok nem azért harcolnak lengyel területeken, nem azért segítettek kiűzni az oroszokat, hogy a németek vegyék át a helyüket. Huszár Károly – szintén a Katolikus Néppárt képviselője – ennél is továbbment. Egységes politikai nemzetről beszélt: „Kívánatos, hogy a szerencsétlen lengyel nemzet, amely századok óta annyit szenvedett, mint egységes politikai nemzet megmaradjon, és ne következék be annak újból való feldarabolása.”¹¹ Gróf Esterházy Móric, aki Tisza Istvánt követően, 1917-ben rövid ideig a miniszterelnöki tisztséget is betöltötte, a kulturális vonatkozásokat emelte ki.¹² Felszólalásában úgy fogalmazott, hogy a lengyel „lakosság századokon keresztül a nyugati műveltségnek volt előharcosa, így tehát kulturális igényeinek ápolására is igényt tarthat a mai ideiglenes kormányzat alatt is”.¹³ Tisza válaszában elutasította ezeket a megközelítéseket, és egyértelműen közölte, hogy „a katonailag megszállott ellenséges terület kormányzása katonai feladat”. A katonai parancsnokság mellett polgári személyzet is van, akik már csak nyelvi okokból is jobb, ha osztrákok.¹⁴

8. Az Országos Keresztényszocialista Párt egyetlen képviselője, egyben a párt elnöke.

9. KHN 1915. december 9. XXVII. kötet, 364.

10. *Uo.*

11. KHN 1915. december 10. XXVII. kötet, 422.

12. Független képviselő. Tisza István utódként 1917. június 15. és augusztus 20. között miniszterelnök.

13. KHN 1915. december 9. XXVII. kötet, 380.

14. *Uo.* 381.

Erre a vitára azért került sor éppen 1915 végén a magyar országgyűlésben, mert október 1-jén Lublin és Varsó központtal létrehozta két főkormányzóságot. A lublinit az Osztrák–Magyar Monarchia, a varsóit a német hadsereg szállta meg és irányította. A magyar ellenzék szerette volna, ha nem kizárólag katonai igazgatás alá kerülnek ezek a lengyel területek, hanem párhuzamosan a polgári közigazgatás szintén létrejön, és a lengyelek kulturális és politikai igényeiket is kifejezhetik. Erre nem kerülhetett sor, sőt mi több, Galícia addigi autonómiája is megszűnt.

Ezzel szemben a magyar kormány 1915. október elején úgy látta, hogy a Monarchia és Magyarország szempontjából előnyösebb megoldás lett volna a különbéke Oroszországgal, mint Orosz-Lengyelország bekebelezése. Tisza még arra is figyelt, hogy a magyar társadalom lengyelszimpatijának gyűléseken, szimpátiatüntetéseken való megjelenítését korlátozza.

A MITTELEUROPA-TERV MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA ÉS A LENGYELKÉRDÉS

Időközben a német érdeklődés is feléledt az orosz-lengyel területek iránt. 1915 végén ugyanis a németek az úgynevezett Mitteleuropa-terv megvalósításán gondolkodtak, és azzal a javaslattal álltak elő, hogy Ausztria–Magyarország megkapja az orosz-lengyel területeket, ha cserébe Németországgal vámunióba lép.¹⁵ Ekkor Burián külügyminiszter azzal próbált hatni a német kormányra, hogy ezek a megoldások csak felerősítik a lengyel függetlenségi eszmét. Szerinte a lengyelek számára mielőbb valamilyen államot kell teremteni, s ezzel saját kezükbe kell adni a sorsukat. Ez az érvelés összhangban volt a háború kirobbanása óta lezajlott lengyel politikai eseményekkel. Már 1914. augusztus 14-én Juliusz Leo vezetésével létrejött Krakkóban a Nemzeti Főbizottság (*Naczelny Komitet Narodowy*) mint Galícia legfelsőbb katonai, kincstári és politikai intézménye. Célja az volt,

15. Friedrich NAUMANN: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915, Reimer. A Mitteleuropa-konceptióról lásd Henry C. MEYER: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*. Den Haag, 1955, Martinus Nijhoff; Wolfgang J. MOMMSEN: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Bonn, 2004, Fischer Taschenbuch Verlag, 94–117.; Jürgen ELVERT: „Irrweg Mitteleuropa”. *Deutsche Konzepte zur Neugestaltung Europas aus der Zwischenkriegszeit*. In: *Vision Europa. Deutsche und polnische Föderationspläne des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*. Hrsg. Heinz DUCHHARDT – Małgorzata MORAWIEC. Mainz, 2009, Vandenhoeck & Ruprecht, 117–137. A kérdéskör magyar irodalmából: IRINYI Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó; LENDVAI L. Ferenc: *Közép-Európa-konceptiók*. Budapest, 2007, Áron Kiadó; ORMOS Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Budapest, 2007, Napvilág Kiadó.

hogy az orosz megszállás alól felszabadított lengyel területeket Galíciával egyesítsék, és a Monarchiát trialista szerkezetűvé alakítsák át.

Ennek elérése érdekében katonai eszközökkel is éltek. Józef Piłsudski irányításával három lengyel légiót hoztak létre a Nemzeti Főbizottság alatt. Az I. dandárt maga Piłsudski vezette Podhale területén, a II. dandárt Józef Haller alá rendelték, és főképpen a Kárpátokban és Bukovinában harcoltak, a III. dandárt pedig a lublini területre irányították. Összesen körülbelül 25 ezer katona harcolt a három dandárban.¹⁶ A lengyel légiók 1916 végéig harcoltak, majd visszavonták őket. Piłsudski mindeközben létrehozta a Lengyel Katonai Szervezetet (*Polska Organizacja Wojskowa*), amelynek elsősorban hírszerzési és diverziós feladatai voltak az oroszok által megszállt területen. 1915 végén tehát a magyar ellenzéki politikusok és Burián külügyminiszter – Tisza István magyar miniszterelnök és a berlini kormány ellenében – elvben azt szorgalmazták, amit az adott helyzet megkövetelt annak érdekében, hogy a lengyel törekvésekkel lépést tartsanak.¹⁷

A német kormány azonban olyannyira nem támogatta Burián és más hasonló lengyelbarát politikusok terveit, hogy 1916 elején észrevehetően elhidegült egymástól a Monarchia és Németország. 1916 áprilisában végül a németek színt vallottak. Theobald von Bethmann-Hollweg német kancellár közölte, hogy Berlin nem támogatja az ausztrópolonista elképzeléseket, és vagy német bábállamot hoznak létre, vagy a megszállási területeknek megfelelően felosztva marad Lengyelország.

1916 nyarán Olaszország hadba lépésével komoly változás állt be Németország és a Monarchia viszonyában is. Az olasz frontra való erőátcsoportosítások miatt a Monarchia jelentősen meggyengült, és ezt kihasználva az oroszok támadást indítottak keleten. A Bruszilov-offenzíva során az Osztrák–Magyar Monarchia seregei súlyos csapást szenvedtek. Berlin szemében ekkortól kezdve Bécs politikailag is leértékelődött, s így a lengyelkérdésben is kevésbé számított a véleménye.

Mindez a magyar országgyűlésben is visszhangra talált. Gróf Andrassy Gyula 1916. szeptember 6-án tartott parlamenti beszédében kitért a lengyelkérdésre. Kifejezte azon meggyőződését, hogy „itt is a legnagyobb hibáknak, a külpolitikai és kormányzati hibáknak egész sorozata, egész láncolata követtetett el az első perctől fogva az utolsóig”.¹⁸ Gróf Batthyány Ti-

16. Érdekeség, hogy a lengyel légiókban jelen ismereteink szerint több mint 533 önkéntes magyar is harcolt. Lásd VARGA E. László: *Magyarok a lengyel légiókban*. Hitel, 2014/2. 154.

17. A három lengyel légió mellett az orosz hadseregben is létrehoztak két lengyel hadtestet, valamint Roman Dmowski Franciaországban megszervezte a lengyel hadsereget.

18. KHN 1916. szeptember 6. XXXI. kötet, 491.

vadar¹⁹ ennél sokkal szenvedélyesebben beszélt a lengyelekről. A magyarok testvérnemzetének nevezte őket, és utalt arra, hogy „a magyar nemzet mindig elítélte a lengyel királyság megszüntetését, a lengyel állam területi feldarabolását, és követelte a párt, hogy a lengyelkérdésben a kormány foglaljon állást, érvényesítse befolyását, és kimondotta azt is, hogy minden további feldarabolást, felosztást mint a lengyel nemzet legsúlyosabb sérelmét elítéli, kimondotta azt is, hogy nemzeti kormányzatot, állami életet, nemzeti hadsereget követel a lengyel nép számára”.²⁰ Továbbá bírálta a kormányt, amiért azt ígérte a lengyel nemzetnek, hogy felszabadítja őket, ezt mégsem tette meg. „Ez olyan ígélet, melyet a nemzet nevében adtak, és amelyet beváltani nemcsak becsületbeli, de erkölcsi kötelesség.”²¹ Éppen ezért Batthyány is hibának nevezte, hogy amikor elfoglalták Orosz-Lengyelországot, akkor azonnal két részre osztották, és négy kormányzóságot Lublin székhellyel az osztrák–magyar adminisztráció alá helyeztek. Az újbóli felosztás helyett egyértelműen kijelentette, hogy „Orosz-Lengyelország egységesen egy nemzeti állammá fejlesztendő ki, ahhoz szó nem fér”.²² Majd folytatta: „Minden lengyelnek természetes vágya és kívánsága az, hogy a régi lengyel királyság felállíttassék, hogy az összes régi lengyel terület egy nemzeti állammá egyesíttessék, az összes lengyelek egy nemzeti államba kerüljenek össze és visszakapják a régi nemzeti önálló állami életet. A felszabadítás alatt én más, mint ezt a megoldást, érteni nem tudok. [...] igenis fel kell emelkednie úgy az osztrák kormánynak, mint a német kormánynak arra a magaslatra, hogy nagy érdekeinket, mindnyájunknak, Németországnak, Ausztriának és Magyarországnak nagy érdekeit megvalósítva, ha szükséges – amint szükséges – bizonyos területek átengedésével megalkottassék a független lengyel királyság, a független nemzeti állam, természetesen a monarchiával és a dinasztia útján megfelelő kapcsolatba, megfelelő nekzusba hozva.”²³

A háború alatt ez volt az első olyan magyar parlamenti megnyilatkozás, amely egyértelműen állást foglalt az önálló, szuverén Lengyel Királyság létrehozása mellett, s amely abból indult ki, hogy a felosztott területeket újra egyesíteni kell. Batthyány azzal zárta beszédét, hogy „ez a magyar érdek is, de osztrák érdek is, és német érdek is”.²⁴ Ugyanis ez a húszmilliós Lengyel

19. Gróf Batthyány Tivadar a Függetlenségi és 48-as Párt, valamint a Kossuth Párt frakciójában foglalt helyet.

20. KHN 1916. szeptember 14. XXXII. kötet, 161.

21. *Uo.*

22. *Uo.* 162.

23. *Uo.* 163.

24. *Uo.*

Királyság hálás lesz Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának, és ez „a felszabadított lengyel nép igenis ott fog állani, mint védőbástya az orosz kolosszusnak esetleges újabb támadásával szemben”.²⁵

Három nappal később Ugron Gábor képviselő kért szót, és egy hosszú felszólalásban elemezte a lengyel helyzetet.²⁶ Keményen bírálta az osztrák kormányzatot, mivel az a megszállt területeken a helyi lengyelek számára elfogadhatatlan katonai közigazgatást vezetett be. Ugron szerint a katonai kormányzók, a magyar huszárok, a cseh rendőrök és az odaküldött, lengyelül – természetesen – nem beszélő hivatalnokok elviselhetetlenné teszik a lengyelek életét. Ugron szerint „a gorlicei áttörés után következett Orosz-Lengyelország elfoglalása. Ez önként maga után vont a gondolatot, hogy a régi nagy lengyel nemzetet fel kell támasztani, új államot kell alkotni. Ennek megvannak politikai és katonai előnyei, hogy egy geográfiailag közénk és Németország közé teljesen beékelte terület ne a hatalmas katonai szervezettel bíró orosz birodalom legyen, hanem független államot képezzen.”²⁷ Viszont a valóságban éppen az ellenkezője történik. Ahelyett, hogy az osztrák–magyar állam most egy jobb rendszert vezetett volna be, mint az orosz volt, most „germanizálnak azokkal szemben, akik küzdöttek az el-oroszosítás ellen. Internálótáborba összegyűjtöttek asszonyokat, gyermekeket, akiknek csak az volt a bűnük, hogy ők orosz-lengyel származásúak, és akiknek az volt az erényük, hogy a mi uralkodónk jogára alatt szerettek volna élni.”²⁸

Ugron felszólította a kormányt, hogy tegyen a kialakult helyzet ellen. „A háború az nem öncél, az csak egyik eszköze a diplomáciának. A diplomáciának célja pedig nem lehet az, hogy a győzelmes háborút rossz közigazgatással teljesen tönkretegy. Sürgősen segíteni kell, amíg nem késő. Hiszen a Monarchia, ellentétben Németországgal, sem ünnepélyesen, sem hivatalosan, sem bizalmasan nem nyilatkozott még a lengyel nemzetnek a háború utáni sorsáról.”²⁹

Tisza István miniszterelnök „éles és egyoldalú” bírálatnak minősítette Ugron szavait. Szerinte nem szolgálja az ügyet, ha „ilyen modorban” kezelik a képviselők az ügyet. Ugyanakkor semmiben sem cáfolta Ugront, sőt arról sem mondott semmit, milyen jövőt képzel el a lengyelek számára. Tisza nem először hátrált ki az egyértelmű válaszadás elől.³⁰ Tisza „válaszá-

25. *Uo.*

26. Ifj. Ugron Gábor 1913-tól ifj. Andrassy Gyula Országos Alkotmánypártjának képviselője.

27. KHN 1916. szeptember 19. XXXII. kötet, 217.

28. *Uo.* 219.

29. *Uo.* 222.

30. *Uo.* 304.

ra” gróf Apponyi Albert is replikázott. Ő is azt kérte számon a miniszterelnökön, hogy miért késik az egyértelmű állásfoglalás a Monarchia részéről a lengyelek jövőjével kapcsolatban.³¹

1916. november 5-én a lengyel lakosság megnyerése érdekében Ferenc József osztrák és II. Vilmos német császár közös manifesztumot bocsátottak ki, amelyben bejelentették, az orosz megszállás alól felszabadított területekből létrehozzák a lengyel államot, bár annak határait nem jelölték ki. A lengyel lakosság és a politikai elit csalódásként élte meg a két császár nyilatkozatát, hiszen nemcsak a leendő ország határaitól nem volt szó, hanem a három részre szakított Lengyelország egyesítéséről sem. Pozitívum volt viszont, hogy első alkalommal történt meg, hogy a három felosztó hatalom közül kettő beavatkozott a harmadik felosztó hatalom belügyeibe, vagyis ettől kezdve a lengyelkérdés már nem a három megszálló saját belügye volt, hanem nemzetközi kérdéssé változott.³²

Nem sokkal később változások történtek, amelyek alapvetően befolyásolták a lengyelkérdés osztrák–magyar kezelését. 1916. november 21-én Ferenc József elhunyt. Az új uralkodó IV. Károly lett. Burián István külügyminisztert pedig december 22-én Ottokar Czernin váltotta. Nem véletlen tehát, hogy a magyar parlamentben a lengyel függetlenség szószólója, gróf Batthyány Tivadar 1916. december 11-én újra elővette a lengyelkérdést. A két császár proklamációját „fából vaskarikának” nevezte, amely a jelen formájában kivitelezhetetlen, amely csak bizonytalanságot és bizalmatlanságot kelt, és elkese­ríti a lengyeleket. Batthyány szerint azt is meg kellett volna mondani egyértelműen, hogy a háború után milyen Lengyelországot akarunk, „hadd tudja a lengyelség, hogy tőlünk mit várhat”.³³ Szerinte azt kellett volna proklamálni, hogy a béketárgyalásokon „egy teljesen önálló nagy lengyel királyságot fogunk követelni. Ez nagy idők nagy alkotása volna.”³⁴ Németországról pedig úgy nyilatkozott, hogy „meghozhatná azt az áldozatot, hogy a maga határai biztosítására felszabadítja a szegény lengyeleket, akik a porosz uralom alatt mindent élveztek, csak a legkisebb szabadságot sem”.³⁵ Végül arra is felhívta a figyelmet, hogy ebből a proklamációból kiolvasható: a leendő Lengyelország előbb-utóbb egy német bábállam lesz. Márpedig nem ezért harcoltak sem az osztrák, sem a magyar katonák. Batthyány ezzel arra utalt, hogy a németek egyre inkább az Oroszország és

31. *Uo.* 326.

32. Adam DZIUROK – Marek GAŁĘZOWSKI – Łukasz KAMIŃSKI – Filip MUSIAŁ: *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989.* Warszawa, 2010, IPN, 19.

33. KHN 1916. december 11. XXXIII. kötet, 54.

34. *Uo.*

35. *Uo.*

Németország közötti ütközőállam létrehozásában gondolkodtak, ami teljes mértékben elfogadhatatlan volt a lengyelek számára.

Tisza István miniszterelnök röviden válaszolt Batthyány felszólalására, és anélkül hogy érdemben cáfolta volna a képviselő szavait, csak annyit mondott, hogy a jelen helyzetben nem segíti a lengyel ügyet, ha nyilvánosan kritizálják a kormányok tevékenységét. Másrészt azt is kérte az ellenzéki felszólalótól, hogy ne keltsenek a lengyelekben olyan vágyakat, amelyek megvalósítása lehetetlen: „Azt gondolom, hogy a lengyelkérdés kellő megoldásának két veszélye van, az egyik: ha sikerül a lengyel nemzetben kételyt támasztani a Monarchia és a német birodalom által folyamatba tett megoldási mód komolysága és sikeres volta iránt, és a másik: ha sikerül a lengyel nemzetben olyan vágyakat, olyan aspirációkat, olyan követeléseket támasztani, amelyek a gyakorlati megvalósíthatás mértékén túlmennek.”³⁶

A két császár nyilatkozatára 1916. november 16-án reagált a Központi Nemzeti Tanács (*Centralny Komitet Narodowy*), és egyben követelte a lengyel kormány létrehozását. Ennek következtében 1917. január 14-én létrehozták az Ideiglenes Államtanácsot. Pár nappal később, január 22-én Wilson amerikai elnök pedig a Szenátusban a háborús célok közt az „egyesített, független, önálló” Lengyelország létrehozását is bejelentette.³⁷ Február 10-én Petrográdban (Szentpéterváron) sztrájkok robbantak ki, amelyek a hónap végére forradalomba torkolltak. Világos volt, hogy gyökeresen megváltozik a nemzetközi erőtér, ezzel együtt pedig a lengyelkérdés jelentősége is.

Mindezt a magyar politikai elit is pontosan látta. Nem véletlen, hogy Batthyány Tivadar 1917. február 10-én újra szót kért a képviselőházban. Megállapította, hogy a lengyel ügyet Béctől teljesen átvette Berlin, ráadásul az egészet az elejétől kezdve rosszul kezelték. Ezúttal azonban azt kritizálta, hogy bár proklamálták az önálló lengyel hadsereg létrehozását, Hans Hartwig von Beseler – a németek által megszállt orosz-lengyel területek katonai főkormányzója – szervezné is, de a valóságban a központi hatalmak kormányai mindent megtesznek, hogy az ne jöjjön létre. Azt is ellenezte Batthyány, hogy a lengyel légiókat a német hadsereg alá vessék.³⁸ Batthyány szerint a „helyes politika az lett volna, minél több magyar államférfiút, magyar tisztet, magyar tábornokot odaküldeni, és minél több magyarra bízni a lengyel királyság felállításának nehéz munkáját, mert akkor teljes lett volna a bizalom a magyarok műve iránt, míg ma legyen az porosz, legyen az oszt-

36. KHN 1916. december 13. XXXIII. kötet, 91.

37. ROSZKOWSKI: *I. m.* 32–33.

38. Végül a Lengyel Fegyveres Erő (*Polska Siła Zbrojna*) 1917. április 23-án létrejött, és valóban német parancsnokság alá került.

rák, tagadhatatlan, hogy a múltak emlékéből kifolyólag bizonyos bizalmatlansággal találkoznak”.³⁹

1917 elejétől a németek valóban átvették az irányítást a lengyelkérdés megoldását illetően. Bár Bécs még fenntartotta az igényét legalább arra a területre, amely osztrák–magyar megszállás alatt volt, a németek azonban már követelték az osztrák főkormányzóság kiürítését és átadását. Eközben Tisza István örömmel konstataálta, hogy a német elképzelések válnak valóra, így a dualizmus rendszere változatlan marad, abba nem „szól bele” a lengyel ügy.

A magyar miniszterelnök tévedett. A lengyel politikai és katonai vezetők éppen a két császár nyilatkozatából kiindulva egyre nagyobb önállóságot követeltek. A bécsi Lengyel Kör május 28-án a három lengyel terület egyesítését, a teljes függetlenséget követelte. Piłsudski is hasonló nyilatkozatot tett. Ennek következménye volt az úgynevezett eskütételi válság. Július 9–11-én a lengyel légiók I. és III. dandárja megtagadta a német és az osztrák–magyar hadseregben kötelező eskü letételét. A II. dandárt pedig átalakították az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregén belül lengyel segédhadtestté. Válaszképpen a németek mintegy kilencven lengyel vezetőt letartóztattak, Józef Piłsudskit pedig a magdeburgi várba zárták. Augusztus végén feloszlatták az Ideiglenes Államtanácsot is.⁴⁰ Mindez azt jelentette, hogy egyre inkább a német ütközőállam-koncepció érvényesült.

Az 1917. októberi bolsevik forradalom után Oroszország kiszállt a háborúból, a Monarchia az olasz frontra helyezte át megmaradt erőit, a lengyel területeken pedig folytatódott a német bábállam kiépítése. Az egyébként már 1917 áprilisában világossá vált, hogy Ausztria–Magyarország kormánya lemondott a térség feletti ellenőrzés igényéről. Czernin külügyminiszter ugyanis kijelentette, hogy a Monarchia hajlandó lemondani Galíciáról, és beleegyezik a német dominanciájú Lengyelország létrehozásába. Igaz, 1917 őszén még egyszer visszatértek az ausztrópolonista tervekhez: létrehozták a Régenstanácsot, amelynek tagjait Bécsbe hívták, és megígérték nekik a perszonáluniót. Szervezni kezdték IV. Károly varsói útját. Ebből a próbálkozásból azonban már nem lett semmi.

1917. november 20-án Tisza István interpellálta utódját, Wekerle Sándor miniszterelnököt lengyel ügyben.⁴¹ Arra várt választ a kormánytól, hogy

39. KHN 1917. február 10. XXXIV. kötet, 184.

40. Lásd ROSZKOWSKI: *I. m.* 36.

41. Tisza 1917. június 15-éig volt miniszterelnök. Utóda, Esterházy Móric pedig mindössze augusztus 20-áig. Wekerle Sándor 1917. augusztus 20-ától 1918. október 30-áig harmadik alkalommal töltötte be a miniszterelnöki pozíciót. A harmadik Wekerle-kormány az Esterházy-kormány minden tagját átvette, így több lengyelbarát politikus is a kormányba került, köztük Esterházy Móric, Ugron Gábor és Battyhány Tivadar.

milyen tervei vannak, és megőrzi-e a dualista rendszert. Wekerle válaszában két biztosítékot adott: „Először azt, hogy államunk paritásos helyzetét, törvényekben biztosított önállóságát és emellett gazdasági érdekeit feltétlenül megóvjuk, és másodsor, hogy úgy ezen érdekek megóvásának, valamint általában az egész kérdésnek megoldását, amennyiben az új lengyel államnak monarchiánkhoz való viszonyára vonatkozik, a törvényhozás illetékes elbírálása alá bocsátandjuk.”⁴² Lengyelország önállóságára nem volt hajlandó ígéretet tenni.

1918. január 8-án Woodrow Wilson amerikai elnök előterjesztette híressé vált 14 pontját. A 13. pont kimondta: „Független lengyel államot kell létesíteni, amelynek magában kell foglalnia a vitathatatlanul lengyel lakosság lakta területeket, szabad és biztonságos kijáratot kell biztosítani számára a tengerhez, politikai és gazdasági függetlenségét és területi sérthetlenségét nemzetközi szerződéssel kell biztosítani.” A Monarchia vezetése azonban mintha nem vett volna tudomást a világpolitikáról. A wilsoni pontok bejelentése után, február 12-én a központi hatalmak küldöttségei, amelyek eredetileg Szovjet-Oroszországgal tárgyaltak, Bresztben békét kötöttek az Ukrán Népköztársasággal, és élelemért cserébe átadták neki Chełm vidékét. Az úgynevezett „kenyérbéke” – Berlin és Bécs élelmiszer szállítmányok fejében ismerte el Ukrajnát – óriási felháborodást okozott a lengyelek körében. Nem is csoda. Miközben az antanthatalmak az egyesített független Lengyelországról beszéltek, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése már területeket áldozott fel a még létre sem jött Lengyelországból.⁴³

Gróf Batthyány Tivadar 1918. február 22-én éppen a chełmi terület elcsatolása ügyében interpellálta Wekerle miniszterelnököt. A felszólaló érthetőnek tartotta a lengyelek elkeseredését, ráadásul szárnyra kaptak olyan hírek, hogy más területeket is lecsatolnak a Lengyel Királyság területéről. Wekerle válaszában arról „biztosította” Batthyányt, hogy „az egész békeegyezmény érvényben maradása mellett ez a kérdés is kölcsönös megnyugvással és a lengyel érdekek honorálása mellett fog megoldásra jutni.”⁴⁴

A lengyel katonai vezetők nem voltak ennyire optimisták. Chełm elvesztésének hírére a Józef Haller parancsnoksága alatt álló lengyel segédhadtest felmondta az engedelmisséget, és Rarańcza alá vonult, hogy csatlakozzon az orosz hadseregből kivált II. lengyel hadtesthez. 1918. május 11-én az egyesült lengyel erők Kaniów alatt csatát vívtak a németekkel, amelyet

42. KHN 1917. november 20. XXXVII. kötet, 364.

43. *The European Powers in the First World War: An Encyclopedia*. Eds. Spencer TUCKER – Laura Matysek WOOD – Justin D. MURPHY. Routledge, 1996, Taylor & Francis, 707–708.

44. KHN 1918. február 22. XXXVIII. kötet, 457.

ugyan elvesztettek, de a szimbolikus jelentősége óriási volt. Hiszen az addig egymással ellenséges oldalon álló lengyel egységek először harcoltak együtt egy lengyel terület visszaszerzéséért. A vereség után a lengyel katonákat Husztra internálták, Haller pedig Franciaországba szökött. 1918. június 3-án Anglia, Franciaország és Olaszország is a „wilsoni szellemben” nyilatkozott: „az egyesített és független lengyel állam létrehozása, szabad tengeri kijárással, a tartós és igazságos béke és a joguralom egyik feltétele Európában”.⁴⁵

Ekkor már nem Czernin, hanem újra Burián volt a közös külügyminiszter, aki Ugron Gábort delegálta külügyminiszteri megbízottként Varsóba. Burián lengyelbarátsága nem változott, Ugron pedig lengyel szakértőnek számított. Burián ragaszkodott ahhoz, hogy Lengyelország újra egyesüljön, és támogatta az Osztrák–Magyar Monarchiával kötendő perszónáluniót. Buriánnak volt egy másik érve is. Azt állította, hogy a Monarchiára Galícia nélkül „politikai elnyomorodás” vár, gazdaságilag meggyengül, elveszti előnyös katonai-geostratégiai helyzetét, belpolitikailag pedig a birodalommegtartó tényezők egyikét. A németek természetesen ezt elvetették. Számukra Posen (Poznań), Nyugat-Poroszország és Danzig (Gdańsk) miatt nagy veszélyt jelentett volna az önálló Lengyelország léte.⁴⁶

1918. május 14-én Dobiecki Sándor kormánypárti képviselő kért szót lengyel ügyben. Fejtegetéseit onnan indította, hogy óriási hiba letérni a „történelmi alapokról” és teret engedni az etnikai önrendelkezésnek. Ő is bírálta az osztrák diplomáciát, amiért Chełmről lemondott az ukránok javára: „Most ahelyett, hogy az osztrák diplomácia a lengyelség megerősítésével a mi ruténjeink és az ukránok közé egy válaszfalat emelt volna, lerombolta a még meglévőt, és teszi ezt akkor, amikor arról is szó van, hogy esetleg Magyarország, Ausztria és az újabb lengyel királyság a Habsburg-dinasztia jogára alatt perszónális unióban egyesülten igyekezzenek megvívni politikai és gazdasági önállóságunkat a német, valamiként a későbbi időben ismét veszélyessé válható muszka terjeszkedésekkel szemben.”⁴⁷ Ezt követően kifejtette, hogy a német terjeszkedés alatt Németország gazdasági túlsúlyát értette. Ezzel szemben azt tartotta volna előnyösnek, ha az Osztrák–Magyar Monarchia 45 millió lakosa az új Lengyelország 20 millió lakosával erősödve folytatná gazdasági küzdelmét. Dobiecki szerint a magyaroknak meg kellene szerezniük a lengyel piacokat. „Nekünk, kik a külkereskedelem terén a múltban annyira jelentéktelen szerepet játszottunk,

45. ROSZKOWSKI: *I. m.* 41.

46. TEFNER: *I. m.* 2011, 1449.

47. KHN 1918. május 14. XXXIX. kötet, 165.

meg kell ragadnunk a legcsekélyebb alkalmat is ez újabb piac megszerzésére.”⁴⁸

Batthyány csatlakozott a munkapárti Dobieckihez abban, hogy az önálló Lengyelország segíthet megvívni „politikai és gazdasági önállóságunkat a német, valamint a későbbi időben ismét veszélyessé válható muszka terjeszkedésekkel szemben”.⁴⁹ Végül azonban mintha Batthyány is visszalépett volna korábbi határozott álláspontjától, amikor így összegezte a szerinte lehetséges forgatókönyveket: „A magam részéről azon állásponton vagyok, hogy ma az egyetlen lehető megoldás az, ha a lengyel királyságot tiszta perszónalunióban Ófelsége a király uralma alatt fogjuk felállítani. Amit az entente ígér, hogy ti. egyesíti az összes lengyeleket, ideértve a posenieket etc., az egy utópia, amelyről a lengyelek is nagyon jól tudják, hogy ez a megvalósíthatás lehetőségének keretén messze túlmenne. Ellenben az is egészen bizonyos – és ezt ismét maguk a lengyelek tudják legjobban –, hogy az orosz-lengyel királysági területnek visszaállítása egy királysággá egyrészt Litvánia, másrészt Galícia nélkül, pláne a chełmi kormányzósági terület nélkül, megint olyan csonka alkotás lenne, amely a vizsálnak, a visszavonásnak magvát rejtene magában, és amely a legnagyobb veszély volna Ausztriára nézve, mert természetes, hogy ez a galíciai irredentát nagyra növelné.”⁵⁰

Összegezve elmondhatjuk, az első világháború alatt a magyar kormányok a lengyel függetlenségi törekvéseket annyiban támogatták, amennyiben az nem érintette a dualizmus rendszerét. Különösen igaz volt ez gróf Tisza István miniszterelnök álláspontjára. Számára a lehetséges maximum az ausztrópolonista megoldás osztrák–lengyel szubdualista forgatókönyve volt. Az ellenzék természetesen mindig többet követelt a kormánytól. Ifj. Andrassy Gyula volt az egyetlen, aki nyíltan támogatta a dualizmust, vagyis egy osztrák–magyar–lengyel állam létrehozását. Batthyány Tivadar pedig már 1916 őszén követelte az egységes és független Lengyelország létrehozását. A realitás azonban más volt. A háború alatt sem a dualizmusnak, sem az egyesített Lengyelországnak nem volt esélye, mivel a harctéren mutatott teljesítmények a németek javára billentették a mérleg nyelvét, és így a német ütközőállam koncepciója került előtérbe. Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy még ebben a helyzetben is a magyar képviselőház ellenzéki képviselői fontosnak tartották a két nemzet közös kapcsolataira hivatkozva az önálló Lengyelország melletti kiállást. Bátran mondhatjuk, hogy a hábo-

48. *Uo.* 167.

49. *Uo.* 321–322.

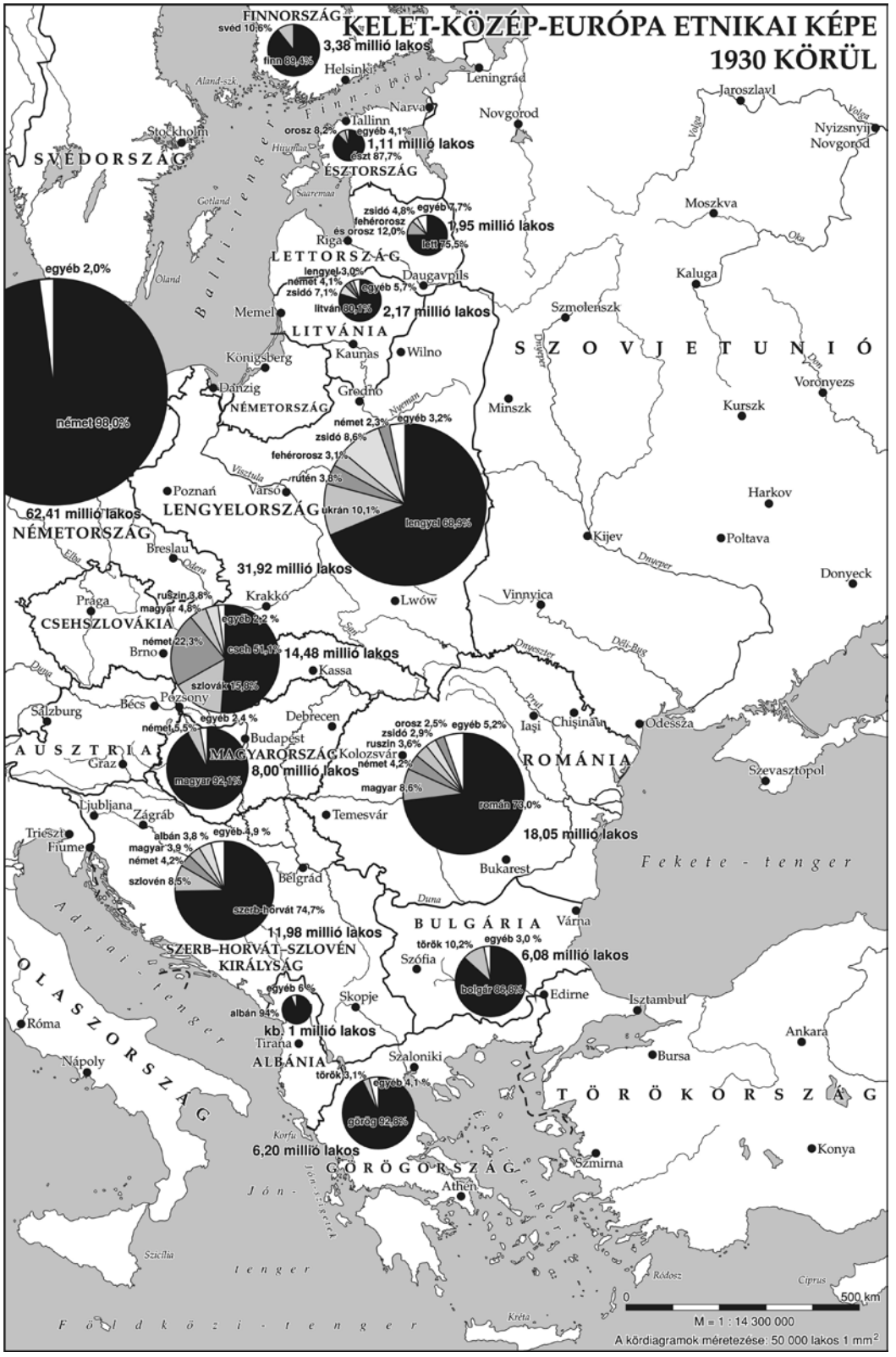
50. *Uo.* 324.

rú alatt a mindenkori ellenzék volt a nemzet lelkiismerete, az ezeréves lengyel–magyar barátság szószólója.

1918 ősze azonban felülírta mind a magyar kormányzat, mind a Monarchia vezetésének elképzeléseit. Lengyelország 1918. november 11-én, 123 év szétszakítottság után újra létrejött. Ekkorra Magyarországon már lezajlott az őszirozsás forradalom, és Károlyi Mihály kapott megbízást a „népkormány” megalakítására. Tisza Istvánt 1918. október 31-én budapesti otthonában meggyilkolták. A csehek és a szlovákok október 28–30-án kikiáltották a függetlenségüket, az Osztrák–Magyar Monarchia de facto megszűnt létezni. Az uralkodó I. Károly császár Ausztriában november 11-én, IV. Károly magyar királyként pedig az eckertsau kastélyban november 13-án mondott le trónjáról. Ugyanakkor sem Lengyelország, sem Magyarország jövőbeni határai nem voltak még ismeretesek. Magyarország határait az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés, Lengyelország vég-ső alakját pedig az 1921. március 18-án megkötött rigai béke rögzítette. Mindezt megelőzte, hogy Magyarország és Lengyelország már 1919. október 31-én hivatalosan is felvette egymással a diplomáciai kapcsolatot, sőt Magyarország fegyverrel és lőszerrel támogatta a lengyeleket a bolsevikokkal vívott háborújukban, vagyis a lengyel–magyar kapcsolatok a háború után is egymás kölcsönös megsegítésén alapultak.

A VERSAILLES-I
BÉKERENDSZER
NEMZETÁLLAMAI

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ETNIKAI KÉPE 1930 KÖRÜL

M = 1 : 14 300 000
A kördiagramok méretezése: 50 000 lakos 1 mm²

Szarka László

KISEBBSÉGPOLITIKAI ALTERNATÍVÁK
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN
1918–1938 KÖZÖTT

„Vagonlakó” család az egyik magyarországi pályaudvaron
(Ismeretlen szerző, 1919/20, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)

A tanulmány a „Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben” című,
K-113004 számú NKFP (OTKA) projekt 2016–2017. évi programjához kapcsolódik.

A kelet-közép-európai térség 20. századi fejlődését – sok fontos bel-, kül- és geopolitikai tényező mellett – alapvetően a két világháború lefolyása és kimenetele határozta meg. Miután 1914–1918 között előbb Oroszország, majd a Habsburg Monarchia – a fenyegető és egyre valószínűbb vereség ellenére – nem tudott a birodalmak népei számára az önálló nemzetállamokkal egyenrangú, az érintett nemzetek számára elfogadható megoldást felkínálni, az első világháború végkifejlete a nemzetállami fejlődés irányába állította át ennek az összetett régióknak a történelmi váltóit. S jóllehet a háború éveiben még többféle föderációs, integrációs terv és elképzelés látott napvilágot, a sarajevói merénnyel nemcsak a trónörökös sokrétű és ellentmondásos birodalmi ambíciói, hanem az általa működtetett belvedere-i műhely radikális reformtervei is süllyesztőbe kerültek. Az érdemi belső és külső hatalmi háttér hiányában a birodalmak föderatív átalakítására vonatkozó tervek a régió történelmének ebben a kritikus szakaszában reménytelenül kisebbségi ideákká, megvalósíthatatlan utópiákká váltak.¹

Itt kell rögtön megjegyeznünk, hogy az első világháború után nemzeti függetlenségi, etnikai, kisebbségi konfliktusok más régiókban is előfordultak. Főként az 1919–1921. évi ír függetlenségi háborúra, illetve az Olaszországhoz került dél-tiroli területen kialakult feszültségekre gondolunk. Összességében azonban elmondható, hogy a nemzetállami átalakulás és az azzal járó konfliktusok nagy többsége az általunk vizsgált térség baltikumi, nyugat-oroszországi, dunai és balkáni régióiban zajlott le. Az új nemzetállami kisebbségek megjelenése, megszerveződése a térség etnikai, nemzeti átalakulásának egyik alapvető tényezőjévé vált. Számukra az új, megújult vagy csak területileg megváltozott államok többféle kisebbségi jogi megoldást ígértek: a területi autonómiáktól a svájci típusú berendezkedésen át a teljes körű egyéni – nyelvi, oktatási, közigazgatási, kulturális stb. – jogegyenlőségig terjedtek az ígéretek. Az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román egyesülési kongresszus például teljes nemzeti szabadság és a felekezeti autonómia biztosítására tett ígéretet. Csehszlovákia nevében Beneš

1. Peter BROUCEK: *Reformpläne aus dem Beraterkreis Erzherzog Franz Ferdinands und Kaiser Karls*. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Hrsg. Richard PLASCHKA – Horst HASSELSTEINER. Wien, 1995, 111–123.

külgügyminiszter a svájci rendszer bevezetésének felvillantásával próbálta leszerelni a békekonzferencia négyes tanácsának amiatt felmerült aggályait, hogy a köztársaság számára igényelt területen túlságosan nagy arányban éltek kisebbségek. A minden térségbeli állam számára kötelező nemzetközi kisebbségvédelem viszont csak az egyéni nyelvhasználati, kulturális, oktatási jogok alkalmazását írta elő.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a nemzeti önrendelkezési elv felemás, érdekelvű érvényesítését követően a térség nemzetállamait milyen tényezők befolyásolták saját etnopolitikai modelljük, jogrendjük kialakításában a két világháború között. Emellett kezdettől fogva jelen voltak a térség erőszakos nemzetiségi átalakítását célzó etnikai és határkonfliktusok, üldöztetések. Az egész korszakra vonatkozóan pedig a nemzetállamokra jellemző homogenizációs törekvések – elsősorban az államilag kezdeményezett, támogatott és irányított asszimilációs folyamatok – nyomták rá bélyegüket a térség gyorsan változó etnikai arculatára.

FÖDERALIZMUS, NEMZETI ÖNRENDELKEZÉS – NEMZETÁLLAMISÁG

Oroszországban az egyre erősebb szociális feszültségek és a forradalmi munkásmozgalmak Németországból is támogatott radikalizálódása, az Osztrák–Magyar Monarchia két felében pedig a nemzetiségi különválási törekvések felerősödése jelezte a régi világ végének közeledtét. A belső – kulturális autonómiákra épülő vagy föderációs, illetve konföderációs – megoldási lehetőségek esélyét nem csak az érintett birodalmak gyakori etnikai-nemzetiségi viszállyai, konfliktusai csökkentették, maguk a győztesek sem kívánták a megegyezései béke lehetőségét. Karl Renner, az osztrák szociáldemokraták ausztrómarxista irányzatának kiemelkedő képviselője 1916-ban Ausztria megújításáról publikált könyvében a dunai népek felszabadítását és egyesülését sürgetve a személyi elvű nemzeti autonómiák rendszerének kiépítésében jelölte meg a kiutat.² A háborús években a területiség gondolatával összefonódó, radikális kelet-közép-európai nemzetépítő nacionalizmusok számára ez a javaslat üres elméleti konstrukciónak tűnt: a nemzet az ő sze-

2. Karl RENNER: *Oesterreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*. Wien, 1916, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, Ignaz Brand & Co. A személyi elvű autonómia gondolatának kifejtésére lásd Karl RENNER: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderen Anwendung auf Österreich*. Erster Teil. *Nation und Staat*. Wien–Leipzig, 1918, F. Deuticke. A kérdéskör újabb elemzését lásd EGRY Gábor: *Ausztrómarxizmus, nemzeti kérdés, autonómia*. Magyar Kisebbség, 2015/2. http://magyarkisebbsseg.ro/index.php?action=cimek&lapid=28&cikk=2005_1-2_11.htm (2017-08-15).

mükben politikum és hatalom, és egyre inkább a minél nagyobb terület felett megszerzendő korlátlan szuverenitás kérdésévé vált. Így azután eleve hiába próbált a Monarchia utolsó napjaiban I. Károly császár a Monarchia – és Magyarország IV. Károly néven – utolsó uralkodója szabad utat biztosítani az osztrák tartományok föderatív átalakításának. Az 1918. október 16-i *Völkermanifest* – a magyar kormányzati elitek elutasítása miatt csak Ciszlajtániában – végzetesen megkésett, s emiatt teljességgel reménytelen kísérletnek bizonyult.³

Mint ahogy majdnem teljesen visszhangtalan maradt – Kossuth egykori dunai konföderációs tervezetének 1918-as újragondolásával – az a Jászi Oszkár is, aki a háború alatti Naumann-féle Mitteleuropa-tervezet kapcsán is reménykedett a régió népeinek demokratikus társulásában.⁴ Jászi – egyébiránt 1918–1919 telén rövid ideig Teleki Pállal és Bethlen Istvánnal egyetértésben – a soknemzetiségű történeti magyar állam integritásának utolsó lehetőségeként kezelte a demokratikus föderalizmus alternatíváját. Tudta és le is írta persze, hogy az önálló nemzetállamok kínálatával szemben az általa a térség öt „történeti államából” – Ausztriából, Csehországból, Lengyelországból, Magyarországból és az Illíriának nevezett „Szerb-Horvátországból” – létrehozni javasolt Dunai Egyesült Államok esélye a győztesek támogatása nélkül minimális. Mégis több lehetőséget látott a társulásban és a *Pentarchia* keretében kijelölt nemzeti területek autonómiájában a méltányos rendezésre, mint a győztesek által diktált békében.⁵

Más kérdés, hogy Jászi az érintettek józan ítélőképességét, a határháborúk elutasítását feltételezte, s lebecsülte a győztesnek számító kis nemzetek területi igényeinek mozgósító erejét. Úgy látta, a háború alatt megfogalmazott csehszlovák, délszláv, nagyromán államépítő tervek megvalósításával együtt járó „tetemes magyar kisebbségek” „elkeseredett irredenta” mozgalmat fogják életre hívni.⁶ Amikor azonban az őszirózsás forradalommal ha-

3. *Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Die österreichische Frage. Kaiser und König Karl I. (IV.) und die Neuordnung Mitteleuropas (1916–1922)*. I–II. Hrsg. Elisabeth KOVACS. Wien–Köln–Weimar, 2004, Böhlau Verlag. Bd. II. 395–397.; GYARMATI Enikő: *Autonóm nemzetiségek vagy államalkotó nemzetiségek monarchiája? Az osztrák–magyar dualizmus alternatívái a nagy háború korában*. Pro Minoritate, 2016/1. <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2016/ProMino-1604-07-Gyarmati.pdf> (2017-09-21).
4. A Naumann-féle Mitteleuropa-tervről lásd például Wolfgang MOMMSEN: *Die Mitteleuropaidee und die Mitteleuropaplanungen im Deutschen Reich vor und während des Ersten Weltkrieges*. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen... I. m.* 3–24.
5. Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918, Az új Magyarország Részvénytársaság. <http://mek.oszk.hu/02200/02222/> (2017-09-21).
6. „...ez a helyzet csak teljes erőszak útján volna elérhető, mert a magyar nemzet többsége egy ezeréves állami kötelék ilyen erőszakos megcsönkítését magára nézve sérelmesnek tartaná.” *Uo.* 68.

talomra került Károlyi-kormány nemzetiségi minisztereként szembesült a nemzetállamok tényleges létrejöttével és nagyhatalmi támogatottságukkal, már csak az ország nemzetiségi autonómiáiról próbált megegyezni, hogy ily módon a magyar békeszerződésig terjedő belső megegyezésnek megteremtse az intézményes kereteit.⁷ 1917 végétől a győztes antanthatalmak háborús célpolitikájában ugyanis fokozatosan felülkerekedett a Habsburg-állam felosztásának, az európai Oroszország nemzetállami átalakításának törekvése. Wilson amerikai elnök 14 pontja ugyan alapvetően a nagy és kis nemzetek politikai szabadsága biztosításának hangsúlyozásával elvben még nem zárta ki azt, hogy a létező birodalmak demokratikus átalakítása legyen az ehhez vezető út.

A 10. pont – a Monarchia népeinek jövőjével kapcsolatos – megfogalmazásának tényleges tartalmáról máig különböző értelmezésekkel találkozhatunk: „Ausztria–Magyarország népei részére, amelyeknek helyét a nemzetek között oltalmazni és biztosítani kívánjuk, meg kell adni az önálló fejlődés legszabadabb lehetőségét.”⁸ Már a kortársak is saját érdekeik, belátásuk szerint hol a Monarchia reformjának, hol meg felosztásának meghirdetését látták benne.⁹

Tény, hogy Wilson 1918 januárjában inkább csak a világháború utáni világrend általános elveit, nem pedig az amerikai békecélokat, még kevésbé a tételes határváltozásokat kívánta meghirdetni beszédében. Mindenesetre 1918 tavaszáig reménykedett abban, hogy a dunai térségben sikerül olyan föderációs megoldást kialakítani, amely az itt élő nemzetek autonómiáját képes lesz egybehangolni a regionális együttműködés multinacionális kereteinek fenntartásával.¹⁰ A nagy és kis nemzetek egyenjogúságának idealisztikus elképzelése éppúgy megtalálható az amerikai elnök örök békét

7. Az ideig-óráig egyedül Ruszka Krajna esetében megvalósult magyarországi kantonizálási elképzelés korabeli vázlatát lásd DOMOKOS László: *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest, 1919. Jászának a békekonferencia döntését befolyásolni hivatott provizórikus tervéről SZARKA László: *A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége*. Regio, 1990/1. 49–65. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=9648 (2017-09-17).
8. *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései*. Szerk. HALMOSY Dénes. 2. kiadás. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 22–24.
9. GLANT Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, 2008, Kossuth Egyetemi Kiadó, 60–77.; Uő: *A 14 pont története és mítosza*. Külügyi Szemle, 2009/4. 84–99. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2009/?pg=833&layout=s (2017-09-18).
10. Betty Miller UNTERBERGER: *Self-Determination – The wilsonian response: principles and practice*. *Encyclopedia of the American Foreign Relations*. <http://www.americanforeignrelations.com/O-W/Self-Determination-The-wilsonian-response-principles-and-practice.html#ixzz4tQhBQcsc> (2017-09-18).

előkészíteni próbáló elképzelésében, mint a területi foglalások és a legyőzöttekkel szembeni nemzeti törekvések tilalmának óhajta vagy a nemzetek világszervezetének, a későbbi Népszövetségnek az alapeszméje.¹¹ Alternatívaként egészen 1918 májusáig az amerikai béke-előkészítő bizottság foglalkozott az Osztrák–Magyar Monarchia mérsékelt átalakításának lehetőségével is, amint azt Charles Seymour 1918. május 25-én leírt és térképen is megjelenített tervezete jelezte.¹² Ezzel szemben Oroszország a háború kezdetétől a Monarchia felosztását szorgalmazta, s a francia és a brit külpolitikában is fokozatosan teret nyert a nemzetállami megoldás.¹³

A wilsonizmus azzal együtt, hogy a nemzeti önrendelkezés ideálisan elképzelt demokratikus világrendjét vizionálta, az utolsó háborús évek és a békekonferencia gyakorlatában a radikalizálódott nemzet- és államépítő nacionalizmusok területi igényeit erősítette fel.¹⁴ Pár évvel később viszont már a versailles-i rendszert megváltoztatni kívánó revíziós és irredenta körök számára kínálta a legmagasabb rangú hivatkozási lehetőséget. A wilsonizmus lényegi elemeként kezelt nemzeti önrendelkezési elv a valóságban inkább csak a békecélok indoklását, legitimálását szolgálta. Alkalmazásának mérlegét Bibó István a következőképp vonta meg az 1918–1920-ban kialakult nemzetállami Közép-Európára vonatkozóan: „Az új rendezés tehát *saját alapelveihez viszonyítva* lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában. Ezért töltötték ki a két világháború közötti időszakot az önrendelkezési jog helyes vagy helytelen alkalmazása körüli végeláthatatlan rekriminációk s a minden változtatást elutasító status quo hatalmak és az örökös dinamizmust hirdető határrevíziós hatalmak terméketlen vitái. Az e problémákból származó indulatok feszítőereje lényeges tényező volt azoknak a hisztérikus mozgalmaknak a létrejövetelében, melyek többek között Hitlert hatalomra juttatták, aki először úgy lépett fel, mint az önrendelkezési elv elma-

11. A wilsoni 14 pontról és kelet-közép-európai vonatkozásairól lásd Arthur S. LINK: *Woodrow Wilson: Revolution, War and Peace*. Arlington Heights, 1979, AHM Publishing Corporation, 95–97.; Robert H. FERRELL: *Woodrow Wilson and World War I, 1917–1921*. New York, 1985, Harper & Row, 163–164.; Arno J. MAYER: *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. New York, 1967, Knopf.
12. ÁDÁM Magda: *Egy amerikai terv Közép-Európáról*. *História*, 1987/4. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-04/ch06.html> (2017-08-21).
13. ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 171–175.; ARDAY Lajos: *Térkép csata után. Magyarországon a brit külpolitikában 1918–1919*. Budapest, 1990, Magvető Kiadó, 57–58.
14. BRETTER Zoltán: 14. In: *Együtt 1914*. Ex Symposium, 2013, 22–31. http://exsymposium.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=bretter-wilson_3357#_ftnref2 (2017-09-21).

radt alkalmazásának számonkérője, utóbb pedig mint mindennemű önrendelkezési jog sírásója.”¹⁵ A birodalmi és a versailles-i status quo híveinek ütközetében megjelent a történeti kényszer hatására kisebbségi sorba került milliók dilemmája: lehet-e teljes, értelmes életet élni a nemzeti magterületről, az „anyaországtól” leválasztva, van-e, lehet-e a kisebbségi helyzetre olyan megoldást találni, amely a nemzetállamokon belül képes utat nyitni annak a társulások demokráciának, amelyet sokan az 1918 előtti birodalmakban is ideális jövőképpnek tekintettek. Ehelyett azonban igen gyorsan kiütköztek a békerendszer szervei hibái, s évekig tartott, amíg a lengyel-szovjet, török–görög utóháborúkat sikerült újabb békeszerződésekkel lezárni, s a határvitákat átmenetileg le lehetett csendesíteni. Paradox módon, amint azt a magyarországi példa is jól mutatja, Wilsonra és az önrendelkezési elv mítoszára a két világháború közt egyre gyakrabban a revíziós törekvések kezdtek hivatkozni.¹⁶

AZ ÚJ EURÓPA „VIHARZÓNÁJA”

A 20. század első felének kelet-közép-európai változásait tehát az 1917–1923 közötti események – az utóháborúk és a békekonzferenciák – a balti, a dunai és a balkáni térségben befolyásolták döntően. Miután a térség két meghatározó nagyhatalma – Oroszország és Németország – az egymással szemben álló antant-, illetve központi hatalmak oldalán egyaránt vereséget szenvedett, a régió egészének geopolitikai adottságai is megváltoztak. Már a világháború éveiben s még inkább a versailles-i status quo kialakulását követően Franciaország próbált elérni a régió átalakításának.¹⁷ A békekonzferencia döntéseivel védőgátat állított fel Szovjet-Oroszország nyugati, valamint Németország keleti szomszédságában. Emellett Párizs a békeszerződésekkel, a balkáni, csehszlovákiai, lengyelországi katonai, külpoliti-

15. BIBÓ István: *A nemzetközi államközösség és benuátságának orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* In: *Uó: Válogatott tanulmányok.* IV. kötet. Budapest, 1990, Magvető, 330–333.
16. „Trianton a kor magyar társadalma joggal tartotta igazágtalannak, s ez, a korábban bemutatott Wilson-mítoszzal együtt, újabb mítoszt szült: az igazágtalan békét a nyugati hatalmak Wilson elvei és akarata ellenére erőltették Magyarországra, s ezért felelősséggel tartoznak. Ez a felelősség abban nyilvánul meg, hogy erkölcsi kötelességük támogatni, sőt kezdeményezni a békeszerződés revízióját. Az Egyesült Államok nem érdekelt az európai területi vitákban, ezért betöltheti a semleges bíró szerepét is.” GLANT: *I. m.* 93.
17. A kezdetben lengyel, majd egyre inkább csehszlovák súlypontú párizsi elképzelésekről lásd KECSKÉS Gusztáv: *A kelet-közép-európai nemzetiségek és a francia külpolitika az első világháború idején.* Pro Minoritate, 2016/4. 59–81.

kai és gazdasági jelenlétével igyekezett élet- és működőképessé tenni az újonnan kialakult nemzetállami szerkezetet. Másrészt megpróbálta a régió államainak szövetségi viszonyait is befolyásolni.

Az első világháborúban vesztes közép-, kelet- és délkelet-európai multi-etnikus birodalmak helyén kialakított nemzetállami szerkezetet tizenkét állam alkotta. Közülük az 1917. december 6-án az új államok közül elsőként függetlenné vált Finnország jött létre. A három balti nemzetállam – Észtország, Lettország és Litvánia – a Lengyelország által megszerzett keleti területekkel együtt a vesztes és a bolsevik forradalom nyomán szovjet pártállammá vált Orosz Birodalom nyugati peremterületein alakult ki. Az 1917. decemberi ígéretes kezdetek után a Kijev központtal kialakult Ukrán Népköztársaság területét a lengyel–szovjet háborúban előbb felosztották, majd a szovjeteknél maradt területet szocialista köztársaságként a Szovjetunióhoz csatolták. Az 1920-as évektől kezdve több-kevesebb közigazgatási, kulturális és oktatási autonómiával, majd egyre erősebb oroszosító és ideológiai nyomás alatt az ukrán államiság fejlődése elakadt, és így az ukrán állam a 20. század végéig nem vált részévé a térség nemzetállami szerkezetének.

A Monarchia jogutódjaiként kezelt Ausztria és Magyarország, illetve a teljes egészében annak területéből létrejött Csehszlovákia mellett a 125 évnyi felosztottság után ismételen létrejött Lengyelország alkotta a térség közép-európai magterületét. A Balkán legerősebb állama a háromszorosára nőtt Román Királyság lett. Bukarest a Horvátországgal és Szlovéniával kiegészült Szerbiával és a Kárpátalján keresztül szomszédossá vált Csehszlovákiával együtt a kisantant része lett, amely közrefogta a versailles-i rendszer kárvallottját, a Horthy kormányzó vezette Magyar Királyságot. Az egyedüli balkáni vesztes Bulgária, illetve a Balkán-háborúk után létrejött Albánia és a győztesek öntudatával fellépő Görögország egészítette ki a „köztes-Európának” is nevezett, geopolitikai értelemben valóban ütközőzónává vált térség államainak a sorát.

Közülük mindössze háromban: a cseh, morva, sziléziai, galíciai, bukovinai, adriai tartományait s velük együtt hozzávetőleg 4,5 millió német lakosát elvesztő Ausztriában, a saját megszűnését túlélő Albániában, valamint a Törökországgal súlyos etnikai utóháborúba keveredett Görögországban volt a kisebbségek aránya 10 százaléknál kisebb.¹⁸ Hasonlóan alacsony számú, de együttvéve a 10 százalékos arányt meghaladó kisebbségi csoportok maradtak a trianoni Magyarországon is. Ez főként Csehszlovákia számára bizonyult folyamatos hivatkozási alapnak, s mint ilyet igyekezett is felhasználni

18. *Eastern European National Minorities 1919–1980. A Handbook.* Eds. Stephan M. HORÁK – Richard BLANKE. Littleton, 1985, Libraries Unlimited, 5–13.; Romcsis: *I. m.* 215–232.

a kisebbségi tárgyú diplomáciai aktivitásaiban, a kétoldalú kapcsolatokban, a kisebbségi és a kisantant-politikában egyaránt. A trianoni országterületen 1920-ban 10,4 százalékot tettek ki a nem magyar anyanyelvű közösségek. Közülük a legnépesebb csoportot a németek alkották: például a tolnai–baranyai kompakt sváb vidéken, az egykori *schwäbische Türkei* vagy a főváros környéki „*Schwabenring*” községeiben, s persze a 18. században jórészt általuk termővé tett Duna–Tisza közti bácskai sváb falvakban, Szatmárban, a pilisi, bakonyi, mosoni stb. enklávék területén összesen 551 ezer fő vallotta magát német anyanyelvűnek. Rajtuk kívül 132 ezren vallották magukat szlovák, 36, illetve 37 ezren szerb és horvát, 24 ezren pedig román anyanyelvűnek. A túlnyomó többségében magyar anyanyelvű magyarországi izraelita felekezetűek száma 1920-ban meghaladta a 470 ezret, de a magyarországi népszámlálási gyakorlat hagyományosan a vallási statisztikában rögzítette az izraelita vallású magyarok önbevallását.

Az első világháború végén átalakult, újonnan létrehozott vagy területileg megváltozott országok közül számos állam elutasította a győztes nagyhatalmak által tervezett határkijelölést. Így például a győztesek és szövetségeseik közül Olaszország, Jugoszlávia, Görögország, Románia, az új államok közül Lengyelország és szomszédai, s persze a vesztes államok sem fogadták el automatikusan a békekonferencia által megszabott vagy a szomszédok által – többnyire még a békeszerződések előtt – katonailag elfoglalni próbált határokat. A világháború utóháborúinak többsége határháború volt, ezek többsége egyszersmind súlyos etnikai konfliktusokkal is járt. Különösen a török–görög viszonyban játszott szerepet a két országban élő görög, illetve török kisebbség helyzetének alakulása. Az Oszmán Birodalom kelet-trákiai és anatóliai területein az első világháború előtti években hozzávetőleg 1,8 milliós görög ajkú népesség élt. Görögországban a muszlim népesség száma ugyanekkor megközelítette a félmilliót. Az Oszmán Birodalom világháborús vereségét követően, 1920 augusztusában a sèvres-i béke Görögországnak juttatta az anatóliai görög területeket. A 19. századi görög nemzetépítő nacionalizmus – az ókori nagyságot helyreállítani hivatott Nagy Eszménye (*Megale Idea*) jegyében – a háború végén radikális területi igényeket fogalmazott meg. Az égei-tengeri, kis-ázsiai, anatóliai területi célok bűvöletében 1921 nyarán Athén megtámadta a Kemal Atatürk által vezetett török csapatokat. Az 1922 nyarán indított török ellentámadás a görög hadsereg teljes vereségével, a Konstantinápolynál nagyobb görög Szmirna elpusztulásával, görögellenes vérengzésekkel és a páratlan kulturális és szellemi értékeket felhalmozó anatóliai görögység menekülésével ért

véget.¹⁹ A rendkívül kiélezett, tragikus helyzetet a két ország között megkötött lakosságcsere-egyezmény zárta le 1923-ban. A népességcsere valójában a maradék kisázsiai görög és a kelet-trákiai török népesség ellenőrzött és kölcsönös kitelepítését szabályozta, a megelőző kegyetlenkedések és üldöztetések emlékét nem tudta felülírni.²⁰

Az 1922–1923-ig elhúzódó utóháborúban Kelet-Közép-Európa képe gyorsan változott. A nemzetállami határok mentén hatalmas menekülthullámok, a békeszerződésekben lehetővé tett optálást választók vagy az új hatalom által kiutasított személyek, családok keresték új otthonaikat. A dunai régióban 1920-ban így is sikerült lezárni a fegyveres határkonfliktusok többségét. Ciszlajtánia „osztrák” tartományainak területéből Ausztriánál 83 800 négyzetkilométer (28,2%), 6,6 millió lakos (23,5%) maradt. A Magyar Királyság és a horvát „társország” közös területéből a trianoni Magyarország 92 600 négyzetkilométert (28,6%) és 7,6 millió lakost (41,5%) jelentett. A két „jogutód” állam közti burgenlandi határvitáról a soproni, Ausztria és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság vitatott határszakaszáról a karintiai népszavazás döntött. Csehszlovákia és Lengyelország tescheni vitáját pedig a Nagykövetek Tanácsának 1920. júliusi döntése zárta le. Magyarország majdnem végleges határait a békekonferencia a Clemenceau-jegyzékben már 1919 júniusában megküldte Budapestre. A békekonferenciának a Tanácsköztársaság ellen indított csehszlovák és román katonai támadásokat 1919 júliusában, illetve novemberében sikerült a kijelölt magyar határookra visszaparancsolnia. Egyedül a délszláv állam által megszállva tartott Baja–Pécs vonal kiürítése húzódott el. Az 1921. augusztus 14-én Pécssett létrehozott „Baranyai Magyar–Szerb Köztársaságot” végül 1921. augusztus 20-án hagyták el a szerb hivatalnokok és katonai alakulatok.²¹

Jóval súlyosabb háborús konfliktus tette lehetetlenné a békés viszonyok helyreállítását az újonnan létrehozott Lengyelország és a Szovjet-Oroszor-

19. Robert GERWARTH: *Die Besiegten. Das blutige Erbe des Ersten Weltkriegs*. München, 2017, Siedler Verlag, 11–15., 241–255. A különösen az anatóliai és szmirnai (izmiri) görögöket sújtó etnikai tisztogatások és a lakosságcserevel befejezett kölcsönös kisebbségüldözés történetét görög szempontból tárgyalja SZIDIROPULOSZ Archimédesz: *A görög Trianon, avagy lehet-e példakép Kemal?* *Deliberationes*, 2015/2. 140–155. http://gff-szeged.hu/uploads/fm/Deliberationes_2015_2.pdf (2017-09-19). A kemali modern török államalapítás szempontjait vizsgálja FLESCH István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Budapest, 2004, Corvina, 226–249. Az etnikai tisztogatásokról Norman M. NAIMARK: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2002, Harvard University Press.
20. Sarah WAMBAUGH: *Plebiscites since the World War, with a Collection of Official Documents. Presents a historical summary on matters of self-determination covering the years from 1914 to 1933*. Washington, D.C., 1933. Vol. I. 12–28.
21. HORNYÁK Árpád: *A szerb megszállás Baranyában*. *História*, 2010/9–10. 50–54.

szág által kölcsönösen követelt ukrán s részben belorusz és litván területeken. Az 1917 novemberében kikiáltott önálló Ukrán Népköztársaságot folyamatosan támadó szovjetekkel szemben Józef Pilsudski, a lengyel és Szymon Petljura, az ukrán hadsereg parancsnoka 1920 márciusában szövetséget kötöttek. Az egyesített lengyel–ukrán hadsereg 1920 májusában rövid időre elfoglalta Kijevet, amelyet azonban a Tuhacsevszkij tábornok vezette Vörös Hadsereg gyorsan visszafoglalt. A szovjet ellentámadás Varsóig üldözte a lengyeleket. Az Ukrán Népköztársaság hadseregét pedig 1920 novemberében győzte le a szovjet Vörös Hadsereg. Ezt követően Ukrajna – mint szovjet szocialista köztársaság – része lett Szovjet-Oroszországnak. A rengeteg szenvedéssel járó háborút, amelyben Pilsudskinak sikerült megszereznie a történeti lengyel–litván területek jelentős részét, beleértve a kétnyelvű, de a litvánok számára különösen fontos Vilnjuszt is, az 1921. március 18-i rigai béke zárta le. Ezt az ukrán szocialista állam képviselői is ellenjegyezték.

Kelet-Közép-Európa versailles-i rendszerében az eleve bekódolt konfliktusforrások kétségkívül a nemzetállamok mindegyikét érintő kisebbségi kérdések révén jelentették a legnagyobb kihívást. A kismemzeti politikai emigrációk közül szervezettségben, felkészültségben és koncepcióalkotó képességben egyaránt kimagasló Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke, Tomáš Garrigue Masaryk 1917 novemberében – a bolsevik forradalom napjaiban – Péterváron fejezte be *Új Európa* című politikai röpiratát. Ez a rövid időn belül angolul is kiadott és a „szláv álláspontot” megfogalmazó programot a „viharzóának” nevezett kelet-közép-európai régióban egyedül a nemzetállamokat tartotta alkalmasnak a demokratikus nemzeti fejlődés feltételeinek megteremtésére. Masaryk szerint az ideális állapot a kismemzeti térségben az lehetne, ha „az országok és a nemzetek területileg egybeesnének”, mert „a nemzetek az emberiség természetes szervezetei”, s mint ilyenek az európai fejlődésnek és a nemzetköziségnek egyaránt a legfontosabb biztosítékai. A csehszlovák államalapító politikus ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az államok csak eszközei a nemzeti fejlődésnek, s ezért szerinte a demokrácia és a nemzetiségi elv szorosan egybefügg. 1917 novemberében úgy látta, hogy a nemzetek önrendelkezési joga, amelyet szerinte az oroszországi forradalom nyilatkoztatott ki, csakis a határok megváltoztatásával érvényesíthető: „Az államokat nemzetivé kell tenni.” A 14 millió lakosságú Csehszlovákia térképét felvázoló Masaryk kezdetől fogva tisztában volt azzal, hogy az általa megálmodott állam – éppen úgy, mint a térség többi állama – „egyelőre még nem lesznek tiszta nemzeti államok”. Annak a reményének adott hangot, hogy a gazdasági, közlekedési és közgaz-

gatási fejlődés idővel „lehetővé fogja tenni a kisebbségi kérdés revízióját és rendezését”.²²

Tény, hogy a kisebbségi kérdés rendezésére rengeteg energiát fordítottak az 1920–1930-as években. A békeszerződések részeként, illetve a térség győztesnek számító nemzeteivel külön kisebbségi szerződések formájában rögzített kötelezettségek elvben jó kiindulópontot jelenthettek a kérdés kezelésére. A Népszövetség égisze alatt kialakult és folyamatosan módosult nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer s annak panaszjogi eljárása mellett minden ország igyekezett saját alkotmányában és jogrendjében valamilyen módon megfelelni a nemzetközi elvárásoknak.

A VERSAILLES-I RENDSZER KISEBBSÉGEI

A régió több államában is országrészek vagy egész megyényi területek voltak, ahol az államalkotó többség regionális méretekben kisebbségben maradt. Így például a két világháború közötti Lengyelország területének felét kitevő „Keleti Határvidék” (*Wschódnie Kresy*) nyolc vajdaságában összeségében 7,4 millió „kisebbségi” – 5 millió ukrán, 1,2 millió fehérorosz, valamint a határvidék részét képező Galícia, Volhínia, illetve a litván határvidék 1,2 milliónyi zsidó lakosa – mellett mindössze 1,5 millió lengyel anyanyelvű lakos élt. Hasonlóképpen a Csehszlovákia részét képező Kárpátalján vagy a Csehország észak- és délnyugati peremén kialakult Szudéta-vidék járásaiban a cseh, illetve „csehszlovák” nemzetiségű népesség lakott kisebbségben.²³ Hasonló volt a helyzet a Román Királyság több partiumi és székelyföldi megyéjében, így például az 1930-ban még magyar többségű Bihar és Szatmár, illetve a 48 százalékos magyar aránnyal relatív magyar többségű Kolozs és Szilágy megyékben.²⁴

A versailles-i békerendszer keretében kialakult és az ütközőzóna sajátosságait magán viselő „köztes-Európa” államaiban összesen mintegy nyolcvanmillió embernek, az érintettek közel ötven százalékának változott meg az állampolgársága. Az első világháború utáni radikális államjogi változá-

22. Tomáš Garrigue MASARYK: *Az új Európa. A szláv álláspont.* In: Uő: *A világforradalom 1914–1918.* Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó, 417.

23. *Die „Volksdeutschen” in Polen, Frankreich, Ungarn und Tschechoslowakei.* Hrsg. Jerzy KOCHANOWSKI – Maïke SACH. Osnabrück, 2007, Deutsches Historisches Institut in Warschau, 8–14.; *Deutsche Minderheiten in Zwischenkriegszeit.* Berlin, 2009, Deutscher Bundestag, 4–7.; SZARKA László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992.* Pozsony, 2016, Kalligram, 13–14.

24. VARGA E. Árpád: *Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében.* In: *Magyarságtudatás.* Szerk. JUHÁSZ Gyula. Budapest, 1988, Magyarságtudató Intézet, 37–65.

sok ellenére a kisebbségi helyzetben élők száma harmincmilliónál is nagyobb volt Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa nemzetállamaiban, illetve Törökország maradék európai területein. A kisebbségek ügye – a régi és új kisebbségi népcsoportok megnőtt politikai súlya, valamint a békeszerződések és a népszövetségi garanciális rendszer keretében működő nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények nyomán – főként a közép- és kelet-európai „nemzetállamokban” vált kiemelt fontosságú kérdéssé. A kelet- és kelet-közép-európai régió két legszámosabb kisebbségi csoportját az 5 államban élő, összességében 10 milliónyi ukrán, illetve a 13 állam területén kialakult német népcsoportokhoz tartozó 8,3 millió német jelentette. A két régió legnagyobb kisebbségét a lengyelországi ukránok és németek, valamint a csehszlovákiai szudétanémet közösség alkotta, egyaránt 3 milliót meghaladó népséggel.

Csehszlovákiában és Jugoszláviában – nem kisebbségnek, hanem az államalkotó politikai nemzet részének tekintve a szlovákokat, horvátokat, szlovéneket – a németek, Romániában pedig a magyarok alkották a legnagyobb kisebbséget. Míg azonban a németek száma mindegyik államban stabilizálódott és enyhe növekedést mutatott, a magyaroké mindenütt jelentős mértékben csökkent. Mindezen kisebbségek helyzetét az érintett nemzetállamok különböző jogi megoldásokkal próbálták rendezni. Elvben alkalmas lehetett volna a népszövetségi kisebbségvédelmi kötelezettségek megerősítése, amennyiben a rendelkezéseket az államok belső jogrendjükben is érvényesítették volna. Az 1920-ban elfogadott csehszlovák, lengyel, osztrák, az 1921. évi jugoszláv, illetve az 1923. évi román alkotmány egységes nemzetállamként határozta meg a saját országát. A csehszlovák alkotmány elfogadta és beépítette, a nyelvi jogok tekintetében pedig részben meg is haladta a kisebbségvédelmi szerződéseket. Csehszlovákia ezenkívül szomszédaival – Ausztriával és Lengyelországgal – kétoldalú kisebbségvédelmi szerződéseket kötött.

HATÁRVITÁK, NÉPSZAVAZÁSOK, SZEPARATISTA MOZGALMAK

A kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamok közül a legmesszebb kétségkívül Csehszlovákia jutott a kisebbségi jogok tekintetében. De még a masyriki első köztársaság sem volt képes elszánni magát a szlovák és a kárpát-aljai rutén autonómia megvalósítására, sem pedig a 3,3 millió német, a közel nyolcszázézer magyar és a cseh-sziléziai lengyel kisebbség közösségi jogainak biztosítására. A csehszlovák demokrácia „emberarcú nacionalizmusa” képtelen volt a rendelkezésére álló húsz esztendő alatt érdemi integrációs

folyamatokat elindítani a két kisebbségi nemzet, még kevésbé a három nagy lélekszámú nemzeti kisebbség körében, ami az 1938–1939. évi súlyos nemzetközi válság hónapjaiban a kisebbségek leválásához vezetett.²⁵

Az új nemzetállamok etnikailag homogénebb szerkezetét, az új államhatárok méltányosabb kijelölését a békekonferencia által támogatott népszavazások lettek volna hivatottak szolgálni. Különböző, részben racionális megfontolások, részben a szövetséges kisállamok melletti elfogultságok miatt azonban mindössze hat vitatott területen döntöttek a plebiszcitum elvének alkalmazása mellett. A hatból négy német, kettő pedig osztrák vonatkozású területi kérdésekben, a karintiai, illetve a soproni vitában hozott döntést. További három vitatott kérdésben visszavonták a népszavazást, s helyettük nagyhatalmi döntések születtek. Elmondhatjuk, hogy összességében a népszavazások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Részben azért, mert a birtokon belüli államok befolyásolni tudták az eredményeket, másrészt, mert számos vitatott kérdésben a békekonferencia nem biztosította ezt a lehetőséget.²⁶ Nem véletlen például, hogy a párizsi magyar békeküldöttség vezetője, Apponyi Albert hiába próbált népszavazásokat kérni az időközben a szomszéd államok által már birtokba vett területekről. Egyrészt a három érintett „győztes” szomszéd minden követ megmozgatott Párizsban a plebiszcitum ellen. Másrészt, mire a magyar békeszerződés 1920. januári, minden tekintetben megkésett tárgyalása során Apponyi kéréséről tárgyalni kellett, a győztes nagyhatalmak már nem kívánták kockáztatni az addigra katonailag pacifikált, politikailag jórészt konszolidált dunai régió számukra megfelelő új hatalmi berendezkedését.²⁷

A békekonferencia által elrendelt sikeres népszavazást egész Európában mindössze öt helyen alkalmazták, pedig a nemzeti önrendelkezés vitás területi kérdéseinek eldöntésében a plebiszcitum számított az egyedüli demokratikus eszköznek. Csak így lehetett volna az érintettek akaratának figyelembevételével méltányos döntéseket hozni a vitatott területek és népcsoportok hovatartozásáról. Az öt megvalósult népszavazásból egy a dán–német határvidéket, három a német–lengyel határokat (Kelet-Poroszország déli részét, Felső-Sziléziát és az úgynevezett kasub korridort), egy pedig Ausztriát (Dél-Karintiát) érintette. További három helyen: Czeszyn-Těšín (Teschen),

25. Andrej TÓTH– Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha, 2012, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 201–225.; Ladislav Jozef BERAN: *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v Československé republice 1918–1938.* Praha, 2009, Pulchra, 226–237.

26. WAMBAUGH: *Plebiscites... I. m.* Vol. I. 208–212.

27. ZEIDLER Miklós: *A magyar békeküldöttség naplója – Neully – Versailles – Budapest (1920).* Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Központ, 121–125.

illetve Árva és Szepes megyék csehszlovák–lengyel vitájában, valamint a belga–német Eupen–Malmedy esetében feladták a népszavazás lehetőségét. A Sopront és vidékét érintő népszavazásra pedig – a Nagykövetek Tanácsának a nyugat-magyarországi megyék magyar kiürítéséről szóló határozatát felülírva, nem a békekonferencia döntése, hanem Olaszország közvetítő szerepvállalása nyomán – az 1921. október 11-i velencei jegyzőkönyv alapján 1921. december 14–16. között került sor.²⁸

A békekonferencia az 1919. évi német, osztrák és bolgár békeszerződések területi döntéseivel, valamint a csehszlovák, lengyel, jugoszláv, román kisebbségi szerződések elfogadtatásával egy év alatt radikálisan átalakította a korábban jórészt a Habsburg Monarchiához tartozó kelet-közép-európai régió hatalmi és etnopolitikai viszonyait. Az új államok területén a kisebbségek aránya mindenütt meghaladta a 20 százalékot: Csehszlovákiában a cseh és szlovák többséginek tekintett nemzet mellett 34,6, Lengyelországban 31,2, Romániában 28,8, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban a három névadó nemzet mellett 20,7 százalékot képviseltek a kisebbségek.

Az államhatárok kijelölésében a békekonferencia főtanácsának elvi utasításai és a területi bizottságok döntései egyaránt olyan vegyes megoldásokat alakítottak ki, amelyekben az etnikai elv mellett hol azonos, hol meg annál lényegesen nagyobb súllyal estek latba a történeti-államjogi, gazdasági, stratégiai, közlekedési kritériumok.²⁹ Mindennek a következményei már a német és az osztrák békeszerződés területi rendelkezéseiben is megmutatkoztak. Így például az egykori cseh korona országainak területét az ott élő 3,3 millió némettel együtt, történeti-közjogi érvekre hivatkozva, a Csehszlovák Köztársaságnak ítélték. A történeti Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Poroszország német többségű területeinek jó részét pedig a len-

28. Bernard LINEK: *Deutsche und polnische nationale Politik in Oberschlesien 1922–1989*. In: *Die Grenzen der Nationen: Identitätenwandel in Oberschlesien in der Neuzeit*. Hrsg. Kai STRUVE – Phillip THER. Marburg, 2002, Herder Institut Verlag, 37–68.; Peter HASLINGER: *Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York, 1994, Peter Lang, 37–44.; ORMOS Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, 1990, Gordiusz. <http://w3.sopron.hu/nepszavazas1921/Ormostot.html> (2017-09-18).

29. A Wilson által benyújtott tervezetek a nemzeti és vallási kisebbségek jogainak önálló dokumentumban való rögzítését javasolták. Ez azonban a többi nagyhatalom számára nem volt elfogadható. Eiler Ferenc mutatott rá először, hogy Wilson szándéka mögött az a félelem húzódott, hogy a békekonferencia területi kérdésekkel foglalkozó IX. bizottsága már a tárgyalások elején eldöntötte, „az etnikai elv nem fog legfőbb kritériumnak számítani”. A gazdasági, stratégiai, közlekedési, földrajzi, történeti stb. szempontok fokozott figyelembevételére pedig azzal járt, hogy „az új államok keretei között szinte kivétel nélkül mindenhol jelentős nagyságú kisebbséggel kell számolni. A bizottság munkája során véglegessé vált, hogy a nemzetközi kisebbségvédelem a minimális kisebbségi jogok garantálására fog koncentrálni...” EILER Ferenc: *A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere*. Pro Minoritate, 1997/3–4. 64–91.

gyekek kapták meg, megteremtve ezzel a – húsz évvel később a második világháború kirobbantásának indokául szolgáló – lengyel–német kisebbségi és határkonfliktust.

Mindkét országban igen erőteljes német tiltakozásokra, fegyveres akciókra került sor. Csehországban 1918–1919 telén cseh, morva, sziléziai tartományi német közösségek – melyeknek együttes lélekszáma 3,25 millió volt – a nemzeti önrendelkezésre hivatkozva előbb Bécsben részt vettek Német-Ausztria parlamentjének 1918. október 20-i bécsi alakuló ülésén, majd megalakították saját csehországi német tartományi gyűlésüket. Csehszlovákia függetlenségének kikiáltására válaszul bejelentették a német határvidék elszakadását Csehországtól. Rudolf Lodgman von Auen vezetésével a csehországi németek 1918 novemberének első napjaiban *Deutschböhmen*, *Sudetenland*, *Böhmerwaldgau* és *Deutschmähren* névvel négy szakadár tartományt hoztak létre. A nemzeti önrendelkezési joguk érvényesítésére hivatkozva Liberec (Reichenberg) székhellyel megalakították az önálló német tartományi kormányt. Ez 1919. szeptember 23-án bekövetkezett felszámolásáig működött, de Németország és Ausztria támogatása nélkül csupán formális szervezet maradt. Az Ausztriához csatlakozni kívánó tartományokat ugyanis a – francia és olasz támogatással jól felszerelt – csehszlovák hadsereg egységei már 1919 novemberének végén elfoglalták.³⁰ Hasonló feszültségek egész sora alakult ki a Lengyelországhoz került felső-sziléziai területeken és több más lengyel–német, litván–német határregióban is.³¹

A Lengyelországnak ígért nyugat-poroszországi területeken a németek aránya meghaladta a 70, Posen-Poznań tartományban a 35, Felső-Szilézia nyugati körzeteiben az 50 százalékot. Az 1921. évi lengyel népszámlálás szerint a lengyelországi németek száma együttesen meghaladta az egymillió főt. A nyugat-poroszországi lengyel igények érvényesítését szolgálta az 1918–1919. évi két sziléziai lengyel felkelés, amelynek során a lengyel hadseregnek sikerült a jelentős részben németek által lakott területeket *via facti* lengyel közigazgatás alá helyezni.³²

A saint-germaini békeszerződés területi rendelkezéseit, valamint az Ausztria Németországhoz való csatlakozásának tilalmát felülbírálni kívánó tiroli és salzburgi tartományi népszavazásokon viszont 1921 áprilisában–májusá-

30. BERAN: *I. m.* 69–85.; Peter HASLINGER: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. München, 2010, Oldenbourg, 237–252.

31. Christian RAITZ VON FRENTZ: *A Lesson Forgotten: Minority Protection Under the League of Nations: The Case of German Minority in Poland 1920–1934*. Hamburg, 1999, LIT Verlag, 74–77.

32. Nina JEBSEN – Martin KLATT: *The Negotiation of National and Regional Identity During the Schleswig-plebiscite Following the First World War*. *First World War Studies*, 2014/5. 181–211.

ban a lakosság 99 százaléka Németország mellett voksolt. Az osztrák kormány nemzetközi nyomásra kénytelen volt leállítani ezt a belső kezdeményezést. Németország vonzereje Versailles ellenére napról napra nőtt. A Monarchiából leválasztott csehországi, lengyelországi, de még a jugoszláviai és romániai, magyarországi németek egy része is a Német Birodalmat kezdte saját „anyországnak” tekinteni. Ez vezetett az addig ismeretlen szudétanémet identitás kialakulásához vagy a „népi német” mozgalmak elterjedéséhez.³³

A versailles-i békerendszer keretei közt a kelet-közép-európai nemzetállamok 109 milliónyi népességének egynegyede került kisebbségi helyzetbe. Mindez nemcsak az új államokon belül fennmaradó etnikai sokszínűséget jelzi, hanem a nemzetállami rendező elv súlyos dilemmáit is. Miközben a térség majdnem minden nemzeti társadalma – így például az összetett cseh-szlovák és szerb-horvát-szlovén állam részeseiként a szlovákok, szlovének, rutének is – közelebb jutott az államigazgatáson belüli, politikai részvételi jogokhoz, ezzel párhuzamosan fejlett nemzeti társadalmak – elsősorban az osztrák-németek, a birodalmi németek és a magyarok – milliós nagyságrendű csoportjai kerültek kisebbségi helyzetbe. Nyolc-kilenc millió német és a hárommillió körüli magyar mellett további négy-öt millió ukrán és zsidó került kisebbségi pozícióba az új nemzetállamok határai közt. Arányait tekintve az albánok 44, a magyarok 30, a szlovének és fehéroroszkok 25-25 százaléka, de még a szlovákoknak is 12 százaléka maradt idegen fennhatóság alatt.³⁴

NEMZETI ÖNRENDELKEZÉS – KISEBBSÉGI VÁLASZKÉNYSZEREK

Az „új Európa” kelet-közép- és délkeleti régióiban, a Baltikumban, a Habsburg-utódállamokban és a Balkánon a névadó, tituláris nemzetek önrendelkezési jogukra hivatkozva vették birtokba a békekonferencián jóváhagyott államhatárokat. A kisebbségek nagyobbik része viszont a történelmi kényszerhelyzetről beszélt, s magukat kezdetben kényszerközösségeknek tekintették, s csak fokozatosan kezdték saját helyzetüket sorsközösségként értelmezni. A békekonferencia, látva az új vagy megújított nemzetállamok etnikai sokszínűségét s az abból adódó konfliktusok veszélyét, valamennyi érintett államot kisebbségvédelmi szerződés aláírására kötelezte. A wilsoni demokratikus béke egyik szépségtapaszként is emlegetett intézkedést a magyar történetírás hajlamos lebecsülni, holott a kisebbségi pártok, moz-

33. TILKOVSKY Loránt: *Die Weimarer Republik und die deutschen Minderheiten im Donaubecken*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 132–141.

34. ROMSICS: *I. m.* 198.

galmak számára éppúgy tartós hivatkozási alapul szolgált, mint a népszö-
vetségi kisebbségvédelmi rendszer keretében benyújtott panaszok.³⁵

A kisebbségi kényszerhelyezetre reagálva sok százezren, köztük három-
százezernél több magyar választotta a menekülés, a kényszmigráció al-
ternatíváját vagy élt a trianoni békeszerződésben felkínált opció, a magyar
állampolgárság választásával. A menni vagy maradni válaszkényszere a Len-
gyelországhoz került felső-sziléziai, pomerániai területeken éppen úgy, mint
a Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Ausztria részévé vált magyarlakta
területeken szorosán összefüggött a nemzeti vagy állampolgári lojalitás kö-
zötti döntéskényszerrel. Az új államok által a köztisztviselőktől, tanároktól,
lelkészeketől is megkövetelt hűségeskü helyett sokan döntöttek szülőföldjük
elhagyása mellett.³⁶

A kisebbségek állampolgári lojalitásának a két világháború között sok-
féle árnyalata alakult ki. Ebben a generációs különbségek, a politikai párt-
állás, a nyelvismeret, az érvényesülési lehetőségek és sok más közvetlen
személyes tapasztalat, élmény mellett kétségkívül az anyaországi sugalma-
zások, a revízió lehetőségébe vetett hit is meghatározó szerepet játszott.

Ráadásul különböző élethelyzetekben, például a katonai szolgálat vagy
a szülőföldtől távoli munkavállalás, az egyetemi tanulmányok során bizonyos
mértékig azonosulni tudtak az új állammal, életük egy másik szakaszában
viszont lelkes hívei lettek a revízióknak. A csehszlovákiai német kormánypárti
aktivista pártok tagjai közül sok ezren léptek át a – programjában Csehszlo-
vákia felszámolásáig és a „német világnézet szabad megvallásáig” jutó – Szu-
détanémet Pártba.

BALTIKUM: MINTA VAGY ZSÁKUTCA

A három baltikumi ország területén – a relatíve csekély számú többségi
nemzetekhez képest – jelentős kisebbségi népesség élt: Észtországban a la-
kosság 11, Lettországnak 26, Litvániában pedig 20 százalékát tették ki a
különböző nemzetiségek, elsősorban az oroszok, a keleti németek és az
Orosz Birodalom európai részén a 19. században otthonra talált zsidóság
csoportjai. Nem tudunk részletesen kitérni rá, de itt meg kell említeni,

35. GYÓRI SZABÓ Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, 2006, Osiris, 86–95.

36. A kisebbségi állampolgári és nemzeti lojalitás dilemmáiról kiváló elemzés Elena MANNOVÁ: „*Sie wollen keine Loyalität lernen!*” *Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938*. In: *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- Und Südosteuropa 1918–1941*. Hrsg. Peter HASLINGER – Joachim von PUTTKAMER. München, 2007, Oldenbourg, 45–67.

hogy a kisebbségek nyelvi, kulturális és vallási autonómiájának kezdeményezésében Észtország és a másik két balti állam járt az élen.³⁷

Az észtországi német kisebbség vezetője, a kulturális önkormányzati modell kialakításában is komoly érdemeket szerzett Ewald Ammende az osztrák szociáldemokraták, Renner és Bauer által kidolgozott személyi elvű autonómiájában jelölte meg a kisebbségi jogok önkormányzati típusú megoldásának legjobb eszközét. Ammende, aki világosan látta, hogy a vesztes államok és a hozzájuk tartozó kisebbségek által szorgalmazott határrevíziók békés úton aligha lesznek végrehajthatók, az európai kisebbségek kongresszusát hívta életre. Ezzel megteremtette a kisebbségi jogkiterjesztési kísérlet egyik alapintézményét. A jogkiterjesztés követelésében élen járó kisebbségi politikusokhoz az 1920-as években az erdélyi és a felvidéki magyar politikusok is csatlakoztak. Jóllehet közülük csak kevesen osztották Ammendének azt az idealisztikus elképzelését, hogy a többség és kisebbség között a megértés és bizalom létrehozásával meg lehet teremteni a konfliktusos együttélés meghaladásának alapfeltételét. Erre alapozva pedig a kisebbségek nemzetállamokon belüli jogegyenlőtlenségét a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer mélyreható reformjával hitték megoldhatónak.³⁸ Noha az évente ülésező kisebbségi kongresszushoz az 1930-as évek elején már 14 ország 44 kisebbségi csoportjának képviselője csatlakozott, a kezdeményezés Hitler hatalomra kerülése, a német kisebbségek fokozatos távol maradása után gyorsan zsákutcába jutott.

A NEMZETI ÉS ÁLLAMPOLGÁRI LOJALITÁS KONFLIKTUSAI

A kisebbségi helyzetbe került, nemzedékről nemzedékre saját eredeti nemzeti közösségétől államhatárokkal különválasztottan, más állam területén élő, a többségi népességtől nyelvében, kultúrájában, etnikai, nemzeti identitásában különböző, de azt a mindennapi kapcsolatokban, az oktatásban megismerő embereket és népcsoportokat mindig is érdemes a helyzetüket alapvetően meghatározó többes, illetve folyamatosan változó és képlékeny viszonyrendszerekben vizsgálni.³⁹

37. Észtországban 1925-ben törvényt fogadtak el a kisebbségek személyi elvű kulturális autonómiájáról. A háromezer főnél nagyobb kisebbségeknek jogukban állt kulturális önkormányzatokat létrehozni, ami jelentős oktatási, kulturális jogokat biztosított számukra, amihez az állami és a helyi hatóságok biztosították a szükséges pénzügyi támogatást. JOHN HIDDEN – PATRICK SALMON: *The Baltic nations and Europe*. New York, 1994, Longman Inc., 47.

38. EILER: *I. m.* 81–85.

39. Itt elsősorban Rogers Brubaker munkáira, illetve azok hatására gondolok. ROGERS BRUBAKER:

A kisebbségi viszonyok változásainak megragadására alkalmas elemzési fogalmak közt például az etnikai kötődés, az etnikai közösségszerveződés, az egyéni és csoportos identitás szerkezet, az interetnikus kapcsolatok mellett kétségkívül kiemelt hely illeti meg a lojalitás gyűjtőfogalmát. Az államot alkotó állampolgárok egyéni, illetve az állam részeként elismert vagy el nem ismert nemzetek, kisebbségi, etnikai, nemzeti csoportok állam iránti hűségétől az adott állam törvényeinek, alkotmányos rendjének, gazdasági, politikai berendezkedésének elfogadásán, támogatásán keresztül az állam által preferált „nemzeti” értékekkel való azonosulásig terjed a lojalitás fogalmának pozitív értelmezési skálája. Ezzel szemben negatív megközelítésben a kisebbségi, nem domináns közösségekhez tartozó állampolgároknak az állammal való azonosulás teljes elutasításától a passzivitásig, a kettős lojalításon keresztül egészen a kikényszerített lojalitásig terjednek a lehetséges lojalitásformák.⁴⁰

Az egydimenziós – többségi-kisebbségi viszonyra koncentráció – felfogás könnyen szem elől tévesztheti a kisebbségi helyzetben óhatatlanul felgyorsuló társadalmi, kulturális és etnikai differenciálódás opcióit, következményeit. A kisebbségi nemzetépítés ugyanis valóban felfogható úgy, mint az a bizonyos Renan-féle „mindennapi népszavazás”, ahol a nyelvtanulás, nyelvhasználat, nyelvválasztás gyakorlatában folyamatos döntési helyzetekkel szembesülnek a nem többségi nyelven beszélők. Ez a mindennapos döntéshelyzet jelenik meg a kommunikációs nyelv és név megválasztásában, a család- és személynévhasználatban, a befogadó (domicil), a saját nemzetállam (kin state), illetve a többségi (tituláris) és a saját „anyanemzet” ünnepei közötti választásban stb.⁴¹

A kisebbségi lojalitás fogalmával általában az egyénnek a saját választott vagy a számára kijelölt közösséghez – például az államhoz, nemzethez, egyházhoz vagy ezek intézményeihez, esetleg a lakóhelyhez, politikai párt-hoz, egyesülethez vagy más releváns csoport-hoz – való, jogilag is szabályozott vagy szabályozható viszonyát jelöljük. Ugyanakkor gyakran csupán a

Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. Regio, 2006/3. 3–29. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00063/pdf/003-030.pdf> (2017-08-20).

40. A két világháború közötti közép-európai, illetve csehszlovákiai helyzettel foglalkozott több német kutatási program, amelyek eredményei tanulmánykötetekben jelentek meg. A két világháború közötti dél-szlovákiai viszonyokról lásd például Peter HASLINGER: *Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem ersten Weltkrieg.* In: *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten.* Hg. Martin SCHULZE WESSEL. München, 2004, Oldenbourg, 45–60.

41. Ez utóbbi jelenségről lásd Miroslav MICHELA: „A haza legyen minden gyermekének hazája”. *A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában a két világháború közötti időszakban.* Történelmi Szemle, 2015/2. 333–351.

közösségi hovatartozás érzését, a közösséggel való érzelmi azonosulás mértékét, a saját csoporttal vagy az egyes ember életét befolyásoló külső tényezőkkel való szolidaritást értjük rajta.⁴²

A szakirodalom a lojalitás több szintjét, működési formáját különbözteti meg, például attól függően, hogy a lojalitásformákat az egyéni és csoportos identitások, az adott állam politikai dominanciaviszonyai vagy éppen a többségi és kisebbségi intézményi világok felől kívánjuk vizsgálni. Az adott politikai és kulturális, állami-állampolgári, (anya)nemzeti vagy kisebbségi közösségekkel való érzelmi, erkölcsi és jogi értelemben vett teljes azonosulás esetei csak látszólag mindennaposak. Valójában az egyén folyamatosan újraértelmezi viszonyát a hozzá legközelebb álló, örökölt vagy önként választott közösséghez. A mindennapi élmények, tapasztalatok és konfliktusok folyamatosan alakítják az egyének és az általuk alkotott közösségek lojalitásszintjét.⁴³ Az „alkotmányos patriotizmus” fogalmával leírhatónak vélt állampolgári közösség vagy „politikai nemzet” keretei közt szokás a lojalitást a törvénykövetésre és törvénytiszteletre szűkítve értelmezni. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja a kisebbségi egyének mindennapi munkahelyi, baráti, rokonsági stb. kapcsolatrendszerét, valamint az állami, illetve a többségi nemzeti intézményekhez kötődő kapcsolatokat, megfelelői kényszereket, elvárásokat.⁴⁴

A „hétköznapi lojalitásformáló ereje” gyakran képes a korábban elfogadhatatlant elfogadhatóvá, vállalhatóvá tenni, s fordítva, a korábban sokak által vallott érték- és érdekközösségek belső kohéziós ereje a kedvezőtlen tapasztalatok alapján előbb gyengülni kezd, majd akár teljesen meg is szűnhet. A „jugoszláv”, „csehszlovák” identitás alig húsz-huszonöt évvel a két állam megszűnése után már szinte teljesen ködbe vészett. Az 1990-es évtized több százezres csehszlovákiai morva és sziléziai közösséggel való etnikai-nemzeti identifikációja pedig egy rövid felfutó periódus után mára megszűnt működni, s legfeljebb a regionális identitásban játszik szerepet a két történeti tartománnyal való azonosulás.

A jogi és érzelmi lojalitásformák különválása azokra a helyzetekre jellemző, amelyekben nem választott vagy érzelmileg még ambivalens, de az életfeltételeket meghatározó közösség elfogadása az egyén alapvető érdeke. S végül a lojalitás az egyén identitását folyamatosan befolyásoló kihívást is

42. HASLINGER: *Loyalität... I. m.* 7–12.

43. Sabine BAMBERGER-STEMMANN: *Staatsbürgerliche Loyalität und Minderheiten als transnationale Rechtsparadigmen im Europa der Zwischenkriegszeit*. In: *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. Hrsg. Peter HASLINGER – Joachim VON PUTTKAMER. München, 2007, Oldenbourg, 224–228.

44. MANNÓVÁ: *I. m.* 45–68.

jelenthet, amely átrendezi a saját eredeti csoportjához, illetve a számára kijelölt közösséghez való viszony alapjait, megteremti a kettős identitás, kettős lojalitás szituatív, illetve tartós magatartás- és identitáskonstrukcióit.

A két világháború közti időszak magyar kisebbségi politikai alapállásának például végig domináns eleme maradt a nemzeti ellenzékiesség, a szomszéd államokkal szemben a magyar nemzeti és történelmi pozíciók őrzése. Különösen a kisebbségi korszak legelején minden vonalon domináltak „az anyaországhoz való ragaszkodás ébrentartására és erősítésére irányuló társadalmi mozgalmak”, amelyek alig titkoltan a gyors fordulat lehetőségével számoltak.⁴⁵ Ez azonban nem jelentett valamifajta egyneműséget és alternatívátlan magatartást.

A nemzeti lojalitás dominanciája természetesen elsősorban az ellenzéki politikai elitet és holdudvarát, az értelmiségi köröket s azon belül is a magyar anyanyelvű papságot, a tanítói kart s általában a felnőtt korú népességet jellemezte. Ugyanakkor a magyar diákifjúság körében is folyamatosan újratermelődött a nemzeti identitás és lojalitás primátusa. Ezt az erős nemzeti lojalitást fokozatosan más mintázatú politikai, regionális és kulturális lojalitásformák egészítették ki. Ezek közt kétségkívül a legsajátosabb konstrukciót az őslakos-koncepciónak nevezett politikai elképzeléshez kötődő magatartás jelentette.⁴⁶ Ennek a magyar revíziós külpolitikai törekvések függvényében kialakult koncepciónak a lényegét a Csehszlovákiához került egykori magyarországi területeken élő eredeti népesség koordinált összefogása, a Felvidék és Ruténföld autonómiájának közös kiharcolása, illetve a visszatérés közös előkészítése jelentette. Paradox módon a magyar–szlovák együttműködés több tekintetben is indokolt és jogosult elképzelését éppen ez a – külpolitikai szempontok szerint instrumentalizált – koncepció tette a szlovák politikai elit szemében gyanússá, s nem véletlen, hogy érdemi tömegbázisa sohasem alakult ki egyik tartományban sem. Az őslakos-koncepció legfőbb követeléseként megjelenő tartományi autonómia azonban az elképzelést mégis folyamatosan napirenden tartotta. Jól jelzi ezt Szüllő Géának, a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt alapító elnökének „keleti Svájcot” sürgető érvelése.⁴⁷

45. Kovács Éva: *Alteritás és identitás a két világháború közötti határtérsegek, különös tekintettel a magyar–szlovák határra*. In: *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai*. Szerk. Tóth Károly. Dunaszerdahely, 2001, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 126–139.

46. ANGYAL Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés: Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Dunaszerdahely, 2002, Lilium Aurum, 28.

47. „Ennek a politikának az alfája és omegája, hogy a történelmi alapok számba vétessenek, egy faj ne akarjon a többi fölé helyezkedni, és hogy az állam valóban szabad nemzetek szövetségét alkotó nemzetiségi állammá alakuljon át, és adja fel a gondolatot, amely itt egy nemzeti államot akar

A 19. század második felében már „Európa beteg emberének” számító Oszmán Birodalom folyamatos térvesztése révén a balkáni nemzeteknek sikerült elsőként kivívniuk vagy visszaszerezniük nemzeti állami függetlenségüket. Ezt a folyamatot a versailles-i, illetve a Törökországgal kötött sèvres-i és lausanne-i békeszerződések is megerősítették. A görög, szerb, román, bolgár, albán királyságok rendkívül bonyolult etnikai, vallási, nyelvi viszonyok közt próbálták sajátjuknak tekintett nemzeti területüket állami szuverenitásuk alá helyezni. Az egymást érő forradalmak, háborúk következtében a térség „balkanizálódása” nem véletlenül kapott máig érződő negatív konnotációt.

A 19. században létrejött balkáni nemzeti királyságok közül a versailles-i rendezés két legnagyobb nyertesének a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a Román Királyság bizonyult. A jugoszláv állam államalkotó szerb-horvát többségébe 1921-ben a szerbek és horvátok mellett a muzulmán bosnyákokat, a macedónokat és a montenegróiakat is beszámolták, s így együttesen az ország lakosságának 74,7 százalékát alkották. Az egymilliónál nagyobb szlovén nemzeti társadalom és a közel félmillió koszovói albánság mellett az 500 ezres némettség és a 467 ezer délvidéki magyar alkotta a két legjelentősebb klasszikus nemzeti kisebbségi csoportot. A jugoszláviai modell lényegét az egységes délszláv politikai nemzet kialakítása jelentette, ami az első világháború idején a közös állam létrehozásában egyetértő egységtörekvések sajátos szerb értelmezéséből adódott. A délszláv nemzetek között ugyanis az eltérő történeti fejlődésből adódóan igen jelentős kulturális, vallási különbségek voltak, amelyek a regionális gazdasági, identitáspolitikai adottságokkal tetézve kezdettől fogva komoly belső konfliktusok forrásává váltak. Az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra mindezt közigazgatási reformokkal, az egységes politikai nemzetkonceptió, a jugoszlavizmus erőltetésével, a kisebbségekkel szemben pedig az asszimilációs nyomás fokozásával próbálta kezelni.

Az állami kisebbségpolitika részeként kezelt asszimiláció a két világháború közötti Romániában is gyorsan teret nyert. A békekonzferencia döntéseinek köszönhetően a Román Királyság több mint kétszeresére, 140 ezer négyzetkilométerről 295 ezerre növelte államterületét. Bukovina, Besszarábia, Erdély, Bánság, a Körösvidék és a Partium megszerzésével azonban

teremteni a konföderált nemzetiségi állam helyett. Egy Keleti Svájc, ez itt a demokrácia követelménye!” ANGYAL Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, 2004, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 366.

az állam területén jelentős kisebbségek jöttek létre. Erdély és különösen a magyar többségű területek integrálását az 1923-as alkotmánytól kezdve a romániai állampolgárságot szabályozó törvényen, az agrárreformon át az 1924–1927. évi tanügyi törvényekig sokszor és sokféleképpen próbálták jogi és politikai eszközökkel felgyorsítani. A *kultúrzonaként* ismert kísérlet részeként az 1924. évi 176. számú tanügyi törvény messzemenő kedvezményeket biztosított a Székelyföldön oktatást vállaló román tanerők számára, akiknek az államosított iskolaügyben kellett volna felgyorsítaniuk a fiatal magyar nemzedékek nyelv- és identitásváltását.⁴⁸

Az először 1930-ban lebonyolított román népszámlálás szerint az ország kisebbségeinek aránya 28,1 százalék volt. Közülük a másfél milliós magyarság, a 760 ezres szász és sváb népesség, illetve a 641 ezer fős ruszin, az 518 ezer fős zsidó és a 450 ezer fős orosz kisebbség tartozott a legnagyobb lélekszámú csoportok közé. A kisebbségek vagyoni pozícióinak az egész régióra jellemző folyamatos gyengítése, különösen a kisebbségellenes földreform végrehajtása nagymértékben kiszolgáltatottá tette az erdélyi magyar és német egyházi, oktatási intézményeket.

A DEMOKRATIKUS NEMZETÁLLAM KUDARCA ÉS AZ *EUROPA IRREDENTA* FELERŐSÖDÉSE

A térség központi régiójában létrejött három Habsburg-utódállammal (Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország), valamint a Habsburg Monarchia, illetve a mindhárom vesztes birodalom területéből helyreállított Lengyelország kisebbségi viszonyai között természetesen igen jelentős különbségek voltak. Csehszlovákiában a közös csehszlovák politikai nemzet egyenrangú részeként kezelt csehek és szlovákok mellett összességében 32 százalékban éltek németek, magyarok, ruszinok, lengyelek és zsidók. Jóllehet az 1920. évi nyelvtörvény és végrehajtási rendelete viszonylag pozitívan szabályozta a kisebbségi nyelvhasználatot, a kicsinyes közigazgatási politikai gyakorlat, az oktatási intézmények számának korlátozása mégis inkább az asszimilációs modell felé billentette a két világháború közötti gyakorlatot. Ez persze nem a kompakt rurális szudétánemet és a szlovákiai magyar területeken, hanem a nagy- és kisvárosokban éreztette elsősorban a hatását. A csehszlovákiai modell fejlődésének irányát a részvételi demokrácia alapelveinek

48. TÓTH Szilárd: A „kultúrzóna” – szükség vagy politikai cél? *Gondolatok a két világháború közötti román tanügyi törvények kapcsán.* Acta Siculica, 2009, 525–532. http://www.szm.ro/acta2009/525_532_toth_szilard.pdf (2017-08-19).

érvényesítése helyett a radikális szudéta és szlovák, illetve ruszin autonómia-követelések határozták meg. S miután az 1930-as évek második felében fel-erősödött német és magyar revíziós törekvések miatt Prága lépéskényszerbe került, a nemzetiségi jogok fokozatos kiterjesztésére már nem volt sem idő, sem erő, sem kedvező külpolitikai konstelláció.⁴⁹

Ausztriában, ahol a bécsi csehek száma haladta meg egyedül a 100 ezer főt, csupán 4,7 százalék volt a kisebbségek aránya. A jórészt a nyugat-magyarországi területből újonnan létrehozott Burgenland tartomány 290 ezer lakosának is csupán 22 százaléka volt horvát, illetve magyar anyanyelvű. Az osztrák kisebbségpolitika, miközben hallgatólagosan támogatta a bécsi, burgenlandi és karintiai kisebbségek asszimilációját, formailag igyekezett megfelelni a saint-germaini békeszerződés kisebbségvédelmi előírásainak.⁵⁰ A trianoni Magyarország pedig – Teleki Pál és Bethlen István minden ellenkező figyelmeztetése, útmutatása ellenére – tovább folytatta az asszimilációs politikát a nemzetiségekkel szemben. Ez egyaránt megmutatkozott az oktatási és a nyelvhasználati jogok szűkítésében, a névmagyarosítási mozgalmakban, de a nemzetiségi szervezetekkel szembeni fellépésekben is.⁵¹

A békekonferenciának és a Józef Piłsudski marsall által vezetett sikeres keleti utóháborúknak köszönhetően helyreállított Lengyelország területén élt a térség legnagyobb lélekszámú kisebbsége, a 4,5 milliós ukránság. Mellettük a 2,5 milliós zsidóság, az egymilliónál nagyobb német és fehérorosz, valamint a többi kisebbség együttesen a Második Köztársaság népességének 32 százalékát alkotta. A polonizációs törekvések kezdettől fogva jelen voltak mind a hatalmas, nem lengyel többségű keleti határvidéken, mind pedig a német-lengyel vegyes lakosságú Felső-Sziléziában és Pomerániában. A lembergi egyetemen az erős ukrán tanári és hallgatói arányszámot fokozatosan csökkentették, a vilnai-vilnjuszi egyetem pedig teljes egészében lengyel tannyelven és tanerőkkel működött. Ugyanakkor már a pozsonyi, kolozsvári magyar egyetemek 1919. évi felszámolása is jelezte, hogy a nemzetállamok ebben a két évtizedes periódusban veszélyesnek ítélték a kisebbségi egyetemek működését.

49. SIMON Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Somorja, 2010, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 129–136. <http://mek.oszk.hu/08900/08988/08988.pdf> (2017-09-17).

50. ÉGER György: *A burgenlandi magyarság rövid története*. Budapest, 1991, Anonymus, 35–41.; Gerhard BAUMGARTNER: *A burgenlandi magyarság az első világháborútól a soproni népszavazásig*. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László. Budapest, 2008, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, 48–51.

51. TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó, 47–68.

A kisebbségeket az új nemzetállamoknak három ok miatt nem sikerülhetett integrálni: az állampolgári és a nemzeti lojalitást kölcsönösen kizáró identitásformaként kezelték, a kisebbségi közösségépítést s a kisebbségek egyházi, egyetemi, kulturális intézményeit is veszélyesnek tartották, s eleve veszélyesnek ítélték a közösségi és önkormányzati jogok irányába történő jogkiterjesztést. Az 1938. évi Anschluss, a csehszlovák válság, Lengyelország 1939. évi tragédiája, a bécsi döntések többségi olvasatai mind a jogkorlátozó magatartást erősítették. Jóllehet Csehszlovákiában és Romániában komoly erőfeszítések történtek, hogy az úgynevezett nemzetiségi státutumok révén az integráció irányába térítsék el az állami kisebbségpolitikát, a többségi és a kisebbségi nacionalizmusok között a második világháború előtti években már nagyon kevés átjárási, közeledési és megegyezési lehetőség maradt. Azok a pozitív kisebbségi közösség-szervező eszmék, mint például az erdélyi magyarság transzilvanizmusa vagy a jórészt csehellenes, de Szlovénia és Kárpátalja szlovák, német, ruszin és magyar nemzetiségének összefogását is szorgalmazó „óslakos-koncepciók” ekkorra már teljesen háttérbe szorultak, vagy más jelentést kaptak.

Az 1938-as év nemzetiségpolitikai értelemben is a hitleri *Neuordnung* kialakításának kezdetét jelentette. Az 1933 óta fokozatosan felerősödött magyar, német revíziós törekvések az *Europa Irredenta* képét vetítették előre, amivel szemben a nemzetállami etnopolitikai modellek sorra tehetetlennek bizonyultak. A kisebbségek, a nekik otthont adó domicil államok és az anyaországok konfliktusos hármas viszonyrendszere minden jogintézmény, jogvédelem, szerződés ellenére ismét hivatkozási alapul szolgált az újabb világháborús konfliktus kirobbantásához.

Miroslav Michela

CIRILL ÉS METÓD KULTUSZA A CSEHSZLOVÁK NEMZETÁLLAM KIÉPÍTÉSÉBEN, 1918–1938

Egy Cirillt és Metódot ábrázoló cseh képeslap 1918/19-ből. A kép alatt és felett kilenc szláv nyelven az alábbi fohász olvasható: „Urunk, őrizd meg örökségünket!”
(Ismeretlen dátum)

A tanulmány a GAČR (Grantová agentura České republiky) 14-12289S sz., „A nemzeti identitás megteremtése: nemzeti ünnepek az első Csehszlovák Köztársaság idején” című kutatás keretében készült. Kutatásvezető Miroslav Michela.

„Köztársaságunk területén a Nagymorva Birodalom volt az első szláv birodalom. A birodalmat a morvák és a szlovákok alapították [...] a kölcsönös egyetértés adta azt az erőt, amely szétzúzta ellenségeink gonoszságát [...]. A délszlávokat követően mi, csehszlovákok voltunk a szlávok közül az elsők, akik felvettük a keresztény hitet, és velük együtt megteremtettük a szláv egyház és a szláv irodalom alapjait.”

Ebben az – első Csehszlovák Köztársaság alatt használt történelemtanulmányból vett – idézetben számos olyan érv köszön vissza Cirill és Metód küldetésével kapcsolatosan, amely az első világháború utáni nemzetállami törekvések idején volt kulcsfontosságú. Már maguknak a történelmi szereplőknek a kategorizálása – szlávok és morvák, szlovákok és csehszlovákok – is jelzi ugyanakkor az argumentáció bizonyos fokú következetlenségét, ami azután az 1918 és 1938 közötti időszakban komoly konfliktusokat okozott. A „megújult” csehszlovák államiság egyik építőkövét a nagymoráviai államiság hangsúlyozása jelentette, amelynek megszűnéséért a németeket és a honfoglaló magyarokat okolták, illetve amit a Szvatopluk fiai közötti torzalkodásoknak a számlájára írták.

Már a 19. században gyakori értelmezésnek számított, hogy Nagymoravia a „csehszlovák nemzet” első önálló államát alkotta, miközben létezésének – mint valamilyen vörös fonálnak – végig jelen kellett lennie a történelmen átívelő közös nemzeti egységtudatban. Azon a történelmen, amelyet a morva birodalom megszűnését követően már nem lehetett teljes mértékben cseh–szlovák közös történelemnek tekinteni. Éppen ezért mindezt a közeli nemzetségi rokonság és a folyamatos kapcsolattartás történelmeként ábrázolták. E szerint a felfogás szerint a kora középkorban bekövetkezett és hosszan tartó „elválás” okozta azt, hogy a csehszlovák nemzet „két ágra szakadt”. A dualista Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni közös „ellenállás”, illetve a Magyar Királyságban tapasztalható „félfeudális” viszonyok elleni közös „fellépés” szintén fontos érvnek számított.² Ferdinand Juriga a magyar országgyűlésben 1918. október 19-én elmondott híres beszédében, amelyben önrendelkezési jogot követelt a szlovákok számára, szintén a Nagymorva Birodalomhoz kapcsolódó hagyományokra és történelmi érvekre hivatkozott. Felszólalásában hangsúlyozta a Szalonikiból

1. Karol HLAVINKA: *Stručné dejiny národa československého*. Košice, 1922, Knihotlačiareň Košice, 19–20.
2. Anthony D. SMITH: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, 1999, OUP UK, 67–68.

származó testvérek küldetését, és nemzeti tragédiaként jellemezte a 907-ben Pozsony mellett lezajlott csatát.³

Juriga beszéde a nemzeti feltámadás eljövételének jóslatára helyezte a hangsúlyt. A csehszlovák állami szuverenitás szlovákiai érvényesítése során szintén ezzel az érveléssel találkozunk. A nagymorva hagyományokkal mint a szlovákoknak az „ezeréves elnyomás” utáni újbóli felvirágzásának és szabadságának szimbolikus értékrendjével érveltek akkor is, amikor Prágából a csehszlovák kormány tagja, Vavro Šrobár által létrehozott átmeneti szlovák kormányzat 1918. november 6-án Szakolcára érkezett. Kamil Krofta történész és diplomata ebben az összefüggésben külön kihangsúlyozta a nemzetalkotó mítosz jelentőségét az új állam szempontjából: „Rögtön itt az elején [a Nagymorva Birodalom időszakában] létezik a természetes nemzeti és állami egység, amelyet ezt követően ugyan sajnálatos módon erőszakkal szétromboltak, de amely mély nyomot hagyott nemzetünk mindkét elválasztott ágának történelmében és nemzettudatában. [...] Így lett nemzeti hagyományunkban a Nagymorva Birodalom a nemzetállam egyfajta prototípusává, amelyben a teljes nemzet megtalálta az egységet, és amelyben elkezdte kialakítani sajátos szláv, európai műveltségét. Innen ered ez a közös alapokhoz való visszatérés iránti vágy, innen ered a Nagymorva Birodalom megújítására való törekvés. Tehát a csehszlovák gondolat szempontjából ez a történelmi nagymorva hagyomány ugyanolyan fontos, vagy talán még fontosabb, mint maga a hagyomány alapja, a történelmi tény.”⁴

Rendszerint a politikai, forradalmi fordulatok magukban hordozzák a kulturális közeg változásait. Ezek azután megjelennek a közterületeken, amelyek új jelentéseket kapnak.⁵ A szimbólumok és a történelem értelmezése körüli szakadatlan vetélkedésbe be vannak kódolva a kollektív identitás kialakítását befolyásoló feszültségek. Eközben a legitimációs potenciállal rendelkező nemzeti narratívák ennek a versengésnek a legfontosabb tárgyává válnak. A nemzeti történetek hordozói saját maguknak követelik az abszolút igazságot, amelyet végső soron saját maguk állítanak elő, saját maguk terjesztenek és védenek.

3. Képviselőházi Napló, 1918. október 19. XLI, 826. országos ülés. Ferdinand JURIGA: *Blahozvest kriesenia slovenského národa a slovenskej krajiny*. 2. diel. Trnava, 1937, Urbánek a spol, 46.

4. Vö. Dušan ŠKVARNA – Adam HUDEK: *Cyrl a Metod v historickom vedomí a pamäti 19. a 20. storočia na Slovensku*. Bratislava, 2013, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 68–69.

5. A Szlovákia területén 1918 után bekövetkezett szimbolikus változásokkal összefüggésben lásd Lubomír LIPTÁK: *Rošády na piedestáloch. Pomníky a politické zmeny pomníkov*. OS, 1998/11. 12.; Martina OROSOVÁ: „Problémové pomníky” ako nečakaný dôsledok prvej svetovej vojny. In: *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok* 25. Bratislava, 2015, Pamiatkový úrad SR, 142–154.

Mircea Eliade a szimbólumok funkciójáról szóló tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a hatalomátvételt követő időszakokban a nyilvánosságban viszonylag könnyen és gyorsan káosz alakulhat ki. A káosz elkerülése érdekében meg kell határozni az új állam támasztópilléreit.⁶ Az uralkodó elit szempontjából azonban nem elég csak meghatározni ezeket a pilléreket. Karban kell azokat tartani, és a pillérek által közvetített jelentéseket is ellenőrizni kell. Ezeknek a kulturális, társadalmi és politikai identitáspilléreknek számtalan alakja lehet, miközben – ahogy erre Michael Maurer is felhívta a figyelmet – ebben az összefüggésben fontos szerepet játszanak az ünnepek, az emléknapi és az évfordulók.⁷ Az első világháborút követően a történelmi múlt eseményeinek periodikus ismétlése jelentős teret biztosított a „nemzeti diadal” vagy éppen a „nemzeti gyász” kifejezésére. Naptárban való rögzítésükkel az államhatalom és a konkrét uralkodó ideológia legitimálta magát, s egyúttal megerősítette a csoportszolidaritás kialakulását, illetve hozzájárult a politikai hittételek népszerűsítéséhez, terjesztéséhez.⁸

A Csehszlovák Köztársaság megalakulását követően ezt a fajta szimbolikus értékrendet az ünnepekről és az emléknapiokról szóló jogszabályok is alakították. Elsősorban az 1925. évi 65. számú törvény határozta meg az állami ünnepek naptári rendjét.⁹ Ezzel kapcsolatosan kivételt jelentett az államalapításnak már 1919-ben törvénybe iktatott, október 28-i ünnepnapja. Annak ellenére, hogy csak 1925 nyarán fogadták el a csehszlovák „nemzeti ünnepek” szabályozását szolgáló alapvető jogszabályt, maguknak az ünnepnapoknak a hagyományai jóval régebbiek. Idesorolható a munka ünnepének május 1-ji vagy Szent Cirill és Metód július 5-i, Husz János július 6-i, Szent Vencel szeptember 28-i emléknapija. Ezeket keresztény-nemzeti szellemenben, a múltnak a jelen szolgálatába állításával méltatták és ünnepelték. A két világháború között természetesen rendszeresen megemlékeztek Tomáš

6. Mircea ELIADE: *Obrazy a symboly: Esej o magicko-náboženských symbolech*. Brno, 2004, Computer Press, 35–36.; Jana KARLOVÁ: *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*. Červený Kostelec, 2013, Pavel Mervart, 44.

7. Ezzel kapcsolatosan lásd még Michael MAURER: *Prolegomena zur einer Theorie des Festes*. In: *Das Fest. Beiträge zu seiner Theorie und Systematik*. Hrsg. Michael MAURER. Köln–Weimar–Wien, 2004, Böhlau, 26–27.

8. A rituálék funkciójával kapcsolatosan részletesebben lásd még David KERTZER: *The Role of Ritual in State Formation*. In: *Religious Regimes and State Formation: Perspectives from European Ethnology*. Ed. Eric WOLF. Alabany, 1991, State University of New York Press, 87.

9. Václav VALEŠ: *Dny pracovního klidu v československém právním řádu (1918–1938)*. In: *Key Points and Ideas*. Cofola 2008 Conference. Brno, 2008. www.law.muni.cz/sborniky/cofola2008/files/pdf/history/vales_vaclav.pdf (2017-07-01).

Garrigue Masaryk köztársasági elnök születésnapjáról, illetve a légiós kultuszhoz kapcsolódó, 1917. július 1–2-i zborovi ütközetről.¹⁰

Ezeknek az eseményeknek a felelevenítése nem a régmúlttal volt kapcsolatos, éppen ellenkezőleg, a függetlenség elnyeréséhez kapcsolódó aktív tapasztalatokat és élményeket hangsúlyozták. Ezzel egy időben ezek a megemlékezések mélyebb történelmi hagyományokból eredtek. Régióinkban az uralkodó ünneplése Ferenc József uralkodása alatt nyerte el modern formáját. Hasonlóképpen a híres ütközetek felelevenítése is a mindennapi állami-dinasztikus rituálék közé tartozott. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy az állami ünnepnapár bizonyos kompromisszumok eredménye volt, és sohasem működött egységes egészként. Annak ellenére sem, hogy a Csehszlovák Köztársaság megalakítását követően különböző önkéntes és állami intézmények segítségével sikerült ellenőrizni és fenntartani az állami megemlékezőpolitikát. A politikai agitáció keretében gyakran hangsúlyozták az egyes ünnepek jelentőségét, ami azt is eredményezte, hogy a lakosság bizonyos csoportjai számára az adott ünnep kisebb vagy nagyobb mértékben elfogadhatatlanná vált.

A SZLÁV HITTÉRÍTŐK KULTUSZA

A középkori magyar, cseh, illetve lengyel királyság létezésének első évszázadaitól kezdve a Cirill–Metód-kultuszt – bizonyos kivételektől eltekintve – nem ápolták folyamatosan. A 18. század vége felé viszont Kelet-Közép-Európában az erősödő hagyományok közé került a szláv hittérítők kultusza. Ekkor már Morvaországban elterjedt hagyományról beszélhetünk, évente megemlékeztek a hittérítőkről. Ezért a 19. század második felében elsősorban innen érkeztek azok a fontos kezdeményezések, amelyek a nagymorva hagyomány, valamint Cirillnek és Metódnak a mai Szlovákia területéhez is kapcsolódó küldetése iránti érdeklődés felkeltését szolgálták.¹¹ A 19. század eleji modern szlovák nemzetépítő nacionalizmus vezető képviselői, a nemzetébresztők Cirillben és Metódban a kereszténység legfőbb európai terjesztőit látták, és missziójukat megpróbálták a többi egyházi szent tevékenysége közé beemelni. Ezzel egyidejűleg hazafiként tisztelték a magyar szenteket is, például Szent Istvánt, Szent Imrét vagy Szent Lászlót. Cirill és

10. Dagmar HÁJKOVÁ – Pavel HORÁK: *Oslavy narozenin prezidentů v meziválečném Československu*. Střed: časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století 2015/2. 32–58.; A Keresztékij-offenzívában szerepet kapott cseh-szlovák légiók zborovi győzelméről lásd például Jan GALANDAUER: *2. 7. 1917 Bitva u Zborova: česká legenda*. Praha, 2002, Havran.

11. Cirill és Metód szlovákiai kultuszáról részletesebben lásd ŠKVARNA–HUDEK: *I. m.*

Metód civilizációs küldetése a szlovák történelmi koncepciók kontextusában ekkortól kezdve kulcskérdéssé vált. Ahogyan erre Dušan Škvarna is felhívta a figyelmet, a „megszentelt nemzeti terület” egyedülálló és rendkívüli tulajdonságokkal való felruházása fontos attribútumává vált a modern szlovák nacionalizmusnak. Miközben ez a kérdés abban az időszakban vált fontossá, amikor a reformkori Magyarország nemzetiségi és nyelvpolitikája az ország nemzeti homogenizálásának irányába hatott.¹²

A 18. század végétől a hagyományos egyházi-vallási üzenetek mellett a nemzeti-kulturális jelentéstartalmak is megjelentek. Ugyanúgy, ahogyan ez más esetben is előfordult, a „hagyományok” a modernizáció és az erősödő nacionalista mobilizáció során új funkciókat kaptak. A nemzeti mozgalom keretében a kora középkori szenteket – a jogegyenlőség biztosítása, illetve az asszimilációs kísérletek elleni harc érdekében – a történelmi Magyarországon élő szlávok és szlovákok „fejlettségének” és „civilizációs érettségének” bizonyítására használták. A nagymoráviai hagyomány – a szlovákok történelmi jogainak kontextusában – meghatározó argumentummá vált, és a nemzeti mozgalom képviselői Cirill és Metód hagyatékának folytatóiként tekintettek magukra.

Magyarországon csak a hittérítő misszió kezdetének 1863. évi – ezredéves – megemlékezése után találkozhatunk Cirill és Metód kerek évfordulóinak rendszeres megünneplésével. Különböző közterületeket, színházakat, előadótermeket, várromokat, templombelsőket érintő egyéni kezdeményezésekről volt szó. A szervezőknek nagyobb ívű terveik voltak. Az elképzelések szerint a nagy tömeget vonzó, demonstratív ünnepség helyszíne Nyitra lett volna. Komolyabb érdeklődést azonban csak a Besztercebányai és a Szepesi Egyházmegyékben sikerült kiváltani. A misszió előnyben részesített kulturális üzenete közös nevezőt biztosított a katolikus és az evangélikus egyházi méltóságok együttműködéséhez. Ezzel részlegesen átlépték a helyi, regionális, valamint felekezeti határokat, és a hittérítők a nemzeti egység kialakításának eszközévé váltak. Peter Macho – némiképp túlozva – a felekezetek közötti együttműködésnek ezt az időszakát a Cirill–Metód-hagyomány fejlődésének idilli állapotaként jellemezte.¹³ Jelentős tettek minősült az ünnepségek és a szentek ünneplésének összekapcsolása az első szlovák össznemzeti kulturális intézménynek, a Matica slovenskának a megalapításával, illetve az a tény, hogy IX. Pius pápa Štefan Moyzes besztercebányai katolikus püspöknek, valamint a morva és horvát püspö-

12. Uo. 13–65.

13. Peter MACHO: *Cyrilometodská tradícia na Slovensku medzi konfesionalizmom a nacionalizmom*. In: *Cyrilometodějská tradice v 19. a 20. století, období rozkvětu i snah o umlčení*. Red. Marek JUNEK. Praha, 2013, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 72–78.

köknek a kérésére nagyobb fontosságot és tekintélyt biztosított az ünnepnek, valamint az is, hogy az ünneplés időpontját március 14-ről áttette július 5-re, ami 1865-től érvényesült a gyakorlatban.

1863-ban rengeteg hívő kereste fel a morvaországi Velehradot, amely már korábban is a tömeges zarándoklatok, valamint a tisztán vallási jellegű ünnepek és intellektuális rendezvények központi helyszíne volt. Egyes adatok szerint háromszázezeren is részt vehettek az ezeréves hittérítő miszióra emlékező zarándoklaton.¹⁴ 1863 augusztusában Brünnben is ünnepséget rendeztek. Ez az ünnepség az 1860-as évek egyik legnagyobb cseh nacionalista tüntetésévé vált, fontos impulzust adva a nemzeti mozgalom fejlődéséhez.¹⁵ A morvaországi német liberális sajtó, miközben nagyra értékelte, hogy a velehradi ünnepek tisztán egyházi szellemben zajlottak, a millenáris ünnepeket aggódba kommentálta: „Rengeteg katolikus gondolkodású morva nem szláv ünnepként szemléli a velehradi ünnepeket, és a morva apostolokat nem tekinti a modern cseh nacionalizmus fanatikusainak. Ugyanis ez a modern cseh tudat nem más, mint az elavult huszizmus mérsékeltebb másolata, annak minden durvaságával és középkori barbárságával együtt.”¹⁶ Mindeközben cseh értelmiségi körökben, valamint a nemzeti mozgalomban is František Palacký – és az ő, a huszizmust mint a cseh történelem legdicsőségesebb időszakát hangsúlyozó – gondolatai érvényesültek.¹⁷

A fokozatos szekularizáció, illetve az ebben az időszakban a huszita elemeknek a cseh nemzeti mozgalmon belüli, valamint morvaországi előtérbe kerülése azt eredményezte, hogy a morva papság eltávolodott a cseh nemzeti mozgalomtól, és a Cirill–Metód-hagyomány ápolása elsősorban az egyházi környezetre korlátozódott.¹⁸ A későbbi olmtüzi érsek, Antonín Cyril Stojan 1888-tól évente teológustalálkozókat rendezett, miközben Velehradban 1907-ben került sor az első unionista kongresszusra. 1890-ben a jezsuiták vették át a velehradi egyház igazgatását. A jezsuiták azt az elképzelést támogatták, hogy Cirill és Metód hagyományára alapozva fel lehet építeni a modern katolicizmust szolgáló programot. Ehhez az elképzeléshez különböző tömeges vallási és közösségi tevékenységek, elsősorban a

14. ŠKVARNA–HUDEK: *I. m.* 41. Lásd még František CINEK: *Velehrad víry. Duchovné dějiny Velehradu*. Olomouc, 1936, Lidové knihkupectví a nakladatelství, 153–184.

15. Ezzel kapcsolatban lásd még például Jitka JONOVÁ: *Cyrlometodějská jubilea na Velehradě ve druhé polovine 19. století pohledem Svatého stolce*. In: *Cyrlometodějská tradice. I. m.* 31.; CINEK: *I. m.* 153–184.

16. Milan ŘEPA: *Moravané, Němci, Rakušané. Vlasti moravských Němců v 19. století*. Praha, 2014, Historický ústav, 138–139.

17. Jiří HANUŠ: *Cyrlometodějství: Nesamozřejmá tradice*. In: *Cyrlometodějská tradice. I. m.* 18.

18. Milan ŘEPA: *Cyrlometodějství v procesu české národní emancipace na Moravě. Uo.* 28.

hittel összefüggő párbeszéddek és zarándoklatok társultak. Fontos szerepet játszott a Stojan által 1891-ben megalapított, Boldog Szűz Mária oltalma alatt álló Szent Cirill és Metód Apostolátus elnevezésű össz-szláv egyesület. Az Apostolátus rövid idő alatt a keleti és a nyugati kereszténység közötti kapcsolatok rendezését célul kitűző, kiterjedt szervezetté nőtte ki magát.

A dualizmus évtizedeiben a magyarországi környezetben is elhalványult a hagyomány. Az uralkodó magyar elitek nem vették át a kultuszt, és inkább a saját hagyományépítő elképzeléseikkel szemben álló tradícióként kezelték. Szlovák környezetben 1869-ben viszonylag visszafogott keretek között emlékeztek meg Szent Cirill, 1885-ben pedig Szent Metód halálának ezredik évfordulójáról. Ebben az időszakban elsősorban a Nagymorva Birodalom és a soknemzetiségű Magyar Királyság közötti kulturális transzfer (azaz a magyar hazafiasság és a szlovák identitás bizonyos fokú áthidalásának) gondolatát hangsúlyozták. Ezt a gondolatkört képviseli František Vítazoslav Sasinek történésznek a *Szent Metód és a Magyar Királyság* (1884) című műve, amelyben a szerző a szlovák „történelmi jog” mellett érvel. A hittérítők érkezésének 1050. évfordulója alkalmából 1913-ban megtartott ünnepek is Cirill és Metód kultuszának, valamint Velehradnak mint fontos találkozási helyszínnek a jelentőségét tükrözték vissza. Az ünnepségre, amelyen két katolikus szlovák politikus – Ľudovít Okánik, akinek 1910-ben nem sikerült megnyernie a parlamenti választásokat, illetve Ferdinand Juriga országgyűlési képviselő – is részt vett, mintegy ötszáz szlovák zarándok érkezett.

A HITTÉRÍTŐK SZEREPE A NEMZETÁLLAM LÉTREHOZÁSÁBAN

Az 1918-as év mérföldkövet jelentett a kultuszhoz kapcsolódó nyilvános megemlékezések történetében, amennyiben az előző időszakban még az uralkodó hatalommal szemben kritikus narratívát megtestesítő hagyomány az új csehszlovák állam egyik központi kultuszává vált. Éppen ez a pozíció jelentette azt az alapvető értelmezési keretet, amely a soknemzetiségű Magyar Királyság múltjából „kiemelte” a szlovák történelmet, és amely mind a mai napig jelentősen meghatározza Szlovákia és a szlovákok múltjának feldolgozását. Megszűnt a szlovák–magyar komplementaritás hangsúlyozása, és szlovák részről gyakorlatilag elutasították az addig érvényes összes magyarországi (magyar) történelmi kiindulópontot. Ezt a negatív viszonyulást a korábbi „közös” történelemhez Csehszlovákia és Magyarország két világháború közötti, folyamatosan feszült viszonya is megerősítette.

Már a 19. századtól kezdve a „dicsőséges múlt” rekonstruálásának részeként jelenik meg a szlávoknak a honfoglaló magyarokkal szembeni civilizációs felsőbbrendűségéről szóló mítosz, amelyet a köztársaság demokratikus berendezkedésének kellett volna visszamenőleg is bizonyítania. Cirill és Metód kultusza alternatívát jelentett a történelmi magyar szentek hagyományával szemben. Ez pedig fontos eltérés volt a régi, a magyarországi szentek soknemzetiségű panteonjának összehangolására irányuló kísérletektől. 1918 után a két hittérítő szent elsősorban az etnikailag értelmezett nemzeti történelem konstrukciójának magyar- és németellenes üzenetét személyesítette meg. A megemlékezéseknek éppen ez az immár mitikus és egységes ellenségkép kölcsönzött erős egységesítő dimenziót.¹⁹ A „magyarokat” és elsősorban a magyar nemességet mint ősi ellenséget és elnyomókat mutatták be. Rastislav morva fejedelem ebben a kontextusban a „német terjeszkedés” megakadályozójává vált. Figyelemre méltó, hogy Ivan Dérer szlovák szociáldemokrata politikusként a két világháború között miként látta mindezt: „Nagymorvaország megszűnését követően a szlovákok ezer évig a régi Magyarország által megtettesített rabigában éltek. Csak a világháború és mindaz, ami nálunk a világháborút megelőzte, juttatta el Szlovákiát az új és szabad élethez. A csehszlovák egység gondolatának segítségével a szlovákok a csehszlovák állam keretei közt szabadultak fel ismét.”²⁰ Dérer tehát az 1930-as években a szlovák nemzeti lét két alternatív fejlődési lehetőségét hangsúlyozta: a Magyarországhoz való visszatérés esetén a rabszolgaságot vagy pedig a morvakkal és a csehekkel való együttműködés révén biztosított szabadságot az állam- és nemzetközösségen belül. A nemzeti lét megtisztítására irányuló erős tendenciákra utal Ferdinand Jurigának az 1919. január 22-én a szlovák katolikus papok Zsolnán (Žilina) megtartott gyűlésén felvetett követelése, amelyben a népi rétegek számára biztosított közérthetőség érdekében kérte „a ránk, szlovákokra a német papság és püspökök által Metód egyházának elnyomása idején ráerőltetett”²¹ latin nyelvű liturgia eltávolítását.

Az első köztársaság idejében két, a naptárban szorosan „egymást követő” nemzeti emléknapot ünnepeltek. Husz János és Szent Cirill és Metód

19. Mona OZOUF: *Včerejšek a dnešek*. In: *Dějiny a paměť. Výběr francouzských studií o vztahu dějin a paměti válek, odboje a kolaborace*. Red. Karel BARTOŠEK. Praha, 1993, Historický ústav Armády ČR, 12. Ezzel kapcsolatosan lásd még Andrej FINDOR: *Začiatky národných dejín*. Bratislava, 2011, Kalligram.

20. Ivan DÉRER: *Československá otázka*. Praha, 1935, Orbis, 7.

21. Peter MULÍK: *Ideologické interpretácie cyrilo-metodskej tradície v slovenských dejinách*. In: *Ladislav Záborský a cyrilo-metodská tradícia*. Red. Pavol PARENÍČKA. Martin, 2013, Vydavateľstvo Matica slovenskej, 103.

jelentőségéről minden évben június 5-én és 6-án emlékeztek meg. Az 1925. évi törvény is megerősítette az egyenlőségüket. Már 1919-ben az ország több helyszínén megemlékeztek róluk, miközben a hagyományos velehradi zarándoklaton több mint százezer zarándok vett részt. Ebben az évben Rózsahegy (Ružomberok) Andrej Hlinka nagyszabású ünnepségeket tartott, amelyekre több ezer zarándok látogatott el. Ezt követően a *Slovák* (Szlovák) című lapban kritikus cikket jelentetett meg arról, hogy amíg a kálvárián a lakosság Istent és a hittérítőket dicsőítette, addig a szemközti Pap-hegyen (vrh Mních) „népi tábor” szerveztek, ahol „felcsaptak a hit- és vallásellenesség fekete lángjai”, mivel Huszt elsősorban az egyház és Róma ellenségeként mint eretneket ünnepelték.²² Mindenekelőtt a konzervatív katolikus környezet és a köztársaságot új alapokon kiépíteni szándékozó haladó erők megjelenéséből adódó konfliktusról volt szó. A helyzet átpolitizálódott, miközben a Nemzeti Párt soraiból egyre erősebb kritikának adtak hangot a szlovákiai belső helyzettel kapcsolatban. A néppártiak a cseh nyelv és az ateizmus előtérbe kerülését bírálták, és nagyobb mértékű döntési jogköröket követeltek. Ez a feszültség 1919 őszén Hlinkának és társainak a párizsi békekonferenciára történő kalandos utazásában csúcspontot ért. Terveik szerint a békekonferencián Hlinkaék a Csehszlovák Köztársaságban tapasztalható állapotokat kritizálták volna, és az előre elkészített memorandumban ezeket a történelmi Magyarország alatti állapotokkal hasonlították volna össze.

A csehszlovák uralkodó körök szempontjából Cirill és Metód küldetése problémát jelentett, mivel nem volt teljes mértékben kompatibilis a Masaryk által képviselt, Husz János és a reformáció hagyományain alapuló csehszlovák történelemszemlélettel. *Česká otázka* (Csehkérdés) című művében Masaryk túlságosan is historikusnak nevezte a Cirill és Metód-eszme hirdetését, ami „a saját szabadgondolkodású és cseh programunknak” a feladását jelentette volna.²³ A cseh nemzeti törekvések ellenségének tekintett katolicizmussal kötötte össze ezt a hagyományt, és annak ellenére sem támogatta, hogy a háború során részlegesen átértékelte az előzőekben ismertetett konklúzióját, és munkatársaival együtt külföldön a Nagymorva Birodalom megszűnését követően megbomlott állapotok megújításának a szükségességét hirdette. A Cirill–Metód-hagyományt a római irányt túlságosan követőnek tekintette, és tartott attól, hogy ennek a hagyománynak a katolikus szelleme a reform és a huszita gondolatok tagadását eredményezheti. Valószínű-

22. *Slovák*, 20. 07. 1919. (roč. 1, č. 27.) 1–2.

23. Karol HOLLÝ: *Ponímanie histórie a inštrumentalizácia obrazov minulosti v národnej ideológii Tomáša G. Masaryka na prelome 19. a 20. storočia*. Dějiny – teorie – kritika, 2011/1. 56–57.; HANUŠ: *I. m.* 19.

leg ez lehetett az oka annak, hogy cseh környezetben nem igazán fejlődött ki a hittérítők kultusza. Ebben a környezetben nagyobb tisztelet övezte Szent Vencel kultuszát. Az 1927-es év kivételt képezett, amikor is az egész ország a jubileumi Szent Cirill-év keretében Szent Cirill születésének 1100. évfordulóját méltatta. Ezt az évfordulót egyébként a baráti Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban is megünnepelték.²⁴

Masaryk 1925-ben a Husszal kapcsolatos nagyszabású ünnepek keretében azzal is kifejezte egyértelmű álláspontját, hogy a köztársasági elnöki palota tetején található árbocra felhúzatta a vörös kehellyel díszített fekete huszitzászlót. Ez a lépés felháborította a katolikus lakosság jelentős részét, és a *Slovák* című lap hasábjain erős kritikával ítélték el a „cseh huszizmus” importját. A helyzetet úgy állították be, hogy „a szlovákok Cirillt és Metódot választották, a stréberek és a nem szlovákok Huszt, illetve Luthert”. Mindezzel csak megismételték azt az 1919-től hirdetett véleményt, amely szerint lehetetlen egyesíteni a cseh haladó szellemiséget, eretnkséget és tévtanokat a szlovákok katolicizmusával.²⁵ A köztársaság léte alatt fokozatosan erősödött ez a konfliktus. A népnemzetiek Cirill és Metód küldetését katolikus hagyományként, illetve római áldással történt keresztény hittérítésként értelmezték. Mindeközben a szlovák sajátosságokat emelték ki. Az egységes csehszlovák nemzet természetellenességét hangsúlyozták, és vitatták létezésének téziséét.

Azok a cikkek is erősítették a „sértett kistestvér” érzését, amelyek arra a tényre hívták fel a figyelmet, hogy az állami intézmények tényleges gyakorlata nem tükrözi az említett emléknapok jogszabályi egyenlőségét. A korabeli újságok felfigyeltek arra a jelenségre is, hogy míg a nyitrai Cirill és Metód-ünnepeken nem képviseltette magát sem a hadsereg, sem a katonazenekar, addig a Husz-emléknapon igen. A hivatalok a nyitrai városháza és megyeháza feldíszítése során is hasonló stratégiát követtek. Jozef Buday népnemzeti szenátor szavaival élve: „Ugyanis amíg a lakosság 80 százaléka számára szimpatikus Szent Cirill és Metód és antipatikus Husz János emléknapja, addig – a legkedvezőbb esetben is – csak a lakosság 20 százalékánál áll ez fenn fordítva. Így történhetett, hogy a több ezer látogatót vonzó Cirill és Metód-ünnepet Szlovákiában csak a szlovákok, addig a néhány tíz látogatót számláló Husz-ünnepséget csak a csehek ünnepelték.”²⁶ Gyakoriak voltak a hasonló, a szaloniki testvérek jelentőségének

24. CINEK: *I. m.* 540–560.

25. Peter ZMÁTLO: *Ohlas Marmaggho aféry na stránkach dvoch slovenských stranických denníkov. In: Cirkve 19. a 20. století ve slovenské a české historiografii.* Red. Pavol MAČALA – Pavel MAREK – Jiří HANUŠ. Brno, 2010, Centrum pro studium demokracie a kultury, 514., 516.

26. *Uo.* 519.

alulértékelésére, valamint a huszitizmus szlovákiai terjesztésére vonatkozó megjegyzések. Természetesen nagyon leegyszerűsített és politikailag motivált vitákról volt szó, illetve a népnemzetiek is igyekeztek ebből a kérdésből jelentős politikai tőkét kovácsolni. Azonban ezek a jelenségek a már említett, rögtön a köztársaság megalakulását követően felmerülő, mély ideológiai és hitéleti konfliktusokat tükrözték. Ezzel szemben teljesen más álláspontot képviseltek például a szlovák szociáldemokraták, akik Husz János jelentőségét és erkölcsi üzenetét hangsúlyozták, és elítélték a „klerikálisok” hatalmi ambícióit.²⁷

Még ha egy kicsit más kontextusban, de tárgyalásra és befogadásra törekedtek azok az értelmiségiek is, akik a csehszlovák nemzeti projekt stabilitásának megőrzése érdekében igyekeztek megtalálni a cseh és a szlovák nemzeti történelem összekötésének módját. Milan Hodža is megpróbálta mérsékelni a Husz Jánosról, valamint a Szent Cirillről és Metódról szóló megemlékezések közötti szimbolikus feszültséget. Érezte, hogy az autonomisták sikeresen átpolitizálták Szent Cirill és Metód kultuszát, aminek ő konszenzuális program felmutatásával igyekezett elejét venni. Ezt a hagyományt olyan intellektuális összekötő kapocsként értelmezte, amely potenciálisan közelebb hozhatja egymáshoz a szlávokat. Felszólította a cseh közvéleményt, hogy a huszita hagyományok mellé vegyék fel Cirill és Metód hagyományát is. A szlovákoknak felkínálta Husz Jánost, miközben mindkét hagyománynak a nemzeti gondolkodásban betöltött fontos szerepét hangsúlyozta. Igyekezete azonban nem találkozott nagy megértéssel. Ezt a trendet tükrözik vissza a politikusok nyilvános beszédei, illetve a kormánypárti sajtó publicisztikái. A *Slovenský Juh* (Szlovák Dél) elnevezésű lap főszerkesztője azt írta, hogy ennek a két nemzeti hagyománynak az el nem fogadása egy olyan rossz szándék megnyilvánulása, amely nem fog jó gyümölcsöt teremni.²⁸

A vitába Hodža kollégája a Comenius Egyetemen, Václav Chaloupecký is bekapcsolódott, aki 1927-ben megjelentetett cikkében cáfolta, hogy a küldetés bármilyen szinten összekapcsolódott volna a szlovák területekkel, és felhívta a figyelmet arra, hogy inkább olyan mesék és keresztény legendák gyűjteményéről van szó, amelyeket anélkül vesznek készpénznek, hogy bármilyen történelmi alapjuk lenne.²⁹ Később a programját bemutató, a nagymorva hagyományoknak szentelt, 1936-ban megjelent cikkében Cha-

27. Robotnícke noviny, 05. 07. 1925. (roč. 22, č. 150.) 1.

28. Slovenský juh, 21. 07. 1928. (roč. 2, č. 29.) 2.; Slovenský juh, 28. 07. 1928. (roč. 2, č. 30.) 3.

29. Miroslav KROPILÁK: *Velkomoravská a cyrilometodějská tradícia po vzniku ČSR*. In: *Velká Morava a naša doba: k 1100 výročíu príchodu Cyrila a Metoda. Sborník štúdií a dokumentov*. Bratislava, 1963, Osveta, 185–186.; Václav CHALOUPECKÝ: *Naše národní tradice a Slovensko (tradice cyrilometodějská a svatováclavská)*. Bratislava, 1927, 263.

loupecký már Cirill és Metód küldetésének kulturális és civilizációs dimenzióit hangsúlyozta, ami véleménye szerint megteremtette a csehszlovák nemzetközösség természetes és történelmi alapját. A huszitizmussal való kölcsönös kapcsolódást arra alapozta, hogy „a szláv apostolok keresztény hitre térítették nemzetünket”, és „huszitáink lelkesen hangsúlyozták, hogy az igazi – a latin nyugati és a német hatástól el nem homályosított – apostoli kereszténység volt”.³⁰ Tehát a két kultuszt a római hatással és a német befolyással szembeni közönynek kellett volna összekötnie. Azonban ebben az esetben sem élveztek különösebb támogatottságot a két említett hagyomány összefonódását hangsúlyozó érvek, és maga Chaloupecký is fontosabbnak tartotta a Szent Vencel-kultusz támogatását. Ebben az ügyben Milan Hodžával azonos véleményt képviselt.³¹ Ismert tény, hogy az 1930-as években Chaloupecký professzor bekapcsolódott a szlovákok „ezeréves szolgaságáról” szóló vitába, amit megpróbált megszabadítani mitikus jellegtől. A professzor Szlovákiában a csehszlovakizmus egyik legjelentősebb szimbólumává vált.³²

A KULTUSZ EXKLUZIVISTA ÉS INKLUZIVISTA FELFOGÁSA

Valószínűleg az úgynevezett Pribina-ünnepségek – 1933. augusztus 12–14. között a nyitrai templom felszentelésének 1100. évfordulója alkalmából megtartott ünnepségek – jelentik a legismertebb és politikai szempontból a legjobban kihasznált ügyet. Nyitrát sokáig Metód püspök püspöki székhelyének tekintették. A városban 1921-ben új szlovák püspököket szenteltek, akiket Klement Micara pápai nuncius Szent Cirill és Metód utódaiként üdvözölt.³³ Előtte a Zobor-hegyről eltávolították a történelmi Magyarország millenniumi emlékművét. Ily módon a szláv tradíció újjáélesztését – emléktábla elhelyezését – az emlékhely „átok alóli szimbolikus megszabadítása” előzte meg. Ehhez hasonlóan a Dévényben (Devín) található másik rituális helyszínt is „szimbolikus megszabadították az átoktól”.³⁴

30. Václav CHALOUPECKÝ: *Říše Velkomoravská*. In: *Idea československého státu*. Red. Ludovít KAPRAS – Bohumil NĚMEC – František SOUKUP. Praha, 1936, Národní rada československá, 20–26.
31. Milan Hodža nézeteivel kapcsolatosan lásd ŠKVARNA–HUDEK: *I. m.* 80.; Milan HODŽA: *Články, reči, štúdie*. 7. Republika a Slovensko. Bratislava, 1934., 152., 319–320., 333–336.
32. Chaloupecký életével és műveivel kapcsolatosan lásd Milan DUCHÁČEK: *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin*. Praha, 2014, Karolinum, 515.
33. Martin HETÉNYI – Peter IVANIČ: *Cyrilo-metodské dedičstvo a Nitra*. Nitra, 2012, Univerzita Konštantína Filozofa, 62.
34. Slováč, 03. 07. 1928. (roč. 10, č. 148.) 1.; Gabriela KILIANOVÁ: *Identita a pamät. Devín/Theben/Dévény ako pamätné miesto*. Bratislava, 2005, Ústav etnológie SAV a SAP.

Az úgynevezett Pribina-ünnepségeket a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (*Hlinkova slovenská ľudová strana* – HSLS) helyi struktúrái és a katolikus papság már 1930-tól közösen készítette elő. Az ügyszóhoz 1933-ban a kormány is csatlakozott, amely átvette az ünnepségek feletti védnökséget. Megváltoztatta az előkészítő bizottság összetételét, és az ünnepségre saját programot állított össze. Célul tűzték ki az ország lakossága vallási és nemzeti egységének elmélyítését, illetve a csehszlovák nemzet két ága vallási életének a közös nagymorva örökségére történő emlékeztetést. További célként szerepelt annak a megakadályozása, hogy az ünnepségekből a szlovák autonomizmus húzzon hasznot. Ebből adódóan nem adtak fellépési lehetőséget az autonomista beállítottságú ismert személyiségeknek. Már az ünnepségek előtt megtörtént a lakosság jelentős mobilizálása, mivel az érintett felek nem állapodtak meg az együttműködésben. A *Slovák* című lapban arról írtak, hogy ezekben a nehéz időkben a kormányzat képviselői a szlovák lakosság nemzeti és katolikus meggyőződése ellen irányuló beszédekkel lépnek fel.³⁵ Hlinka diadalmas érkezését hirdették, aki meghajol „az önálló szlovák nemzet fejedelmének” emléke előtt, és arról írtak, hogy szükség van a megemlékezés vallási és szlovák jellegének érvényesítésére.³⁶ Kinyilvánították, hogy a szervezők „a csehszlovakizmus saráival akarják megdöbálni Pribina fényes emlékét”.³⁷

Az ünnepségekre Jan Malypetr miniszterelnök vezetésével népes kormányküldöttség érkezett, amelyben helyet kapott Milan Hodža, Ivan Dérer és Jan Šrámek. A rendezvényen külföldi képviselők és további jeles személyiségek is részt vettek. Különböző források szerint az ünnepségen részt vevők száma harminc- és százezer között lehetett. A program központi elemeként az autonomista ifjúság saját vállán vitte fel a tribünre Andrej Hlinkát, aki nemcsak szónokolt, hanem az egész megmozdulást levezénylő moderátorrá vált. A rendezői szerepet tehát a népnemzetiek vették át, a lakosság pedig cseh- és kormányellenes jelszavakat skandált.³⁸

35. *Slovák*, 06. 08. 1933. (roč. 15, č. 175.) 1.

36. *Slovák*, 09. 08. 1933. (roč. 15, č. 177.) 1.

37. *Uo*.

38. Alena BARTLOVÁ: *Využitie tradícií a jubilejných osláv v propagačnej politike HSLS v prvej polovici 30. rokov 20. storočia*. <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/08Bartlova.html> (2017-07-01); Juraj ZAJONC: *Spoločenský život mesta Nitra po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie (1918–1945) a jeho obraz v pamäti mesta*. In: *Pamät' mesta. Obraz mesta, verejné komemorácie a historické zlomy v 19.–21. storočí*. Red. Michaela FERENCOVÁ – Jana NOSKOVÁ. Brno–Bratislava, 2009, Etnologický ústav Akademie věd České republiky – Statutární město Brno – Archiv města Brna – Ústav etnologie Slovenskej akadémie vied, 284–286.; Róbert ARPÁŠ: *Kríza československej myšlienky? Slovenská mládež v politických stranách v prvej polovici 30. rokov minulého storočia*. *Studia Historica Nitriensia*, 2016/1, 123–134.

Ismeretes, hogy az ünnepségnek jelentős politikai visszhangja és bírósági folytatása volt. Az ünnepség a szlovák autonomista mozgalom erősödésének és ezzel egyidejűleg a csehszlovák nemzeti projekt sikertelenségének a jelképévé vált. A kormánypárti tábor reakcióját a *Venkov* (Vidék) elnevezésű lap kommentárja is visszatükrözi, amely szerint a népnemzetieknek a megemlékezés alatti akciója beszennyezte „az első keresztény civilizáció gyújtópontja történelmének nagyságát a teljes európai kontinens számára büszkén felelevenítő *össznemzeti* megemlékezések” egyébként „méltóság-teljes voltát”.³⁹ Annak ellenére, hogy a megemlékezések alatt a csehszlovák együttműködés eszméjét hirdették, a rendezvény visszhangján ez már semmit nem változtatott. Az egység ünneplése helyett az autonomista tiltakozás érvényesült. Ez alkalommal a Nyitra és Pribina jelentőségét bemutató, a szlovák környezet egyediségét és sajátosságát hangsúlyozó anyagokat is publikáltak.⁴⁰ Az ismeretterjesztő anyagok szerint a Nyitrai Fejedelemség a „cseh” Moráviával azonos, azzal egyenértékű helyet foglalt el. A Nagymorva Birodalmat dualista, két központtal rendelkező államként mutatták be. Mindez egyben az autonomista mozgalom aktuálpolitikai követeléseit tükrözte.⁴¹

A Cirill és Metód-kultusz Csehszlovák Köztársaságban történő megünneplésének más módja érvényesült a morvaországi Velehradban, amelyet általában a Nagymorva Birodalom egyik vallási központjának tekintettek. Az ünnepségek a Szűz Mária Mennybemenetele templomban zajlottak, amelyet XI. Pius pápa 1928-ban bazilikává nyilvánított. Velehrad már a 19. századtól az unionizmus és az egyházi megújulási törekvések jelentős központja volt. Speciális feladatot jelentett az ökumenikus konferenciák szervezése. (A Csehszlovák Köztársaságban 1924-ben, 1927-ben, 1932-ben és 1936-ban rendeztek ökumenikus kongresszusokat.) A szláv összetartozás eszméje jelentette a találkozó központi elemét, ami a külföldi partnerekkel való széles körű együttműködésben is megnyilvánult. Ezek a rendezvények nyitottságukkal a befogadó (inklúziós) találkozások és viták modelljét képviselték. Régóta Velehrad sajátossága volt a vallási és ökumenikus hagyomány fenntartása. Azonban 1918 után mindez már nem volt jellemző a szlovák környezetre. Ezt a különbséget Andrej Hlinka úgy nevezte, hogy „Velehrad Szent Metód csontjainak a rejtkehelye, Szlovákia megtar-

39. Venkov, 1933. (roč. 28, č. 189.) 1.

40. *Katolikus Szlovákia: Krisztus hitének a mi szlovák nemzetünkhöz történt boldog eljuttatása ezeréveszázadik évfordulójának (833–1933) emlékére, amikor Pribina szlovák fejedelem Nyitrán megalapította az első keresztény szentélyt.* Nagyszombat, 1933, 651.

41. Erről az összefüggésről explicit módon nyilatkozott Josef Buday szenátor a *Pribinától a Pittsburgi egyezményig* című újságcikkben. Slováky, 13. 08. 1933. (roč. 15, č. 181.) 1., 4.

totta az általa hirdetett hit kincseit”.⁴² Hlinka véleménye szerint a szlovákok a hagyomány – elsősorban a katolikus egyházzal való viszony szemszögéből értelmezve – romlatlan, szeplőtlen hordozói voltak. Ezt a sajátos kötelet egy másik jelentős népnemzeti politikus is kiemelte. Ignác Grebáč-Orlov így nyilatkozott: „Szent Cirill és Metód a szlovák nép legnagyobb jótevői és tanítói voltak. Ők tanítottak meg minket arra, hogyan kell élnünk annak érdekében, hogy elérjük a tisztességes és örök üdvösséget.”⁴³ Ebben az összefüggésben a szaloniki testvérek biztosították a nép földi és földöntúli szükségleteit, és a szlovákoknál mindezek annak ellenére is folyamatosan fennmaradtak, hogy hosszú évszázadokon keresztül a „szabadság hiányában” éltek. Fontos momentum volt az emberek és a papság közötti komplementer és pozitív kapcsolat hangsúlyozása, miközben maga a néppárt elsősorban politikailag aktív papokból állt.

A Cirill és Metód-ünnepségek keretében 1927-től megújították a Dévényre történő tömeges nemzeti zarándoklatokat. (A zarándoklatokat két-évente mindig július 5-én tartották.) A programból nem hiányozhatott a mise, a hittérítők jelentőségéről szóló előadások, a Orol (Sas) szervezet nyilvános tornagyakorlata és természetesen a népi ünnepség. Ilyen alkalmakkor mutatkozott meg, hogyan érvényesítették az autonomista agendát (a hangsúly Szlovákián, valamint az erős cseh-szlovák államon volt). A köztársaság megalakulásának tizedik, jubileumi évfordulóján teljes mértékben megnyilvánult a felekezetek közötti feszültség, amikor is a katolikus egyház képviselői nem engedélyezték, hogy azzal egy időben, amikor ők a templomban katolikus misét celebrálnak, kint a szabadtéren evangélikus istentiszteletet tartsanak. A konfliktust az a tény élezte ki, hogy a szlovák evangélikusok támogatták a Husz Jánoshoz kapcsolódó ünnepségeket.⁴⁴ A hagyomány ilyen nacionalista-katolikus exkluzív (kirekesztő) felfogása tükrözi a Hlinka-féle Szlovák Néppárt aktuális politikai programját, amelyet a köztársaságon belüli autonómiaért folytatott harc és a szlovák katolikusok jogainak biztosítása jelentett. Az ebben az időszakban jelentős nagymorva emlékhelyként bemutatott Dévény a két világháború között egyben cseh-szlovák és tisztán szlovák emlékhelyként is funkcionált. Ezzel a felhanggal rendezték meg ezen a helyen 1936-ban a Sokol szervezet találkozóját, illetve a Štúr-ünnepségeket is. 1938-ban az erősödő népnemzeti agitációval párhuzamosan az ünnepségeken már az „Istenért és nemzetért”, illetve a „cirill-metódi köztársaságért” jelszavak is megjelentek.⁴⁵

42. Slováč, 20. 07. 1919. (roč. 1, č. 27.) 2.

43. *Uo.* 3.

44. MACHO: *I. m.* 79.; Slováč, 08. 07. 1928. 1., 3.

45. KILIÁNOVÁ: *I. m.* 61–63.

Annak ellenére, hogy a kérdésnek nem volt sem szisztematikus, sem pedig prioritási jelentősége, az első köztársaság idején a problémakör iránti tudományos érdeklődés is előtérbe került. Jelentős lépésnek számított 1933-ban a pannon–morva legendák fordításának *Cirill és Metód szláv apostolok élete* címen történt kiadása. A fordítás több kiadást élt meg. Ján Stanislav *Nagymorva birodalom* című antológiája is ebben az évben jelent meg. Ezek a kiadványok széles körben népszerűsítették a kérdéskört, ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a kultusz terjedése során jelentős szerepet játszott a kultusz romantizálása. Ebben az időben még nem voltak ismertek a Hradiště és a Mikulčice környéki lelőhelyek, ami számottevően erősítette Nyitra és Dévény jelentőségét, annak ellenére, hogy pozíciójukat elsősorban a történelmi kutatások által meg nem erősített hagyomány feltételezte.

Éppen ezért egyes történészeknek a kérdéskörrel kapcsolatos kritikája a tényekkel alátámasztott információk elégtelenségére irányult. Már az 1920-as években folytatódott a Jan Eisner vezette régészeti kutatás, amely 1936-ban megerősítette Hradiště jelentőségét a szláv elem szempontjából, ugyanakkor nem eredményezett semmilyen, a bizánci misszió jelenlétére utaló bizonyítékot.⁴⁶ Václav Chaloupecký Pribináról szóló tanulmányában a kora középkori cseh-szlovák földrajzi dualizmus tézisést, illetve a Nyitrai Fejedelemség jelentőségét fejtegette. Azonban ezzel egy időben egyértelműen megalapozatlannak minősíti azt az állítást, hogy a küldöttség Nyitrán keresztül érkezett, illetve megerősítette, hogy a *Nyitra, kedves Nyitra* (Nitra, milá Nitra) című ének a 19. század első feléből származik.⁴⁷ Ráadásul Jan Slavík, a Masaryk-féle értelmiségi örökség híve a Cirill és Metód-gondolatokat a modern demokratikus ország ideológiája szempontjából nem megfelelő gondolatsornak minősítette. Számtalan bizonytalanságra és a források hiányára hívta fel a figyelmet, emellett a kérdéskör kutatása közben és a megmaradt források esetében is elsősorban „a kitalációk, az elhallgatások és a megszépítések” halmazát látta. Ugyanakkor a küldöttség nyitrai tevékenységének „valós” voltát bemutató szövegek is megjelentek.⁴⁸

Ebbe a vitába befolyásos közéleti értelmiségiek és politikusok is intenzíven bekapcsolódtak. A néppárt szemszögéből a vita a „nem engedünk az igazunkból” jelszó szellemiségében zajlott, és gyakorlatilag ellentétes módon használta ki az akadémiai közösség érvrendszerét. Felhívták például a

46. Jan EISNER: *Děvín u Bratislavy*. Praha, 1932, Jednota československých matematiků a fysiků.

47. Václav CHALOUPECKÝ – Jan HOFFMANN: *Dva články o Pribinovi*. Bratislava, [1933], b. r. 7., 14.

48. ŠKVARNA–HUDEK: *I. m.* 72–73.

figyelmet arra, hogy a velehradi szentély sem azonos Metód szentélyével, valamint hogy a régészeti kutatások sem erősítették meg ennek a helyszíneknek a különleges szerepét.⁴⁹

A két háború közötti időszakra jellemző, hogy a nyilvános vita elsősorban a nem megalapozott romantikus forrásokra és nem a történetírás, illetve a régészeti kutatások eredményeire támaszkodott. A vita tárgyi merdebe történő terelésére vonatkozó bármilyen jellegű kísérlet a téma erős átpolitizáltságának falába ütközött, ami az adott társadalmi szereplők számára még jobb politikai mozgósítási lehetőséget biztosított. A hivatalos megemlékezések mellett a kultusz közéleti környezetben való megtartását segítették különböző iskolai, illetve felvilágosító rendezvények, valamint az egyházközségek tevékenységei. Különböző, elsősorban az évforduló alkalmából született művészeti megjelenítések is felbukkantak. A kor legjelentősebb szlovák drámaírójának, Ivan Stodolának *Szvatopluk király* (Kráľ Svätopluk) című műve 1932-ben országos díjat kapott azért, mert a nehéz időkben a Nagymorva Birodalom szétesésének példáján keresztül hangsúlyozta a cseh-szlovák összetartás szükségességét.

Érdekes, hogy 1920 májusában a pápa – morva és szlovák püspökök kérésére – egyes városok számára biztosította az egyházi ósláv nyelv (hlaholika) használatának kiváltságát. Mindez Szent Cirill és Metód, Szent Vencel, Szent Ludmilla, Szent Prokop, Nepomuki Szent János és Szent Adalbert kultuszával függött össze. A Cirill és Metód-hagyománnyal összefüggésben az alábbi helyszínekről volt szó: a morvaországi Velehradról, illetve a prágai Emauzi kolostorról, illetve a Szent Cirill és Metód-templomról. Tehát Szlovákiában nem volt ilyen kiváltsággal rendelkező templom, azonban a görögkatolikusoknál kötelezően előírták a szláv liturgiát.⁵⁰ Eközben Velehradon kívül éppen Dévény és Nyitra váltak a kultusz fő központjaivá. Azonban Szlovákia egész területén rendszeresen szerveztek Cirill és Metód-ünnepségeket, és a szaloniki testvérek a szlovák nemzeti panteon fontos részévé váltak. Szlovákia lakosságán belül – elsősorban a katolikusok és a pravoszlávok között – terjedt ez a kultusz. A lakosság jelentős számban vett részt a megemlékezéseken és a rituálékon. Mindehhez hozzájárult az ünnepségeknek a vallási gyakorlattal való szoros kapcsolata és az „aranykor”, a „felszabadulás”, valamint a „nemzeti és felekezeti jogok védelme” nacionalista narratívája. Figyelembe véve a kultusz ápolása iránti jelentős közérdeklődést – ami a kultusz gyakori átpolitizálásában is megjelent –, megdöbbenő, hogy 1918 és 1927 között csak négy kisebb újonnan épített

49. Slovák, 21. 08. 1927. (roč. 9, č. 186.)

50. ŠKVARNA–HUDEK: *I. m.* 72–73.

szakrális létesítményt szenteltek a kultusznak, és 1932-ig is összesen csak hét ilyen épület volt. Ez a szám a későbbiek során sem nagyon növekedett.⁵¹

A megemlékezési gyakorlatok tanulmányozása arra is rámutat, hogy a népnemzetiek sikeresen megszerezték az ellenőrzést azok felett a kiválasztott kora középkori témák felett, amelyek a hivatalos ideológia keretében elsősorban az egységes nemzet és a történelmi államiság megújítása projektjének legitimálására szolgáltak. Szlovákiában a Cirillről és Metódról szóló megemlékezések nem azért kerültek fokozatosan a népnemzeti vonulat érdekkörébe, mert a népnemzetiek képesek lettek volna birtokba venni ezt a történetet. Inkább arról volt szó, hogy az általuk hangsúlyozott történet politikai programjuk keretében folyamatosan napirenden szerepelt, és ennek köszönhetően folyamatosan nőtt a mobilizációs potenciálja.

A hittérítők személye mellett hasonló instrumentalizációt lehet megfigyelni Pribina és Szvatopluk történelmi személyisége esetében is, akikkel kapcsolatban elsősorban a katonai erényeket helyezték előtérbe. Ahogyan azt a korabeli történelemkönyvek kutatása is megerősíti, a szlovák történelmet hozzákapcsolták a cseh történelmi hagyományokhoz, ahol a nyugatról érkező és a történészek által igazolt kulturális misszió, a csehszlovák összetartozás hagyománya aktuálpolitikai üggyé alakult. Nem igazán teljesültek azok a várakozások, hogy a szlovák lakosság teljes mértékben azonosul a csehszlovák projekttel. A cseh tankönyvek inkább a Přemysl családból származó uralkodók korára, semmint a Nagymorva Birodalomra helyezték a hangsúlyt, miközben a huszita kort a történelem legnagyobb korszakaként, a cseh demokratikus hagyományok és a nemzeti megújulás alapjaként írták le.⁵² A nagymorva hagyomány deklarált jelentősége ellenére – amire az uralkodó körök és a társadalmi elit különböző képviselői is például „az első csehszlovák államiság” kontextusában hivatkoztak – az első köztársaság történelempolitikájában inkább a középkori cseh történelemből származó motívumokat érvényesítették, ami különösen Szlovákiában számtalan esetben negatív visszhangot váltott ki.

Az a hagyomány, amely úgymond történelmileg inspirálta Csehszlovákia létrejöttét a nemzetpolitikán belül, nem vált dominánssá. Ez a tény folyamatosan felvetődött a szlovákiai és a morvaországi katolikus környezetben. Ezt a témát – a szlovák sajátosságok posztulálásával – politikailag a

51. Anton BAGIN: *Cyrilometodské kostoly a kaplnky na Slovensku*. Trnava, 1985, Spolok sv. Vojtecha, 26–27.

52. Elisabeth BAKKE: *Čechoslovakizmus v školských učebniciach*. *Historický časopis*, 1999/2. 233–252., 238–239., 238–239. Ezzel kapcsolatosan lásd még Slávka OTČENÁŠOVÁ: *Schválená minulost: kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918–1989)*. Košice, 2010, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 159.

Hlinka-féle Szlovák Néppárt képviselői sajátították ki. A cseh–szlovák viszony kontextusán belül hasonló, a szlovákok hozzájárulását és ezzel együtt a szlovákok egyediségét hangsúlyozó trendet lehet megfigyelni Milan Rastislav Štefánik személyének (Masaryk személye melletti) kiemelésében. Továbbá az is megfigyelhető, hogy Szlovákiában az államalapítási ünnepek keretében az október 30-i turócszentmártoni nyilatkozat aláírása – mint a szlovákok államjogi aktusának fontossága – is nagy hangsúlyt kapott. Első látásra paradoxnak tűnhet, hogy az a hagyomány, amelynek a csehszlovák nemzet történelmi gyökereit kellett volna képviselnie, alapvető fontosságú tényezővé vált a szlovák nacionalizmus létrejöttében és a csehszlovák projektből történő kiválásban. Mindez sokkal markánsabban nyilvánult meg a következő időszakban, a Szlovák Állam fennállása során.

Írásomban arra kerestem a választ, hogy a politikai realitás, illetve a szereplők különböző számításai milyen módon alakítják az egyes kiválasztott történelmi események interpretációját, valamint hogy ezeknek az eseményeknek az „üzenetét” milyen gyorsan képesek az aktuális igényekhez igazítani. Rámutattam, hogy milyen gyorsan meg lehet változtatni azt a szemantikai mezőt, amelyben az egyes történelmi események megítélése történik. Azonban nem csak öncélú, belső logikát vagy a régebbi ideológiai alapokhoz történő történelmi kapcsolódást nélkülöző változásokról van szó. Éppen ellenkezőleg, az erős érvelési kontinuitástudat folytán jelenhett meg a *Slovák* című lapban a 20. évforduló kapcsán, hogy ők már kezdetől fogva kritizálták a csehszlovák államrendszer egyes elemeit, illetve ennek az erős érvelési kontinuitásnak a tudatában minősíthette a lap az 1938. őszi eseményeket politikai elégtételnek.

Mark Cornwall

ROBERT WILLIAM SETON-WATSON
ÉS A KÉSEI HABSBURG BIRODALOM
NEMZETÉPÍTÉSI KÍSÉRLETEI

Karikatúra a Habsburg kétféjű sassal
(Homicskó Atanáz tusrajza, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

A 20. század első felének Kelet-Európáját felkorbácsoló, erőteljes nemzet-építési láz legismertebb nyugati szakértői, illetve elemzői közül is kimagaskodik a skót történész, Robert William Seton-Watson. A szlovák történelem alakulására gyakorolt hatásával különösen Szlovákiában mindig is tisztában voltak, s emlékezete ma is él. Vojtech Ihriský szlovák művész által készített mellszobra, amelyet 1937 októberében „a szlovák ifjúság tiszteletének jeléül” állítottak föl, rövid ideig Rózsahegy városának főterét ékesítette. Jóllehet Seton-Watson 1951-ben bekövetkezett haláláról a szlovákiai sajtó egyáltalán nem emlékezett meg, kultuszát a modern független Szlovákia – akadémiai szimpóziumoktól kezdve a 2007-ben kiadott emlékbélyegen át az Ihriský-féle mellszobor újraállításáig – számos módon és formában ápolja és őrzi.¹

Ezzel ellentétben az egykori Habsburg Birodalom többi országában Seton-Watson neve gyakorlatilag feledésbe merült, vagy szándékosan kitörölték a közemlékezetből. Bár a délszláv tartományok különösen érdekelték, Horvátországban és Dalmáciában egyetlen szobra vagy emlékműve sem áll, egyetlen utcát sem neveztek el róla, és mindössze a témában jártas történészek szűk körében maradt fenn a neve.² Magyarországon, érthető módon, alapvetően negatív felhanggal, a magyar nemzeti törekvések ellenségei között említik, aki tudatosan a magyarság érdekei és egysége ellen

1. 2010. június 22-én Pozsonyban a Szlovák Köztársaság Külügyminisztériumának támogatásával szimpóziumot rendeztek R. W. Seton-Watson és Bjørnstjerne Bjørnson szlovákbarát tevékenységéről. Seton-Watson különösen sokat fáradozott azért, hogy a nemzetközi közvélemény figyelmét felhívja az 1907. október 27-i csernovai tragédiára, amelynek során az Andrej Hlinka szlovák néppárti politikus szülőfalujában – az ott lakók akarata ellenére megkísérelt templomszentelésnél – kiobbant helyi konfliktusnak 15 halálos áldozata volt.
2. Bár kezdetben felmerült, hogy a horvát szobrász, Rudolf Valdec mellszobrot készít Seton-Watsonról, a szándékot nem követte tett. Lásd Hinko HINKOVIĆ Seton-Watsonnak címzett, 1912. december 13-i levelében (School of Slavonic and East European Studies, Seton-Watson MSS, SEW/17/9/8). 1952-ben a szerb Milan ĆURČIN posztumusz megemlékezésében utalt rá, hogy fiatalabb jugoszláv kortársai nem ismerték föl, mily jelentős mértékben segítette Seton-Watson nemzetük ügyét: *Tributes to R. W. Seton-Watson: a symposium*. The Slavonic and East European Review, 1952/75. 347. Az 1970-es évek második feléig kellett várni, hogy a horvát történelemkutatás jelentősebb képviselői, két fiával együttműködésben, kötetbe szerkesszék Seton-Watson levelezését: *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. Correspondence 1906–1941*. Eds. Hugh SETON-WATSON et al. London–Zagreb, 1976, British Academy.

dolgozott, s aki Magyarországot még az 1940-es években is „a feudalizmus utolsó közép-európai szigetének” nevezte.³ Csak néhány magyar történész tartotta, illetve tartja Seton-Watsont a brit történetírás tisztelt és sokak által félreértett képviselőjének. Példaként Kosáry Domokos, illetve Jeszenszky Géza neve említhető.⁴

Seton-Watson – 1900 utáni korai írásaiban használt álnevei – világosan mutatják a Habsburg Monarchiával kapcsolatos vélekedésének fejlődését. Az első világháború előtt *Scotus Viator*, vagyis „vándorló skót” néven publikált: ekkor lényegében a gazdag tudós turista kritikus szemével, nyugati szemszögből vizsgálta a Monarchián belül kialakult helyzetet és tett megoldási javaslatokat az államreformot illetően. A világháború alatt a liberális *New Europe* folyóirat szerkesztőjeként viszont már a *Rubicon* nevet használta. Akárcsak Julius Caesar, ő is átlépte a Rubicont, s arra a forradalmi elhatározásra jutott, hogy a Habsburg Birodalom romjain új államokat kell létrehozni. Utazásai során – különösen az 1914 előtt – született írásaiban Seton-Watson szigorúan és tudatosan idegenként, kívülállóként szemlélte a helyzetet, tudatosítva, hogy szakértői véleményét a régióban sokan nagyon nehezen emésztik meg.⁵ Ebben a szellemben – a dogmákat felrúgva – kérdőjelezte meg a nyugat-európai intézmények és megoldások más államokba, kultúrákba történő átültetésének életképességét.⁶ Ez azonban még mindig a brit ember nézőpontja volt, amely a Nagy-Britannia viszonylagos stabilitásába vetett szilárd hiten alapult. Egészen pontosan azt a 19. századi nyugati liberális nézőpontot képviselte, amely a leghaladóbb szervezeti egységnek a nemzetállamot tekintette. Kitarotán tanulmányozta a modern európai államok fejlődését, valamint a tartós béke és stabilitás biztosításának legkecsegtetőbb módjait. 1923-ban már úgy vélekedett, hogy az állami stabilitás biztosításának „valódi kiindulópontja az egyéni jogok nyugati doktrínája”.⁷

Seton-Watsont előszeretettel tekintették egyfajta harcos történésznek, az Osztrák–Magyar Monarchia elnyomott népeinek szabadságáért keresz-

3. R. W. SETON-WATSON: *The Zone of Small Nations in Eastern Europe: A Political Survey*. 06.1943. In: R. W. Seton-Watson and his Relations with the Czechs and Slovaks. Documents 1906–1951. Eds. Jan RYCHLÍK – Thomas D. MARZIK – Miroslav BIELIK. Martin, 1995, Matica slovenská, 630.
4. PÉTER László: *The Political Conflict between R. W. Seton-Watson and C. A. Macartney over Hungary*. In: *British Hungarian Relations since 1848*. Eds. PÉTER László – Martyn RADY. London, 2004, School of Slavonic and East European Studies, University College, 188. 73.; JESZENSZKY Géza: *The Hungarian Reception of “Scotus Viator”*. Hungarian Studies, 1989/5. 147–165.
5. 1909 októberében, vállaltan kívülállóként, ezt írta: „Noha távolról kevésbé részletes képet lát az ember, jobban átláthatja a valódi perspektívákat.” R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. *I. m.* Vol. I. 54.
6. R. W. SETON-WATSON: *The New Slovakia*. Prague, 1924, F. Borový, 120.
7. *Uo.* 119.

tes hadjáratot hirdető tudósnak.⁸ Gondolkodásának azonban, miként ezt Péter László oly találóan megjegyezte, egy másik kulcsfontosságú dimenziója is volt. Mindig több volt „a gyengék ügyét felkaroló közösségi liberálisnál”⁹ Úgy érezte, hogy az összeurópai stabilitás és biztonság érdekei erős állam vagy államok meglétét teszik szükségessé a kelet-közép-európai régióban. A szóban forgó régióról 1907-ben közzétett első fontosabb munkájában, némi optimizmussal, ezt az államot az Osztrák–Magyar Monarchiában látta. Véleménye szerint a Monarchia „az európai politika sarokpontja [...], amelynek felbomlása halálos csapást jelentene a kontinens erőegyensúlyára”.¹⁰ A dualista államot „diplomáciai szükségességnek” tekintve Seton-Watson kiemelte, hogy annak történelmi fejlődése az európai érdekek mentén történt, például védőhatárként funkcionált az iszlám terjedése ellen. Tömören fogalmazva: „természetes módon kialakult egység [kiemelés tőlem – M. C.] volt, amelynek létjogosultsága rég bebizonyosodott”.¹¹ Az, hogy a birodalom megújulása és fejlődése folytatódjék, azért volt lényeges, hogy ezt a kontinens számára kulcsfontosságú szerepét a Monarchia a jövőben is betölthesse. 1914 őszén, amikor ez már lehetetlennek tűnt, Seton-Watson úgy ítélte meg, hogy a Monarchiát új „nemzetállamoknak” kell felváltaniuk. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén új, életképes nemzetek követelték helyüket a nap alatt, melyek önállósulása indokolt volt.

Sokan írtak Seton-Watsonról, például fiai részletes kronologikus életrajzi munkájukban, azt vizsgálva, milyen kapcsolata volt pályafutása elején a Habsburg Monarchiával.¹² Ezek az írások azonban többnyire elmulasztották nézeteinek kritikai elemzését. Különösen kevés szó esik arról, miként látta a „nemzetépítés” folyamatát, és arról is, hogy miként fejlődött gondolkodása az idők folyamán. A tanulmányomban található példákat főképp a Seton-Watson fő referenciapontjainak számító Magyarországról és

8. Lev SYCHRAVA megemlékezését lásd: Tributes to R. W. Seton-Watson. *I. m.* 350.; Harry HANAK: *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War: A Study in Public Opinion.* Oxford, 1962, Oxford University Press, 22.
9. PÉTER László: *R. W. Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power.* In: *Uő: Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in an European Perspective.* Leiden–Boston, 2012, Brill, 439. A tanulmány első megjelenési helye: *The Slavonic and East European Review*, 2004/3. 655–679.
10. SCOTUS VIATOR: *The Future of Austria-Hungary and the Attitude of the Great Powers.* London, 1907, Constable, 4., 59.
11. *Uo.* 37.
12. Hugh and Christopher SETON-WATSON: *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria.* London, 1981, Methuen.

a délszláv régióból vettem, három, egymást átfedő kérdés, illetve témakör közelebbi megvizsgálása érdekében.

Elsőként nézzük meg közelebről, miként értelmezte Seton-Watson a „nemzetépítés” fogalmát a Habsburg Monarchia késői szakaszában. Milyen kritériumok alapján határozta meg a nemzeteket, és miért alkalmazta ezeket a vizsgálati szempontokat? Vajon a kritériumok tisztán etnikai-nyelvi természetűek voltak, vagy szerepeltek a nemzetek meghatározásának szempontjai között a történelmi eredetre, fejlődésre utaló tényezők is, mint például az úgynevezett Nagy-Magyarország állameszméjével való azonosulás is? Milyen mértékben egyeztette össze ezeket a kritériumokat? Másodsorban azt vizsgáljuk, milyen megoldásokat javasolt Seton-Watson az azonos földrajzi térben élő nemzetek területi versengését illetően. Pragmatistaként, idealistaként vagy a kettőt kombináló elemzőként tekintünk rá? Végző soron nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy azok a kulcsfontosságú államkísérletek – Csehszlovákia és Jugoszlávia –, amelyeknek lelkes támogatója volt, létrejöttük után mindössze hetven évvel megszűntek létezni. Harmadsorban azt is meg kell néznünk, mennyire volt következetes Seton-Watson nemzetépítésről szóló elmélete. Nyilvánvalóan mindenkor Európa békéje és stabilitása volt a célja. De vajon mennyire logikusan értelmezte a nemzeteknek a Habsburg Birodalom bukása előtt végbement fejlődését?

NEMZET ÉS NEMZETÉPÍTÉS

Seton-Watson valójában sohasem fejtette ki egyértelműen a nemzetépítés, illetve a nemzet fogalmának meghatározásában általa legfontosabbnak tartott kritériumokat. Ezek inkább amolyan „kimondatlan feltevések” voltak, amelyeket írásainak fő megállapításait rendezve tudunk beazonosítani. Skót származása azonban a kezdetektől meghatározta szemléletét és nézőpontját: rendkívül büszke volt a skót örökségre. Koraérett tizenévesként egy vékonyka, *Scotland for Ever!* című füzetben jelentette meg verseit, amelyekben világosan kirajzolódott, tanulóként miként formálta skót identitását tudat alatt az a tény, hogy Dél-Angliában járt iskolába. Hitt a nemzeti sajátosságokban is. Ahogy később megfogalmazta: „mi, kelták a jóval békésebb – néha már-már gúnyosan, bosszantóan szelíd – angolokkal ellentétben intoleránsak, szertelenek, néha egyenesen gyűlölködők vagyunk”.¹³ Ezt a felismerést már csak kis lépés választotta el a közszájon forgó sztereotípiáktól, illetve attól a nemzetfelfogástól, amely szerint minden nemzet

13. Uo. 8–9.

valamiféle különleges „etnikai” alapra épül. Az Osztrák–Magyar Monarchiába tett első, 1906-os látogatásától kezdve egyre nagyobb szerepet tulajdonított a nyelvnek mint a nemzeti identitás mértékét alapvetően meghatározó tényezőnek, amely szerinte a legfontosabb előfeltétele a sikeres nemzetállam kialakulásának. Később, az 1930-as évekre már szélesebb értelmű definíciót állított össze a „nemzetiség” fogalmára. Szerinte az „a nép, nyelv, hagyományok és belső érzések egyfajta vegyülete”. A nemzetiséget esszencialista módon, mégis metafizikai és nem kézzelfogható értelemben „egyfajta fiziológiai, szent dolognak” látta.¹⁴

Másként fogalmazva, legtöbb kortársához, illetve az általa tisztelt történelmi személyiségekhez, például a cseh történész-politikus František Palackýhoz hasonlóan Seton-Watson azok közé tartozott, akiket leginkább „nacionalista primordialistáknak” nevezhetünk. Skót gyökereihez visszanyúlva, a 20. századi Európában tapasztaltakra alapozva úgy vélte, hogy a nemzetek állandó változásban lévő organikus, általában ősi eredetű képződmények. A szlovén például „ősi, életerős és vallásos hajlamú kis nép”.¹⁵ A „bohémiai”, azaz a csehországi cseh nemzetet viszont az 1920-ban készített tanulmánya szerint „kegyetlenül kiszakították történelmi létezéséből, tetemét két évszázadon keresztül temetetlenül hagyták, hogy azután szinte segítség nélkül feltámadjon, és megtalálja elvesztettnek hitt nemzettudatát”.¹⁶

A pontosság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy bizonyos modern elemek is felfedezhetők Seton-Watson nemzetképében, vagy ahogy később maga is megfogalmazta: a „nemzetiség eszméje” valami „igen modern dolog”.¹⁷ Benedict Andersonhoz vagy épp Eric Hobsbawmhoz hasonlóan – de náluk évtizedekkel korábban¹⁸ – a 18. század végét progresszív fordulópontnak nevezte, amikor a francia forradalom után a nemzetiség eszméje új lendületet kapott. Az ezt követő fél évszázadban a nemzetiség eszméje „érelledött mindenhol, [...] ez volt az az időszak, amikor a nemzeti alapozású

14. R. W. SETON-WATSON: *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*. London, 1934, Eyre and Spottiswoode Publishers Ltd., 69–70.

15. R. W. SETON-WATSON: *Austria-Hungary and the Southern Slavs*. In: R. W. SETON-WATSON D. Litt. – J. DOVER WILSON – Alfred E. ZIMMERN – Arthur GREENWOOD: *The War and Democracy*. London, 1915, MacMillan, 2.

16. R. W. SETON-WATSON: *The Formation of the Czecho-Slovak State*. In: *A History of the Peace Conference of Paris*. Ed. H. TEMPERLEY. Vol. 4. London, 1921, Hodder and Stoughton, 237.

17. R. W. SETON-WATSON: *Britain and the Dictators*. Cambridge, 1938, Cambridge University Press, 304.

18. BENEDICT ANDERSON: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1991, Verso; ERIC HOBBSBAWM: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990, Cambridge University Press. Hobsbawm a *The Transformation of Nationalism* című negyedik fejezetben vázolja fel azt a keretrendszert, amelyben Seton-Watson elképzelései születtek.

államok későbbi színre lépését előkészítették”.¹⁹ Álláspontjának azonban, miként azt idézett megállapításai is mutatják, erős primordiális háttére volt, sokkal inkább, mint azok esetében, akik a nemzet alapjának az etnikumot (*special ‘ethnic’ base*) tekintették.²⁰ Felfogásának központi eleme volt az az elképzelés, hogy a 19. században az egymással versengeni kezdő kis és nagy nemzetek valamiféle hosszú tetszhalottállapotból feléledve jelentek meg ismét a történelem színpadán. És miközben az európai „népek” fejlődésük különböző szakaszaiban voltak, az „organikus jelenségek” némelyikét mégis haladéktalanul kezelni kellett, mert azok a fennálló politikai rendet és annak stabilitását kezdték ki.

Seton-Watsonnak az oxfordi New College-ben folytatott történészi tanulmányai kétségtelenül híven tükrözik azt az álláspontját, ahogy a nemzeteket primordiális organizmusokként kezelte. Kezdeti érdeklődése Németország és Olaszország „nemzetpszichológiája” iránt – diákként és turistaként is járt ezekben az országokban – egyfajta természetes érzékenységet alakított ki benne a nacionalizmus Európa-szerte tapasztalható térnyerésével szemben. A nemzetiséget saját eszmefuttatásaiban a haladás és a liberális demokrácia fogalmaival kötötte össze.²¹ 1905 végén azonban a Habsburg Birodalmat az akkori brit birodalom működését meghatározó nemzetközösségi „föderalizmus” felől közelítette meg. Korai munkáiban előszeretettel hasonlította össze a skót és az ír példákat. Elragadtatással írt a skóciai stabilitásról, ugyanakkor gyakran figyelmeztetett az íreknél tapasztalható felfordulásra. Skóciának a brit államon belüli helyzetét és történeti evolúcióját az egészséges államszövetség lehetőségének bizonyítékaként kezelte. Olyan szövetséget látott benne, amelyben a körütekintő decentralizáció következtében a skót nép megőrizhette identitását. Ezzel ellentétben Írország 1914 előtt az autonómia szorgalmazásával a szakadék szélére jutott. Seton-Watson teljes szívvel támogatta az ír önkormányzatiságot.²² Az ír nép küzdelme nagyban befolyásolta azt, ahogy később a Magyar Királyság-

19. SETON-WATSON: *I. m.* 1915, 127., 129. Ebben az írásában kifejtette, hogy a francia forradalom hatására „újraéledt a nemzeti érzés Magyarországon, Csehországban és Horvátországban”. Érdekes, milyen homályosan értelmezte később a 18. század végi cseh „újjászületést”: „a nemzetiség érzésének szellemét lehetett érezni a levegőben”. R. W. SETON-WATSON: *A History of the Czechs and Slovaks*. London, 1943, Hutchinson, 161.

20. A nemzetépités koncepciójának inspiratív megfogalmazását lásd Anthony SMITH: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986, Oxford University Press.

21. Hugh and Christopher SETON-WATSON: *I. m.* 15. Példaként említhető, miként dicsőítette a nemzetiség eszméjét az 1914-ben kiadott *The War and Democracy* egyik társszerzője: J. Dover WILSON: *The National Idea in Europe 1789–1914*. In: *The War and Democracy. I. m.* 5–74. Itt Olaszország példája mint „a »nemzeti eszme« legjobb megjelenési formája” szerepelt. *Uo.* 56.

22. *Uo.* 89–90.

hoz tartozó Horvátországot szemlélte. Ez az autonomista szemléletmód azoknál a horvátoknál is megjelent, akikkel levelezni kezdett. Egyik dalmát levelezőpartnere a következőképpen fogalmazott: „Írország történelme nagyban hasonlít Horvátországra. Nálunk mindössze az olyan vezér hiányzik, mint az írek Parnellje.”²³

MAGYARORSZÁG KÉRDÉSE

Seton-Watson 1905-ben látogatott először az Osztrák–Magyar Monarchiába, azzal a meggyőződéssel, hogy megtalálja Nagy-Britannia történelmileg sikeres szövetségi modelljének alkalmazási lehetőségét. Az időzítés kulcsfontosságú. Néhány történész nemrégiben felvetette, hogy a 20. század eleji Habsburg Birodalomra egyfajta „nemzeti közöny” volt jellemző: állampolgárainak többsége nem a nemzetiség szemüvegén keresztül látta saját mindennapi életét.²⁴ Ez kétségkívül igaz ugyan, de az is tény, hogy a Monarchia nacionalista retorikával mélyen átítatott államnak számított ebben az időben. Ez a nacionalista közbeszéd pedig csak keveseket nem érintett.

Amint azt Bécsbe érkezésekor 1905-ben Seton-Watson is megfogalmazta: „Bárhová megyek, a nemzetiség létfontosságú kérdését látom, amely egyre hangosabban követel választ és megoldást a maga számára.”²⁵ Magyarország ez idő tájt az 1848-as nemzetiségi küzdelmek még mindig visszhangzó zajától hangos, alkotmányos válságban fuldokló ország képét mutatta. Az évtizedeken át ellenzékbe szorult, függetlenségi orientációjú politikai erők koalíciója Magyarország számára – az alkotmányellenesen kormányzó, „elnyomó” Habsburg-dinasztiával szemben – a korábnál nagyobb autonómiát követelt.²⁶ A fiatal Seton-Watson Magyarország-képét ebben az időszakban az angoloknak Kossuth Lajos eszméihez, illetve Magyarország gazdag „liberális örökségéhez” kapcsolódó rajongása határozta

23. Charles Stewart Parnell (1843–1891) az Írországi Önkormányzati Ligát, majd az Ír Parlamenti Pártot vezető, nagy tekintélyű politikus, akit az 1880-as években Gladstone brit miniszterelnök ellenfeleként és Írország koronázatlan királyaként emlegettek. LUPIS-VUKIĆ Seton-Watsonhoz írott levele, 1911. szeptember 23. R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. *I. m.* Vol. I. 86.

24. Lásd például Pieter M. JUDSON: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, 2016, Harvard University Press.

25. R. W. SETON-WATSON: *Racial Problems in Hungary*. London, 1908, Constable, VIII.

26. Ezt a belpolitikai válságot alighanem újra kell értékelnie a történelemtudományak. A Fejérváry-kormányról szóló tanulmányomhoz a leghasznosabb angol nyelvű munka továbbra is Peter SUGÁR: *An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905-6*. East European Quarterly, 1981/3.

meg.²⁷ Ez magyarázza, hogy a Magyar Királyságban tett látogatása előtt miért írt így a *The Scottish Review*-ban: „Reménykedjünk, hogy – minden akadály és nehézség ellenére – a nemzeteknek ez a fönixmadara ezúttal is feltámad.” Magyarországot – „a Habsburg Birodalom első számú alkotmányos nemzetét”, amelyet górcső alá vett – jellemző módon fejlődő organizmusként ábrázolta. Olyan ősi alkotmánnyal rendelkező régi nemzetként, amely, akárcsak Skócia, többször is „újra feltalálta” magát az évszázadok során. Habár az 1867-es kiegyezés megfelelt az ország akkori érdekeinek, „Magyarország azóta egyre szűkebbnek érzi a kiegyezéssel megszerzett jogosítványokat”. Úgy látta, hogy az egész Habsburg Birodalom életképessége érdekében a kiegyezés revíziója „elkerülhetetlenné” vált: a Habsburgoknak Seton-Watson szerint le kellett volna mondaniuk az abszolutisztikus uralkodásról, és nagyobb önrendelkezést kellett volna biztosítaniuk a magyar népnek.²⁸

A legelsők egyike, akivel Seton-Watson Budapesten találkozott, gróf Apponyi Albert frissen kinevezett oktatásügyi miniszter volt. Beszélgetésük során Apponyi hajlandónak mutatkozott a horvátokat különálló „nemzetként” elismerni, de abban hajthatatlan maradt, hogy a magyar állam fennmaradó részén csak egyetlen nemzet, a magyar él. Amikor Seton-Watson afelől érdeklődött, hajlandó lehet-e Magyarország másoknak is öngazgatást adni a nemzetiségi elv alapján – Skócia jogi és oktatási autonómiáját hozva fel példaként –, Apponyi kizárta a nemzetállam megteremtését célzó „magyar állameszme” bármiféle átalakítását.²⁹ Az 1905-ben egyértelműen magyarbarát alapállással Magyarországra érkező Seton-Watson hat hetet töltött a választások lázában égő, majd a nacionalista koalíció győzelmére ébredő országban. Idealisztikus elméletekkel találkozott, amelyek egyrészt a központosított magyar államról szóltak, másrészt a birodalom átszervezéséről, hogy az képessé váljék a nemzetiségi követeléseket kezelni. Itt elsősorban Aurel C. Popovici román és Karl Renner osztrák szociáldemokrata politikus írásaira kell utalnunk. Olyan magyar értelmiségiekkel beszélgetett, akik támogatták a „magyarosítást”, és – főként Erdélyben – olyan románokkal is, akik népük történelmi jogait és kulturális követeléseit hangsúlyozták, elítélve azt, hogy Magyarország 1868-as nemzetiségi törvényét sohasem alkalmazták megfelelően.³⁰

27. Lásd még JESZENSZKY Géza: *Az elveszett presztízs: Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó.

28. PÉTER: *I. m.* 2012, 452–453.

29. *The Making of a New Europe. I. m.* 32.

30. *Uo.* 33–38.

Az ezzel kapcsolatos bizonyítékokat gyarapította a felső-magyarországi szlovák régióban 1907 májusában tett hosszú látogatása, ahol mintegy magába szívta „a legelfeledettebb szláv nép” kultúráját.³¹ Lassan formálódott fejében a nemzetépítésről alkotott elmélete – vagy legalábbis a Magyarország területén tapasztalható nemzetiségi problémákra egyfajta gyakorlati megoldást kínáló koncepció. A Gladstone által képviselt liberalizmus követőjeként különösen figyelt a nemzeti sovinizmus és az állami elnyomás legapróbb jeleire, s mélyen megérintette az 1907. októberi csernovai tragédia története.³²

Történészként számba vette a dunai régió régi etnikai sajátosságait, és azokat a modernebb nemzeti jelenségekkel vetette össze, megjegyezve, hogy „a népesség új rétegei [*new Schichten/layers*] fejlődtek ki és jelentek meg”.³³ Kezdetben – meglehetősen naivitással – azt kérdezte: miért ne működhetne Magyarország a jövőben is többnyelvű államként épp úgy, ahogy ezer éven át.³⁴ 1907-ben azonban már azokkal értett egyet, akik a fennálló rendszert támadták: úgy is fogalmazhatunk, hogy „megtért a nemzetiségek ügyét illetően”, azt hirdetve, hogy a nemzetiségek hangjának meg kell jellennie a magyar államrendszerben.³⁵ Eötvös József után szabadon azt hangsúlyozta, hogy a „jellemző személyiségjegyeket” hordozó és saját kultúrával büszkélkedő nem magyar népek letagadhatatlanul „felébredtek”.³⁶

Miként értelmezte Seton-Watson a történeteket, és mennyire voltak logikusak a következtetései? Eleinte a Nagy-Britannia részét alkotó Skócia analógiájaként tekintett Magyarországra: olyan történelmi nemzetként, amely az ősi alkotmány alapján jogosan követelt a maga számára szélesebb körű szabadságjogokat 1905-ben a Habsburg Birodalmon belül. Egy évvel később azonban már sokkal jobban átlátta a helyzet összetettségét. Ahogy ezt a *The Spectator* magazinnak írva megjegyzi: „Ebben az országban [Angliában] Magyarországra gyakran gondolnak olyan nemzetállamként, amelyen például Franciaország vagy Németország. A valóság ezzel szemben az, hogy a poliglott Magyarország a mai államok közt egyike azoknak, ahol a legtöbb nyelvet beszélik. [...] A 19 milliós összlakosságnak mindössze 45 szá-

31. *Uo.* 40., 46–47.

32. Lásd az 1907. november 2-án a *The Spectator*nak írt, felháborodott levelét. Könyv alakban is megjelent: R. W. Seton-Watson and his Relations. *I. m.* Vol. I. 126–128. Tévedés volna azonban azt sugallni – ahogy ezt például Gratz Gusztáv tette –, hogy Seton-Watson figyelme kizárólag „a sajnálatos esemény hatása alá kerülve” kezdett a magyarországi nemzetiségek felé fordulni: GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* 2. kötet. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, 152.

33. *The Making of a New Europe. I. m.* 48–49.

34. *Uo.* 38.

35. SETON-WATSON: *I. m.* 1908, VIII.

36. *Uo.* 393.

zaléka magyar, és ez az arányszám a nem elhanyagolható hányadot kitevő zsidóságot, illetve más nemzetiségek elmagyarosodott rétegeit is magában foglalja.³⁷ 1907-ben Magyarországot, bár még mindig nemzetként határozta meg, immáron azonban olyanként, amely nemzetet egymással versengő, a sovíniszta magyar oligarchia által elnyomott nemzetek alkottak.

Megfigyeléseit és elemzéseit a *Racial Problems in Hungary* címmel 1908-ban kiadott jelentős munkájában összegezte. A „magyarosítás” létét bizonyító tudományos adatok közreadása mellett, kissé regényes elragadtatással, „népgyilkos háborúként” értelmezte a történeket. Teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az önkéntes asszimilációt, „hitehagyottságnak” titulálva a nem magyar nemzetiségűek beolvadását és az „anyanyelvükről, valamint saját kultúrájukról történő lemondást”. Az egész folyamatot egyfajta darwini létküzdelemnek tekintette.³⁸ A magyar kormányzati uralom megalomániája és az egységes nemzetállam eszméjének mindenáron történő fenntartása szerinte a feltörekvő népek, például a szlovákok vagy a románok „természetes evolúciójának” szándékos elnyomását eredményezte.³⁹ Ennek veszélye abban rejlett, hogy a folyamat nem csupán Magyarországra, hanem az egész Habsburg Monarchiára mint Európa stabil tényezőjére is destabilizáló hatással volt. Seton-Watson megoldási javaslata továbbra is az akkori Magyar Királyság szinonimájának tekinthető politikai „magyar nemzetet”, azaz állampolgári közösséget vizionált. Ennek keretei közt azonban a magyar oligarchiának tiszteletben kellett volna tartania a magyar állampolgárok etnikai-kulturális sokszínűségét, és fel kellett volna hagynia a magyarosítás gyakorlatával. Mint írta: a magyarosítás végső soron utópisztikus elképzelés, ahogy hét évszázadnyi angol elnyomásnak „sem sikerült az ír nemzeti érzést kipusztítani”.⁴⁰

A *Racial Problems* című könyvben felvázolt megoldási javaslat – a nyilvánvaló túlzások ellenére – sokkal inkább tekinthető kompromisszumnak, mint radikális elképzelésnek.⁴¹ Nem javasolta sem a történelmi Magyarország feldarabolását, sem annak nemzeti alapokon történő föderalizálását. A hatalom jelentős mértékű megosztását jelentő „népi autonómia” gondolatától is ódzkodott, és nem csupán azért, mert elképzelhetetlennek tartotta, hogy a magyar vezetés valaha is beleegyezzen, hanem azért is, mert az gyengítette volna a magyar politikai nemzet, azaz a történelmi magyar állam egységét. Ehelyett az akkortájt megjelenő brit nemzetiségi modellt szem

37. R. W. SETON-WATSON: *Hungary and the Parting of the Ways*. The Spectator, 20. 10. 1906. 7.

38. SETON-WATSON: *I. m.* 1908, 398.

39. *Uo.* 399.

40. *Uo.* 400.

41. *Uo.* 399–412.

előtt tartva – és itt meg kell jegyeznem, hogy ez idő tájt az angol parlamentben radikális liberális reformokat vezettek be – gyors alkotmányos reformokat sürgetett Magyarországon: a választójog, az öngazgatás, az oktatás és a sajtószabadság kiszélesítését szorgalmazta. Ez ugyanis szerinte korlátozhatta volna a magyarok által monopolizált politikai hatalmat,⁴² és megerősíthette volna az 1868-as nemzetiségi törvényt. Az önkormányzatok reformján keresztül az olyan feltörekvő népek, mint például a szlovákok, Nagy-Britannia és benne Skócia mintájára a magyar nemzet részeként találhatták volna meg saját helyüket, és alakíthatták volna saját identitásukat. A Magyar Királyságban gyakorlati okokból – miként az Nagy-Britannia esetében is volt – egyetlen hivatalos nyelv maradt volna. Munkájában hangsúlyozta, javaslatainak egyike sem „csorbitaná a Szent István koronája alá tartozó területek szuverenitását és Magyarország területi egységét”.⁴³

Amint a fentiekből is kiviláglik, Seton-Watson felfogása a „magyar nemzetről” sem az országot, sem annak politikai közösségét nem tekintette történelmileg adottnak. Nem a történeti származást és a történelmi határokat tekintette meghatározónak. Ugyanakkor azon a véleményen volt, hogy a nemzetépítés misztikus „építőelemei” közül a történelmi jogokat és hagyományokat nem kellene „fetisizálni” vagy abszolút prioritásként kezelni.⁴⁴ A brit modelltől az is következett, hogy bölcsen különbséget tett a magyarországi állampolgári nemzeti közösség és az azt uralni kívánó magyar etnikumú nemzeti társadalom között, kizárva ezzel a két fogalom egybeomlását (hasonlóképpen ahhoz, ahogy az angolok próbálják magukat időnként Nagy-Britannia domináns népeként látni és láttatni).⁴⁵ Leginkább liberális múltjára támaszkodva ítélte el a magyar vezetőket, amiért azok megpróbálták saját érdekeiket az egész soknyelvű magyarországi állampolgári közösség érdekeivel összemოსni és állítólagos történelmi nemzeti jogaikat a Magyar Királyság többi népére „nyers erővel” rákényszeríteni.⁴⁶

Látván, hogy a következő években a magyar hatóságok jöttányit sem változtattak sovíniszta irányvonalukon, természetes hajlamát a kompromisszumra más szemléletmód váltotta föl. A Monarchia déli területein ta-

42. Szerinte „a magyarokat faji előítéletek vezérelték”. Uo. XVI.

43. Uo. 412.

44. R. W. SETON-WATSON: *German, Slav, and Magyar: A Study in the Origins of the Great War*. London, 1916, Williams and Norgate, 29–30.

45. Uo. 411–412. A magyarországi nemzet (*Hungarian nation*) és a magyar nép (*Magyar race*) fogalmának a szétválasztásával – az egységes *magyar* jelző használata helyett – Seton-Watson nem csupán más feltörekvő nemzetiségek létét ismerte el Magyarországon belül, hanem a nemzeti ellentétek mindennapos retorikáját is átvette. Érdeemes itt felhívni a figyelmet arra a megkérdőjelezhető elgondolásra, miszerint a két fogalmat együtt kell kezelni. JUDSON: *I. m.* IX.

46. SETON-WATSON: *I. m.* 1908, 397.

pasztaltak hatására 1914-ben Seton-Watson gondolkodásában az etnikai-nyelvi kritérium teljes mértékben a történelmi jogok elé került a fontossági sorrendben; rokonszenvét ez természetesen még inkább az egységes, történelmi magyar nemzet status quóját kikezdő „fiatal nemzetek” felé irányította. Ez magyarázza a megfogalmazásaiban beállt változásokat. Az első világháború kitörésekor már nem „feltámadó főnixmadárként” értékelte Magyarországot, mint 1906-ban. Ezt a címet ekkor más nemzetek, például a csehek érdemelték ki nála.⁴⁷ Magyarország viszont olyan országgént jelenik meg írásaiban, amely a „gonosz magyar vezetés” alatt épp öngyilkosságot készült elkövetni, és ezért már nem érdemelte meg, hogy egységes politikai nemzetként fennmaradjon. Amint azt 1914-ben – a „nemzet” megnevezésen az egész osztrák birodalmat értve – megfogalmazta: „Előfordul, hogy egy nemzet, akárcsak egyes emberek, néha öngyilkosságot követ el; azok, akik a nemzetet erre a veszélyre jó előre, nyomatékosan figyelmeztették, most nem tehetnek mást, mint szomorúan gyászolóként részt vesznek a temetésén.”⁴⁸

A DÉLSZLÁV EGYESÍTÉS

A nyelvet a nemzet meghatározásának és az életképes nemzeti egység elérésének kritériumaként Seton-Watson a délszláv népek háború előtti tanulmányozása során kezdte használni. 1909 elejétől kezdve látogatásokat tett Dalmáciában, Horvátországban, majd 1910 májusában Boszniában. Hasonlóan ahhoz, ahogy korábban Magyarország értékelésében, a délszlávkérdéssel kapcsolatos álláspontja is három fő pilléren nyugodott. Elsősorban olyan gyakorlati megoldást tartott volna szükségesnek, amely stabilizálja a Habsburg Monarchia déli területeit, és biztosítja Európa békéjét. Másodsorban nyugati szabadelvűként irtózott a Magyarországon tapasztalt állami elnyomástól, ezért kitartóan szorgalmazta a „nemzetiségi elvet” támogató demokratikus erőkkel való kiegyezést.⁴⁹ Harmadsorban megéreztte, hogy a modern nemzetépítés kibontakozása – mint progresszív jelenség – többé nem tartóztatható fel. A 19. századi német és olasz nemzeti egyesülés példája a délszláv nemzeteket is egyre inkább az egység felé sodorta, mintegy elkerülhetetlenné téve, hogy az egyesülés valamilyen formában bekövetkezzék. 1911-ben a délszlávkérdésről megjelentetett könyvében Seton-Watson ezért meglehetősen bizonyossággal állította: „A horvát–szerb egyesülésnek be kell

47. A londoni King's College-beli előadás, 1915. július 6. R. W. Seton-Watson and his Relations. *I. m.* Vol. I. 244.

48. R. W. SETON-WATSON: *The Issues of the War*. In: *The War and Democracy. I. m.* 1914, 254.

49. Ezt a kifejezést ő maga írta le: SETON-WATSON: *I. m.* 1915, 138.

következnie – és be is fog következni.”⁵⁰ Az osztrák államférfiaknak – akiknek ezt a könyvet ajánlotta – a legnagyobb fejtörést az okozta, miként nyúljanak hozzá ehhez az egyre csipősebb „csalánhoz”, s miként tépjék ki azt, mielőtt beteríti egész Európát.

Seton-Watsonnak a délszláv egyesítés törvényszerűségébe vetett hitét ma már idealisztikus elképzelésnek tarthatjuk, és a „jugoszláv történetírás” eltűnésével napjaink Horvátországában mára az ő korábbi elismertsége is megkopott.⁵¹ Meggyőződése részben abból a látásmódból táplálkozott, ahogy a régiót korábbi tapasztalatai alapján kezelte. A horvát nemzetépítés jelenségével főként 1909-ben, a *risorgimento* jelszavától egyre hangosabb Dalmáciában találkozott.⁵² Fő tájékozódási forrásai és kapcsolatai horvát politikusok, például Ivo Lupis-Vukić, illetve Josip Smodlaka voltak. Olyan szabadelvű értelmiségiek, akik a térségben tapasztalható, úgynevezett „új kurzus” szellemében lelkesen támogatták a szerb–horvát együttműködést, illetve az alkotmányjogi reformok alapján elképzelt szorosabb egységet.

Seton-Watson 1909 májusában Zágrábban szerzett tapasztalatainak hatására a nemzetiségi mozgolódásokat egyre inkább úgy tekintette, mint amelyek az „abszolutisztikus” érdekekkel szembehelyezkedve, a nemzetek felszabadulását célozzák. Már korábban arra a következtetésre jutott, hogy a magyar kormányok erőszakkal próbálják leküzdeni a Magyarországon „százfejű hidraként” jelentkező nemzetiségi mozgalmakat.⁵³ Ezzel a meggyőződéssel követte az 1909. évi zágrábi felségárulási pert. A perben báró Pavao Rauch horvát bán rendszere úgy kívánta hatalmát érvényesíteni, hogy hazaárulás vádjával ötven szerb ellen kezdeményezett eljárást, miközben a szerb etnikumnak még a létezését sem volt hajlandó elismerni Horvátországban.⁵⁴ A bírósági tárgyalást rövid ideig a tárgyalóteremben követő Seton-Watson az eljárást „a modern kor egyik legnevetéségesebb jogi procedúrájának” nevezte.⁵⁵ Emellett meg volt győződve róla, hogy a magyar–horvát

50. R. W. SETON-WATSON: *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London, 1911, Constable, 343.

51. Zoran GRIJAK – Stjepan ČOSIĆ: *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*. Zagreb, 2012, Hrvatski državni arhiv. Ez a munka jó összefoglalást ad Seton-Watson pályafutásáról és a jugoszláv kérdéssel kapcsolatos tevékenységéről. Vö. Stjepan MATKOVIĆ: *Ivo Pilar i R. W. Seton-Watson (Dva pogleda na južnoslavensko pitanje)*. Croatian Journal of Social Sciences and Humanities, 2006/1. 21–45.

52. SETON-WATSON: *I. m.* 1916, 107.

53. Uő: *I. m.* 1908, 395.

54. Seton-Watson tapasztalatairól lásd Mark CORNWALL: *Loyalty and Treason in Late Habsburg Croatia: A Violent Political Discourse before the First World War*. In: *Exploring Loyalty*. Eds. Jana OSTERKAMP – Martin SCHULZE WESSEL. Göttingen, 2017, Vandenhoeck and Ruprecht, 97–121.

55. SETON-WATSON: *I. m.* 1911, 184.

politikai vezetés hatalmi visszaéléseinek újabb esetével van dolga, hiszen az egész zágrábi per gyökerét abban látta, hogy a magyar kormányok a dualizmus évtizedeiben rosszul kezelték Horvátországot, mert – ahogy a kérdést elemezve megjegyezte – „a szimpátia hiánya és az elnyomás egyáltalán nem hatékony eszköz a nemzeti vagy népi problémák megoldásában”.⁵⁶

Emlékezhetünk rá, maga Apponyi gróf is elismerte: Horvátország „saját jogokkal és pozícióval rendelkező nemzetiség”.⁵⁷ Seton-Watson ezt akkor kezdte a maga teljes valóságában felismerni, amikor 1908 májusában villámlátogatást tett Zágrábban, ahol az erősen nacionalista nézeteket valló horvát személyiségekkel, például Izidor Kršnjavival folytatott konzultációkat. Egy évvel később, amikor újból találkoztak, már sokkal inkább érzekelte a horvátok és szerbek közötti nyelvi kapcsolatokat. Emiatt felvetette, hogy a két nép elvben ideális egységet alkothatna. Kršnjavi azzal vetette el a javaslatot, hogy a két nép kultúrája kölcsönösen taszítja egymást, Seton-Watson azonban saját hazája példáját hozta föl: Skóciában is két, alapvetően ellentétes kultúrájú nép sikeres együttélése valósult meg.⁵⁸ Ez is jól mutatja, hogy gyakran brit szemüvegen keresztül látta a térséget. Akárcsak Magyarország esetében, a délszlávok körében is a feltörekvő kis nemzetekkel és népekkel rokonszenvezett. A brit tapasztalatok pedig olyan strukturális modellt kínáltak számára, amelyeket hasznosítani kívánt a dunai térségben elképzelt megoldásokkal kapcsolatban. Ezért a következő hosszabb, 1910-es dalmáciai útja során egy búcsúvacsorán azt mondta horvát vendéglátóinak: „egyszerűbb egy kis ország, például Skócia polgárának együtt éreznie Dalmáciával, mint a nagyobb nemzetek polgárainak”; Skóciához hasonló szerencsét kívánt Dalmáciának – vagyis azt, hogy egy nagyobb nemzeti egység részeként visszataláljanak „nemzeti identitásukhoz”.⁵⁹ Dalmáciát, a dalmátokat ez esetben tehát külön nemzetként definiálta, ugyanakkor ideális megoldásnak azt látta, hogy Dalmácia egy nagyobb nemzeti egység része legyen.

Fontos megjegyezni: bár Seton-Watson célzott rá, hogy a „népek” lassan „nemzetekké” válnak, terminológiájában nem volt igazán konkrét a két fogalom megkülönböztetésében. A fő kérdésekben – a horvát nemzetépítés, illetve a horvát nemzet Magyarországtól való függetlenségének ügyében – szá-

56. Uo. IX.

57. *The Making of a New Europe. I. m.* 32. Abban az időben Seton-Watson maga sem érezte úgy, hogy a horvát nemzet politikailag megérett az önálló nemzetként való létezésre. SCOTUS VIATOR: *I. m.* 58.

58. *The Making of a New Europe. I. m.* 69.

59. Uo. 79. A skót–horvát párhuzamokról lásd még Mark CORNWALL: *Scots and „Skoks”: Exploring the Cultural Interaction of Scotland and Croatia, 1600–1918*. In: *Scotland and the Slavs: Cultures in Contact 1500–2000*. Eds. Mark CORNWALL – Murray FRAME. Newtonville (MA), 2001, Oriental Research Partners, 95–102.

mára természetesen adódott a párhuzam Skócia Nagy-Britannián belüli önrendelkezésével. A korabeli viszonyok működésképtelenségét hangsúlyozva Horvátország helyzetét mégis inkább Írországnak az Egyesült Királyságon belül akkoriban tapasztalható helyzetéhez hasonlította. Olyannyira, hogy egy horvát beszélgetőpartnere Seton-Watsont tévesen írnek vélte.⁶⁰

A délszláv kérdéssel foglalkozó munkája bevezetőjében egyébként arra figyelmeztetett, nehogy úgy bánjon Nagy-Britannia Írországgal, miként Magyarország Horvátországgal. Úgy látta, hogy „Magyarország és Horvátország viszonyának mélyreható tanulmányozása a Brit-szigetek négy testvérnépének meggyőződéses unionistái, a decentralizáció vagy épp a föderáció és az alkotmányos változtatás bármely más formájának meggondoltabb hívei számára egyaránt felbecsülhetetlen értékkel bírhat”.⁶¹ Horvátországot illetően Seton-Watson azon az állásponton volt, hogy a nyolc évszázadnyi hagyományokkal rendelkező nemzet megnyugtatása abban az esetben lenne lehetséges, ha a magyar kormányzat valóban komolyan venné az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés (*Hrvatsko-ugarska nagodba*) szellemiségét, és Horvátországnak a szerződő felet megillető egyenrangúságot biztosítana. Ezzel lehetővé tehetné, hogy a horvátok még teljesebb körben megélhessék nemzeti mivoltukat. Ebben is jól kivehető a párhuzam a skót és az ír önrendelkezési törekvésekkel. Seton-Watson érzékelte a történelmi sajátosságokat is, s éppen ezért hangsúlyozta: Horvátország Magyarországon belüli autonómiájának jellege *sui generis*, vagyis egyedi megoldás Európában.⁶²

A horvát nemzetépítés problémájának megoldását keresve azonban – ellentétben azzal, ahogy ezt Magyarország esetében hangoztatta – immár nem tekintette a történelmi jogokat szilárd alapnak, amelyeknek prioritást kellené élvezniük. Jóllehet tanulmánya az alkotmányos és jogi hagyományokat teljes mélységükben feltárva mutatott rá, miként sajátította ki Magyarország a horvát nemzet szuverenitását, Seton-Watson különös hangsúlyt fektetett a nemzet fogalmának a délszláv térségben tapasztalt, modern „történelmi evolúciójára”, amelyet bármilyen szűkkeblű horvát történelmi-nacionalista programnál fontosabb tényezőnek tekintett. Vagyis a modern, progresszív nacionalizmus fejlődése elkerülhetetlen. Egyik dalmát levelezőtársának 1909-ben ezt írta: „A körülmények kényszerítő ereje és a történelmi evolúció az Önök oldalán áll.” Ezzel is arra a Monarchia déli területein zajló folyamatra hívta fel a figyelmet, amely egy új nemzeti egység kialakulását ered-

60. Gjuro Šurmin zágrábi egyetemi professzor és Seton-Watson találkozásáról lásd MATKOVIĆ: *I. m.* 28.

61. SETON-WATSON: *I. m.* 1911, IX.

62. *Uo.* 65., 68. Talán Finnország Oroszországon belüli helyzete hasonlítható hozzá. Seton-Watson 1903-ban találkozott a finnkérdéssel. *The Making of a New Europe. I. m.* 16.

ményezheti. Ennek alapja az a felületesen végiggondolt koncepció volt, miszerint a délszlávok többsége, a horvátok és a szerbek egy nyelvet beszélnek.⁶³ Egészen odáig ment, hogy – a rá jellemző túlzással – ekként jellemezte a délszláv régiót: „Széles, természetes földrajzi egységet alkotó terület, olyan homogén, egy nyelvet beszélő populáció által benépesítve, amelyet a kegyetlen sors számos, mesterségesen létező darabra szakított.”⁶⁴

Történelmi kutatásainak ismeretében meglepőnek tűnhet, hogy Seton-Watson ennyire jelentéktelennek tekintette a térség történelmi megosztottságát, és ilyen nagy fontosságot tulajdonított a délszláv népek egységére utaló jeleknek. A kortárs elemzők többsége az ilyen kötelékeket „mesterségesnek” tekintette.⁶⁵ Az is tény, hogy a délszláv helyzet első elemzésében még Seton-Watson is ellenezte Szerbia részvételét bárminemű új szláv nemzeti egység kialakításában. Szerbia 20. század eleji története ugyanis – főként I. Sándor szerb király 1903-ban történt brutális meggyilkolása – egyfajta „barbár” erőszakra utalt. Vagy ahogy Kršnjavi fogalmazott, a „nyugati civilizációhoz” képest a szerbeket egyértelműen valamilyen „keleti” kultúra hordozóinak lehet tekinteni, ami megakadályozhatná a délszláv nemzeti integráció folyamatát. Seton-Watson a nézeteit csak Szerbiának a balkáni háborúkban aratott sikerei, illetve a Szerbia iránt 1912–1913-ban egész Horvátországban tapasztalható lelkesedés hatására változtatta meg. Okfejtésében az egykor „barbárnak” tekintett királyság „férfias, progresszív parasztállammá” változott, amely hosszú, vitéz szabadságharcot vívott a törökök ellen.⁶⁶

Mindez megerősítette Seton-Watsont abban a meglehetősen idealisztikusnak mondható meggyőződésében, hogy a közös „szerb–horvát nép” szilárd egysége a nyelven alapszik. Ugyanakkor írásaiban ő maga is óva intett az utópisztikus nacionalisták, például Ante Starčević (1823–1896) megközelítésétől, akik a realitásokról tökéletesen megfeledkezve kergették pánhorvát álmaikat.⁶⁷ Ő tehát a Habsburg Monarchián belüli szerb–horvát nemzeti egység megvalósításában gondolkodott. Úgy érvelt, hogy a szerbek és a horvátok „rokon népek”, amelyek elkerülhetetlenül a nemzeti egység felé sodródnak.⁶⁸ Olvasatában a folyamat a német és az olasz modellhez hasonló, megállíthatatlan evolúció. Ez a fejlődés Magyarországon is tapasztalható.

63. MATKOVIĆ: *I. m.* 22–23.

64. SETON-WATSON: *I. m.* 1911. 336.

65. MATKOVIĆ: *I. m.* 38.

66. SETON-WATSON: *I. m.* 1916. 102. Az 1903-as események emléke azonban később elhalványult, s helyette a szerb nemzet 19. századi újjászületésének dicsőrete került előtérbe. Uő: *The Rise of Nationality in the Balkans*. London, 1917, Constable, 38. skk.

67. Uő: *I. m.* 1911. 53–54., 104.

68. Uő: *I. m.* 1915. 140.

talható volt, ahol – miként azt Seton-Watson 1908-ban írta – a nemzetiségi sokszínűséget, amelyet nem lehetett tovább tagadni, a hatalomnak intelligensen kellett volna kezelnie. Seton-Watson azon a véleményen volt, hogy a dualista Monarchia sürgősen strukturális reformra szorul. Ő maga a „trializmust” javasolta megoldásként a délszlávkérdésről írt munkájában. Ennek lényege az volt, hogy Ausztriának a délszláv népeket tömörítő politikai egységet kellett volna létrehoznia a Monarchia déli területein.

Seton-Watson trialista elképzelése természetesen nem kis mértékben azokból a pánhorvát törekvésekből táplálkozott, amelyekkel utazásai során rendszeresen találkozott. Igazi idealizmusa azonban abban mutatkozott meg, hogy a sikeres nemzetépítés legfőbb kritériumának továbbra is a nyelvet tekintette. A Monarchia déli részén, akárcsak Magyarországon, a nemzetépítés mechanizmusain belül az egyes nacionalizmusok hatóereje egymással is ütközésbe került: a régi történeti nemzeteken belül újak bukkantak fel. Gyakran ütközött ki Seton-Watson terminológiájának pontatlansága, ami a bonyolult folyamat leírására alkalmazott kifejezések és meghatározások keveredésére vezethető vissza. Az egyes számban használt „horvát és szerb nép” leírásakor például „egyetlen nemzet két, egymástól elválaszthatatlan alkotóelemének szükségszerű egységéről” írt.⁶⁹ Ugyanakkor úgy látta, hogy a stabilitás fenntartása érdekében a Habsburg-hatóságoknak – ez alatt inkább Bécset, mint Budapestet értve – bátor proaktív magatartást kellene tanúsítaniuk, és délen egy új politikai keretrendszer megteremtésének formájában kellene segítő kezet nyújtaniuk a kialakuló új nemzeteknek. Ebben az elgondolásban például ismét az átfogó államszerkezeten belül zajló nemzetfejlődés brit modellje sejlik fel. Seton-Watson szerint Ausztriának – Nagy-Britanniához hasonlóan – „örömmel kellene fogadnia az új nemzetek megjelenését, és olyan, nélkülözhetetlen egységbe kellene tömörítenie a népek és típusok végtelen változatosságú sorát, amely sokkal inkább ösztönzi, mintsem hátráltatja a nemzetek individualizmusát”.⁷⁰

Bosznia 1908-ban bekövetkezett annexiója Seton-Watson számára azt sugallta, hogy a Monarchia még mindig rendelkezett a cselekvéshez szükséges eréllyel és képzelőerővel. 1914-ben azonban egyre inkább azt érezte, hogy Bécs sohasem fogja megtenni ezt a kétségkívül bátorságot igénylő lépést – az idealizmus és pragmatizmus összekapcsolását – a birodalom stabilitásának fenntartása érdekében.⁷¹ Helyette a Balkán-háborúból magához térő Szerbia ragadta magához a kezdeményezést és látott neki – úgymond

69. SETON-WATSON: *I. m.* 1911, 339.; Uő: *I. m.* 1917, 26.

70. Uő: *I. m.* 1911, 339–340.

71. Uő: *I. m.* 1916, 120.

erkölcsi küldetést teljesítve – a „délszlávkérdés” megoldásának. Seton-Watson régés-rég megjövendölte, hogy egy Szerbia által kezdeményezett megoldás kizárólag egy európai háborún keresztül lehetséges.⁷² A délszláv régióban zajló nemzetépítési folyamatot illetően azt sugallta, hogy – a történelmi Magyarországhoz hasonlóan – a régi politikai, illetve nemzetiségi keretrendszereknek el kell tűnniük ahhoz, hogy az új, progresszív, korszerű nemzetiségi mozgalmak előtt megnyíljon az út.

A CSEHSZLOVÁK KÉRDÉS

Amint erre az eddigiek is rávilágítanak, a Habsburg Monarchiában tapasztalható nemzetiségi feszültségek megoldásának keresése során Seton-Watson mindvégig éberrel figyelt az illiberális elnyomás jeleire. Miként azt Péter László is megjegyezte, tipikusan liberális szemszögből mérte föl az európai stabilitást veszélyeztető erőket.⁷³ Elméletében azonban egy harmadik elem is felbukkant: mégpedig az az elképzelés, hogy a régióban egymás után születnek közös nyelvi alapokkal rendelkező, politikailag integrálódó nemzetek.

Az első világháború alatt, amikor az alapos és finom érvelést egyre inkább elnyomták a polemizáló kijelentések, az ilyesfajta nemzetépítés folyamatát már sokkal erőteljesebb szavakkal jellemezte: a nemzetiség „az újkor egyik alapvető jelensége [...], amely a tűzhányókhoz hasonló kitörésekre képes”.⁷⁴ És ezt a tűzhányót az Osztrák–Magyar Monarchia vezetői meglehetősen ostobasággal figyelmen kívül hagyták. Seton-Watson szerint ha ezt folytatják, azzal még nagyobb instabilitást hoznak Európára.

Bár a „népekről” és „nemzetekről” értekezve Seton-Watson gyakran pontatlan volt, a világháború előtti és utáni megoldási javaslatai zömében következeteseknek tekinthetők. Az államoknak, illetve az azokon belül létező nemzeti egységeknek (a brit modell alapján) kerülniük kell bármiféle „unalmas uniformitást”, és üdvözölniük kell népeik sokszínűségét.⁷⁵ A háborút megelőzően ez azt jelentette, hogy Magyarország, illetve bármely feltörekvő délszláv nemzetiség esetében a regionális, illetve népi, nemzetiségi identitás megfelelő kezelése érdekében – lett légyen szó a magyarországi román-ságról vagy épp a délszláv nemzeti egységen belüli dalmátokról – az állam, illetve a politikai-nemzeti egység praktikus központosítási igénye mellett a decentralizációs törekvéseket is figyelembe kellett volna venni.

72. SETON-WATSON: *I. m.* 1911, 337.

73. PÉTER: *I. m.* 464.

74. SETON-WATSON: *I. m.* 1914, 240.; UÓ: *I. m.* 1917, 23.

75. Az „unalmas uniformitást” elítélő szavait lásd SETON-WATSON: *I. m.* 1911, 339.; UÓ: *I. m.* 1924, 119.

A háború után, amikor Seton-Watson rokonszenve nagyrészt azok felé a csehszlovák és jugoszláv államférfiak felé fordult, akiknek feladata új államaik stabilitásának biztosítása volt, hozzáállása lényegében változatlan maradt. Még az 1920-as évek Masaryk-féle Csehszlovákiája esetében is készséggel ítélte el a „nemzetiesítő nacionalizmust”, ahogy Rogers Brubaker a nemzetállamok asszimilációs politikáját elnevezte.⁷⁶ Ezért miközben úgy vélte, hogy a szlovákiai magyaroknak el kellene fogadniuk az új helyzetet, és fel kellene hagyniuk „nacionalista megalomániájukkal”, „a szlovák sovinizmust” illetően jogosnak vélte panaszait, azok gyakorlati megoldását az érvényben lévő kisebbségi egyezmények érvényesítésével gondolta elérni.⁷⁷

Láttuk azt is, hogy Seton-Watson, miközben a nemzeteket gyakorlatilag primordiális szempontból mint ősidők óta adott közösségeket szemlélte, mindig is úgy érezte, hogy a nemzetek körében modern, progresszív evolúciós folyamat zajlik. Elméleteit habozás nélkül módosította, ha a bizonyítékok azokat cáfolták. Érvélete szerint egyes népek, például a „szerbhorvátok” több évszázados álomból ébredtek.⁷⁸ De az, hogy mindez hová vezet, szerinte sehol sem volt előre megírva. Vajon egyetértett volna-e fiaival, akik később, apjuk életrajzában úgy vélekedtek, hogy „a nemzeti kultúrák gyakorlatilag elpusztíthatatlanok”?⁷⁹ Az idősebb Seton-Watson azon a véleményen volt, hogy a nemzetek jövője megjósolhatatlan, mert számos körülménynek a függvénye: befolyásolhatja például az állami keretrendszer, az adott nép életerejé, nemzeti fejlettségének relatív szintje vagy épp a nemzeti törekvések gyakorlatiasságának mértéke.

Elemzésünk szempontjából nagyon tanulságos, ahogy a szlovén népre tekintett. A háború előtti időkben a szlovén „népet” még nem a délszláv nemzeti egység részeként képzelte el. Úgy gondolta, hogy ezzel elvágták volna Ausztriát a tengerparttól. 1914 után azonban ez a gyakorlatias megközelítés egyre inkább háttérbe szorult azzal az idealisztikusabb megoldással szemben, amely a szlovéneket a szerbek és horvátok „testvérnépeként” határozta meg, akiknek – amennyiben az lehetségessé válik – osztozniuk kell majd ennek a másik két népnek a szélesebb nemzeti egységről kialakított elképzelésében.⁸⁰

76. Lásd ROGERS BRUBAKER: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press, 5.

77. SETON-WATSON: *I. m.* 1924, 99. skk.; R. W. Seton-Watson and his Relations with the Czechs and Slovaks. *I. m.* Vol. I. 412–413. Seton-Watson szlovákiai magyarokról készült elemzését magyarul közölte BÁN D. András: *Seton-Watson és a csehszlovákiai magyar kisebbség*. Valóság, 1997/6. 43–51.

78. SETON-WATSON: *I. m.* 1914, 259., 265.

79. *The Making of a New Europe. I. m.* 436.

80. SETON-WATSON: *I. m.* 1914, 262–264. Lásd még PETER VODOPIVEC: *Seton-Watson and the*

Még az általa tisztelt szlovák nép sorsát is a pragmatizmus és idealizmus elemeit ötvözve szemlélte, mondván: evolúciójuk természetes folyamatában – amely egy lépéssel a cseh nép mögött kullogott – a jövőben irányváltás következhet be. 1923-as szlovákiai látogatása után pedig még abban sem volt bizonyos, hogy fennmarad-e a szlovák nyelv a Csehszlovák Köztársaság kikiáltásának ötvenedik évfordulójáig, azaz 1968-ig. Úgy vélte, csehek és szlovákok között valószínűleg kialakul egyfajta „magasabb rangú [nemzeti] egység”, amely a két nép identitását egybeforrasztva új, egységes nemzetet hoz létre Európa szívében.

Itt ismét ráismerünk az általa egészségesnek tartott brit modellre: „A szűkebb skót nemzetiség és az azt büszkén felvállaló és meghaladó, magasabb rendű brit állampolgárság [...] kettős öntudata pontosan az a koncepció, amelyre napjaink [csehszlovák] köztársaságának szüksége van.”⁸¹ Ebből kiindulva a két világháború közötti években végig viszonylag optimista volt Csehszlovákia jövőjét illetően. Más volt a helyzet Jugoszláviában és Romániában, ahol – skót nemzetiségű emberként – aggodalommal figyelte a túlzott központosítást, és általában megértéssel fogadta Horvátország és Erdély panaszait.⁸² Ennek a két államnak az esetében visszaköszöntek a Habsburg Monarchia, illetve a háború előtti Magyarország által elkövetett hibák.

TÖRTÉNÉSZI ATTITÚD

Seton-Watsonnak, a Kelet-Közép-Európa nemzeti szálait megérteni és kibogozni szándékozó harcos történész-politikusnak az újraértékelésében nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatalmas érzelmi befektetést, amely rövid időn belül mélyen gyökerező magyarellenes előítéleteket alakított ki benne. A trianoni békeszerződés centenáriumának közeledtével érdemes Seton-Watson – idealisztikus megközelítéséből adódó – „vakfoltjai” mellett pragmatizmusára és őszinte hozzáállására is rávilágítani, amellyel a térség geopolitikai feszültségeit igyekezett feloldani. Egyetérthetünk és vitakozhatunk is vele.

A háború kitörésének és a Habsburg Birodalom felbomlásának egyik fő előidézőjeként azt a kiegyezés korabeli magyar oligarchiát nevezte meg,

Slovenes. In: *Great Britain and Central Europe 1867–1914*. Eds. Robert EVANS – Dušan KOVÁČ – Edita IVANIČKOVÁ. Bratislava, 2002, VEDA, 77–86.

81. SETON-WATSON: *I. m.* 1924, 129–130.

82. *The Making of a New Europe. I. m.* 420–421. Seton-Watson Jugoszlávia-koncepciója Nagy-Britanniához abban is hasonlított, hogy három közösen fejlődő nemzet egy közös államaként képzelte a délszláv népek közös államát. R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. *I. m.* Vol. I. 36.

amely a sovinizmus eszköztárával akadályozta a soknyelvű Magyarország nemzetének felemelkedését.⁸³ Seton-Watson szerint a magyar uralkodó politikai elitiek felfogásában a „nemzet” fogalma veszélyesen eltorzult, mivel nem vette figyelembe az adott korban jelentkező progresszív nemzeti erőket. Pedig ő maga is nagyon remélte, hogy az elkerülhetetlen reformok és strukturális változások végrehajtásával az Osztrák–Magyar Monarchia életben marad, és véghez tudja vinni küldetését, s ezzel az európai államok rendszerének kulcsfontosságú egyensúlyi és stabilitási pontját képezheti. Ez a stabil államegység maradt Seton-Watson számára az ideális keret, amelyhez a két világháború közötti időszak nacionalista kísérleteinek hatására ismét visszatért. A második világháború alatt felvetette a Duna menti szövetség ötletét, mint a Kelet-Közép-Európát stabilizáló és erősítő keretrendszert. Mindössze Magyarországnak az ilyen szövetségben betöltött szerepe okozott számára fejtörést. Hiszen a nemzeti feszültségek még korántsem csengtek le, ezért 1943-ban – akárcsak annak idején, 1914-ben – Seton-Watson úgy vélekedett, hogy Magyarország „lehet az egész probléma alapja”.⁸⁴

Egyes nacionalista kritikussai mindig is úgy gondolták, hogy Seton-Watson az előkelő idegen, aki úgy üti más népek dolgába az orrát, hogy igazából át sem látja ezeknek a népeknek a küldetését. Valójában meglehetősen jól tájékozott megfigyelő volt, olyan történész, aki a közös „Habsburg-térben” feltörő nemzeti erőket próbálta egymással kibékíteni; olyan történész, aki elég bátor volt ahhoz, hogy pragmatikus és idealisztikus megoldásokat ötvözve fogalmazzon meg gyógyító javaslatokat. Ebben az értelemben hasonlított Szekfű Gyulára, aki szerint a magasabb szinteken dolgozó történész küldetése a nemzet véleményének irányítása.⁸⁵

Seton-Watson megítélése továbbra is ellentmondásos, hiszen nyugati történészként több, egymással vetekedő kelet-közép-európai nemzet közösségét próbálta összehozni. A nemzeti evolúció híveként általában rugalmasan kezelte a merev nemzetiségi reakciókat. Mint ahogy azt is természetesnek kell tekintenünk, hogy olvasóinak csupán egy része fogadta meg tanácsait és szemlélte elégedetten az Osztrák–Magyar Monarchia romjain felépült új nemzetek fejlődését.

83. Szerinte a magyarosítás „közvetlen oka volt a jelenlegi súlyos helyzetnek”. SETON-WATSON: *I. m.* 1915, 135–136., 157.

84. 1943. június. 219. sz. dokumentum: *The Zone of Small Nations in Eastern Europe*. In: W. Seton-Watson and His Relations. *I. m.* 628–630.

85. *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*. Eds. Dennis DELETANT – Harry HANAK. London, 1986, Macmillan, 126.

A KÖTET SZERZŐI

ÁBRAHÁM Barna | 1998 és 2013 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Közép-Európa Intézetének adjunktusa volt. 2014-től az MTA BTK Történettudományi Intézetében kutatóként, az Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita) Nemzetiségi Nyelvek és Kultúrák Központjának Magyar Nyelv és Kultúra Intézetében magyar nyelvi lektorként dolgozik. A Magyar–Rómán Történész Vegyes Bizottság magyar tagozatának titkára. Kutatási területe a 19. századi magyarországi szlovák és román nemzeti társadalom és mozgalom története, a dualizmus kori magyarországi nemzetiségi politika története.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében*. Csíkszereda, 2004; *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony, 2016.

Dušan T. BATAKOVIĆ | A Szerb Tudományos Akadémia belgrádi Balkanisztikai Intézetének igazgatója. Kutatási területe a szerbek és a többi balkáni nemzetek, kisebbségek 19–20. századi története, az első világháború, a koszovói kérdés története.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *La Yougoslavie: nations, religions, idéologies*. Lausanne, 1994; *La Serbie et la France: une alliance atypique. Les relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1940*. Belgrade, 2010; *Minorities in the Balkans. State Policy and Inter-Ethnic Relations (1804–2004)*. Belgrade, 2011; *Serbia's Kosovo Drama. A Historical Perspective*. Belgrade, 2012; *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*. Paris, 2013; *A Turbulent Decade. The Serbs in Post-1999 Kosovo*. Paris, 2014; *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867)*. Ilija Garašanin's *Načertanije*. Belgrade, 2014; *Srbija i Balkan. Albanija, Bugarska, Grčka 1914–1918*. Novi Sad – Beograd, 2016; *Dešifrovanje prošlosti. Pisci, svedoci, pojave*. Beograd, 2016.

Mark CORNWALL | A Southamptoni Egyetem Modern Történeti Intézetének professzora, a Habsburg Monarchia utolsó periódusának szakértője. Pályáját az Oxfordi Egyetemen kezdte, majd oktatott a Dundee-i, Exeteri és az Oxfordi Egyetemen. 2009 és 2013 között a Royal Historical Society tudományos tanácsának tagjaként dolgozott. Fő kutatási területe a Habsburg Monarchia utolsó hat évtizedének története, különös tekintettel a

cseh-szlovák és délszláv nemzeti mozgalmakra. Jelenleg a Monarchia 1848 és 1918 közötti időszakának összefoglaló történetén dolgozik.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. London – New York, 2000; *Sacrifice and Rebirth: The Legacy of the Habsburg Empires Last War*. Oxford, 2016; *The Devil's Wall: The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha*. Cambridge, 2012.

Robert EVANS | Az Oxfordi Egyetem professzora, a kora újkori közép- és kelet-európai történelem, azon belül a Habsburg Monarchia és Magyarország egyik legnevesebb brit szakértője, 1997 és 2011 között a Cambridge-i Egyetem Modern Történelem Tanszékének professzora, elnöke az Oxfordi Egyetem Walesi Nyelvi Társaságának, alapító tagja a Walesi Tudós Társaságnak. Kutatási területe a Habsburg Monarchia történeti fejlődése, Magyarország és a közép-európai térség nyelvi-kulturális fejlődése a 18–19. században.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1661*. Oxford, 1973; *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. An Interpretation*. Oxford, 1979; *Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe, 1683–1867*. Oxford, 2006.

GYÁNI Gábor | A Magyar Tudományos Akadémia tagja, az MTA BTK Történettudományi Intézetének kutatóprofesszora, az újkori témacsoport vezetője, a budapesti Central European University oktatója. Kutatási területe a 19–20. századi város-, társadalom- és mentalitástörténet, valamint a történetírás elmélete.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983; *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest, 1995; *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000; *Történelemszisztematikusok*. Budapest, 2002; *Posztmodern kánon*. Budapest, 2003; *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest, 2006; *Relatív történelem*. Budapest, 2007; *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 2010; *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, 2016.

HERMANN Róbert | A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének vezetője, a Veritas Történetkutató Intézet igazgatóhelyettese. Kutatási területei: az 1848–1849. évi szabadságharc története, a magyar polgári átalakulás korszaka 1830 és 1867 között, Görgei Artúr élete és kora, valamint a 19. századi magyar emlékirat- és naplóirodalom.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849.* Zalaegerszeg, 1998; *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849.* Budapest, 2001; *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái.* Budapest, 2004; *Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei.* Budapest, 2007; *I. Ferenc József és a megtorlás.* Budapest, 2009; *Negyvennyolcas történetünk mai állása.* Budapest, 2011; *A honvesztéstől a honmentésig – Perczel Mór téli hadjárata, 1848. december 14. – 1849. január 27.* Budapest, 2015; *Reformkor, forradalom, szabadságharc.* Budapest, 2016.

Miroslav MICHELA | A prágai Károly Egyetem Cseh Történeti Intézetének és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. A *Forum Historiae* c. digitális folyóirat alapító főszerkesztője, a magyar–szlovák szakmai viták kezdeményezője, aktív résztvevője. Kutatási területe a közép-európai nacionalizmusok története, cseh, szlovák és magyar kollektív emlékezet, emlékezetpolitika.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Pod heslom integrity.* Bratislava, 2009; *Trianon labirintusai.* Békéscsaba – Budapest, 2016.

MISKOLCZY Ambrus | Első munkahelye az ELTE BTK Közép-európai és nemzetiségi kutatócsoportja volt, majd az MTA Történelemtudományi Intézetében és az MTA Közép- és Kelet-Európa Központ munkatársaként dolgozott. 1987 óta az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének a vezetője. A Magyar–Román Történész Vegyes Bizottság társelnöke.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Eszmék és téveszmék. Esszék.* Budapest, 1994; *Lélek és titok a ,mioritikus tér’ mítosza, avagy Lucian Blaga eszmevilágáról.* Budapest, 1994; *Szellem és nemzet.* Budapest, 2001; *Határjárás a román–magyar közös múltban.* Budapest, 2004; *Románok a történeti Magyarországon.* Budapest, 2005; *A felvilágosodás és a liberalizmus között.* Budapest, 2007; *Mítoszok és ellenmítoszok között. Párbeszéd irodalommal és történelemmel.* Budapest, 2008; *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig.* Budapest, 2009–2010; *Modern mítoszok csapdáiban. Caragiale és Sebastian.* Kolozsvár, 2011; *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig.* Budapest, 2012; *A modernitás útjain és tévútjain.* Budapest, 2013; *A pásztor bölcsessége. A báránka útja Sovejától Párizsig és vissza. Fejezetek 150 esztendő román eszmetörténetéből a romantikus nacionalizmustól napjainkig.* Kolozsvár, 2013; *A szabadság ára. Archaizmus és modernizmus a magyar és román kulturális és politikai térben.* Budapest, 2013.

MITROVITS Miklós | Első munkahelye a budapesti Politikátörténeti Intézet volt. 2014-től az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Fő kutatási területe Lengyelország, illetve a lengyel–magyar és a csehszlovák–magyar kapcsolatok 20. századi története, valamint a kelet-közép-európai térség politikai, társadalmi fejlődésének összehasonlító története.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. Budapest, 2010; *Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*. Budapest, 2014.

NAGY Mariann | Oktatói-kutatói munkáját a Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelem Tanszékén kezdte. 2016-tól a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének Magyar Történeti Tanszékén dolgozik. Kutatási területe a dualizmus kori Magyarország gazdaság- és nemzetiségétörténete.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, 2003; *A nemzetiségi kérdés a 20. század (1928–1948) tankönyveiben*. Pécs, 2012; *Regional Structure of the Hungarian Agriculture at the Beginning of the 20th Century*. Budapest, 2017.

Tamara SCHEER | 2007 és 2009 között a Bécsi Egyetem Jelenkor-történeti Intézetében dolgozott, majd a budapesti Andrássy Egyetem doktori ösztöndíjasa volt. Jelenleg a bécsi Ludwig Boltzman Társadalomtörténeti Intézetében az osztrák–magyar közös hadsereg nyelvi kérdéseivel foglalkozó kutatás vezetője és a Bécsi Egyetem Kelet-európai Történeti Intézetének a munkatársa. Kutatási területe az első világháború hadtörténete, a hátország és a katonai cenzúra kérdése, továbbá a k. u. k hadsereg nyelvhasználati kérdései.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main, 2009; *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*. Wien, 2010; *„Minimale Kosten, absolut kein Blut“. Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*. Frankfurt am Main, 2013; Wolfgang Etschmannal és Erwin A. Schmidl-lel közösen: *An der Grenze. Der erste Einrückungstermin des Bundesheeres und der Einsatz während der Ungarnkrise 1956*. Graz, 2006.

Gerhard SEEWANN | Tudományos pályafutását levéltárosként kezdte. 1980 és 2006 között a müncheni Südost Institut könyvtárának vezetőjeként

számos nemzetközi nemzetiség- és kisebbségtörténeti, könyvtári kutatási program kezdeményezője és vezetője volt. 2007 és 2015 között a Pécsi Tudományegyetemen alapítványi professzorként oktatott, és irányította a délkelet-európai németek történetének kutatására létrehozott kutatási programot. Kutatási területei: ifjúsági mozgalmak a két világháború között, a magyarországi németek története, a délkelet-európai kisebbségi társadalmak és mozgalmak összehasonlító története, a délkelet-európai etnikai dokumentáció létrehozása.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Geschichte der Deutschen in Ungarn, Band 1–2*. Marburg, 2012–2013; *Österreichische Jugendbewegung 1900 bis 1938: Die Entstehung der deutschen Jugendbewegung in Österreich-Ungarn 1900–1914*. Frankfurt am Main, 1974; *A magyarországi németek története*. Budapest, 2016.

Dušan ŠKVARNA | A besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Történelem Tanszékének oktatója. Kutatási területe a 19. századi szlovák nemzeti társadalom és mozgalom fejlődése, különös tekintettel az 1848–1849-es forradalmi időszakra, annak előzményeire és következményeire, továbbá a szlovák nemzeti szimbólumok történeti fejlődése.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraníu národnej identity od konca 18. storočia do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica, 2004; Beáta Mihalkovičovával közösen: *Ludovít Štúr a moderné Slovensko*. Bratislava, 2015; Társszerzőként: *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava, 2006.

SZARKA László | Az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa és a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék oktatója. 2001 és 2015 között társelnöke volt a Magyar–Szlovák Történészek Vegyes Bizottságnak. Kutatási területe a dualista Osztrák–Magyar Monarchia és a 20. századi közép-európai nemzetállamok nemzetiségi-kisebbségi politikája, a magyar kisebbségek közösségépítő törekvéseinek története.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *A szlovák nép története*. Budapest, 1991; *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995; *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998; *Kisebbségi léthelyzetek–közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Budapest, 2004; *Jogfosztó jogszabályok*. Komárom, 2005; *A multietnikus nemzetállam 1918–1992. Kísérletek, kudarok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában*. Pozsony, 2016.

VÖRÖS László | A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, az Intézet *Forum Historiae* c. digitális folyóiratának főszerkesztője. Kutatási területei: a közép-európai nacionalizmusok összehasonlító elemzése, a dualizmus kori szlovák társadalom és nemzeti mozgalom története.

LEGFONTOSABB MUNKÁI: *Analytická historiografia versus národné dejiny*. Pisa, 2010. Társszerzője és szerkesztője a történeti Magyarország felbomlásának emlékezetét vizsgáló *Rozpad Uhorska a trianonská zmluva* c. kötetnek (Bratislava, 2013).

A KÖTETBEN ELŐFORDULÓ KÜLFÖLDI TELEPÜLÉSEK MAI ÍRÁSFORMÁJA

MAGYAR NÉV	MAI HIVATALOS NÉV	ORSZÁG
Arhangelszk	Arkhangelsk	Oroszország
Bács	Bač	Szerbia
Balázsfalva	Blaj	Románia
Orbászvár	Banja Luka	Bosznia–Hercegovina
Bécs	Wien	Ausztria
Belgrád	Beograd	Szerbia
Bihács	Bihać	Bosznia–Hercegovina
Brassó	Braşov	Románia
Breszt	Brest	Fehéroroszország
Brünn	Brno	Csehország
Bukarest	Bucureşti	Románia
Csernova	Černová	Szlovákia
Dévény	Devín	Szlovákia
Fiume	Rijeka	Horvátország
Galgóc	Hlohovec	Szlovákia
Genf	Genève	Svájc
Gyulafehérvár	Alba Iulia	Románia
Höllak	Trenčianska Teplá	Szlovákia
Huszt	Khust	Ukrajna
Jajca	Jajce	Bosznia–Hercegovina
Karlóca	Szremszki Karlovci	Szerbia
Károlyváros	Karlovac	Horvátország
Kassa	Košice	Szlovákia
Kijev	Kyiv	Ukrajna
Királyhágó	Bucea	Románia
Kismarton	Eisenstadt	Ausztria
Kolozsvár	Cluj Napoca	Románia
Körmöcbánya	Banská Štiavnica	Szlovákia
Krakkó	Krakow	Lengyelország
Lemberg	Lviv	Ukrajna
Liberec	Reichenberg	Csehország
Liptószentmiklós	Liptovský Mikuláš	Szlovákia
Magyarcséke	Ceica	Románia

Máramaros	Maramureș	Románia
Modor	Modra	Szlovákia
Nagyenyed	Aiud	Románia
Nagyróce	Revúca	Szlovákia
Nagyszeben	Sibiu	Románia
Nagyvárad	Oradea	Románia
Naszód	Nășăud	Románia
Németpróna	Nitrianske Pravno	Szlovákia
Nyitra	Nitra	Szlovákia
Olmütz	Olomouc	Csehország
Oravicabánya	Oravica	Románia
Ózombat	Sobotište	Szlovákia
Ótura	Stará Turá	Szlovákia
Pelsőc	Plešivec	Szlovákia
Pozsony	Bratislava	Szlovákia
Prága	Praha	Csehország
Raguza	Dubrovnik	Horvátország
Riga	Rīga	Lettország
Róma	Roma	Olaszország
Rózsahegy	Ružomberok	Szlovákia
Selmecbánya	Banská Štiavnica	Szlovákia
Szabács	Šabac	Szerbia
Szakolca	Skalica	Szlovákia
Szaloniki	Saloniki	Görögország
Szarajevó	Sarajevo	Bosznia–Hercegovina
Szelistye	Săliște	Románia
Szentpétervár	Petrográd	Oroszország
	St. Petersburg	
Szkopje	Skopje	Macedónia
Szkutari	Shkodra	Albánia
Szófia	Sofia	Bulgária
Szomolány	Smolencie	Szlovákia
Tirana	Tiranë	Albánia
Turócszentmárton	Martin	Szlovákia
Varasd	Varaždin	Horvátország
Varsó	Warszawa	Lengyelország
Zágráb	Zagreb	Horvátország
Znióváralja	Kláštor pod Znievom	Szlovákia
Zólyom	Zvolen	Szlovákia
Zsolna	Žilina	Szlovákia

NÉVMUTATÓ

- Adalbert, Szent 323
Adorno, Theodor Wiesengrund 55
Ady Endre 48, 50, 55
Aehrenthal, Alois Lexa von 235
Affre, Denis Auguste 41
Ajtay József 172
Albani, Tiron 218
Alexici, Gheorghe 216, 220
Ammende, Ewald 296
Anderson, Benedict 333
Andics Erzsébet 111
Andrássy Gyula, id., gróf 44, 52, 136
Andrássy Gyula, ifj., gróf 261, 262, 264, 266, 272
Apponyi Albert, gróf 197, 219, 267, 291, 336, 342
Apponyi György, gróf 52
Árpád, magyar fejedelem 47, 50
- Babeş, Vincentiu 210, 218
Bach, Alexander von 122
Badeni, Kasimir Felix 197
Bălcescu, Nicolae 212, 220
Bánffy Dezső 50, 152, 179
Bánffy Miklós 48, 49
Bárdossy László 47
Bariţ, George 221
Bartók Béla 54–56
Batthyány Lajos, gróf 79
Batthyány Tivadar, gróf 264, 265, 267–270, 272
Bauer, Otto 296
Bauern, Ferdinand von 201
Beck, Friedrich von 201
Bekszics Gusztáv 136, 151–153
Belić, Aleksandar 237, 238
Bem József 42
Beneš, Edvard 279
- Berchtold, Leopold von 236
Berecz Ágoston 152
Bérenger, Jean 58
Bernolák, Anton 26
Berzeviczy Gergely 73
Berzeviczy Jenő 189
Berzsenyi Dániel 35
Beseler, Hans Hartwig von 268
Bethlen István, gróf 53, 281, 302
Bethmann-Hollweg, Theobald von 264
Beudant, François Sulpice 23
Bibó István 283
Bienerth, Richard 195
Bjørnson, Bjørnstjerne 220, 329
Bod Péter 141
Boia, Lucian 49, 217
Bojić, Milutin 246
Bojović, Petar 250
Bokes, František 110
Bolliac, Cezar 212
Botto, Július 99
Böhm Károly 51
Brahms, Johannes 56
Brătianu, Ion C. 46, 212, 224–226, 228, 229
Breuilly, John 161
Brubaker, Rogers 296, 347
Bruck, Karl Ludwig von 127
Budai-Deleanu, Ion 57
Buday, Jozef 316, 320
Burián István 260, 263, 267, 271
Butvin, Jozef 110
- Câmpeanu, Remus 40
Camus, Albert 39, 54, 57, 58
Cantacuzino, Mihai 225
Čaplovič, Ján *lásd* Csaplovics János
Caragiale, Ion Luca 48
Carp, Petre P. 226, 229

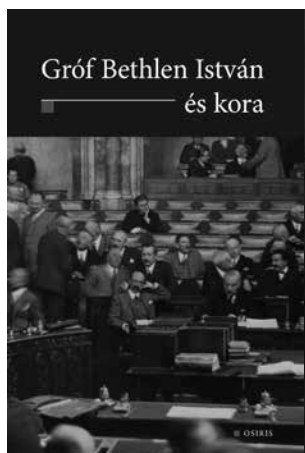
- Chaloupecký, Václav 317, 318, 322
 Chalupka, Ján 97
 Chamberlain, Arthur Neville 48
 Cherestiesiu, Victor 111
 Churchill, Winston 54
 Ciocan, Ioan 219
 Cioran, Emil 39, 58
 Čipiko, Ivo 238
 Cirill, Szent 307, 309–318, 320–324
 Clemenceau, Georges 287
 Cornwall, Mark 17
 Coşbuc, George 228
 Costin, Miron 222
 Cristea, Aurel 218
 Čurčin, Milan 329
 Cuza, Alexandru Ioan 212, 213
 Cvijić, Jovan 237, 238
 Czambel Samu 186
 Czernin, Ottokar 267, 269, 271
 Czetz János 81
 Czoernig von Czernhausen, Karl 29–31
- Csaplovics/Csaplovits János 27–29
 Csenkey Adolf 173
- D'Esperey, Louis Franchet 250, 251
 Dangl, Vojtek 110
 Daxner, Štefan Marko 95
 Deák Ferenc 45, 49, 50, 54, 129–131, 135, 136, 149, 150
 Deák István 201
 Delavrancea, Barbu Ştefănescu 225
 Dembiński, Henryk 42
 Demeter M. Attila 146
 Dérer, Ivan 314
 Dimitrijević, Dragutin 249
 Disraeli, Benjamin 40
 Dmowski, Roman 257, 264
 Dobiecki Sándor 271, 272
 Dobrovský, Josef 25
 Dugovich Titusz 169
 Duliškovics Arnold 182
 Durkheim, Émile 104
 Dzsingisz, mongol nagykan 48
- Eiler Ferenc 292
 Eisner, Jan 322
 Eliade, Mircea 309
 Eminescu, Mihai 48, 211
 Engel, Johann Christian 28
- Engels, Friedrich 108, 109, 111
 Eötvös József, báró 36, 119–121, 127, 129, 131–136, 141, 145–149, 151, 153, 337
 Esat pasa (Esat Pashë Toptani) 240, 243–245
 Esterházy Móric, gróf 262, 269
 Evans, Robert John Weston 14
- Farkasházy Zsigmond 201
 Febvre, Lucien 40
 Feldenhauer Ferenc 202
 Fényes Elek 35, 67, 68, 144
 Ferdinánd, I., Hohenzollern–Sigmaringen, román király 225
 Ferdinánd, V., Habsburg–Lotaringiai, magyar és cseh király (I. Ferdinánd néven osztrák császár) 29, 118
 Ferenc Ferdinánd, Habsburg–Lotaringiai, főherceg 45, 216
 Ferenc József, I., Habsburg–Lotaringiai, magyar király és osztrák császár 30, 31, 43, 49, 117, 118, 121, 126, 128, 155, 197, 201, 209, 210, 234, 267, 310
 Filipescu, Nicolae 224, 225
 Fillberger Gyula 174, 187, 188
 Fischhof, Adolf 32
 Flueraş, Ioan 218
 Footitt, Hilary 195
 Francisci, Ján 97
 Franckel, Adolf 122
 Frič, Josef Václav 102
 Frigyes, II. (Nagy), Hohenzollern, porosz király 27
 Furet, François 40
- Gajári Ödön 201
 Gellner, Ernest 39, 176
 Gerő János 172
 Ghyczy Tihámér 189
 Giesswein Sándor 262
 Gilbert, Martin 245
 Girard, René 48
 Gladstone, William Ewart 40, 335, 337
 Goethe, Johann Wolfgang 33
 Goga, Octavian 220, 224
 Golán, Karol 104
 Görgey Ármin 91
 Görgei Artúr 91
 Gratz Gusztáv 337
 Grebáč-Orlov, Ignác 321

- Grünwald Béla 36, 149, 150, 168, 176–178
 Guillaumat, Adolphe 249, 251
 Gumpłowicz, Ludwig 34
- Gyáni Gábor 150
- Hadrianus, római császár 47
 Hajnóczy József 65
 Haller, Józef 264, 270, 271
 Haraksim, Ludovít 110
 Haşdeu, Bogdan Petriceicu 213
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 39
 Heine, Heinrich 40
 Helfert, Joseph Alexander von 101, 123
 Herczeg Ferenc 53
 Herder, Johann Gottfried 25, 45
 Herkeľ, Ján 26
 Hieronymi Károly 179
 Hitler, Adolf 48, 56, 283, 296
 Hlinka, Andrej 167, 315, 319–321, 325, 329
 Hoare, Reginald 47
 Hobsbawm, Eric 333
 Hodža, Michal Miloslav 90, 97
 Hodža, Milan 163, 182, 317, 318
 Holák, Ján 104
 Hollán Ernő 202, 203
 Holotík, Ludovít 111
 Holuby, Karol Ján 90
 Horthy Miklós 285
 Hötzendorf, Conrad von 235
 Hroch, Miroslav 39
 Hurban, Jozef Miloslav 89, 90, 97, 99, 100, 102, 112
 Hurban-Vajanský, Svetozár 99, 101, 166
 Husz János 309, 314–317, 321
 Huszár Károly 262
 Hübl, Milan 111
- Ibrăileanu, Garabet 229
 Ihrský, Vojtech 329
 Imre, Szent 310
 Ionesco, Eugène 48
 Ionescu, Take 225
 Iorga, Nicolae 214, 225
 István, I., Árpád-házi, magyar király 28, 32, 50, 142, 310, 339
 Ivantyšinová, Tatjana 110
- Jancsó Benedek 50, 51
 Janšák, Štefan 104
- Jászi Oszkár 36, 50–52, 54, 156, 218, 281
 Jellačić, Josip 79, 118
 Jeszenszky Géza 330
 Jireček, Josef 123
 Jókai Mór 41
 Joó Tibor 39
 József, II., Habsburg–Lotaringiai, magyar király 26, 32, 65, 142
 Judson, Pieter M. 14
 Julius Caesar, római császár 330
 Jumanca, Iosif 218
 Jung, Carl Gustav 56
 Juriga, Ferdinand 307, 308, 313, 314
- Kálal, Karol 102, 178
 Kállay Miklós 53
 Kálvin János 43
 Kann, Robert A. 14
 Kant, Immanuel 43, 57
 Károly, I., Hohenzollern–Sigmaringen, román király 214, 224, 226
 Károly, II., Hohenzollern–Sigmaringen, román király 48
 Károly, IV., Habsburg–Lotaringiai, magyar király (I. Károly néven osztrák császár) 229, 267, 269, 273, 281
 Károlyi Mihály, gróf 48, 52, 273, 282
 Katus László 147
 Kazinczy Ferenc 53
 Kecskeméthy Aurél 152
 Kelly, Michael 195
 Kemal Atatürk, Mustafa 286
 Kemény Zsigmond 58
 Kerényi Károly 55
 Kisfaludy Károly 66
 Klapka György 212
 Klebelsberg Kunó, gróf 154, 155
 Klementis, Eugen 104
 Kljucsevskij, Vaszilij 11, 12
 Klobusiczky Géza 188
 Klofáč, Václav 198
 Kogălniceanu, Mihail 215
 Kohn, Hans 39
 Kollár Ádám Ferenc 34
 Kollár János *lásd* Kollár, Ján
 Kollár, Ján 26, 42, 170
 Konrad, Nyikolaj 12
 Konstantin (Konsztantyin Nyikolajevics Romanov), orosz nagyherceg 43
 Kopitar, Bartholomäus 25

- Kornis Gyula 54
 Korošec, Anton 248
 Kosáry Domokos 330
 Kościuszko, Tadeusz Andrzej
 Bonawentura 42
 Kossuth Lajos 44, 48–50, 53–55, 68, 70, 71,
 73, 76, 82, 89, 91, 105, 118, 142, 145, 146,
 212, 281, 335
 Kostenszky Géza 169, 177
 Kovács I. Gábor 151
 Kölcsey Ferenc 65, 68, 142
 Kőrösy József 178
 Kőváry Ottó 190
 Král, Janko 90
 Kramář, Karel 203
 Krasiński, Walerian 26
 Krdžić, Vičentije 243
 Križko, Pavel 178
 Krofta, Kamil 308
 Kršnjavi, Izidor 342, 344
 Kubáni, Ludovít 97
 Kučera, Ján 97
 Kun Béla 53
- La Rochelle, Drieu 57
 Lahvicska László 182, 183
 Lajos, Habsburg–Lotaringiai, főherceg 29
 Lajos, I. (Nagy), Anjou, magyar és lengyel
 király 258
 Lang, Fritz 36
 Langsfeld, Juraj 90, 91
 Lansing, Robert 251
 László, Szent 310
 Lenin, Vlagyimir Iljics 109
 Leo, Juliusz 263
 Lichard, Daniel 89
 Locke, John 43
 Lodgman von Auen, Rudolf 293
 Lombardini, Alexander 99
 Lónyay Menyhért 73
 Lovejoy, Arthur Oncken 22
 Lovejoy, Thomas E. 21
 Lovinescu, Eugen 222
 Lucaciu, Vasile 224
 Ludmilla, Szent 323
 Lukács György 55
 Lukács László 182
 Lupis-Vukić, Ivo 341
 Luther Márton 24, 43, 316
- Macartney, C. A. 14
 Macho, Peter 311
 Mackensen, Ludwig Friedrich
 August von 241
 Maiorescu, Ioan 212, 214, 215
 Maiorescu, Titu 215, 226
 Makkai László 53
 Malinowski, Bronisław 34
 Malypetr, Jan 319
 Mangra, Vasile 46, 218, 228
 Maniu, Iuliu 47–49
 Mann, Thomas 55
 Marczali Henrik 50, 52, 58
 Marghiloman, Alexandru 226
 Mária (Terézia), II., Habsburg, magyar
 királynő 34
 Martinovics Ignác 73
 Marx, Karl 39, 57, 108, 109, 111
 Masaryk, Tomáš Garrigue 48, 167, 182,
 288, 310, 315, 316, 322, 325, 347
 Matejka, Quido 104
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király
 46, 152
 Maurer, Michael 309
 Menczer Béla 52
 Mésáros, Július 110, 111
 Metód, Szent 307, 309–318, 320–324
 Meyer, Bernhard 30
 Micara, Klement 318
 Michelet, Jules 40–44, 46, 56, 58
 Mihali, Theodor 214, 224
 Miklós, I. (Nikola Mirkov Petrović-Njegoš),
 montenegrói király 236, 242, 248
 Miklós, I. (Nyikolaj Pavlovics Romanov),
 orosz cár 43, 70
 Miklós, II. (Nyikolaj Alekszandrovics
 Romanov), orosz cár 233, 247
 Mikšiček, Matěj 89
 Mill, John Stuart 132, 133
 Mináč, Vladimír 111
 Mišić, Živojin 239, 241, 250
 Mocsáry Lajos 50, 156
 Mocsonyi/Mocioni, Alexandru 210, 218
 Moldován Gergely *lásd* Moldovan, Grigore
 Moldovan, Grigore 219
 Moldovan, Silvestru 222
 Montesquieu 43
 Moyzes, Štefan 311
 Mussolini, Benito 54

- Nagy Sándor (III. Alexandrosz),
makedón király 48
- Napóleon, III., Bonaparte,
francia császár 43, 44
- Naumann, Friedrich 281
- Návay Lajos 153, 154
- Negruzzi, Iacob 215
- Nemoianu, Petre 217
- Nepomuki Szent János 323
- Ninković, Hinko 237
- Nitti, Francesco 52
- Novaković, Stojan 237
- Novomeský, Ladislav 107, 110
- Novotný, Ján 110, 111
- Nyáry Pál 128
- Okánik, Ludovít 313
- Ormis, Ján V. 104
- Orwell, George 54
- Palacký, František 117, 122, 312, 333
- Papiu-Ilarian, Alexandru 213
- Parnell, Charles Stewart 335
- Pascal, Blaise 59
- Pašić, Nikola 233, 236, 240, 241,
247–249, 252
- Pechány Adolf 99, 100, 170, 171
- Perić, Ničifor 243
- Pesty Frigyes 135
- Péter László 331, 346
- Péter, I., Karađorđević, szerb király 233, 252
- Petljura, Szimon Vasziljovics 288
- Petőfi Sándor 48
- Pillersdorf, Franz von 117
- Piłsudski, Józef 257, 264, 269, 288, 302
- Pius, IX., pápa 311
- Pius, XI., pápa 320
- Platón 22
- Plener, Ignaz von 127
- Podhradský, Jozef 97
- Pok, Václav 89
- Popović, Pavle 238
- Popovici, Aurel Constantin 45, 216, 336
- Potočnjak, Frano 237
- Pribina, nyitrai fejedelem 319, 320, 324
- Prokop, Szent 323
- Proudhon, Pierre-Joseph 132
- Pulszky Ferenc 126, 202
- Puttkamer, Joachim von 125, 135
- Ranke, Leopold von 15
- Rapant, Daniel 87, 103–111
- Rastislav, morva fejedelem 314
- Rauch, Pavao, báró 341
- Rebreanu, Liviu 216, 217, 228
- Rebro, Karol 110
- Reiss, Rudolphe Archibald 239
- Rejtő Jenő 58
- Renan, Ernest 297
- Renner, Karl 280, 296, 336
- Ress Imre 194
- Riesbeck, Johann Kaspar 23
- Rimely Károly 187, 188
- Robespierre, Maximilien de 41
- Romanul, Miron 210, 218
- Rosetti, C. A. 42
- Rotnagl, Josef 182
- Rousseau, Jean-Jacques 41, 43, 45, 48, 56, 57
- Rudolf, Habsburg–Lotaringiai, főherceg
30, 36
- Rumpler, Helmut 14
- Russo, Alecu 215
- Šafárik, Pavol Jozef 170
- Samassa, Paul 203
- Sándor, Karađorđević, koronaherceg
(I. Sándor néven jugoszláv király)
233, 236, 246, 252
- Sándor, I. (Alkszandr Pavlovics Romanov),
orosz cár 170
- Sándor, I., Obrenović, szerb király 344
- Sarrail, Maurice 241, 246, 247, 249, 250
- Sasinek, František Vítazoslav 313
- Schaffer Károly 53
- Schiller, Johann Christoph Friedrich 58
- Schmerling, Anton von 209
- Schwarzenberg, Felix 118
- Seeley, Robert 11, 12
- Seton-Watson, Robert William 329–349
- Seymour, Charles 283
- Siegescu, Iosif 219, 228
- Šimunić, Balthasar, báró 90
- Skerlić, Jovan 237
- Škultéty, Jozef 99
- Škvarna, Dušan 110, 311
- Slavici, Ioan 45, 46, 211, 214, 215, 221, 228
- Slavík, Jan 107, 322
- Slávik, Michal 169
- Smodlaka, Josip 341
- Sojková, Zdenka 110

- Sonnenfels, Joseph von, báró 24
 Šrámek, Jan 319
 Šrobár, Vavro 308
 Stanislav, Ján 322
 Starčević, Ante 344
 Štefánik, Milan Rastislav 325
 Štefanovič, Samuel 100, 102
 Steier Lajos 104, 173, 185, 186
 Stein, Franz 204
 Stepanovič, Stepa 239, 251
 Stere, Constantin 219, 223–225, 228, 229
 Stodola, Ivan 323
 Stojan, Antonín Cyril 312, 313
 Stojanovič, Ljubomir 238
 Stojanovič, Nikola 237
 Stourzh, Gerald 121
 Štúr, Ludovít 26, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 110, 112, 321
 Stürgkh, Karl von, gróf 261
 Šulek, Fridrich Viliam 90
 Sulzer, Viliam 91
 Supilo, Frano 237
 Šurmin, Gjuro 343
- Szabad György 76
 Szalavszky Gyula, báró 181
 Szálé Lajos 173, 175
 Szamuely Tibor 53
 Széchenyi István, gróf 30, 36, 53, 54, 68, 71, 143, 150
 Szeghy László 174
 Szekfű Gyula 53, 349
 Szemere Bertalan 145
 Szentimrei Jenő 53
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 49, 54
 Szüllő Géza 299
 Szvatopluk, morva fejedelem 307, 324
- Taylor, Alan John Percivale 14
 Teleki Pál, gróf 53, 281, 302
 Thébusz János 169, 171, 177, 178
 Thun, Leo (Leo von Thun-Hohenstein), gróf 29, 123, 124
 Tisza István, gróf 45, 46, 48, 50, 182, 186, 189, 192, 156, 157, 218, 260–264, 266, 268, 269, 272, 273
- Tisza Kálmán 44, 52, 162, 211
 Titulescu, Nicolae 47, 225
 Tocqueville, Alexis de 132
 Torma Miklós 51
 Townson, Robert 23
 Trefort Ágoston 151
 Truman, Harry S. 49
 Trumbić, Ante 237, 247
 Tschan, Josef 203
 Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 288
 Turcu, Ioan 222
- Ugron Gábor 266, 269, 271
 Uhercsik, Samuel 199, 200
 Urban, Karl von, báró 80
 Urbanitsch, Peter 14
 Urbański, August von 200
- Vaida-Voevod, Alexandru 46, 48, 49, 182, 219, 224, 227
 Valdec, Rudolf 329
 Vasváry Pál 40
 Vedres István 27, 28
 Vencel, Szent 309, 316, 318, 323
 Venizelos, Eleftherios 241
 Vilmos, II., Hohenzollern, német császár 250, 267
 Vladár-Gašparides, Ján 97
 Vohlland József 174, 187
 Vojinović, Kosta 243
 Voltaire 43
 Vozár, Samuel 91, 93
 Vörösmarty Mihály 68
 Vulcan, Iosif 221, 222
- Wekerle Sándor 269, 270
 Wesselényi Miklós, báró 71, 120, 142
 Wilson, Edward O. 21
 Wilson, Thomas Woodrow 268, 270, 282, 292
- Xenopol, Alexandru Dimitrie 225
- Záborský, Jonáš 97
 Zíbrt, Čeněk 34, 35
 Žujović, Jovan M. 237, 238

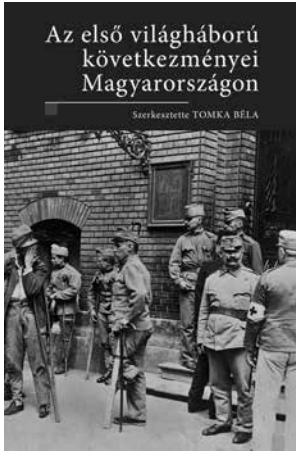
Tisza István, két korszak határán

Gróf Tisza István a 20. század eleji magyar politikai élet egyik legmeghatározóbb szereplője volt, életútjának vizsgálata elengedhetetlen a korszak eseményeinek megértéséhez. Politikai, közéleti pályafutása során célja mindvégig a magyar érdekek védelme és a stabilitás megteremtése volt. Erős, határozott személyisége, miniszterelnöki és házelnöki tevékenysége azonban már a kortársait is élesen megosztotta, így törvényszerű volt, hogy későbbi megítélése sem lesz egységes.

Az Országház főrendiházi üléstermében 2015. október 30-án megrendezett konferencia célja mindennek megfelelően Tisza István pályájának sokoldalú ismertetése volt. Az előadók bemutatták többek között a személyiségét, viszonyát parlamentarizmushoz, bel- és külpolitikai elképzeléseit, valamint az utókor Tisza-képének változásait.

Jelen kötet a konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza két további tanulmánnyal kiegészítve, melyek szerzői közlési sorrendben: ifj. Bertényi Iván, Kozári Monika, Pesti Sándor, Székely Tamás, Szász Zoltán, Maruzsa Zoltán, Szarka László, Tökéczki László, Klestenitz Tibor, Romsics Ignác, Gyurgyák János és Pók Attila.

A konferencia védnöke Kövér László, az Országgyűlés elnöke volt, az eseményt Simicskó István honvédelmi miniszter nyitotta meg.

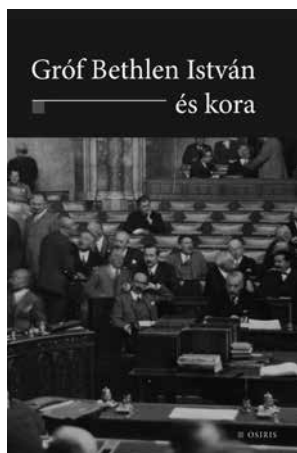

Az első világháború következményei Magyarországon

Az első világháború sokszor jelenik meg sorsfordulóként a hazai és nemzetközi történeti elemzésekben, ugyanakkor csak kevés olyan kísérletről tudunk, mely a háború következményeit szisztematikusan veszi számba. Ez volt a célja a 2014 októberében az Országházban megtartott konferenciának, melynek anyagát – néhány további tanulmánnyal kiegészítve – e kötet tartalmazza.

A szerzők – Bódy Zsombor, Bödők Gergely, Csejtei Dezső, Erős Ferenc, Gyáni Gábor, Gyurgyák János, John Lukacs, Pogány Ágnes, Pollmann Ferenc, Romsics Ignác, Szarka László, Szűcs György, Takáts József, Tomka Béla – az első világháború által előidézett társadalmi, politikai, gazdasági, eszmetörténeti és művészeti változásokat egyaránt elemzik tanulmányaikban. Kiemelt hangsúlyt kapnak azok a jelenségek, melyek számos tekintetben máig meghatározzák Európa és benne Magyarország sorsának alakulását.

A konferencia védnöke Kövér László, az Országgyűlés elnöke volt. Az eseményt Martonyi János volt külügyminiszter nyitotta meg.

Gróf Bethlen István és kora

A kötet az Országgyűlés Hivatalának Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága által 2013. október 4-én, gróf Bethlen István és kora címmel az Országház főrendiházi üléstermében megtartott konferencia szerkesztett előadásait tartalmazza. A tudományos tanácskozás a Magyarországot az első világháború veszteségei után stabilizáló konzervatív miniszterelnök munkásságát és annak hatásait járta körbe, különös hangsúlyt helyezve az ország belpolitikai berendezkedésére, a gazdaság, valamint a külpolitikai kapcsolatok teljes körű újjáépítésére.

A szerzők – Ablonczy Balázs, Gyáni Gábor, Gyurgyák János, Paksa Rudolf, Püski Levente, Romsics Ignác, Sipos József, Tomka Béla, Tőkéczi László, Ujváry Gábor, Ungváry Krisztián és Zeidler Miklós – ennek megfelelően különböző megközelítéssel és szemlélettel tekintik át Bethlen István közéleti pályafutását, politikai tevékenységét és életművének utóéletét.

A konferenciát a rendezvény védnöke, Kövér László házelnök nyitotta meg, a résztvevőket a Bethlen-család nevében ifj. Bethlen István köszöntötte.

